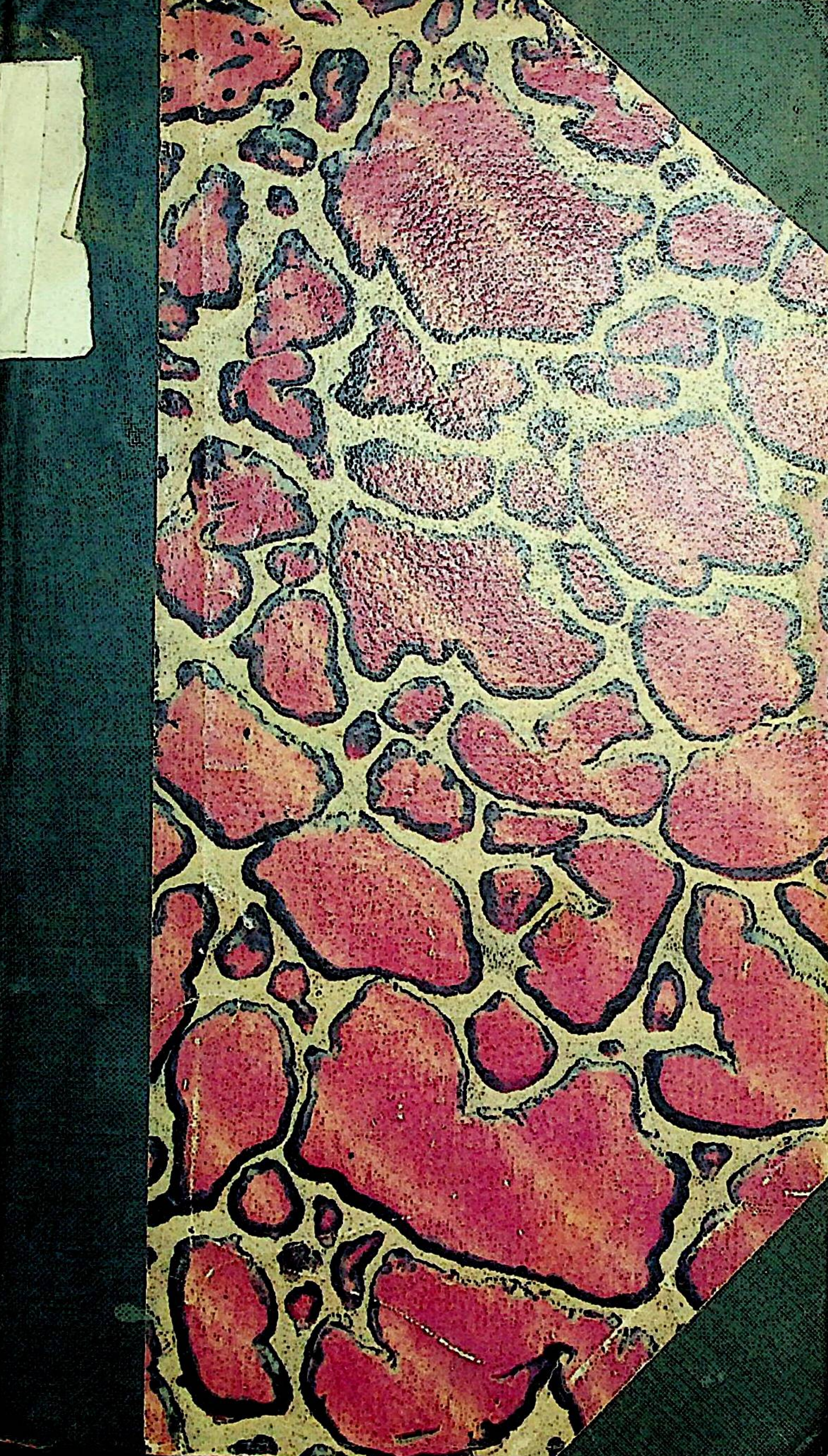

PÁTANJALADARŚANA

With a gloss called Rájamártanda

BY

ŚRÍ BHOJADEVA.

EDITED BY

Pandit Dhundiraj Śastri Kávyatírtha

AND

A Scholar, Benares Sanskrit College.

PUBLISHED BY

HARIKRISHNA DAS,

PROPRIETOR,

Gupta Book Depot, Kachauri Gali, Benares.

Printed by GAURI SHANKAR LAL MANAGER, at the CHANDRAPRABHA PRESS,

BENARES.

1913.

पातञ्जलयोगदर्शनम्

श्रीमद्भोजदेवविरचितया राजमार्तण्डाख्यया
वृत्त्या समन्वितम् ।

ढुण्ढिराजशास्त्रिणा काव्यतीर्थेन संशोधितम् ।

तच्चेदं
गुप्तबुक्डिपो कार्यालयाऽध्यक्षेण हरिकृष्णदासेन
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

Printed by GAURI SHANKAR LAL MANAGER
at the Chandraprabha Press.
BENARES.

1913.

विशेष सूचना

ग्राहकों से निबेदन है कि जिस पुस्तक पर हमारी मोहर न हो वह पुस्तक चोरी की समझी जायेगी और उसके लाने वाल यथोचित पारितोषिक पावेंगे—

निवेदक
हरिकृष्ण दास।

प्रस्तावना ।

अथेयं प्रकाश्यते पातञ्जलयोगसूत्रवृत्तिर्मुद्रयित्वा । अस्याः किल रचयिता जगद्विख्यातवैदुषीविभवः श्रीमान् धारानगराधिपतिर्भोजदेवः । व्याकरणे शब्दानुशासनस्य वैद्यके राजमृगाङ्काख्यग्रन्थस्य च निर्माताऽयं सर्वशास्त्रेषु पारङ्गत आसीदिति तु "शब्दानामनुशासनं विदधता पातञ्जले कुर्वता वृत्तिं राजमृगाङ्कसंज्ञकमपि व्यातन्वता वैद्यके" । इति तदुक्त्यैवावगम्यते । पण्डितमण्डलीतिलकायमानश्रीबल्लाल—मेरुतुङ्गादिप्रणीतभोजप्रबंधविलोकनेन चाऽयं श्रीभोजराजः ख्रिस्ताब्दीयैकादशशतकोत्तरार्धे मालवदेशं शासन् शिशुपालवधकाव्यप्रणेतुः श्रीमत्पंडितशिरोमणेर्माघस्य समकालीन आसीदिति प्रतीयते ।

सर्वशास्त्रेषु महर्षिप्रवरेण पतञ्जलिना सर्वदुःखपहारकं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानद्वारा कैवल्यसम्पादकञ्चेदं योगशास्त्रंमुमुक्षुजनोपचिकीर्षया प्रकाशितम् । तच्च यमनियमाद्यष्टाङ्गसाधनानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणस्य ब्रह्मात्मैक्यज्ञानद्वारा कैवल्यदमिति नाव्यक्तं विद्वज्जनानाम् ।

यद्यप्यस्य बह्वयष्टीकाः सन्ति तथापि राजप्रवरपदवाक्यप्रमाणपारावारीणधारेश्वरभोजराजकृता वृत्तिस्त्वतीवमनोहरा झटित्यर्थावबोधने समर्थाचेत्यालोच्य पूर्वमन्यत्र मुद्रितापीऽयं नाकिञ्चनविद्यार्थिगणसुलभा, अतस्त-

दुपकाराय श्रेष्ठिहरिदासात्मजश्रीहरिकृष्णदासगुप्तेन स्वद्रव्यव्ययेन संशोध्य काशीस्थचन्द्रप्रभानाम्नि यन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशतां नीता। एतन्मूलभूतसूत्राणि तु टीकाकारैः स्वस्वमताभिप्रायेण यत्र तत्र पाठभेदं प्रापितानि सर्वपुस्तकेषु विभिन्नान्युपलभ्यन्ते, अतएव विभूतिपादे एतेन शब्दाद्यन्तर्धानमुक्तमिति सूत्रं भावागणेशेनानंगीकृतत्वादेतेनेतीत्युक्तत्वाच्च सूत्रानन्तर्गतमपि वाचस्पतिमिश्रैः प्रतर्किधारणात् सूत्रान्तर्गतमिति न तस्य सर्वत्रोपलब्धिः, अस्माभिस्तु प्राचीनपुस्तकमवलंब्य पाठान्तरप्रदर्शनं कृतमत्रेति विवेचयन्तु तत्सारं योगशास्त्ररसिकाः। यावता श्रमेणाऽस्य शुद्धिरपेक्षिता तावान् श्रमोऽत्र मयाऽकारि तथापि यदत्र दृष्टिदोषात्प्रमादाद्वा क्वचित्स्खलनं तस्य विशुद्धिर्विद्वद्भिर्विधेया । आशासे चामुष्य सर्वस्य प्रयत्नस्य साफल्यं श्रीमद्गुरुकृपयाऽमत्सरेषु निरुपकेषु इति शिवम् ।

आषाढशुद्ध-
पंचम्यां भौमे १९७० } ढुण्ढिराजशास्त्री काव्यतीर्थः ।

भूमिका ।

अहो परमदयालुः परमेश्वरः सच्चिदानन्दघनोऽद्वितीयः सर्वपरिच्छेदवर्जितोऽपि स्वमायया केवलं 'लोकवल्लीलाकैवल्यं करोतीव वर्तते' वस्तुतो न किञ्चित्करोति निष्क्रियत्वादद्वितीयत्वात् व्यापकत्वाच्चेति स्वानंदपरिपूर्णो नित्यतृप्त आत्मकामोऽस्ति तथापि भक्तानुग्रहेच्छया मुमुक्षूपचिकीर्षया च लीलाविग्रहं करोति, तथा च श्रुतिः—'उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना इति । वेदादीनि सर्वाणि शास्त्राणि महर्षिद्वारा प्रकाशितानि च जनोद्धारायेति निश्वासप्रश्वासन्यायेनाऽप्रयत्नसिद्धानि तानि च जानन्त्येव शुद्धबुद्धयो विपश्चित्प्रवरा इति । तेषु च हिरण्यगर्भपतञ्जलिभ्यां योगशास्त्रं त्वतीवोपकारकं सर्वदुःखनिवर्तकं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानद्वारा प्रकाशितं, तच्च यमाद्यष्टाङ्गसाधनानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणस्य ब्रह्मात्मैक्यज्ञानद्वारा कैवल्यमोक्षफलप्रकाशकमिति न पाणिपिहितं सच्छास्त्रतत्त्वज्ञानामिति । स च योगो मंत्रयोग-कर्मयोग-लययोग-हठयोग-राजयोग-भेदेन बहुविधोऽस्ति, तत्र, राजयोगस्तु सर्वचित्तवृत्तिनिरोध-

रूपः सर्वस्मादधिकतरश्चित्तैकाग्र्यद्वारा ब्रह्मात्मैक्यज्ञान-संपादनेन कैवल्यमोक्षप्रदत्वादिति। वस्तुतस्तु राजयोगो नाम जीवब्रह्मणोर्वास्तवैक्यमेव समाधिस्तु तत्साधन-मेवाऽत उक्तं "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधइति" योगो जीवात्मनो-रैक्यमिति च, त्रिगुणात्मकचित्तस्य राजसतामसवृत्तिनिरोध-पूर्वकं सात्त्विकवृत्तौ ब्रह्माकारेण निजरूपेण स्थितिरेव योगो बाधरूपश्चापि, तथाचोक्तं-"तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानमिति"। योगफलं मुख्यं कैवल्यमेव स्वरूपस्थितिरिति, तत्साध-नानि तु यमनियमाऽऽसनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-समाध्याख्यानि, तत्राङ्गीभूतो हि निर्विकल्पसमाधिरेव, एषां लक्षणानि तु भाष्यादवगन्तव्यानि, निरोधसाधनञ्च वैराग्याभ्यासौ, ब्रह्मातिरिक्तस्य मिथ्यात्वादसतो दोषदर्श-नेन रागनिवृत्तिरेव ऐहिकविषयस्रक्चंदनादिषु स्वर्गादि-सुखेषु च क्षयिष्णुत्वादिदोषदर्शनेन रागाभावो वैराग्यं सर्व-मायागुणेभ्यश्चेति, तथा चोक्तं-"परिणामतापसंस्कारदुःखै-र्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति" गौडपादा-चार्यैरपि प्रोक्तं-'दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत्। अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति' इति। कारणाभावान्न-जायते, प्रतीतिस्तु मिथ्यैव स्वप्नवत्, तस्या ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन बाधे, कैवल्यमेवावशिष्यते, बाधो नाम ब्रह्मभिन्नस्याऽज्ञाना-

देरत्यन्ताऽभावनिश्चय इति। एतस्य योगशास्त्रस्य महर्षि-पतञ्जलिप्रोक्तस्य सभाष्यस्य चत्वारः पादाः सन्ति, समाधिपादः साधनपादो विभूतिपादः कैवल्यपादश्चेति। तन्निरोधस्य चेश्वरप्रणिधानं प्रणवजपश्चेति मुख्यं साधनं, योगशास्त्रे च प्रमाणानि त्रीण्येव प्रत्यक्षानुमानागमा इति, तत्त्वानि षड्विंशतिश्च, तथाहि—प्रकृतिर्महानऽहंकारः पञ्च तन्मात्राणि पंच ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च प्राणा मनश्चेति षोडश, पुरुषः सच्चिद्रूपः पञ्चविंशतिः, "क्लेशकर्माशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर" इति षड्विंशतिः। निर्विकल्पसमाधिना स्वरूपाऽवस्थानमेव कैवल्यमोक्ष इति। तथा च योगशास्त्रे चिदचिद्विशिष्ट ईश्वरोऽद्वैत एव, प्रकृतेः परिणामविशेषः संसारोऽनित्यः, पुरुषः कूटस्थ-नित्यः, ईश्वरोपि कूटस्थनित्य इति, प्रकृतिर्नित्या पुरुषेश्वरावपि नित्यौ। तेन सजातीयभेद-विजातीयभेदौ चांगीकृतौ, एषां मते त्रिविधपरिच्छेदशून्यो नास्ति परमेश्वरो वैदिकवत्, साधनत्वान्न मुख्यत्वं अस्य शास्त्रस्य, परन्तु द्वैतमित्ये न तात्पर्यं, त्रिविधपरिच्छेदलक्षणानि तु प्रदर्श्यंते, प्रागभावध्वंसप्रतियोगित्वं कालपरिच्छेदः १ अत्यन्ताऽभावप्रतियोगित्वं देशपरिच्छेदो यथा घटः २ अन्योन्याऽभावप्रतियोगित्वं वस्तुपरिच्छेदः ३ 'आत्मा तु

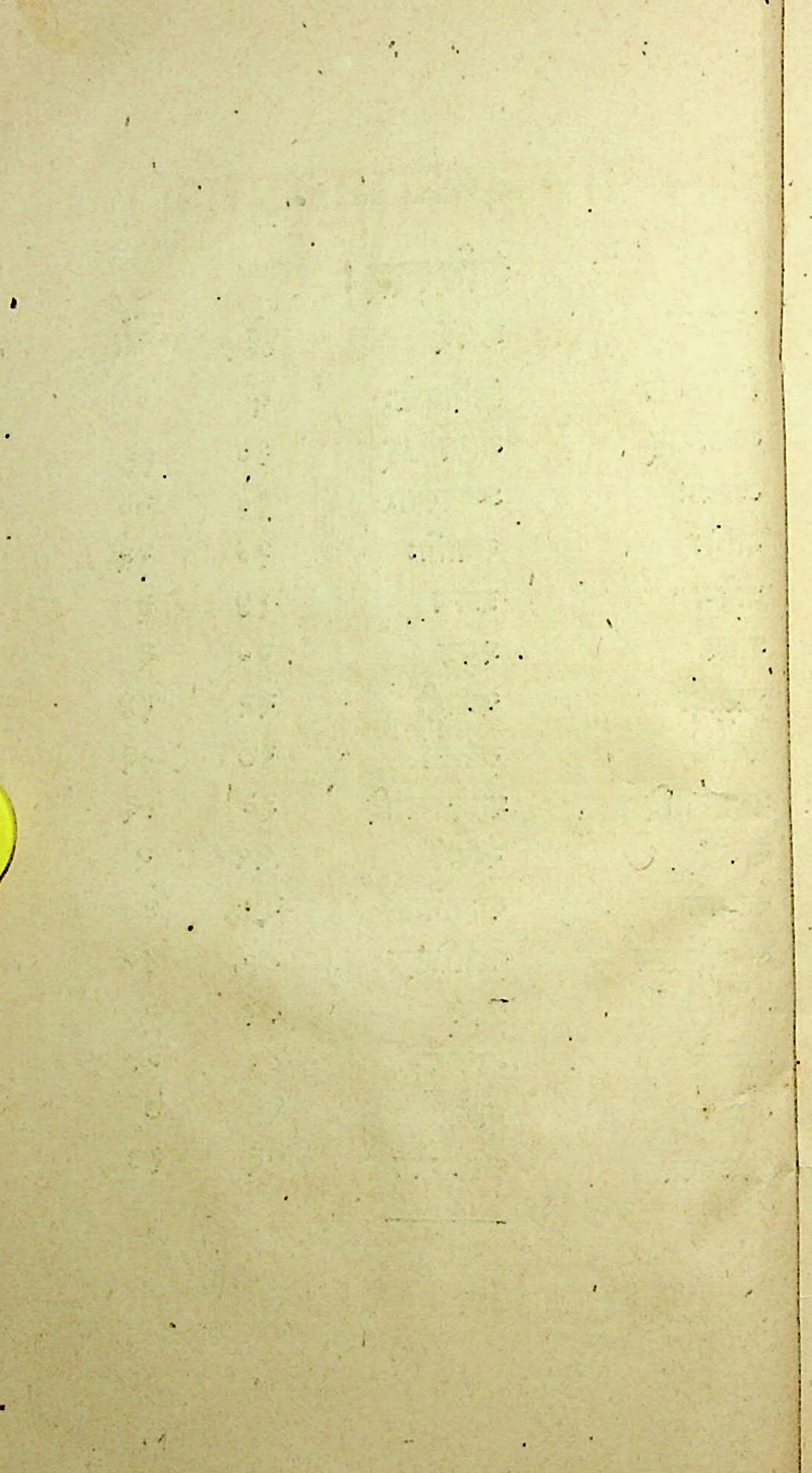
नित्यज्ञानस्वरूपत्वात्सर्वपरिच्छेदविवर्जितः सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यः पूर्णः इति' परमःसिद्धान्तः सर्वोपनिषदां, शास्त्राणाञ्चेति, तथाच पञ्चदर्शनानां द्वैतसत्यत्वादिषु नतात्पर्यमतो न वैदिकमतविरोध इति, तथाच शुद्धचित्तस्य साधकस्य मुमुक्षोरर्थबोधाय सोपानारोहणन्यायेन वेदान्तसहकारिण्येव पूर्वमीमांसादीनि योगशास्त्रान्त्वानि पञ्चदर्शनानीति योगशास्त्रतत्त्वविचारमनुभवन्तु योगशास्त्ररसिका इति समाशास्ते—

सर्वमुमुक्षुपरमहितैषी,
प्रज्ञानानन्दसरस्वती स्वामी
कैवल्यधामनिवासी, ब्रह्माघाट
बनारस सिटी ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
चित्तिशक्तेः	चितिशक्तेः	५	१
न्यग्भवात्	न्यग्भावात्	१०	११
ऽवस्थाः	ऽप्यवस्थाः	१०	२०
माधिः	समाधिः	१०	२२
क्र्मेण	क्रमेण	१४	३
प्रयत्न	प्रयत्न	२०	६
चक्रादौ	चक्रादौ	२२	१४
सर्वास	सर्वासां	२७	१६
प्रसुप्तन्वादि	प्रसुप्ततन्वादि	३०	१६
स्वरूषं	स्वरूपं	५९	२
र्वतमाने	वर्तमाने	६४	४
महासिद्ध्य्य	महासिद्ध्य	८०	१०
ग्रहर्ण	ग्रहण	८१	३
न्वयाथ	न्वयार्थ	८१	३
माग	मार्ग	९६	७
उपलभ्यते	उपलभ्येत	९६	१७

अथ पातञ्जलयोगसूत्राणि ।

प्रथमः समाधिपादः ।

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टा अक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

विपर्य्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥८॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १०॥

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

स तु दीर्घकालादरनैरन्तर्य्यसत्कारसेवितो दृढभूमिः ॥१४॥

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥१५॥

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात् संप्रज्ञातः ॥१७॥
विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥
भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥
श्रद्धावीर्य्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥
तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥
मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ॥ २२ ॥
ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥
क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः॥२४॥
तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥
स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥
तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥
तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥
ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥२९॥
व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादाऽऽलस्याऽविरतिभ्रान्ति-
दर्शनाऽलब्धभूमिकत्त्वाऽनवस्थितत्वानि
चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥ ३० ॥
दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेप-
सहभुवः ॥ ३१ ॥
तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥
मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्य-
विषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥
प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥
विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना स्थितिनिबन्धिनी ॥३५॥

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥
वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥
स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥
यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥
परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥
क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु
तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥
तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का
समापत्तिः ॥ ४२ ॥
स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा
निर्वितर्का ॥ ४३ ॥
एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया
व्याख्याता ॥ ४४ ॥
सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥
ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४६ ॥
निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥
ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥
श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यां सामान्यविषया
विशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥
तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥
तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥५१॥

अथ द्वितीयस्साधनपादः ।

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो-
दाराणाम् ॥ ४ ॥

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्म-
ख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतै(ते)वास्मिता ॥ ६ ॥

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च
दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं
भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि ॥१९॥
द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥
तदर्थ एव दृश्यस्याऽऽत्मा ॥ २१ ॥
कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥२२॥
स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥२३॥
तस्य हेतुरविद्या ॥२४॥
तदभावात् संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ॥२५॥
विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥
तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिप्रज्ञा ॥ २७ ॥
योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा
विवेकख्यातेः ॥ २८ ॥
यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-
समाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥
अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥
एते जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा
महाव्रतम् ॥ ३१ ॥
शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि
नियमाः ॥३२॥
वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥
वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोध-
मोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला
इति प्रतिपक्षभावनम् ॥३४॥
अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥
अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥
ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥३८॥
अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः ॥३९॥
शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥४०॥
सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शन-
योग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥
संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥
कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥४३॥
स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥४४॥
समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥४५॥
स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥
प्रयत्नशैथिल्यानन्त्यसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥
ततो द्वंद्वानभिघातः ॥४८॥
तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः॥४९॥
स तु बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः
परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥५०॥
बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥५१॥
ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥
धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥
स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां
प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥
ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

अथ तृतीयो विभूतिपादः ।

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥
तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥
तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥३॥
त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥
तज्जयात्प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥
तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥
त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥
तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥
व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोध-
लक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥
तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥
सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधि-
परिणामः ॥ ११ ॥
शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः॥१२॥
एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा
व्याख्याताः ॥ १३ ॥
शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥
क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥
परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥
शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभाग-
संयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥
संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

न तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥

कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुष्प्रकाशा-
संयोगेऽन्तर्धानम् ॥ २१ ॥

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञान-
मरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४ ॥

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥

भुवनज्ञानं सूर्यसंयमात् ॥ २६ ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २८ ॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥

प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३३ ॥

हृदये चित्तसंवित् ॥ ३४ ॥

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषाद्भोगः
परार्थान्यस्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३५ ॥

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥ ३६ ॥

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३७ ॥

बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य

परशरीरावेशः ॥ ३८ ॥

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च॥३९॥

समानजयात्प्रज्वलनम् ॥ ४० ॥

श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४१ ॥

कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चा-
ऽऽकाशगमनम् ॥ ४२ ॥

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः॥४३

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥४४॥

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च ४५॥

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत् ॥ ४६ ॥

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः॥४७॥

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥४८॥

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं
सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५० ॥

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्ट-
प्रसङ्गात् ॥ ५१ ॥

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५२ ॥

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः
प्रतिपत्तिः ॥ ५३ ॥

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति
विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५४ ॥

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् ॥ ५५ ॥

अथ चतुर्थः कैवल्यपादः ।

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु
ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्ति-
र्वासनानाम् ॥ ८ ॥

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कार-
योरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

तासामनादित्वमाशिषो नित्यत्वात् ॥ १० ॥

हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः ११

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ॥१२॥

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विविक्तः पन्थाः ॥१५॥

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥१६॥

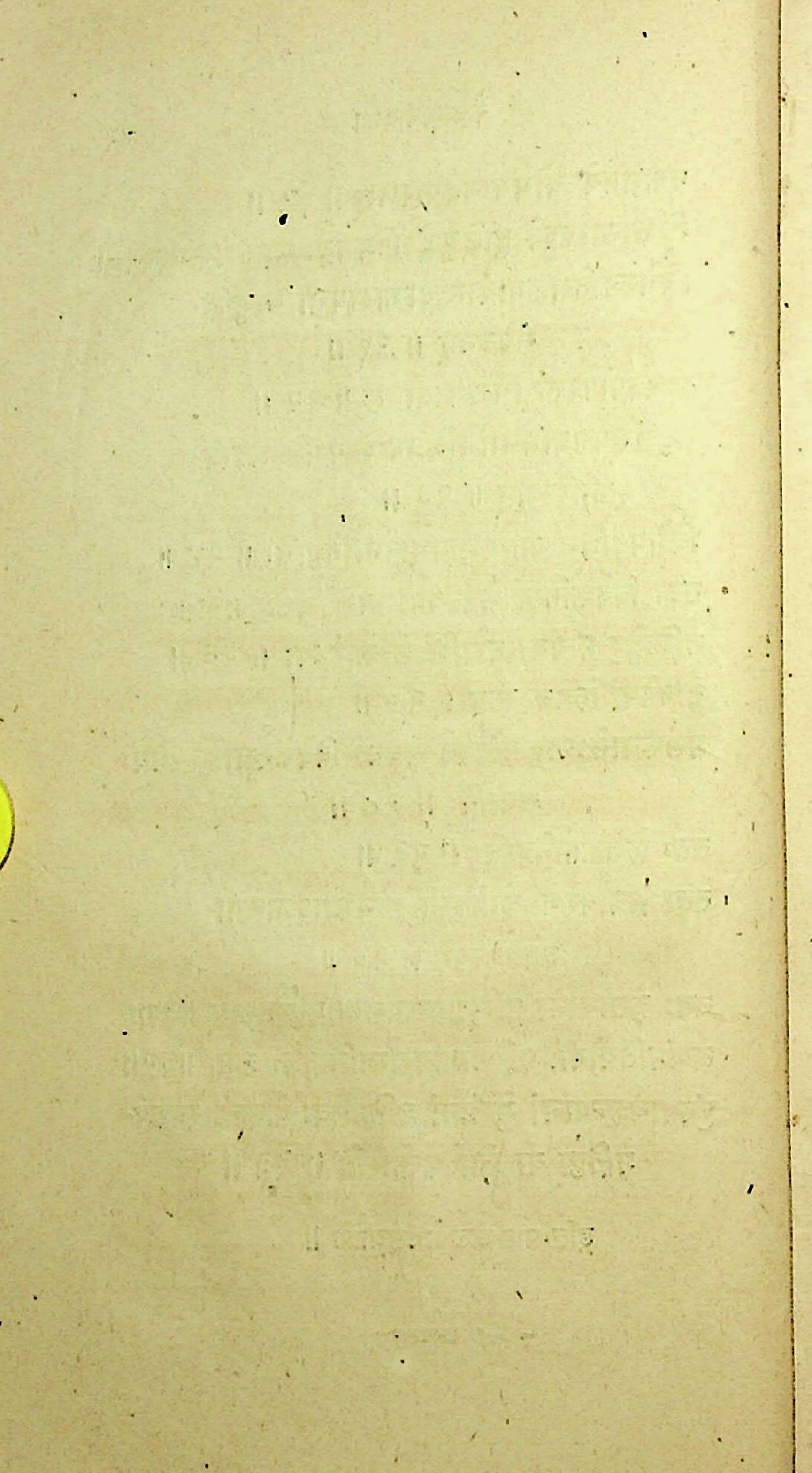
सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्या-
परिणामित्वात् ॥ १७ ॥

न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १८ ॥

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ १९ ॥
चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च॥२०॥
चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धि-
संवेदनम् ॥ २१ ॥
द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २२ ॥
तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्य-
कारित्वात् ॥ २३ ॥
विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः ॥ २४ ॥
तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥२५॥
तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २६ ॥
हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २७ ॥
प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः
समाधिः ॥ २८ ॥
ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ २९ ॥
तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्याऽऽनन्त्या-
ज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३० ॥
ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥३१॥
क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥३२॥
पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूप-
प्रतिष्ठा वा चितिशक्तेरिति ॥ ३३ ॥

इति पातञ्जलयोगसूत्राणि ॥

॥ श्रीः ॥

भोजदेवकृतवृत्तिसमेतानि

पातञ्जलयोगसूत्राणि ।

देहार्द्धयोगः शिवयोः स श्रेयांसि तनोतु वः ।
दुष्प्रापमपि यत्स्मृत्या जनः कैवल्यमश्नुते ॥ १ ॥

त्रिविधान्यपि दुःखानि यदनुस्मरणान्नृणाम् ।
प्रयान्ति सद्यो विलयं तं स्तुमः शिवमव्ययम् ॥ २ ॥

पतञ्जलिमुनेरुक्तिः काप्यपूर्वा जयत्यसौ ।
पुंप्रकृत्योर्वियोगोऽपि योग इत्युदितो यथा (१) ॥३॥

जयन्ति वाचः फणिभर्तुरान्तर-
स्फुरत्तमस्तोमनिशाकरत्विषः ।
विभाव्यमानाः सततं मनांसि याः
सतां सदाऽऽनन्दमयानि कुर्वते ॥ ४ ॥

शब्दानामनुशासनं विदधता पातञ्जले कुर्वता
वृत्तिं राजमृगाङ्कसंज्ञकमपि व्यातन्वता वैद्यके ।
वाक्चेतोवपुषां मलः फणिभृतां भर्त्रेव येनोद्धृत-
स्तस्य श्रीरणरङ्गमल्लनृपतेर्वाचो जयन्त्युज्ज्वलाः ॥५॥

---

(१) ययेति पाठान्तरम् ।

दुर्बोधं यदतीव तद्धि जहाति (१) स्पष्टार्थमित्युक्तिभिः
स्पष्टार्थेष्वतिविस्तृतिं विदधति व्यर्थैः समासादिकैः ।
अस्थानेऽनुपयोगिभिश्च बहुभिर्जल्पैर्भ्रमं तन्वते
श्रोतॄणामिति वस्तुविप्लवकृतः सर्वेऽपि टीकाकृतः ॥ ६ ॥

उत्सृज्य विस्तरमुदस्य विकल्पजालं
फल्गुप्रकाशमवधार्य च सम्यगर्थान् ।
सन्तः पतञ्जलिमते विवृतिर्मयेय-
मातन्यते बुधजनप्रतिबोधहेतुः ॥ ७ ॥

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

अनेन सूत्रेण शास्त्रस्य सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनान्याख्यायन्ते । अथ-शब्दोऽधिकारद्योतको मङ्गलार्थकश्च । योगो युक्तिः समाधानम् । 'युज समाधौ' । अनुशिष्यते व्याख्यायते लक्षणभेदोपायफलैर्येन तदनुशासनम् । योगस्यानुशासनम् योगानुशासनम् । तत् आ शास्त्रपरिसमाप्तेरधिकृतं बोद्धव्यमित्यर्थः । तत्र शास्त्रस्य व्युत्पाद्यतया योगः ससाधनः सफलोऽभिधेयः । तद्व्युत्पादनञ्च फलम् । व्युत्पादितस्य योगस्य कैवल्यं फलम् । शास्त्राभिधेययोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः सम्बन्धः । अभिधेयस्य योगस्य तत्फलस्य च कैवल्येन साध्यसाधनभावः । एतदुक्तं भवति-व्युत्पाद्यस्य योगस्य साधनानि शास्त्रेण प्रदर्श्यन्ते तत्साधनसिद्धो योगः कैवल्याख्यं फलमुत्पादयति ॥ १ ॥

---

(१) तद्धिजहतीति पाठान्तरम् ।

तत्र को योगः? इत्याह—

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

चित्तस्य निर्मलसत्त्वपरिणामरूपस्य या वृत्तयोऽङ्गाङ्गिभावपरिणामरूपास्तासां निरोधो बहिर्मुखतया परिणतिविच्छेदादन्तर्मुखतया प्रतिलोमपरिणामेन स्वकारणे लयो योग इत्याख्यायते। स च निरोधः सर्वासां चित्तभूमीनां सर्वप्राणिनां धर्मः कदाचित् कस्याश्चित् बुद्धिभूमावाविर्भवति। ताश्च क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तस्य भूमयश्चित्तस्यावस्थाविशेषाः। तत्र क्षिप्तं रजस उद्रेकादस्थिरं बहिर्मुखतया सुखदुःखादिविषयेषु विकल्पितेषु व्यवहितेषु संनिहितेषु वा रजसा प्रेरितं, तच्च सदैव दैत्यदानवादीनाम्। मूढं तमस उद्रेकात् कृत्याकृत्य-विभागमन्तरेण क्रोधादिभिः विरुद्धकृत्येष्वेव नियमितं, तच्च सदैव रक्षः पिशाचादीनाम्। विक्षिप्तं तु सत्वोद्रेकात् वैशिष्ट्येन परिहृत्य दुःखसाधनं सुखसाधनेष्वेव शब्दादिषु प्रवृत्तं, तच्च सदैव देवानाम्। एतदुक्तं भवति—रजसा प्रवृत्तिरूपं तमसा परापकारनियतं सत्त्वेन सुखमयं चित्तं भवति। एतास्तिस्रश्चित्तावस्थाः समाधावनुपयोगिन्यः। एकाग्रनिरुद्धरूपे द्वे च सत्वोत्कर्षाद्यथोत्तरमवस्थितत्वात् समाधावुपयोगं भजेते। सत्वादिक्रमव्युत्क्रमे तु अयमभिप्रायः—द्वयोरपि रजस्तमसोरत्यन्तहेयत्वेऽप्येतदर्थं रजसः प्रथममुपादानम्; यावन्न प्रवृत्तिर्दर्शिता तावन्निवृत्तिर्न शक्यते दर्शयितुमिति

द्वयोर्व्यत्ययेन प्रदर्शनम् । सत्त्वस्य त्वेतदर्थं पश्चात् प्रदर्शनं यत्तस्योत्कर्षेणोत्तरे द्वे भूमी योगोपयोगिन्याविति । अनयोर्द्वयोरेकाग्रनिरुद्धयोर्भूम्योर्यश्चित्तस्यैकाग्रतारूपः परिणामः स योग इत्युक्तं भवति । एकाग्रे बहिर्वृत्तिनिरोधः । निरुद्धे च सर्वासां वृत्तीनां संस्काराणां च प्रविलय इत्यनयोरेव भूम्योर्योगस्य सम्भवः ॥ २ ॥

इदानीं सूत्रकारश्चित्तवृत्तिनिरोधपदानि व्याख्यातुकामः प्रथमं चित्तपदं व्याचष्टे—

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

द्रष्टुः पुरुषस्य तस्मिन् काले स्वरूपे चिन्मात्रतायामवस्थानं स्थितिर्भवति । अयमर्थः—उत्पन्नविवेकख्यातेश्चित्संक्रमाभावात् कर्तृत्वाभिमाननिवृत्तौ प्रोच्छन्नपरिणामायां बुद्धौ(१)चाऽऽत्मनः स्वरूपेणावस्थानं स्थितिर्भवति॥३॥

व्युत्थानदशायान्तु तस्य किं रूपम् ? इत्याह—

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

इतरत्र योगादन्यस्मिन् काले वृत्तयो या वक्ष्यमाणलक्षणास्ताभिः सारूप्यं तद्रूपत्वम् । अयमर्थः—यादृश्यो वृत्तयो दुःखमोहसुखाद्यात्मिकाः (२)प्रादुर्भवन्ति तादृग्रूप एव संवेद्यते व्यवहर्तृभिः पुरुषः । तदेवं यस्मिन्नेकाग्रतया परि-

(१) बुद्धावात्मन इति पाठान्तरम् ।

(२) सुखदुःखमोहात्मिका इति पाठान्तरम् ।

णते चित्तिशक्तेः स्वस्मिन् स्वरूपे प्रतिष्ठानं भवति, यस्मिं-
श्चेन्द्रियवृत्तिद्वारेण विषयाकारेण परिणते पुरुषस्तद्रूपाकार
एव परिभाव्यते, यथा जलतरङ्गेषु चलत्सु चन्द्रश्चलन्निव प्र-
तिभासते तच्चित्तम् ॥ ४ ॥

वृत्तिपदं व्याख्यातुमाह—

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टा अक्लिष्टाः (१) ॥ ५ ॥

वृत्तयश्चित्तपरिणामविशेषाः वृत्तिसमुदायलक्षणस्या-
वयविनो या अवयवभूता वृत्तयस्तदपेक्षया तयप्प्रत्ययः । एत-
दुक्तं भवति—पञ्च वृत्तयः कीदृश्यः ? क्लिष्टा अक्लिष्टाः, क्लेशैर्व-
क्ष्यमाणलक्षणैराक्रान्ताः क्लिष्टाः । तद्विपरीता अक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

एता एव पञ्च वृत्तयः संक्षिप्योद्दिश्यन्ते—

प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

आसां क्रमेण लक्षणमाह—

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

अत्रातिप्रसिद्धत्वात् प्रमाणानां शास्त्रकारेण भेद-
लक्षणेनैव गतत्वात् लक्षणस्य पृथक्तल्लक्षणं न कृतम् ।
प्रमाणलक्षणन्तु अविसंवादिज्ञानं प्रमाणमिति । इन्द्रियद्वारेण
बाह्यवस्तूपरागाच्चित्तस्य तद्विषयसामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य
विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षम् । गृहीतसम्ब-

---

(१) क्लिष्टाक्लिष्टा इति पाठान्तरम् ।

न्धाल्लिङ्गात् लिङ्गिनि सामान्यात्मनाऽध्यवसायोऽनुमानम् । आप्तवचनं आगमः ॥ ७ ॥

एवं प्रमाणरूपां वृत्तिं व्याख्याय विपर्य्ययरूपामाह—

विपर्य्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥८॥

अतथाभूतेऽर्थेतथोत्पद्यमानं ज्ञानं विपर्य्ययः—यथा शुक्तिकायां रजतज्ञानम् । अतद्रूपप्रतिष्ठमिति,—तस्यार्थस्य यद्रूपं तस्मिन् रूपे न प्रतितिष्ठति तस्यार्थस्य यत्पारमार्थिकं रूपं न तत् प्रतिभासयतीति यावत् । संशयोऽप्यतद्रूपप्रतिष्ठत्वान्मिथ्याज्ञानं यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वा ? इति ॥ ८ ॥

विकल्पवृत्तिं व्याख्यातुमाह—

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥९॥

शब्दजनितं ज्ञानं शब्दज्ञानं तदनु पतितुं शीलं यस्य स शब्दज्ञानानुपाती । वस्तुनस्तथात्वमनपेक्षमाणो योऽध्यवसायः स विकल्प इत्युच्यते । यथा पुरुषस्य चैतन्यं स्वरूपमिति । अत्र देवदत्तस्य कम्बल इति शब्दजनिते ज्ञाने षष्ठ्या योऽध्यवसितो भेदस्तमिहाविद्यमानमपि समारोप्य प्रवर्त्ततेऽध्यवसायः । वस्तुतस्तु चैतन्यमेव पुरुषः ॥ ९ ॥

निद्रां व्याख्यातुमाह—

अभावप्रत्ययालम्बनावृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

अभावप्रत्यय आलम्बनं यस्याः वृत्तेः सा तथोक्ता ।

एतदुक्तं भवति — या सन्ततं उद्रिक्तत्वात्तमसः समस्तविषयपरित्यागेन प्रवर्त्तते वृत्तिः सा निद्रा। तस्याश्च सुखमहमस्वाप्समिति स्मृतिदर्शनात् स्मृतेश्चानुभवव्यतिरेकेणानुपपत्तेर्वृत्तित्वम् ॥ १० ॥

स्मृतिं व्याख्यातुमाह —

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

प्रमाणेनानुभूतस्य विषयस्य योऽयमसंप्रमोषः संस्कारद्वारेण बुद्धावारोहः सा स्मृतिः। तत्र प्रमाणविपर्य्ययविकल्पा जाग्रदवस्था, त एव तदनुभवबलात् प्रत्यक्षायमाणाः स्वप्नाः। निद्रा तु असंवेद्यमानविषया। स्मृतिश्च प्रमाणविपर्य्यय विकल्पनिद्रानिमित्ता ॥ ११ ॥

एवं वृत्तीर्व्याख्याय सोपायं निरोधं व्याख्यातुमाह—

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

अभ्यासवैराग्ये वक्ष्यमाणलक्षणे, ताभ्यां प्रकाशप्रवृत्तिनियमरूपा या वृत्तयस्तासां निरोधो भवतीत्युक्तं भवति। तासां विनिवृत्तबाह्याभिनिवेशानां अन्तर्मुखतया स्वकारण एव चित्ते शक्तिरूपतयाऽवस्थानम्। तत्र विषयदोषदर्शनजेन वैराग्येण तद्वैमुख्यमुत्पाद्यते। अभ्यासेन च सुखजनकशान्तप्रवाहप्रदर्शनद्वारेण दृढस्थैर्य्यमुत्पाद्यते। इत्थं ताभ्यां भवति चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ १२ ॥

अभ्यासं व्याख्यातुमाह—

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

वृत्तिरहितस्य चित्तस्य स्वरूपनिष्ठः परिणामः स्थिति-स्तस्यां यत्न उत्साहः पुनः पुनस्तत्त्वेन चेतसि निवेशन-मभ्यासइत्युच्यते ॥ १३ ॥

तस्यैव विशेषमाह—

स तु दीर्घकालादरनैरन्तर्य्यसत्कारसेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

बहुकालं नैरन्तर्य्येण आदरातिशयेन च सेव्यमानो दृढभूमिः स्थिरो भवति। दार्ढ्याय प्रभवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

वैराग्यस्य लक्षणमाह—

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

द्विविधो हि विषयो दृष्ट आनुश्रविकश्च। दृष्ट इहैवोप-लभ्यमानः शब्दादिः। देवलोकादावानुश्रविकः। अनु-श्रूयते गुरुमुखादित्यनुश्रवो वेदस्तत्समधिगत आनुश्रविकः तयोर्द्वयोरपि विषययोः परिणामविरसत्वदर्शनाद्विगत-गर्द्धस्य या वशीकारसंज्ञा ममैते वश्या नाहमेतेषां वश्य इति योऽयं विमर्षस्तद्वैराग्यमुच्यते ॥१५॥

तस्यैव विशेषमाह—

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥

तद्वैराग्यं परं प्रकृष्टं प्रथमं वैराग्यं विषयविषयं। द्वितीयं गुणविषयं उत्पन्नगुणपुरुषविवेकख्यातेरेव भवति निरोधसमाधेरत्यन्तानुकूलत्वात् ॥ १६ ॥

एवं योगस्य स्वरूपमुक्त्वा संप्रज्ञातस्वरूपभेदमाह—

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात् संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥

समाधिरितिशेषः। सम्यक् संशयविपर्य्ययरहितत्वेन प्रज्ञायते प्रकर्षेण ज्ञायते भाव्यस्य रूपं येन स संप्रज्ञातः समाधिर्भावनाविशेषः। स वितर्कादिभेदाच्चतुर्विधः। सवितर्कः सविचारः सानन्दः सास्मितश्च। भावना भाव्यस्य विषयान्तरपरिहारेण चेतसि पुनः पुनर्निवेशनं। भाव्यश्च द्विविधं—ईश्वरस्तत्त्वानि च। तान्यपि द्विविधानि जडाजड़-भेदात्। जड़ानि चतुर्विंशतिः। अजड़ः पुरुषः। तत्र यदा महाभूतेन्द्रियाणि स्थूलानि विषयत्वेनादाय पूर्वापरानुसन्धानेन शब्दार्थोल्लेखसम्भेदेन च भावना क्रियते तदा सवितर्कः समाधिः। अस्मिन्नेवावलम्बने पूर्व्वापरानुसन्धानशब्दोल्लेखशून्यत्वेन यदा भावना प्रवर्त्तते तदा निर्वितर्कः। तन्मात्रान्तःकरणलक्षणं सूक्ष्मविषयमालम्ब्य तस्य देशकालधर्मावच्छेदेन यदा भावना प्रवर्त्तते

तदा सविचारः। तस्मिन्नेवावलम्बने देशकालधर्मावच्छेदं विना धर्मिमात्रावभासित्वेन भावना क्रियमाणा निर्विचार इत्युच्यते। एवं पर्यन्तः समाधिर्ग्राह्यसमापत्तिरिति व्यपदिश्यते। यदा तु रजस्तमोलेशानुविद्धमन्तःकरणसत्त्वं भाव्यते तदा गुणभावाच्चितिशक्तेः सुखप्रकाशमयस्य सत्त्वस्य भाव्यमानस्योद्रेकात् सानन्दः समाधिर्भवति। अस्मिन्नेव समाधौ ये बद्धधृतयस्तत्त्वान्तरं प्रधानपुरुषरूपं न पश्यन्ति ते विगतदेहाहङ्कारत्वाद्विदेहशब्दवाच्याः। इयं ग्रहणसमापत्तिः। ततः परं रजस्तमोलेशानभिभूतं शुद्धसत्त्वमालम्बनीकृत्य या प्रवर्त्तते भावना तस्यां ग्राह्यस्य सत्त्वस्य न्यग्भवात् चितिशक्तेरुद्रेकात् सत्तामात्रावशेषत्वेन समाधिः सास्मित इत्युच्यते। न चाहङ्कारास्मितयोरभेदः शङ्कनीयः, यतो यत्रान्तःकरणमहमिति उल्लेखेन विषयान् वेदयते सोऽहङ्कारः। यत्रान्तर्मुखतया प्रतिलोमपरिणामे प्रकृतिलीने चेतसि सत्तामात्रं अवभाति साऽस्मिता। अस्मिन्नेव समाधौ ये कृतपरितोषाः परं परमात्मानं पुरुषं न पश्यन्ति तेषां चेतसि स्वकारणे लयमुपागते प्रकृतिलया इत्युच्यन्ते, ये परं पुरुषं ज्ञात्वा भावनायां प्रवर्त्तन्ते तेषामियं विवेकख्यातिर्ग्रहीतृसमापत्तिरित्युच्यते। तत्र संप्रज्ञाते समाधौ चतस्रोऽवस्थाः शक्तिरूपतयाऽवतिष्ठन्ते। तत्रैकैकस्यास्त्याग उत्तरोत्तरा इति चतुरवस्थोऽयं संप्रज्ञातः समाधिः॥ १७॥

असंप्रज्ञातमाह —

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥१८॥

विरम्यतेऽनेनेति विरामो वितर्कादिचिन्तात्यागः विरामश्चासौ प्रत्ययश्चेति विरामप्रत्ययस्तस्याभ्यासः पौनः-पुन्येन चेतसि निवेशनम्। तत्र या काचित् वृत्तिरुल्लसति तस्या नेति नेतीतिनैरन्तर्य्येण पर्य्युदसनं तत्पूर्व्वः संप्रज्ञातसमाधेः संस्कारशेषोऽन्यस्तद्विलक्षणोऽयमसंप्रज्ञात इत्यर्थः। न तत्र किञ्चिद्वेद्यम् संप्रज्ञायते इति असंप्रज्ञातो निर्बीजः समाधिः। इह चतुर्विधश्चित्तस्य परिणामः। व्युत्थानं समाधिप्रारम्भो एकाग्रता निरोधश्च। तत्र क्षिप्तमूढे चित्तभूमी व्युत्थानं। विक्षिप्ताभूमिः सत्वोद्रेकात् समाधिप्रारम्भः। निरुद्धैकाग्रते च पर्य्यन्तभूमी। प्रतिपारिणामञ्च संस्काराः। तत्र व्युत्थानजनिताः संस्काराः समाधिप्रारम्भजैः संस्कारैः प्रत्याहन्यन्ते। तज्जाश्चैकाग्रताजैः, निरोधजनितैरेकाग्रताजाः संस्काराः स्वरूपञ्च हन्यन्ते-यथा सुवर्णसम्वलितं ध्मायमानं सीसकमात्मानं सुवर्णमलञ्च निर्दहति। एवमेकाग्रताजनितान् संस्कारान् निरोधजाः स्वात्मानञ्च निर्दहन्ति ॥१८॥

तदेवं योगस्य स्वरूपं भेदं संक्षेपेणोपायञ्च अभिधाय विस्तररूपेणोपायं योगाभ्यासप्रदर्शनपूर्वकं वक्तुमुपक्रमते—

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥१९॥

विदेहाः प्रकृतिलयाश्च वितर्कादिभूमिकासूत्रे

व्याख्याताः, तेषां समाधिर्भवप्रत्ययः, भवः संसारः स एव प्रत्ययः कारणं यस्य स भवप्रत्ययः। अयमर्थः—अधिमात्रान्तर्भूता एव ते संसारे तथाविधसमाधिभाजो भवन्ति। तेषां परतत्त्वादर्शनाद्योगाभासोऽयम्। अतः परतत्त्वज्ञाने तद्भावनायाञ्च मुक्तिकामेन महान्यत्नो विधेय इत्येतदर्थमुपदिष्टम् ॥१९॥

तदन्येषान्तु—

श्रद्धावीर्य्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्॥२०॥

विदेहप्रकृतिलयव्यतिरिक्तानां योगिनां श्रद्धादिपूर्वकः श्रद्धादयः पूर्वे उपाया यस्य स श्रद्धादिपूर्वकः। ते च श्रद्धादयः क्रमादुपायोपेयभावेन प्रवर्त्तमानाः संप्रज्ञातसमाधेरुपायतां प्रतिपद्यन्ते। तत्र श्रद्धा योगविषये चेतसः प्रसादः। वीर्य्यमुत्साहः। स्मृतिरनुभूतासंप्रमोषः। समाधिरेकाग्रता। प्रज्ञा प्रज्ञातव्यविवेकः। तत्र श्रद्धावतो वीर्य्यं जायते योगविषये उत्साहवान् भवति। सोत्साहस्य च पाश्चात्यानुभूतिषु भूमिषु स्मृतिरुत्पद्यते तत्स्मरणाच्च चेतः समाधीयते। समाहितचित्तश्च भाव्यं सम्यग्विवेकेन जानाति। त एते संप्रज्ञातस्य समाधेरुपायाः। तस्याभ्यासात् पराच्च वैराग्यात् भवत्यसंप्रज्ञातः ॥२०॥

उक्तोपायवतां योगिनां उपायभेदाद्भेदानाह—

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥२१॥

समाधिलाभः इति शेषः। संवेगः क्रियाहेतुर्दृढतरः

संस्कारः । स तीव्रो येषामधिमात्रोपायानां तेषामासन्नः समाधिलाभः समाधिफलञ्चाऽऽसन्नं भवति शीघ्रमेव सम्पद्यत इत्यर्थः ॥२१॥

के ते तीव्रसंवेगा ? इत्यत आह—

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ॥२२॥

तेभ्य उपायेभ्यो मृद्वादिभेदभिन्नेभ्य उपायवतां विशेषो भवति । मृदुर्मध्योऽधिमात्र इत्युपायभेदाः । ते प्रत्येकं मृदुसंवेग-मध्यसंवेग-तीव्रसंवेगभेदात् त्रिधा । तद्भेदेन च नवयोगिनो भवन्ति । मृदूपायो-मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्च । मध्योपायो मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्च। अधिमात्रोपायो-मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्च । अधिमात्रोपाये तीव्रसंवेगे च महान् यत्नः कर्त्तव्य इति भेदोपदेशः ॥२२॥

इदानीमेतदुपायविलक्षणं सुगमसुपायान्तरं दर्शयितुमाह(१)—

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

ईश्वरो वक्ष्यमाणलक्षणः, तत्र प्रणिधानं भक्तिविशेषो विशिष्टमुपासनं सर्वक्रियाणां तत्रार्पणं, विषयसुखादिकं फलमनिच्छन् सर्वाः क्रियास्तस्मिन्परमगुरावर्पयति, तत् प्रणिधानं समाधेस्तत्फललाभस्य च प्रकृष्ट उपायः ॥२३॥

(१) सुगमसुपायान्तरमाहेति पाठान्तरम् ।

ईश्वरस्य प्रणिधानात् समाधिलाभ इत्युक्तं, तत्रेश्वरस्य स्वरूपं प्रमाणं प्रभावं वाचकं उपासनाक्रमं तत्फलञ्च क्रमेण वक्तुमाह–

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥

क्लिश्नन्तीति क्लेशा अविद्यादयो वक्ष्यमाणाः। विहित-प्रतिषिद्धव्यामिश्ररूपाणि कर्माणि। विपच्यन्त इति विपाकाः कर्मफलानि जात्यायुर्भोगाः। आ फलविपाकाच्चित्तभूमौ शेरत इत्याशया वासनाख्याः संस्कारास्तैरपरामृष्टस्त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृष्टः। पुरुषविशेषः—अन्येभ्यः पुरुषेभ्यो विशिष्यत इति विशेषः। ईश्वर ईशनशील इच्छामात्रेण सकलजगदुद्धरणक्षमः। यद्यपि सर्वेषामात्मनां क्लेशादि-स्पर्शो नास्ति तथापि चित्तगतस्तेषामपदिश्यते,—यथा योद्धृगतौ जयपराजयौ स्वामिनः। अस्य तु त्रिष्वपि कालेषु तथाविधोऽपि क्लेशादिपरामर्शो नास्ति। अतः स विलक्षण एव भगवानीश्वरः। तस्य च तथाविधमैश्वर्य-मनादेः सत्त्वोत्कर्षात्। तस्य सत्त्वोत्कर्षश्च प्रकृष्टाज्ज्ञाना-देव (१)। न च अनयोर्ज्ञानैश्वर्ययोरितरेतराश्रयत्वं, परस्प-रानपेक्षत्वात्। ते द्वे ज्ञानैश्वर्ये ईश्वरसत्त्वे वर्त्तमाने अना-दिभूते, तेन च तथाविधेन सत्त्वेन तस्यानादिरेव सम्बन्धः प्रकृतिपुरुषसंयोगवियोगयोरीश्वरेच्छाव्यतिरेकेणानुपपत्तेः

(१) सत्वोत्कर्षश्चास्य प्रकृष्टज्ञानादेवेति पाठान्तरम्।

यथेतरेषां प्राणिनां सुखदुःखमोहात्मकतया परिणतं चित्तं निर्मले सात्त्विके धर्मात्मप्रख्ये योगिशरीरे प्रतिसंक्रान्तं चिच्छायासंक्रान्ते संवेद्यं भवति नैवमीश्वरस्य, तस्य केवल एव सात्त्विकः परिणाम उत्कर्षवाननादिसंबन्धेन भोग्यतया व्यवस्थितः, अतः पुरुषान्तरविलक्षणतया स एवेश्वरः । मुक्तात्मनां तु पुनः क्लेशादियोगस्तैस्तैः शास्त्रोक्तैरुपायैर्निवर्तितः, अस्य पुनः सर्वदैव तथाविधत्वान्न मुक्तात्मतुल्यत्वम् । न चेश्वराणामनेकत्वं, तेषां तुल्यत्वे भिन्नाभिप्रायत्वात्कार्यस्यैवानुपपत्तेः । उत्कर्षापकर्षयुक्तत्वे य एवोत्कृष्टः स एवेश्वरस्तत्रैव काष्ठाप्राप्तत्वादैश्वर्यस्य ॥ २४ ॥

एवमीश्वरस्य स्वरूपमभिधाय प्रमाणमाह—

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् (१) ॥ २५ ॥

तस्मिन्भगवति सर्वज्ञत्वस्य यद्बीजमतीतानागतादिग्रहणस्याल्पत्वं महत्त्वं च मूलत्वाद्बीजमिव बीजं तत्तत्र निरतिशयं काष्ठां प्राप्तम् । दृष्टा ह्यल्पत्वमहत्त्वादीनां धर्माणां सातिशयानां काष्ठाप्राप्तिः,-यथा परमाणावल्पत्वस्याऽऽकाशे परममहत्त्वस्य; एवं ज्ञानादयोऽपि चित्तधर्मास्तारतम्येन परिदृश्यमानाः क्वचिन्निरतिशयतामासादयन्ति;यत्र चैते निरतिशयाः स ईश्वरः । यद्यपि सामान्यमात्रेऽनुमानमात्रस्य (२) पर्यवसितत्वान्न विशेषावगतिः संभवति तथाऽपि शास्त्रादस्य सर्वज्ञत्वादयो विशेषा अवगन्तव्याः । तस्य स्वप्रयोजनाभावे

---

(१) सार्वज्ञ्यबीजमिति पाठान्तरम् । (२) ऽनुमानस्येतिपाठा० ।

कथं प्रकृतिपुरुषयोः संयोगवियोगावापादयतीति नाऽऽशङ्कनीयं, तस्य कारुणिकत्वाद्भूतानुग्रह एव प्रयोजनम्। कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु निःशेषान्संसारिण उद्धरिष्यामीति तस्याध्यवसायः, यद्यस्येष्टं तत्तस्य प्रयोजनम् ॥ २५ ॥

एवमीश्वरस्य प्रमाणमभिधाय प्रभावमाह—

स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥२६॥

आद्यानां स्रष्टॄणां ब्रह्मादीनामपि स गुरुरुपदेष्टा, यतः स कालेन नावच्छिद्यते, अनादित्वात्। तेषां पुनरादिमत्त्वादस्ति कालेनावच्छेदः ॥ २६ ॥

एवं प्रभावमुक्त्वोपासनोपयोगाय वाचकमाह—

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

इत्थमुक्तस्वरूपस्येश्वरस्य वाचकोऽभिधायकः, प्रकर्षेण नूयते स्तूयतेऽनेनेति नौति स्तौतीति वा प्रणव ओंकारः, तयोश्च वाच्यवाचकभावलक्षणः संबन्धो नित्यः संकेतेन प्रकाश्यते न तु केनाचित्क्रियते, यथा पितापुत्रयोर्विद्यमान एव संबन्धोऽस्यायं पिताऽस्यायं पुत्र इति केनचित्प्रकाश्यते ॥ २७ ॥

उपासनमाह—

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

तस्य सार्धत्रिमात्रस्य प्रणवस्य जपो यथावदुच्चारणं तद्वाच्यस्य चेश्वरस्य भावनं पुनः पुनश्चेतसि विनिवेशन-

मेकाग्रताया उपायः । अतः समाधिसिद्धये योगिना प्रणवो जप्यस्तदर्थश्च (१) भावनीय इत्युक्तं भवति ॥ २८ ॥

उपासनायाः फलमाह—

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥

तस्माज्जपात्तदर्थभावनाच्च योगिनः प्रत्यक्चेतनाधिगमो भवति, विषयप्रातिकूल्येन स्वान्तःकरणाभिमुखमञ्चति या चेतना दृक्शक्तिः सा प्रत्यक्चेतना तस्या अधिगमो ज्ञानं भवति । अन्तराया वक्ष्यमाणास्तेषामभावः शक्तिप्रतिबन्धोऽपि भवति ॥ २९ ॥

अथ केऽन्तराया इत्याशङ्कायामाह—

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादाऽऽलस्याऽविरतिभ्रान्तिदर्शनाऽलब्धभूमिकत्त्वाऽनवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥ ३० ॥

नवैते रजस्तमोबलात्प्रवर्तमानाश्चित्तस्य विक्षेपा भवन्ति । तैरेकाग्रताविरोधिभिश्चित्तं विक्षिप्यत इत्यर्थः । तत्र व्याधिर्धातुवैषम्यनिमित्तो ज्वरादिः । स्त्यानमकर्मण्यता चित्तस्य । उभयकोट्यालम्बनं ज्ञानं संशयः—योगः साध्यो न वेति । प्रमादोऽननुष्ठानशीलता(२) समाधिसाधनेष्वौदासीन्यम् । आलस्यं कायचित्तयोर्गुरुत्वं योगविषये

(१) स्तदर्थ ईश्वरश्चेतिपाठान्तरम् । (२) ऽनवधानतेति, अनुत्थानशीलतेति च पाठान्तरम् ।

प्रवृत्त्यभावहेतुः। अविरतिश्चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गर्धः। भ्रान्तिदर्शनं शुक्तिकायां रजतवद्विपर्ययज्ञानम्। अलब्ध-भूमिकत्वं कुतश्चिन्निमित्तात्समाधिभूमेरलाभोऽसंप्राप्तिः। अन-वस्थितत्वं लब्धायामपि समाधिभूमौ(१) चित्तस्य तत्रा-प्रतिष्ठा। त एते समाधेरेकाग्रताया यथायोगं प्रतिपक्षत्वा-दन्तराया इत्युच्यन्ते ॥ ३० ॥

चित्तविक्षेपकारकानन्यानप्यन्तरायान्प्रतिपादयितुमाह—

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वास-प्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥

कुतश्चिन्निमित्तादुत्पन्नेषु विक्षेपेषु एते दुःखादयः प्रव-र्तन्ते। तत्र दुःखं चित्तस्य राजसः परिणामो बाधना-लक्षणः; यद्बाधात्प्राणिनस्तदपघाताय प्रवर्तन्ते। दौर्मनस्यं बाह्याभ्यन्तरैः कारणैर्मनसो दौस्थ्यम्। अङ्गमेजयत्वं सर्वा-ङ्गीणो वेपथुरासनमनःस्थैर्यस्य बाधकः। प्राणो यद्बाह्यं वायुमाचामति स श्वासः। यत्कौष्ठ्यं वायुं निःश्वसिति सः प्रश्वासः। त एते विक्षेपैः सह प्रवर्तमाना यथोदिताभ्यास-वैराग्याभ्यां निरोद्धव्या इत्येषामुपदेशः ॥ ३१ ॥

सोपद्रवविक्षेपप्रतिषेधार्थमुपायान्तरमाह—

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥

तेषां विक्षेपाणां प्रतिषेधार्थमेकस्मिन्कस्मिंश्चिदभिमते

---

(१) भूमाविति पाठान्तरम्।

तत्त्वेऽभ्यासश्चेतसः पुनः पुनर्निवेशनं कार्यः; यद्बलात् प्रत्युदितायामेकाग्रतायां विक्षेपाः प्रशम(१)मुपयान्ति ॥ ३२ ॥

इदानीं चित्तसंस्कारापादकपरिकर्मकथनमुपायान्तरमाह-

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

मैत्री सौहार्दम् । करुणा कृपा । मुदिता हर्षः । उपेक्षौदासीन्यम् । एता यथाक्रमं सुखितेषु दुःखितेषु पुण्यवत्सु अपुण्यवत्सु च विभावयेत् । तथा हि—सुखितेषु साधु एषां सुखित्वमिति मैत्रीं कुर्यान्न तु ईर्ष्याम् । दुःखितेषु कथं नु नामैषां दुःखनिवृत्तिः स्यादिति कृपामेव कुर्यान्न ताटस्थ्यम् । पुण्यवत्सु पुण्यानुमोदनेन हर्षमेव कुर्यान्न तु किमेते पुण्यवन्त इति विद्वेषम् । अपुण्यवत्सु चौदासीन्यमेव भावयेन्नानुमोदनं न वा द्वेषम् । सूत्रे सुखदुःखादिशब्दैस्तद्वन्तः प्रतिपादिताः । तदेवं मैत्र्यादिपरिकर्मणा चित्तं प्रसीदति सुखेन समाधेराविर्भावो भवति । परिकर्म चैतद्बाह्यं कर्म; यथा गणिते मिश्रकादिव्यवहारो गणितनिष्पत्तये संकलितादिकर्मोपपादकत्वेन(२)प्रधानकर्मनिष्पत्तये भवति, एवं द्वेषरागादिप्रतिपक्षभूतमैत्र्यादिभावनया समुत्पादितप्रसादं चित्तं सत्वाभिधं(३) संप्रज्ञातादिसमाधि-

---

(१) प्रणाशमितिपाठान्तरम् । (२) पकारकत्वेनेतिपाठा० । (३) चित्तंसंप्रज्ञातादीतिपाठान्तरम् ।

योग्यं संपद्यते। रागद्वेषावेव मुख्यतया विक्षेपमुत्पादयतः तौ चेत्समूलमुन्मूलितौ स्यातां तदा प्रसन्नत्वान्मनसो भवत्येकाग्रता ॥ ३३ ॥

उपायान्तरमाह—

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥३४॥

प्रच्छर्दनं कौष्ठ्यस्य वायोः प्रयत्नविशेषान्मात्राप्रमाणेन बहिर्निःसारणम्। विधारणं मात्राप्रमाणेनैव प्राणस्य वायोर्बहिर्गतिविच्छेदः। स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां बाह्यस्याभ्यन्तरा(१)पूरणेन पूरितस्य वा तत्रैव निरोधेन। तदेवं रेचकपूरककुम्भकभेदेन त्रिविधः प्राणायामश्चित्तस्य स्थितिमेकाग्रतया निबध्नाति, सर्वासामिन्द्रियवृत्तीनां प्राणवृत्तिपूर्वकत्वात्। मनःप्राणयोश्च स्वव्यापारे परस्परमेकयोगक्षेमत्वात्क्षीयमाणः(२) प्राणः समस्तेन्द्रियवृत्तिनिरोधद्वारेण चित्तस्यैकाग्रतायां प्रभवति। समस्तदोषक्षयकारित्वं चास्याऽऽगमे श्रूयते। दोषकृताश्च सर्वा विक्षेपवृत्तयः अतो दोषनिर्हरणद्वारेणाप्यस्यैकाग्रतायां सामर्थ्यम् ॥३४॥

इदानीमुपायान्तरप्रदर्शनोपक्षेपेण संप्रज्ञातस्य समाधेः पूर्वाङ्गं कथयति—

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना
स्थितिनिबन्धिनी ॥ ३५ ॥

मनस इति वाक्यशेषः। विषया गन्धरसरूपस्पर्श-

(१) बाह्यस्यान्तरेति पाठान्तरम्। (२) क्षीयमान इतिपाठान्तरम्।

शब्दास्ते विद्यन्ते फलत्वेन यस्याः सा विषयवती प्रवृत्ति-र्मनसः स्थैर्यं करोति। तथा हि—नासाग्रे चित्तं धारयतो दिव्यगन्धसंविदुपजायते। तादृश्येव जिह्वाग्रे रससंवित्। ताल्वग्रे रूपसंवित्। जिह्वामध्ये स्पर्शसंवित्। जिह्वामूले शब्दसंवित्। तदेवं तत्तादिन्द्रियद्वारेण तस्मिंस्तस्मिन्दिव्य-विषये जायमाना संविच्चित्तस्यैकाग्रताया हेतुर्भवति। अस्ति योगस्य फलमिति योगिनः समाश्वासोत्पादनात् ॥ ३५॥

एवंविधमेवोपायान्तरमाह—

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६॥

प्रवृत्तिरुत्पन्ना चित्तस्य स्थितिनिबन्धिनीति वाक्य-शेषः। ज्योतिःशब्देन सात्त्विकः प्रकाश उच्यते। स प्रशस्तो भूयानतिशयवांश्च विद्यते यस्यां सा ज्योतिष्मती प्रवृत्तिः। विशोका विगतः सुखमयत्वाभ्यास (१) वशाच्छोको रजः-परिणामो यस्याः सा विशोका चेतसः स्थितिनिबन्धिनी। अयमर्थः—हृत्पद्मसंपुटमध्ये प्रशान्तकल्लोलक्षीरोदधिप्रख्यं चित्तसत्त्वं भावयतः प्रज्ञालोकात्सर्ववृत्तिपरिक्षये चेतसः स्थैर्यमुत्पद्यते ॥ ३६ ॥

उपायान्तरप्रदर्शनद्वारेण संप्रज्ञातसमाधेर्विषयं दर्शयति—

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७॥

मनसः स्थितिनिबन्धनं भवतीति शेषः। वीतरागः

---

(१) सुखमयसत्वाभ्यासेतिपाठान्तरम्।

परित्यक्तविषयाभिलाषस्तस्य यच्चित्तं परिहृतक्लेशं तदालम्बनीकृतं चेतसः स्थितिहेतुर्भवति ॥ ३७ ॥

एवंविधमुपायान्तरमाह—

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

प्रत्यस्तमितबाह्येन्द्रियवृत्तेर्मनोमात्रेणैव यत्र भोक्तृत्वमात्मनः स स्वप्नः। निद्रा पूर्वोक्तलक्षणा। तदालम्बनं स्वप्नालम्बनं निद्रालम्बनं वा ज्ञानमालम्ब्यमानं चेतसः स्थितिं करोति ॥३८॥

नानारुचित्वात्प्राणिनां यस्मिन्कस्मिंश्चिद्वस्तुनि योगिनः श्रद्धा भवति तस्य ध्यानेनापीष्टसिद्धिरिति प्रतिपादयितुमाह—

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

यथाभिमतवस्तुनि बाह्ये चन्द्रादावाभ्यन्तरे नाडीचक्रादौ वा भाव्यमाने चेतः स्थिरीभवति ॥ ३९ ॥

एवमुपायान्प्रदर्श्य फलदर्शनायाऽऽह—

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥४०॥

एभिरुपायैश्चित्तस्य स्थैर्यं भावयतो योगिनः सूक्ष्मविषयभावनाद्वारेण परमाण्वन्तो वशीकारोऽप्रतिघातरूपो जायते, न क्वचित्परमाणुपर्यन्ते सूक्ष्मे विषयेऽस्य मनः प्रतिहन्यत इत्यर्थः। एवं स्थूलमाकाशादिपरममहत्पर्यन्तं भावयतो न क्वचिच्चेतसः प्रतिघात उत्पद्यते—सर्वत्र स्वातन्त्र्यं भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

एवमेभिरुपायैः सत्कृतस्य (१) चेतसः कीदृग्रूपं भवतीति (अतः) आह—

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहण-ग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥

क्षीणा वृत्तयो यस्य तत्क्षीणवृत्ति तस्य ग्रहीतृग्रहण-ग्राह्येषु आत्मेन्द्रियविषयेषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्ति-र्भवति । तत्स्थत्वं तत्रैकाग्रता, तदञ्जनता तन्मयत्वं, क्षीण-भूते (२) चित्ते विषयस्य भाव्यमानस्यैवोत्कर्षः; तथाविधा समापत्तिः, तद्रूपः परिणामो भवतीत्यर्थः । दृष्टान्तमाह—अभिजातस्येव मणेर्यथाऽभिजातस्य निर्मलस्य स्फटिक-मणेस्तत्तदुपाधिवशात्तत्तद्रूपापत्तिरेवं निर्मलस्य चित्तस्य तत्तद्भावनीयवस्तूपरागात्तत्तद्रूपापत्तिः । यद्यपि ग्रहीतृग्रहण-ग्राह्येषु इत्युक्तं तथाऽपि भूमिकाक्रमवशाद्ग्राह्यग्रहणग्रहीतृषु इति बोध्यम् । यतः प्रथमं ग्राह्यनिष्ठ एव समाधिस्ततो ग्रहणनिष्ठस्ततोऽस्मितामात्ररूपो ग्रहीतृनिष्ठः, केवलस्य पुरु-षस्य ग्रहीतुर्भाव्यत्वासंभवात् । ततश्च स्थूलसूक्ष्मग्राह्योपरक्तं चित्तं तत्र समापन्नं भवति । एवं ग्रहणे ग्रहीतरि च समा-पन्नं तद्रूपपरिणामत्वं (३) बोद्धव्यम् ॥ ४१ ॥

---

(१) संस्कृतस्येति पाठान्तरम् । (२) न्यग्भूते इतिपाठा० । (३) समापन्नमितिपाठान्तरम् ।

इदानीमुक्ताया एव समापत्तेश्चातुर्विध्यमाह—

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥ ४२ ॥

श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यः स्फोटरूपो वा शब्दः। अर्थो जात्यादिः। ज्ञानं सत्त्वप्रधाना बुद्धिवृत्तिः। विकल्प उक्तलक्षणः। तैः संकीर्णा यस्यामेते शब्दादयः परस्पराध्यासेन प्रतिभासन्ते गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानमित्यनेनाऽऽकारेण सा सवितर्का समापत्तिरुच्यते ॥ ४२ ॥

उक्तलक्षणविपरीतां निर्वितर्कामाह—

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ४३ ॥

शब्दार्थस्मृतिप्रविलये सति प्रत्युदितस्पष्टग्राह्याकारप्रतिभासितया न्यग्भूतज्ञानांशत्वेन स्वरूपशून्येव निर्वितर्का समापत्तिः ॥ ४३ ॥

भेदान्तरं प्रतिपादयितुमाह—

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ४४ ॥

एतयैव सवितर्कया निर्वितर्कया च समापत्त्या सविचारा निर्विचारा च व्याख्याता। कीदृशी सूक्ष्मविषया सूक्ष्मस्तन्मात्रेन्द्रियादिर्विषयो यस्याः सा तथोक्ता। एतेन

पूर्वस्याः स्थूलविषयत्वं प्रतिपादितं भवति । सा हि महाभूतेन्द्रियालम्बना (१) । शब्दार्थविषयत्वेन शब्दार्थविकल्पसहितत्वेन देशकालधर्माद्यवच्छिन्नः सूक्ष्मोऽर्थः प्रतिभाति यस्यां सा सविचारा । देशकालधर्मादिरहितो धर्मिमात्रतया सूक्ष्मोऽर्थस्तन्मात्रेन्द्रियरूपः प्रतिभाति यस्यां सा निर्विचारा ॥ ४४ ॥

अस्या एव सूक्ष्मविषयायाः किंपर्यन्तः सूक्ष्मविषय इत्याह—

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥

सविचारनिर्विचारयोः समापत्त्योर्यत्सूक्ष्मविषयत्वमुक्तं तदालिङ्गपर्यवसानं—न क्वचिल्लीयते न वा किंचिल्लिङ्गति गमयतीत्यलिङ्गं प्रधानं—तत्पर्यन्तं सूक्ष्मविषयत्वम् । तथा हि—गुणानां परिणामे चत्वारि पर्वाणि विशिष्टलिङ्गमविशिष्टलिङ्गं लिङ्गमात्रमलिङ्गं चेति । विशिष्टलिङ्गं भूतेन्द्रियाणि (२), अविशिष्टलिङ्गं तन्मात्रेन्द्रियाणि, लिङ्गमात्रं बुद्धिः, अलिङ्गं प्रधानमिति । नातः परं सूक्ष्ममस्तीत्युक्तं भवति ॥ ४५ ॥

एतासां समापत्तीनां प्रकृते प्रयोजनमाह—

ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४६ ॥

ता एवोक्तलक्षणाः समापत्तयः, सह बीजेनाऽऽलम्बनेन वर्तत इति सबीजः संप्रज्ञातः समाधिरित्युच्यते, सर्वासां सालम्बनत्वात् ॥ ४६ ॥

---

(१) महाभूतालम्बनेति पाठान्तरम् । (२) भूतानीति पाठान्तरम् ।

अथेतरासां समापत्तीनां निर्विचारफलत्वान्निर्विचारायाः फलमाह—

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥४७॥

निर्विचारत्वं व्याख्यातम्। वैशारद्यं नैर्मल्यम्। सवितर्कां स्थूलविषयामपेक्ष्य निर्वितर्कायाः प्राधान्यम्। ततोऽपि सूक्ष्मविषयायाः सविचारायाः, ततोऽपि निर्विकल्परूपाया निर्विचारायाः, तस्यास्तु निर्विचारायाः प्रकृष्टाभ्यासवशाद्वैशारद्ये नैर्मल्ये सत्यध्यात्मप्रसादः समुपजायते। चित्तं क्लेशवासनारहितं स्थिरप्रवाह(१)योग्यं भवति। एतदेव चित्तस्य वैशारद्यं यत्स्थितौ दार्ढ्यम् ॥ ४७ ॥

तस्मिन्सति किं भवतीत्याह—

ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

ऋतं सत्यं बिभर्ति कदाचिदपि न विपर्ययेणाऽऽच्छाद्यते सा ऋतंभरा प्रज्ञा तस्मिन्सति भवतीत्यर्थः। तस्माच्च प्रज्ञालोकात्सर्वं यथावत्पश्यन्योगी प्रकृष्टं योगं प्राप्नोति॥४८॥

अस्याः प्रज्ञान्तराद्वैलक्षण्यमाह—

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यां सामान्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥

श्रुतमागमज्ञानम्, अनुमानमुक्तलक्षणम्, ताभ्यां या जायते प्रज्ञा सा सामान्यविषया। न हि शब्दलिङ्गयोरि-

(१) स्थितिप्रवाहेति पाठान्तरम्।

न्द्रियवद्विशेषप्रतिपत्तौ सामर्थ्यम् । इयं पुनर्निर्विचारवैशारद्यसमुद्भवा प्रज्ञा ताभ्यां विलक्षणा विशेषविषयत्वात् । अस्यां हि प्रज्ञायां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टानामपि विशेषः स्फुटेनैव रूपेण भासते । अतस्तस्यामेव योगिना परः प्रयत्नः कर्तव्य इत्युपदिष्टं भवति ॥ ४९ ॥

अस्याः प्रज्ञायाः फलमाह —

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥५०॥

तया प्रज्ञया जनितो यः संस्कारः सोऽन्यान्व्युत्थानजान्समाधिजांश्च संस्कारान्प्रतिबध्नाति स्वकार्यकरणाक्षमान्करोतीत्यर्थः । यतस्तत्त्वरूपतयाऽनया जनिताः संस्कारा निरालंबनत्त्वात्(१)अतत्त्वरूपप्रज्ञाजनितान्संस्कारान्बाधितुं शक्नुवन्ति । अतस्तामेव प्रज्ञामभ्यसेदित्युक्तं भवति ॥५०॥

एवं संप्रज्ञातं समाधिमभिधायासंप्रज्ञातं वक्तुमाह —

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधा-
न्निर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

तस्यापि संप्रज्ञातस्य निरोधे प्रविलये सति सर्वासु चित्तवृत्तीनां स्वकारणे प्रविलयाद्या या संस्कारमात्राद्वृत्तिरुदेति तस्यास्तस्या नेति नेतीति केवलं पर्युदसनान्निर्बीजः समाधिराविर्भवति । यस्मिन्सति पुरुषः स्वरूपनिष्ठः शुद्धोभवति ।

---

(१) बलवत्त्वादिति पाठान्तरम् ।

तत्राधिकृतस्य(१) योगस्य लक्षणं चित्तवृत्तिनिरोध-पदानां च व्याख्यानमभ्यासवैराग्यलक्षणं तस्योपायद्वयस्य स्वरूपं भेदं चाभिधाय संप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदेन योगस्य मुख्यामुख्यभेदमुक्त्वा योगाभ्यासप्रदर्शनपूर्वकं विस्तरेणो-पायान्प्रदर्श्य सुगमोपायप्रदर्शनपरतयेश्वरस्य स्वरूपप्रमाण-प्रभाववाचकोपासनाक्रमं(२) तत्फलानि [च] निर्णीय चित्त-विक्षेपांस्तत्सहभुवश्च दुःखादीन्विस्तरेण च तत्प्रतिषेधो-पायानेकतत्त्वाभ्यासमैत्र्यादीन्प्राणायामादीन्संप्रज्ञातासंप्र-ज्ञातपूर्वाङ्गभूतविषयवती प्रवृत्तिरित्यादीन् (च) आख्यायो-पसंहारद्वारेण च समापत्तिं लक्षणफलसहितां(३) स्वस्व-विषयसहितां चोक्त्वा(४) संप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोरुपसंहारम-भिधाय सबीजपूर्वको निर्बीजः समाधिरभिहित इति व्याकृतो योगपादः ॥ ५१ ॥

इति श्रीधारेश्वरभोजराजविरचितायां राजमार्तण्डाभिधानायां पातञ्जलयोगशास्त्रसूत्रवृत्तौ योगाख्यः प्रथमपादः ॥१॥

---

(१) तदत्राधिकृतस्येति पाठा० । (२) पासनानात पाठा० । (३) समापत्तीः सलक्षणाः सफलाः इति पाठा० । (४) सहिता-श्चोक्त्वेति पाठान्तरम् ।

अथ भोजदेवविरचितपातञ्जलयोगसूत्रवृत्तौ द्वितीयः साधनपादः ।

ते ते दुष्प्रापयोगर्द्धिसिद्धये येन दर्शिताः ।
उपायाः स जगन्नाथस्त्र्यक्षोऽस्तु प्रार्थितासये ॥

तदेवं प्रथमे पादे समाहितचित्तस्य सोपायं योगमभिधाय व्युत्थितचित्तस्यापि कथमुपायाभ्यासपूर्वको योगः सात्म्यम् (स्वास्थ्यम्) उपयातीति तत्साधनानुष्ठानप्रतिपादनाय क्रियायोगमाह—

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः॥१॥

तपः शास्त्रान्तरोपदिष्टं कृच्छ्रचान्द्रायणादि । स्वाध्यायः प्रणवपूर्वाणां मन्त्राणां जपः । ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां तस्मिन्परमगुरौ फलनिरपेक्षतया समर्पणम् । एतानि क्रियायोग इत्युच्यते ॥ १ ॥

स किमर्थ इत्यत आह—

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥२॥

क्लेशा वक्ष्यमाणास्तेषां तनूकरणं स्वकार्यकरणप्रतिबन्धः । समाधिरुक्तलक्षणस्तस्य भावना चेतसि पुनःपुनर्निवेशनं सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति—एते तपःप्रभृतयोऽभ्यस्यमानाश्चित्तगतानविद्यादी-

न्क्लेशाञ्छिथिलीकुर्वन्तः समाधेरुपकारकतां भजन्ते। तस्मा त्प्रथमतः(१) क्रियायोगावधानपरेण योगिना भवितव्य-मित्युपदिष्टम् ॥ २ ॥

क्लेशतनूकरणार्थ इत्युक्तं, तत्र के क्लेशा इत्यत आह—

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥३॥

अविद्यादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः पञ्च, ते च बाधना-लक्षणं परितापमुपजनयन्तः क्लेशशब्दवाच्या भवन्ति। ते हि चेतसि प्रवर्तमानाः संस्कारलक्षणं(२) गुणपरिणामं दृढयन्ति ॥ ३ ॥

सत्यपि सर्वेषां तुल्ये क्लेशत्वे मूलभूतत्वादविद्यायाः प्राधान्यं प्रतिपादयितुमाह—

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनु-विच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

अविद्या मोहः, अनात्मन्यात्माभिमान इति यावत्। सा क्षेत्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषामस्मितादीनां प्रत्येकं प्रसुप्त-त्वादिभेदेन चतुर्विधानाम्। अतो यत्राविद्या विपर्यय-ज्ञानरूपा शिथिलीभवति तत्र क्लेशानामस्मितादीनां नोद्भवो दृश्यते। विपर्ययज्ञानसद्भावे च तेषामुद्भवदर्शनात्स्थितमेव मूलत्वमविद्यायाः। प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामिति। तत्र ये क्लेशाश्चित्तभूमौ स्थिताः प्रबोधकाभावे स्वकार्यं ना-

(१, प्रथममिति पाठान्तरम्। (२) संसारलक्षणमिति पाठा०।

ऽऽरभन्ते ते प्रसुप्ता इत्युच्यन्ते–यथा बालावस्थायां, बालस्य हि वासनारूपेण स्थिता अपि क्लेशाः प्रबोधकसहकार्यभावे नाभिव्यज्यन्ते। ते तनवो ये स्वस्वप्रतिपक्षभावनया शिथिलीकृतकार्यसंपादनशक्तयो वासनावशेषतया चेतस्यवस्थिताः प्रभूतां सामग्रीमन्तरेण स्वकार्यमारब्धुमक्षमाः–यथाऽभ्यासवतो योगिनः। ते विच्छिन्ना ये केनचिद्बलवता क्लेशेनाभिभूतशक्तयस्तिष्ठन्ति–यथा द्वेषावस्थायां रागः, रागावस्थायां वा द्वेषः, न ह्यनयोः परस्परविरुद्धयोर्युगपत्संभवोऽस्ति। त उदारा ये प्राप्तसहकारिसंनिधयः स्वं स्वं कार्यमभिनिर्वर्तयन्ति–यथा सदैव योगपरिपन्थिनो व्युत्थानदशायाम्। एषां प्रत्येकं चतुर्विधानामपि मूलभूतत्वेन स्थिताऽप्यविद्याऽन्वयित्वेन प्रतीयते। न हि क्वचिदपि क्लेशानां विपर्ययान्वयनिरपेक्षाणां स्वरूपमुपलभ्यते। तस्यां च मिथ्यारूपायामविद्यायां (१) सम्यग्ज्ञानेन निवर्तितायां दग्धबीजकल्पानामेषां न क्वचित्प्ररोहोऽस्ति। अतोऽविद्यानिमित्तत्वमविद्यान्वयश्चैतेषां निश्चीयते; अतः सर्वेऽपि अविद्याव्यपदेशभाजः। सर्वेषां च क्लेशानां चित्तविक्षेपकारित्वाद्योगिना प्रथममेव तदुच्छेदे यत्नः कार्य इति ॥ ४ ॥

अविद्याया लक्षणमाह—

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

(१) मिथ्याज्ञानरूपायामिति पाठान्तरम्।

अतस्मिंस्तदिति प्रतिभासोऽविद्येत्यविद्यायाः सामान्य-लक्षणम् । तस्या एव भेदप्रतिपादनम्—अनित्येषु घटादिषु नित्यत्वाभिमानोऽविद्येत्युच्यते । एवमशुचिषु कायादिषु शुचित्वाभिमानः, दुःखेषु च विषयेषु सुखत्वाभिमानः, अनात्मनि शरीर आत्मत्वाभिमानः । एतेनापुण्ये पुण्य-भ्रमोऽनर्थे चार्थभ्रमो व्याख्यातः ॥ ५ ॥

अस्मितां लक्षयितुमाह—

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतै(ते)वास्मिता ॥६॥

दृक्शक्तिः पुरुषः, दर्शनशक्ती रजस्तमोभ्यामनभिभूतः सात्त्विकःपरिणामोऽन्तःकरणरूपः, अनयोर्भोग्यभोक्तृत्वेन जडाजडत्वेनात्यन्तभिन्नरूपयोरेकताभिमानोऽस्मितेत्युच्यते यथा प्रकृतिर्वस्तुतः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहिताऽपि कर्त्र्यहं भोक्त्र्यहमित्यभिमन्यते। सोऽयमस्मिताख्यो विपर्यासः क्लेशः ॥६॥

रागस्य लक्षणमाह—

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

सुखमनुशेत इति सुखानुशयी सुखज्ञस्य सुखानुस्मृति-पूर्वकः सुखसाधनेषु तृष्णारूपो गर्धो रागसंज्ञकः क्लेशः ॥७॥

द्वेषस्य लक्षणमाह—

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

दुःखमुक्तलक्षणं, तदभिज्ञस्य तदनुस्मृतिपूर्वकं तत्सा-धनेषु अनभिलषतो योऽयं निन्दात्मकः क्रोधः स द्वे

लक्षणः क्लेशः ॥८॥

अभिनिवेशस्य लक्षणमाह—

स्वरसवाही विदुषोऽपि
तथारूढो(१)ऽभिनिवेशः ॥९॥

पूर्वजन्मानुभूतमरणदुःखानुभववासनाबलाद्भयरूपः समुपजायमानः शरीरविषयादिभिः(२)मम वियोगो मा भूदिति अन्वहमनुबन्धरूपः सर्वस्यैवाऽऽकृमेर्ब्रह्मपर्यन्तं निमित्तमन्तरेण प्रवर्तमानोऽभिनिवेशाख्यः क्लेशः ॥९॥

तदेवं व्युत्थानस्य क्लेशात्मकत्वादेकाग्रताभ्यासकामेन प्रथमं क्लेशाः परिहर्तव्याः। न चाज्ञातानां तेषां परिहारः कर्तुं शक्य इति तज्ज्ञानाय तेषामुपदेशं(३) क्षेत्रं विभागं लक्षणं चाभिधाय स्थूलसूक्ष्मभेदभिन्नानां तेषां प्रहाणोपायविभागमाह—

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥१०॥

ते सूक्ष्माः क्लेशा ये वासनारूपेणैव स्थिता न वृत्तिरूपं परिणाममारभन्ते, ते प्रतिप्रसवेन प्रतिलोमपरिणामेन हेयास्त्यक्तव्याः। स्वकारणास्मितायां कृतार्थं सवासनं चित्तं यदा प्रविष्टं भवति तदा कुतस्तेषां निर्मूलानां संभवः ॥१०॥

---

(१) तन्वनुबन्धोऽभिनिवेश इति पाठान्तरम्। (२) शरीरविषयादेरिति पाठान्तरम्। (३) मुद्देशमिति पाठान्तरम्।

स्थूलानां हानोपायमाह—

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

तेषां क्लेशानामारब्धकार्याणां याः सुखदुःखमोहात्मिका वृत्तयस्ता ध्यानेनैव चित्तैकाग्रतालक्षणेन हेया हातव्या इत्यर्थः । चित्तपरिकर्माभ्यासमात्रेणैव स्थूलत्वात्तासां निवृत्तिर्भवति—यथा वस्त्रादौ स्थूलो मलः प्रक्षालनमात्रेणैव निवर्तते, यस्तु तत्र सूक्ष्मः स तैस्तैरुपायैरुत्तापनप्रभृतिभिरेव निवर्तयितुं शक्यते ॥ ११ ॥

एवं क्लेशानां तत्त्वमभिधाय कर्माशयस्य तदभिधातुम्(१)आह—

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः॥१२॥

कर्माशय इत्यनेन तस्य स्वरूपमभिहितम् । यतो वासनारूपाण्येव कर्माणि । क्लेशमूल इत्यनेन कारणमभिहितम् । यतः कर्मणां शुभाशुभानां क्लेशा एव निमित्तम् । दृष्टादृष्टजन्मवेदनीय इत्यनेन फलमुक्तम् । अस्मिन्नेव जन्मनि अनुभवनीयो दृष्टजन्मवेदनीयः । जन्मान्तरानुभवनीयोऽदृष्टजन्मवेदनीयः । तथाहि—कानिचित्पुण्यानि कर्माणि देवताराधनादीनि तीव्रसंवेगेन कृतानीहैव जन्मनि जात्यायुर्भोगलक्षणं फलं प्रयच्छन्ति—यथा नन्दीश्वरस्य भगवन्महेश्वराराधनबलादिहैव जन्मनि जात्यादयो विशिष्टाः प्रादुर्भूताः । एवमन्येषां विश्वामित्रादीनां तपःप्रभावाज्जात्यायुषी । केषांचिज्जातिरेव—यथा तीव्रसंवेगेन दुष्कर्म-

(१) कर्माशयस्याभिधातुमिति पाठान्तरम् ।

कृतं नहुषादीनां जात्यन्तरादिपरिणामः । उर्वश्याश्च कार्तिकेयवने लतारूपतया । एवं व्यस्तसमस्तरूपत्वेन यथायोगं योज्यम् ॥ १२ ॥

इदानीं कर्माशयस्य स्वभेदाभिन्नस्य(१) फलमाह —

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥१३॥

मूलमुक्तलक्षणाः क्लेशाः, तेष्वनभिभूतेषु सत्सु कर्मणां कुशलाकुशलरूपाणां विपाकः फलं जात्यायुर्भोगा भवन्ति। जातिर्मनुष्यत्वादिः । आयुश्चिरकालमेकशरीरसंबन्धः । भोगा विषया इन्द्रियाणि सुखसंविद्दुःखसंविच्च, कर्मकरण-भावसाधनव्युत्पत्त्या भोगशब्दस्य । इदमत्र तात्पर्यम्— चित्तभूमावनादिकालसंचिताः कर्मवासना यथा यथा पाकमुपयान्ति तथा तथा गुणप्रधानभावेन स्थिता जात्या-युर्भोगलक्षणं स्वकार्यमारभन्ते ॥ १३ ॥

उक्तानां कर्मफलत्वेन जात्यादीनां स्वकारणकर्मानु-सारिणां(२) कार्यकर्तृत्वमाह —

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्॥१४॥

ह्लादः सुखं, परितापो दुःखं, ह्लादपरितापौ फलं येषां ते तथोक्ताः । पुण्यं कुशलं कर्म, तद्विपरीतमपुण्यं, ते पुण्यापुण्ये कारणे(३) येषां ते तेषां भावस्तस्मात् । एत-

---

(१) स्वभेदभिन्नामिति पाठान्तरम् । (२) कर्मानुसारेणेति पाठान्तरम् । (३) कारणमिति पाठान्तरम् ।

दुक्तं भवति-पुण्यकर्मारब्धा जात्यायुर्भोगा ह्लादफला अपुण्यकर्मारब्धास्तु परितापफलाः। एतच्च प्राणिमात्रापेक्षया द्वैविध्यम् ॥ १४ ॥

योगिनस्तु सर्वं दुःखमित्याह—

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

विवेकिनः परिज्ञातक्लेशादिविवेकस्य परिदृश्यमानं सकलमेव भोगसाधनं सविषं स्वाद्वन्नमिव दुःखमेव प्रतिकूलवेदनीयमेवेत्यर्थः। यस्मादत्यन्ताभिजातो योगी दुःखलेशेनाप्युद्विजते—यथाऽक्षिपात्रमणुतन्तुस्पर्श(१) मात्रेणैव महतीं पीडामनुभवति नेतरदङ्गं, तथा विवेकी स्वल्पदुःखानुबन्धेनापि उद्विजते। कथमित्याह—परिणामतापसंस्कारदुःखैः। विषयाणामुपभुज्यमानानां यथायथं गर्धाभिवृद्धेस्तदप्राप्तिकृतस्य दुःखस्यापरिहार्यतया दुःखान्तरसाधनत्वाच्चास्त्येव दुःखरूपतेति परिणामदुःखत्वम्। उपभुज्यमानेषु सुखसाधनेषु तत्प्रतिपन्थिनं प्रति द्वेषस्य सर्वदैवावस्थितत्वात्सुखानुभवकालेऽपि तापदुःखं दुष्परिहरमिति तापदुःखता। संस्कारदुःखत्वं च स्वाभिमतानभिमतविषयसंनिधाने सुखसंविद्दुःखसंविच्चोपजायमाना तथाविधमेव स्वक्षेत्रे संस्कारमारभते। संस्काराच्च पुनस्तथाविधसंविदनुभव इत्यपरिमितसंस्कारोत्पत्तिद्वारेण संसारानुच्छे

(१) मूर्णातन्तुस्पर्शेति पाठान्तरम्।

दात्सर्वस्यैव दुःखत्वम्। गुणवृत्तिविरोधाच्चेति। गुणानां सत्त्वरजस्तमसां या वृत्तयः सुखदुःखमोहरूपाः परस्परमभिभाव्याभिभावकत्वेन विरुद्धा जायन्ते तासां सर्वत्रैव दुःखानुवेधाद्दुःखत्वम्। एतदुक्तं भवति—ऐकान्तिकीमात्यन्तिकीं च दुःखनिवृत्तिमिच्छतो विवेकिन उक्तरूपकारणचतुष्टयं यावत्सर्वे(१) विषया दुःखरूपतया प्रतिभान्ति तावत्(२) सर्वकर्मविपाको दुःखरूप एवेत्युक्तं भवति ॥१५॥

तदेवमुक्तस्य क्लेशकर्माशयविपाकराशेरविद्याप्रभवत्वादविद्यायाश्च मिथ्याज्ञानरूपतया सम्यग्ज्ञानोच्छेद्यत्वात्सम्यग्ज्ञानस्य च साधनहेयोपादेयावधारणरूपत्वात्तदभिधानायाऽऽह—

हेयं दुःखमनागतम् ॥१६॥

भूतस्यातिक्रान्तत्वादनुभूयमानस्य च त्यक्तुमशक्यत्वादनागतमेव संसारदुःखं हातव्यमित्युक्तं भवति ॥१६॥

हेयहेतुमाह—

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥१७॥

द्रष्टा चिद्रूपः पुरुषः, दृश्यं बुद्धिसत्त्वं, तयोरविवेकख्यातिपूर्वको योऽसौ संयोगो भोग्यभोक्तृत्वेन संनिधानं स हेयस्य दुःखस्य गुणपरिणामरूपस्य(३) संसारस्य हेतुः कारणं तन्निवृत्त्या संसारनिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥१७॥

---

(१) चतुष्टयात्सर्वे इति पाठान्तरम्। (२) तस्मादिति पाठान्तरम्। (३) गुणपरिणामस्येति पाठान्तरम्।

द्रष्टृदृश्ययोः संयोग इत्युक्तं, तत्र दृश्य(१)स्वरूपं कार्यं प्रयोजनं चाऽऽह–

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

प्रकाशः सत्त्वस्य धर्मः, क्रिया प्रवृत्तिरूपा रजसः, स्थितिर्नियमरूपा तमसः, ताः प्रकाशक्रियास्थितयः शीलं स्वाभाविकं रूपं यस्य तत्तथाविधमिति स्वरूपमस्य निर्दिष्टम्। भूतेन्द्रियात्मकमिति । भूतानि स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधानि पृथिव्यादीनि गन्धतन्मात्रादीनि च । इन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियान्तःकरणभेदेन त्रिविधानि । उभयमेतद्ग्राह्यग्रहणरूपमात्मा स्वरूपाभिन्नः परिणामो यस्य तत्तथाविधमित्यनेनास्य कार्यमुक्तम् । भोगः कथितलक्षणः, अपवर्गो विवेकख्यातिपूर्विका संसारनिवृत्तिः, तौ भोगापवर्गावर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथाविधं दृश्यमित्यर्थः ॥१८॥

तस्य च दृश्यस्य नानावस्थारूपपरिणामात्मकस्य हेयत्वेन ज्ञातव्यत्वात्तदवस्थाः कथयितुमाह —

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि ॥१९

गुणानां पर्वाण्यवस्थाविशेषाश्चत्वारो ज्ञातव्या इत्युपदिष्टं भवति । तत्र विशेषा महाभूतेन्द्रियाणि, अविशेषास्तन्मात्रान्तःकरणानि, लिङ्गमात्रं बुद्धिः, अलिङ्गमव्यक्त-

(१) दृश्यस्येति पाठान्तरम् ।

मित्युक्तम्। सर्वत्र त्रिगुणरूपस्याव्यक्तस्यान्वयित्वेन प्रत्यभिज्ञानादवश्यं ज्ञातव्यत्वेन योगकाले चत्वारि पर्वाणि निर्दिष्टानि ॥ १९ ॥

एवं हेयत्वेन दृश्यस्य प्रथमं ज्ञातव्यत्वात्तदवस्थासहितं व्याख्यायोपादेयं द्रष्टारं व्याकर्तुम्(१) आह—

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥२०॥

द्रष्टा पुरुषो दृशिमात्रश्चेतनामात्रः। मात्रग्रहणं धर्मधर्मिनिरासार्थम्। केचिद्धि चेतनामात्मनो धर्ममिच्छन्ति। स शुद्धोऽपि परिणामित्वाद्यभावेन सुप्रतिष्ठोऽपि(२) प्रत्ययानुपश्यः, प्रत्यया विषयोपरक्तानि ज्ञानानि तानि अनु अव्यवधानेन प्रतिसंक्रमाद्यभावेन पश्यति। एतदुक्तं भवति-जातविषयोपरागायामेव बुद्धौ संनिधिमात्रेणैव पुरुषस्य द्रष्टृत्वमिति ॥ २० ॥

स एव भोक्तेत्याह—

तदर्थ एव दृश्यस्याऽऽत्मा ॥ २१ ॥

दृश्यस्य प्रागुक्तलक्षणस्याऽऽत्मा यत्स्वरूपं स तदर्थस्तस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वसंपादनं नाम स्वार्थपरिहारेण प्रयोजनम्। न हि प्रधानं प्रवर्तमानमात्मनः किंचित्प्रयोजनमपेक्ष्य प्रवर्तते किंतु पुरुषस्य भोक्तृत्वं संपादयितुमिति(३) ॥२१॥

यद्येवं पुरुषस्य भोगसंपादनमेव प्रयोजनं तदा संपा-

---

(१) व्याख्यातुमिति पाठान्तरम्। (२) स्वप्रतिष्ठोऽपीति पाठान्तरम्। (३) भोगं संपादयामीति पाठान्तरम्।

दिते तस्मिंस्तन्निष्प्रयोजनं विरतव्यापारं स्यात्, तस्मिंश्च परिणामशून्ये शुद्धत्वात्सर्वे द्रष्टारो बन्धरहिताः स्युः, ततश्च संसारोच्छेद इत्याशङ्क्याऽऽह—

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्य-
साधारणत्वात् ॥ २२ ॥

यद्यपि विवेकख्यातिपर्यन्ताद्भोगसंपादनात्कमपि कृतार्थं पुरुषं प्रति तन्नष्टं विरतव्यापारं तथाऽपि सर्वपुरुषसाधारणत्वादन्यान्प्रत्यनष्टव्यापारमवतिष्ठते । ततः(१) प्रधानस्य सकलभोक्तृसाधारणत्वान्न कृतार्थता, नापि(२) विनाशः । एकस्य मुक्तौ वा न सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इत्युक्तं भवति ॥ २२ ॥

दृश्यद्रष्टारौ व्याख्याय संयोगं व्याख्यातुमाह—

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥२३॥

कार्यद्वारेणास्य लक्षणं करोति, स्वशक्तिर्दृश्यस्य स्वभावः, स्वामिशक्तिर्द्रष्टुः स्वरूपं, तयोर्द्वयोरपि संवेद्यसंवेदकत्वेन व्यवस्थितयोर्या स्वरूपोपलब्धिस्तस्याः कारणं यः स संयोगः । स च सहजभोग्यभोक्तृभावस्वरूपान्नान्यः । न हि तयोर्नित्ययोर्व्यापकयोश्च स्वरूपादतिरिक्तः कश्चित् संयोगः । यदेव भोग्यस्य भोग्यत्वं भोक्तुश्च भोक्तृत्वमनादिसिद्धं स एव संयोगः ॥ २३ ॥

---

१) अत इति पाठान्तरम् । (२) न कदाचिदपि विनाश इति पाठान्तरम्

तस्यापि कारणमाह—

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

या पूर्वं विपर्यासात्मिका मोहरूपाऽविद्या व्याख्याता सा तस्य विवेकख्यातिरूपस्य संयोगस्य कारणम् ॥२४॥

हेयं हानक्रियाकर्मोच्यते, किं पुनस्तद्धानमित्यत आह—

तदभावात्(१)संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्या अविद्यायाः स्वरूपविरुद्धेन सम्यग्ज्ञानेनोन्मूलिताया योऽयमभावस्तस्मिन्सति तत्कार्यस्य संयोगस्याप्यभावस्तद्धानमित्युच्यते। अयमर्थः—नैतस्य मूर्तद्रव्यवत्परित्यागो युज्यते किंतु जातायां विवेकख्यातावविवेकनिमित्तः संयोगः स्वयमेव निवर्तत इति तस्य हानम्। यदेव च संयोगस्य हानं तदेव नित्यं केवलस्यापि पुरुषस्य कैवल्यं व्यपदिश्यते ॥ २५ ॥

तदेवं दृश्यसंयोगस्य(२) स्वरूपं कारणं कार्यं चाभिहितम्। अथ हानोपायकथनद्वारेणोपादेयकारणमाह—

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥

अन्ये गुणा अन्यः पुरुष इत्येवंविधस्य विवेकस्य या ख्यातिः प्रख्या साऽस्य हानस्य दृश्यदुःख(३) परित्याग-

---

(१) तदभावे इति पाठान्तरम्। (२) संयोगस्येति पाठान्तरम्।
(३) दृश्यपरित्यागस्येति पाठान्तरम्।

स्योपायः कारणम् । कीदृशी ? अविप्लवा न विद्यते विप्लवो विच्छेदोऽन्तराऽन्तरा व्युत्थानरूपो यस्याः साऽविप्लवा । इदमत्र तात्पर्यम् — प्रतिपक्षभावनाबलादविद्याप्रविलये विनिवृत्तज्ञातृत्वकर्तृत्वाभिमानायाः(१) रजस्तमोमलानभिभूताया बुद्धेरन्तर्मुखा या(२) चिच्छायासंक्रान्तिः सा विवेकख्यातिरुच्यते । तस्यां च संततत्वेन प्रवृत्तायां सत्यां दृश्यस्याधिकारनिवृत्तेर्भवत्येव कैवल्यम् ॥ २६ ॥

उत्पन्नविवेकख्यातेः पुरुषस्य यादृशी प्रज्ञा भवति तां कथयन्विवेकख्यातेरेव स्वरूपमाह—

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिप्रज्ञा(३) ॥२७॥

तस्योत्पन्नविवेकज्ञानस्य ज्ञातव्यविवेकरूपा प्रज्ञा प्रान्तभूमौ सकलसालम्बनसमाधिभूमिपर्यन्ते सप्तप्रकारा भवति, तत्र कार्यविमुक्तिरूपा चतुष्प्रकारा—ज्ञातं मया ज्ञेयं न ज्ञातव्यं किंचिदस्ति, क्षीणा मे क्लेशा न किंचित्क्षेतव्यमस्ति, अधिगतं मया ज्ञानं, प्राप्ता मया विवेकख्यातिरिति प्रत्ययान्तरपरिहारेण तस्यामवस्थायामीदृश्येव प्रज्ञा जायते। ईदृशी प्रज्ञा कार्यविषयं निर्मलं ज्ञानं कार्यविमुक्तिरित्युच्यते । चित्तविमुक्तिस्त्रिधा—चरितार्था मे बुद्धिर्गुणा हताधिकारा गिरिशिखरनिपतिता इव ग्रावाणो न पुनः स्थितिं यास्यन्ति, स्वकारणे प्रविलयाभिमुखानां गुणानां

(१) कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानाया इति पाठान्तरम् ।

(२) या या इति पाठान्तरम् ।

(३) प्रान्तभूमौ प्रज्ञेति पाठान्तरम् ।

मोहाभिधानमूलकारणाभावान्निष्प्रयोजनत्वाच्चामीषां कुतः प्ररोहो भवेत्, सात्मीभूतश्च मे समाधिस्तस्मिन्सति स्वरूपप्रतिष्ठोऽहमिति । ईदृशी त्रिप्रकारा चित्तविमुक्तिः । तदेवमीदृश्यां सप्तविधप्रान्तभूमिप्रज्ञायामुपजातायां पुरुषः कुशलः(१) इत्युच्यते ॥ २७ ॥

विवेकख्यातिः संयोगाभावहेतुरित्युक्तं, तस्यास्तूत्पत्तौ किं निमित्तमित्यत आह—

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा विवेकख्यातेः ॥ २८ ॥

योगाङ्गानि वक्ष्यमाणानि तेषामनुष्ठानाज्ज्ञानपूर्वकादभ्यासादा विवेकख्यातेरशुद्धिक्षये चित्तसत्त्वस्य प्रकाशावरणलक्षणक्लेशरूपाशुद्धिक्षये या ज्ञानदीप्तिस्तारतम्येन सात्त्विकः परिणामो विवेकख्यातिपर्यन्तः स तस्याः ख्यातेर्हेतुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षय इत्युक्तं, कानि पुनस्तानि योगाङ्गानीति तेषामुद्देशमाह —

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

इह कानिचित्समाधेः साक्षादुपकारकत्वेनान्तरङ्गाणि, यथा धारणादीनि । कानिचित्प्रतिपक्षभूतहिंसादिवितर्को-

---

(१) केवल इति पाठान्तरम् ।

न्मूलनद्वारेण समाधिमुपकुर्वन्ति—यथा यमनियमादीनि।
तत्राऽऽसनादीनामुत्तरोत्तरमुपकारकत्वम्। तद्यथा—सत्या
सनजये प्राणायामस्थैर्यम्। एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥२९

क्रमेणैषां स्वरूपमाह—

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥३०

तत्र प्राणवियोगप्रयोजनव्यापारो हिंसा। सा
सर्वानर्थहेतुः। तदभावोऽहिंसा। हिंसायाः सर्वकालं(१)
परिहार्यत्वात्प्रथमं तदभावरूपाया अहिंसाया निर्देशः
सत्यं वाङ्मनसयोर्यथार्थत्वम्। स्तेयं परस्वापहरणं त
भावोऽस्तेयम्। ब्रह्मचर्यमुपस्थसंयमः। अपरिग्रहो भो
साधनानामनङ्गीकारः। त एतेऽहिंसादयः पञ्च यमश
वाच्या योगाङ्गत्वेन निर्दिष्टाः ॥ ३० ॥

एषां विशेषमाह—

एते जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ३१ ॥

जातिर्ब्राह्मणत्वादिः। देशस्तीर्थादिः। कालश्चतु
र्दश्यादिः। समयो ब्राह्मणप्रयोजनादिः। एतैश्चतुर्भिरन
वच्छिन्नाः पूर्वोक्ता अहिंसादयो यमाः सर्वासु क्षिप्तादिषु चि
त्तभूमिषु भवा महाव्रतमित्युच्यंते(२)। तद्यथा—ब्राह्मणं
न हनिष्यामि तीर्थे न कंचन हनिष्यामि चतुर्दश्यां न ह

---

(१) सर्वप्रकारेणैवेति पाठान्तरम्। (२) मित्यु
इति पाठान्तरम्।

ष्यामि देवब्राह्मणप्रयोजनव्यतिरेकेण कमपि न हनिष्या-मीति । एवं चतुर्विधावच्छेदव्यतिरेकेण किंचित्कचित्क-दाचित्कस्मिंश्चिदर्थे न हनिष्यामीत्यनवच्छिन्नाः । एवं सत्या-दिषु यथायोगं योज्यम् । इत्थमनियतीकृताः सामान्येनैव प्रवृत्ता महाव्रतमित्युच्यते न पुनः परिच्छिन्नावधारणम्॥ ३१॥

नियमानाह—

शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥

शौचं द्विविधं—बाह्यमाभ्यन्तरं च । बाह्यं मृज्जलादिभिः कायादिप्रक्षालनम् । आभ्यन्तरं मैत्र्यादिभिश्चित्तमलानां प्रक्षालनम् । संतोषस्तुष्टिः । शेषाः प्रागेव कृतव्याख्यानाः । एते शौचादयो नियमशब्दवाच्याः ॥ ३२ ॥

कथमेषां योगाङ्गत्वमित्यत आह—

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

वितर्क्यन्त इति वितर्का योगपरिपन्थिनो हिंसादय-स्तेषां प्रतिपक्षभावने सति यदा बाधा भवति तदा योगः सुकरो भवतीति भवत्येव यमनियमानां योगाङ्गत्वम्॥ ३३॥

इदानीं वितर्काणां स्वरूपं भेदप्रकारं कारणं फलं च क्रमेणाऽऽह—

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्॥ ३४॥

एते पूर्वोक्ताः (वितर्काः) हिंसादयः प्रथमं त्रिधा भिद्यन्ते कृतकारितानुमोदिता(त)भेदेन । तत्र स्वयं निष्पादिताः कृताः । कुरु कुर्विति प्रयोजकव्यापारेण समुत्पादिताः कारिताः । अन्येन क्रियमाणाः साध्वित्यङ्गीकृता अनुमोदिताः । एतच्च त्रैविध्यं परस्परव्यामोहनिवारणायोच्यते; अन्यथा मन्दमतिरेवं मन्येत न मया स्वयं हिंसा कृतेति नास्ति मे दोष इति । एतेषां कारणप्रतिपादनाय लोभक्रोधमोहपूर्वका इति। यद्यपि लोभक्रोधौ(१) प्रथमं निर्दिष्टौ(२) तथाऽपि सर्वक्लेशानां मोहस्यानात्मनि आत्माभिमानलक्षणस्य निदानत्वात्तस्मिन्सति स्वपरविभागपूर्वकत्वेन लोभक्रोधादीनामुद्भवान्मूलत्वमवसेयम्। मोहपूर्विका सर्वा दोषजातिरित्यर्थः । लोभस्तृष्णा । क्रोधः कृत्याकृत्यविवेकोन्मूलकः प्रज्वलनात्मकश्चित्तधर्मः । प्रत्येकं कृतादिभेदेन त्रिप्रकारा अपि हिंसादयो मोहादिकारणत्वेन त्रिधा भिद्यन्ते । एषामेव पुनरवस्थाभेदेन त्रैविध्यमाह-मृदुमध्याधिमात्राः । मृदवो मन्दा न तीव्रा नापि मध्याः। मध्या नापि मन्दा नापि तीव्राः । अधिमात्रास्तीव्राः पाश्चात्या नव भेदाः । इत्थं त्रैविध्ये सति सप्तविंशतिर्भवति मृद्वादीनामपि प्रत्येकं मृदुमध्याधिमात्रभेदात्त्रैविध्यं संभवति। तद्यथा योगं योज्यम् । तद्यथा-मृदुमृदुर्मृदुमध्यो मृदुतीव्र इति । एषां फलमाह-दुःखाज्ञानानन्तफलाः । दुः

(१) लोभ इति पाठान्तरम् । (२) निर्दिष्टस्तथेति पाठान्तरम्

प्रतिकूलतयाऽवभासमानो राजसश्चित्तधर्मः, अज्ञानं मिथ्याज्ञानं संशयविपर्ययरूपं, ते दुःखाज्ञाने अनन्तमपरिच्छिन्नं फलं येषां ते तथोक्ताः। इत्थं तेषां स्वरूपकारणादिभेदेन ज्ञातानां प्रतिपक्षभावनया योगिना परिहारः कर्तव्य इत्युपदिष्टं भवति ॥ ३४ ॥

एषामभ्यासवशात्प्रकर्षमागच्छतामनुनिष्पादिन्यः सिद्धयो यथा भवन्ति तथा क्रमेण प्रतिपादयितुमाह—

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥३५॥

तस्याहिंसां भावयतः संनिधौ सहजविरोधिनामप्यहिनकुलादीनां वैरत्यागो निर्मत्सरतयाऽवस्थानं भवति। हिंस्रा अपि हिंस्रत्वं परित्यजन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सत्याभ्यासवतः किं भवतीत्याह—

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

क्रियमाणा हि क्रिया यागादिका(१) फलं स्वर्गादिकं प्रयच्छति(२)। तस्य तु सत्याभ्यासवतो योगिनस्तथा सत्यं प्रकृष्यते यथा क्रियायामकृतायामपि योगी फलमाप्नोति, तद्वचनाद्यस्य कस्यचित्क्रियामकुर्वतोऽपि क्रियाफलं भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अस्तेयाभ्यासवतः फलमाह—

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥३७॥

अस्तेयं यदाऽभ्यस्यति तदाऽस्य तत्प्रकर्षान्निरभि-

(१) यागादिकाः इति पाठान्तरम्। (२) प्रयच्छन्तीति पाठान्तरम्।

लाषस्यापि सर्वतो दिव्यानि रत्नानि उपतिष्ठन्ते ॥ ३७॥

ब्रह्मचर्याभ्यासस्य फलमाह—

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥३८॥

यः किल ब्रह्मचर्यमभ्यस्यति तस्य तत्प्रकर्षान्निरतिशयं वीर्यं सामर्थ्यमाविर्भवति । वीर्यनिरोधो हि ब्रह्मचर्यं तस्य प्रकर्षाच्छरीरेन्द्रियमनःसु वीर्यं प्रकर्षमागच्छति ॥३८॥

अपरिग्रहाभ्यासस्य फलमाह—

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः ॥३९॥

कथमो(१) भावः कथंता जन्मनः कथंता जन्मकथंता तस्याः संबोधः सम्यग्ज्ञानं जन्मान्तरे कोऽहमासं कीदृशः किंकार्यकारीति जिज्ञासायां सर्वमेव सम्यग्जानातीत्यर्थः। न केवलं भोगसाधनपरिग्रह एव परिग्रहो यावदात्मनः शरीरपरिग्रहोऽपि परिग्रहः, भोगसाधनत्वाच्छरीरस्य। तस्मिन्सति रागानुबन्धाद्बहिर्मुखायामेव प्रवृत्तौ न तात्त्विकज्ञानप्रादुर्भावः। यदा पुनः शरीरादिपरिग्रहनैरपेक्ष्येण माध्यस्थ्यमवलम्बते तदा मध्यस्थस्य रागादित्यागात्सम्यग्ज्ञानहेतुर्भवत्येव पूर्वापरजन्मसंबोधः ॥३९॥

उक्ता यमानां सिद्धयः, अथ नियमानामाह—

शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥४०॥

यः शौचं भावयति तस्य स्वाङ्गेष्वपि कारणस्वरूपपर्यालोचनद्वारेण जुगुप्सा घृणा समुपजायतेऽशुचिरयं काय

(१) कथमित्यस्येति पाठान्तरम् ।

नात्राऽऽग्रहः कार्य इति । अमुनैव हेतुना परैरन्यैश्च कायवद्भिरसंसर्गः संसर्गाभावः संसर्गपरिवर्जनमित्यर्थः । यः किल स्वमेव कायं जुगुप्सते तत्तदवद्यदर्शनात्स कथं परकीयैस्तथाभूतैः कायैः संसर्गमनुभवति ॥४०॥

शौचस्यैव फलान्तरमाह—

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्रते(१)न्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

भवन्तीति वाक्यशेषः । सत्त्वं प्रकाशसुखाद्यात्मकं तस्य शुद्धी रजस्तमोभ्यामनभिभवः । सौमनस्यं खेदाननुभवेन मानसी प्रीतिः । एकाग्रता नियतेन्द्रियविषये चेतसः स्थैर्यम् । इन्द्रियजयो विषयपराङ्मुखाणामिन्द्रियाणामात्मनि अवस्थानम् । आत्मदर्शने विवेकख्यातिरूपे चित्तस्य योग्यत्वं समर्थत्वम् । शौचाभ्यासवत एते सत्त्वशुद्ध्यादयः क्रमेण प्रादुर्भवन्ति । तथा हि—सत्त्वशुद्धेः सौमनस्यं सौमनस्यादैकाग्र्यमैकाग्र्यादिन्द्रियजय इन्द्रियजयादात्मदर्शनयोग्यतेति ॥ ४१ ॥

संतोषाभ्यासवतः(२) फलमाह—

संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥

संतोषप्रकर्षेण योगिनस्तथाविधमान्तरं सुखमावि-

---

(१) काग्र्येन्द्रियेति पाठान्तरम् ।

(२) संतोषाभ्यासस्येति पाठान्तरम् ।

र्भवति । यस्य बाह्यं सुखं लेशेनापि(१) न समम् ॥ ४२॥

तपसः फलमाह—

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः॥४३॥

तपः समभ्यस्यमानं चेतसः क्लेशादिलक्षणाशुद्धिक्षय-द्वारेण कायेन्द्रियाणां सिद्धिमुत्कर्षमादधाति । अयमर्थः—चान्द्रायणादिना चित्तक्लेशक्षयस्तत्क्षयादिन्द्रियाणां सूक्ष्म-व्यवहितविप्रकृष्टदर्शनादिसामर्थ्यमाविर्भवति । कायस्य यथेच्छमणुत्वमहत्त्वादीनि ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायस्य फलमाह—

स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥४४॥

अभिप्रेतमन्त्रजपादिलक्षणे स्वाध्याये प्रकृष्यमाणे योगिन इष्टयाऽभिप्रेतया देवतया संप्रयोगो भवति । स देवता प्रत्यक्षीभवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ईश्वरप्रणिधानस्य फलमाह—

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥४५॥

ईश्वरे यत्प्रणिधानं भक्तिविशेषस्तस्मात्समाधेरुक्त-लक्षणस्याऽऽविर्भावो भवति । यस्मात्स भगवानीश्वरः प्रसन्नः सन्नन्तरायरूपान्क्लेशान्परिहृत्य समाधिं संबोधयति ॥४५॥

(१) बाह्यविषयसुखं शतांशेनापीति पाठान्तरम् ।

यमनियमावुक्त्वाऽऽसनमाह—

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

आस्यतेऽनेनेत्यासनं पद्मासनदण्डासनस्वस्तिकासनादि । तद्यदा स्थिरं निष्कम्पं सुखमनुद्वेजनीयं च भवति तदा योगाङ्गतां(१) भजते ॥ ४६ ॥

तस्यैव स्थिरसुखत्वप्राप्त्यर्थमुपायमाह—

प्रयत्नशैथिल्यानन्त्यसमापत्तिभ्याम् ॥४७॥

तदासनं प्रयत्नशैथिल्येनाऽऽनन्त्यसमापत्त्या च स्थिरं सुखं भवतीति संबन्धः । यदा यदाऽऽसनं बध्नामीतीच्छां करोति प्रयत्नशैथिल्येऽपि अक्लेशेनैव तदा तदाऽऽसनं संपद्यते । यदा चाऽऽकाशादिगत आनन्त्ये चेतसः समापत्तिः क्रियतेऽव्यवधानेन(२) तादात्म्यमापद्यते तदा देहाहंकाराभावान्नाऽऽसनं दुःखजनकं भवति । अस्मिंश्चाऽऽसनजये सति समाध्यन्तरायभूता न प्रभवन्ति अङ्गमेजयत्वादयः ॥ ४७ ॥

तस्यैवानुनिष्पादितं(३) फलमाह—

ततो द्वंद्वानभिघातः ॥४८॥

तस्मिन्नासनजये सति द्वंद्वैः शीतोष्णक्षुत्तृष्णादिभिर्योगी नाभिहन्यत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

---

(१) तद्योगाङ्गतामिति पाठान्तरम् । (२) अवधानेनेति पाठान्तरम् । (३) ऽनुनिष्पादि फलमिति पाठान्तरम् ।

आसनजयानन्तरं प्राणायाममाह—

तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥४९॥

आसनस्थैर्ये सति तन्निमित्तकः प्राणायामलक्षणो योगाङ्गविशेषोऽनुष्ठेयो भवति। कीदृशः ? श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदलक्षणः। श्वासप्रश्वासौ निरुक्तौ। तयोस्त्रिधा रेचनाक्षेपण(१)पूरणद्वारेण बाह्याभ्यन्तरेषु स्थानेषु गतेः प्रवाहस्य विच्छेदो धारणं प्राणायाम उच्यते ॥४९॥

तस्यैव सुखावगमाय विभज्य स्वरूपं कथयति—

स तु बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥५०॥

बाह्यवृत्तिः श्वासो रेचकः। अन्तर्वृत्तिः प्रश्वासः पूरकः। आन्तरस्तम्भवृत्तिः(२) कुम्भकः। तस्मिञ्जलमिव कुम्भे निश्चलतया प्राणा अवस्थाप्यन्त इति कुम्भकः। त्रिविधोऽयं प्राणायामो देशेन कालेन संख्यया चोपलक्षितो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञो भवति। देशेनोपलक्षितो यथा—नासाद्वादशान्तादौ। कालेनोपलक्षितो यथा—षट्त्रिंशन्मात्रादिप्रमाणः। संख्ययोपलक्षितो यथा—इयतो वारान्कृत-

---

(१) रेचनस्तम्भनेति पाठान्तरम् (२) अन्तस्तम्भवृत्तिरिति पाठान्तरम्।

एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घातो भवतीति; एतज्ज्ञानाय संख्याग्रहणमुपात्तम्। उद्घातो नाम नाभिमूलात्प्रेरितस्य वायोः शिरसि अभिहननम् ॥५०॥

त्रीन्प्राणायामानभिधाय चतुर्थमभिधातुमाह—

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥५१॥

प्राणस्य बाह्यो विषयो नासाद्वादशान्तादिः। आभ्यन्तरो विषयो हृदयनाभिचक्रादिः। तौ द्वौ विषयावाक्षिप्य पर्यालोचयतः(१) स्तम्भरूपो गतिविच्छेदः स चतुर्थः प्राणायामः। तृतीयस्मात्कुम्भकाख्यादयमस्य विशेषः—स बाह्याभ्यन्तरविषयावपर्यालोच्यैव सहसा तप्तोपलनिपतितजलन्यायेन युगपत्स्तम्भवृत्त्या निष्पद्यते। अस्य तु विषयापेक्षको(२) निरोधः। अयमपि पूर्ववद्देशकालसंख्याभिरुपलक्षितो द्रष्टव्यः ॥५१॥

चतुर्विधस्यास्य फलमाह—

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥५२॥

ततस्तस्मात्प्राणायामात्प्रकाशस्य चित्तसत्त्वगतस्य यदावरणं क्लेशरूपं तत्क्षीयते विनश्यतीत्यर्थः ॥५२॥

फलान्तरमाह—

धारणासु च योग्यता मनसः ॥५३॥

धारणा वक्ष्यमाणलक्षणास्तासु प्राणायामैः क्षीणदोषं

(१) पर्यालोच्य यः स्तम्भरूप इति पाठान्तरम्।
(२) विषयद्वयाक्षेपक इति पाठान्तरम्।

मनो यत्र यत्र धार्यते तत्र तत्र स्थिरी भवति न विक्षेपं भजते ॥५३॥

प्रत्याहारस्य लक्षणमाह—

स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥५४॥

इन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रतीपमाह्रियन्तेऽस्मिन्निति प्रत्याहारः। स च कथं निष्पद्यत इत्याह—चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां स्वविषयो रूपादिस्तेन संप्रयोगस्तदाभिमुख्येन वर्तनं तदभावस्तदाभिमुख्यं परित्यज्य स्वरूपमात्रेऽवस्थानं, तस्मिन्सति चित्तस्वरूपमात्रानुकारीणीन्द्रियाणि भवन्ति। यतश्चित्तमनु वर्तमानानि मधुकरराजमिव मधुमक्षिकाः(१) सर्वाणीन्द्रियाणि प्रतीयन्तेऽतश्चित्तनिरोधे तानि प्रत्याहृतानि भवन्ति। तेषां तत्स्वरूपानुकारः प्रत्याहार उक्तः ॥५४॥

प्रत्याहारफलमाह—

ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥५५॥

अभ्यस्यमाने हि प्रत्याहारे तथा वश्यानि आयत्तानीन्द्रियाणि संपद्यन्ते; यथा—बाह्यविषयाभिमुखतां नीयमानान्यपि न यान्तीत्यर्थः।

तदेवं प्रथमपादोक्त(२)योगस्याङ्गभूतक्लेशतनूकरण-

(१) माक्षिका इति पाठान्तरम्।

(२) पादोक्तलक्षणस्य योगस्याङ्गेति पाठान्तरम्।

फलं क्रियायोगमभिधाय क्लेशानामुद्देशं स्वरूपं कारणं क्षेत्रं फलं चोक्त्वा कर्मणामपि भेदं कारणं स्वरूपं फलं चाभिधाय विपाकस्य स्वरूपं कारणं चाभिहितम् । ततस्त्याज्यत्वात्क्लेशादीनां ज्ञानव्यतिरेकेण त्यागस्याशक्यत्वाज्ज्ञानस्य च शास्त्रायत्तत्वाच्छास्त्रस्य च हेयहानकारणोपादेयोपादानकारणबोधकत्वेन चतुर्व्यूहत्वाद्धेयस्य च हानव्यतिरेकेण स्वरूपानिष्पत्तेर्हानसहितं चतुर्व्यूहं स्वस्वकारणसहितमभिधायोपादानकारणभूताया(१) विवेकख्यातेः कारणभूतानामन्तरङ्गबहिरङ्गभावेन स्थितानां योगाङ्गानां यमादीनां स्वरूपं फलसहितं व्याकृत्याऽऽसनादीनां धारणापर्यन्तानां परस्परमुपकार्योपकारकभावेनावस्थितानामुद्देशमभिधाय प्रत्येकं लक्षणकरणपूर्वकं फलमभिहितम् । तदयं योगो यमनियमादिभिः प्राप्तबीजभाव आसनप्राणायामैरङ्कुरितः प्रत्याहारेण कुसुमितो(२)ध्यानधारणासमाधिभिः फलिष्यतीति व्याख्यातः साधनपादः ॥५५॥

इति श्रीधारेश्वरभोजराजविरचितायां राजमार्तण्डाभिधानायां पातञ्जलयोगसूत्रवृत्तौ साधनाख्यो द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

---

(१) उपादेयकारणभूताया इति पाठान्तरम् ।
(२) पुष्पित इति पाठान्तरम् ।

अथ भोजदेवविरचितयोगसूत्रवृत्तौ
तृतीयः विभूतिपादः ।

यत्पादपङ्कजस्मरणादणिमादिविभूतयः ।
भवन्ति भविनामस्तु भूतनाथः स भूतये ॥ १ ॥

तदेवं पूर्वोद्दिष्टं धारणाद्यङ्गत्रयं निर्णेतुं संयमसंज्ञाविधानपूर्वकं(१) बाह्याभ्यन्तरादिसिद्धिप्रतिपादनाय लक्षयितुमुपक्रमते । तत्र धारणायाः स्वरूपमाह—

देशबन्ध(२)श्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

देशे नाभिचक्रनासाग्रादौ चित्तस्य बन्धो(३)विषयान्तरपरिहारेण यत्स्थिरीकरणं सा चित्तस्य धारणोच्यते। अयमर्थः— मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मवासितान्तःकरणेन यमनियमवता जितासनेन परिहृतप्राणविक्षेपेण प्रत्याहृतेन्द्रियग्रामेण निर्बाधे प्रदेश ऋजुकायेन जितद्वंद्वेन योगिना नासाग्रादौ संप्रज्ञातस्य समाधेरभ्यासाय चित्तस्य स्थिरीकरणं कर्तव्यमिति ॥ १ ॥

धारणामभिधाय ध्यानमभिधातुमाह—

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

तत्र तस्मिन्प्रदेशे यत्र चित्तं धृतं तत्र प्रत्ययस्य ज्ञानस्य

---

(१) भिधानपूर्वकमिति पाठान्तरम् । (२) देशसंबंध इ पाठान्तरम् । (३) चित्तस्य संबंध इति पाठान्तरम् ।

यैकतानता विसदृशपरिणामपरिहारद्वारेण यदेव धारणाया-आलम्बनीकृतं तदालम्बनतयैव निरन्तरमुत्पत्तिः सा ध्यानमुच्यते ॥ २ ॥

चरमं योगाङ्गं समाधिमाह—

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

तदेवोक्तलक्षणं ध्यानं यथार्थ(१)मात्रनिर्भासमर्थाकारसमावेशादुद्भूतार्थरूपमश्रुतं ज्ञानस्वरूपत्वेन(२) स्वरूपशून्यतामिवाऽऽपद्यते स समाधिरित्युच्यते । सम्यगाधीयत एकाग्री क्रियते विक्षेपान्परिहृत्य मनो यत्र स समाधिः ॥३॥

उक्तलक्षणस्य योगाङ्गत्रयस्य व्यवहाराय स्वशास्त्रे तान्त्रिकीं संज्ञां कर्तुमाह—

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

एकस्मिन्विषये धारणाध्यानसमाधित्रयं प्रवर्तमानं संयमसंज्ञया शास्त्रे व्यवह्रियते ॥ ४ ॥

तस्य फलमाह—

तज्जयात्प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥

तस्य संयमस्य जयादभ्यासेन सात्म्योत्पादनात्प्रज्ञाया विवेकस्वरूपाया आलोकः(३) प्रसवो भवति । प्रज्ञा ज्ञेयं सम्यगवभासयतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

---

(१) यत्रार्थेति पाठान्तरम् । (२) रूपं न्यग्भूतज्ञानस्वरूपत्वेनेति पाठान्तरम् । (३) विवेकख्यातेरालोक इति पाठान्तरम् ।

तस्योपयोगमाह—

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥६॥

तस्य संयमस्य भूमिषु स्थूलसूक्ष्मालम्बनभेदेन स्थितासु चित्तवृत्तिषु विनियोगः कर्तव्यः, अधरामधरां चित्तभूमिं जितां जितां ज्ञात्वोत्तरस्यां भूमौ संयमः कार्यः। न ह्यनात्मीकृताधरभूमि(१)रुत्तरस्यां भूमौ संयमं कुर्वाणः(२) फलभाग्भवति ॥ ६ ॥

साधनपादे योगाङ्गान्यष्टावुद्दिश्य पञ्चानां लक्षणं विधाय त्रयाणां कथं न कृतमित्याशङ्क्याऽऽह—

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥

पूर्वेभ्यो यमादिभ्यो योगाङ्गेभ्यः पारम्पर्येण समाधेरुपकारकेभ्यो धारणादियोगाङ्गत्रयं संप्रज्ञातस्य समाधेरन्तरङ्गं समाधिस्वरूपनिष्पादनात् ॥ ७ ॥

तस्यापि समाध्यन्तरापेक्षया बहिरङ्गत्वमाह—

तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥८॥

निर्बीजस्य निरालम्बनस्य शून्यभावनापरपर्यायस्य समाधेरेतदपि योगाङ्गत्रयं बहिरङ्गं पारम्पर्येणोपकारकत्वात् ॥ ८ ॥

(१) ह्यसावात्माऽकृताधारभूमिरिति पाठान्तरम्।

(२) यममकुर्वाण इति पाठान्तरम्।

इदानीं योगसिद्धीराख्यातुकामः संयमस्य विषयपरिशुद्धिं कर्तुं क्रमेण परिणामत्रयमाह—

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधलक्षण(१)चित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥९॥

व्युत्थानं क्षिप्तमूढविक्षिप्ताख्यं भूमित्रयम् । निरोधः प्रकृष्टसत्त्वस्याङ्गितया चेतसः परिणामः । ताभ्यां व्युत्थाननिरोधाभ्यां यौ जनितौ संस्कारौ तयोर्यथाक्रममभिभवप्रादुर्भावौ यदा भवतः । अभिभवो न्यग्भूततया कार्यकरणासामर्थ्येना(२)वस्थानम् । प्रादुर्भावो वर्तमानेऽध्वनि अभिव्यक्तरूपतयाऽवस्थानम्(३) । तदा निरोधक्षणे चित्तस्योभयवृत्तित्वादन्वयो यः स निरोधपरिणाम उच्यते । अयमर्थः—यदा व्युत्थानसंस्काररूपो धर्मस्तिरोभूतो भवति निरोधसंस्काररूपश्चाऽऽविर्भवति, धर्मिरूपतया च चित्तमुभयत्रान्वयित्वेनाऽवस्थितं(४) प्रतीयते, तदा स निरोधपरिणामशब्देन व्यवह्रियते । चलत्वाद्गुणवृत्तस्य यद्यपि चेतसो निश्चलत्वं नास्ति तथाऽपि एवंभूतः परिणामः स्थैर्यमुच्यते ॥ ९ ॥

---

(१) निरोधक्षणेति पाठान्तरम् । (२) कार्यस्य करणेभ्योसामर्थ्येनेति पाठान्तरम् । (३) ऽऽविर्भाव इति पाठान्तरम् । (४) उभयान्वयित्वेऽपि निरोधतयाऽवस्थितमिति पाठान्तरम् ।

तस्यैव फलमाह—

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

तस्य चेतसो निरुक्ता (१) न्निरोधसंस्कारात्प्रशान्तवाहिता भवति । परिहृतविक्षेपतया सदृशप्रवाहपरिणामि चित्तं भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

निरोधपरिणाममभिधाय समाधिपरिणाममाह—

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

सर्वार्थता चलत्वान्नानाविधार्थग्रहणं चित्तस्य विक्षेपधर्मः । एकस्मिन्नेवाऽऽलम्बने सदृशपरिणामितैकाग्रता साऽपि चित्तस्य धर्मः । तयोर्यथाक्रमं क्षयोदयौ सर्वार्थतालक्षणस्य धर्मस्य क्षयोऽत्यन्ताभिभव एकाग्रतालक्षणस्य धर्मस्य प्रादुर्भावोऽभिव्यक्तिश्चित्तस्योद्रिक्तसत्त्वस्यान्वयितयाऽवस्थानं समाधिपरिणाम इत्युच्यते । पूर्वस्मात्परिणामादस्यायं विशेषः—तत्र संस्कारलक्षणयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावौ पूर्वस्य व्युत्थानसंस्काररूपस्य न्यग्भावः । उत्तरस्य निरोधसंस्काररूपस्योद्भवोऽनभिभूतत्वेनावस्थानम् । इह तु क्षयोदयाविति सर्वार्थतारूपस्य विक्षेपस्यात्यन्ततिरस्कारादनुत्पत्तिरतीतेऽध्वानि प्रवेशः क्षय एकाग्रतालक्षणस्य धर्मस्योद्भवो वर्तमानेऽध्वनि प्रकटत्वम् ॥ ११ ॥

---

(१) चेतस उक्तादिति पाठान्तरम् ।

तृतीयमेकाग्रतापरिणाममाह —

शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्त-
स्यैकाग्रतापरिणामः ॥१२॥

समाहितस्यैव चित्तस्यैकप्रत्ययो वृत्तिविशेषः शान्तोऽतीतमध्वानं प्रविष्टः। अपरस्तूदितो वर्तमानेऽध्वनि स्फुरितः। द्वावपि समाहितचित्तत्वेन तुल्यावेकरूपालम्बनत्वेन सदृशौ प्रत्ययावुभयत्रापि समाहितस्यैव चित्तस्यान्वयित्वेनावस्थानं, स एकाग्रतापरिणाम इत्युच्यते ॥१२॥

चित्तपरिणामोक्तं रूपमन्यत्राप्यतिदिशन्नाह—

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्था-
परिणामा व्याख्याताः ॥१३॥

एतेन त्रिविधेनोक्तेन चित्तपरिणामेन भूतेषु स्थूलसूक्ष्मेषु इन्द्रियेषु बुद्धिकर्मलक्षणभेदेन(१) अवस्थितेषु धर्मलक्षणावस्थाभेदेन त्रिविधःपरिणामो व्याख्यातोऽवगन्तव्यः। अवस्थितस्य धर्मिणः पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरापत्तिः (२) परिणामः। यथा—मृल्लक्षणस्य धर्मिणः पिण्डरूपधर्मपरित्यागेन घटरूपधर्मान्तरस्वीकारो धर्मपरिणाम इत्युच्यते। लक्षणपरिणामो यथा—तस्यैव घटस्यानागताध्वपरित्यागेन वर्तमानाध्वस्वीकारः। तत्परित्यागेन चातीताध्वपरिग्रहः।

(१) बुद्धिकर्मान्तःकरणभेदेनेति पाठान्तरम्।

(२) पत्तिर्धर्मपरिणाम इति पाठान्तरम्।

अवस्थापरिणामो यथा—तस्यैव घटस्य प्रथमद्वितीययो सदृशयोः क्षणयोरन्वयित्वेन (१)। यतश्च गुणवृत्तिर्ना रिणममाना क्षणमप्यास्ति ॥१३॥

ननु कोऽयं धर्मीत्याशङ्क्य धर्मिणो लक्षणमाह—

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥१४

शान्ता ये कृतस्वस्वव्यापारा अतीतेऽध्वनि अ प्रविष्टाः, उदिता येऽनागतमध्वानं परित्यज्य वर्तमाने(२) अध्वनि स्वव्यापारं कुर्वन्ति, अव्यपदेश्या ये शक्तिरूपे स्थिता व्यपदेष्टुं न शक्यन्ते तेषां यथास्वं सर्वात्मक मित्येवमादयो नियतकार्यकारणरूपयोग्यतयाऽवच्छि शक्तिरेवेह धर्मशब्देनाभिधीयते। तं त्रिविधमपि धर्मं यो ऽनुपतति अनुवर्ततेऽन्वयित्वेन स्वीकरोति स शान्तोदि व्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मीत्युच्यते। यथा—सुवर्णं रुचकरू धर्मपरित्यागेन स्वस्तिकरूपधर्मान्तरपरिग्रहे सुवर्ण पतयाऽनुवर्तमानं तेषु धर्मेषु कथंचिद्भिन्नेषु धर्मिरूपत सामान्यात्मना धर्मरूपतया विशेषात्मना स्थितमन्व त्वेन(३) अवभासते ॥१४॥

---

(१) काललक्षणयोरन्वयित्वेनेति पाठान्तरम्।

(२) व्यावर्तमाने इति पाठान्तरम्।

(३) अनुपातित्वेन, अनुयायित्वेनेति च पाठान्तरम्।

एकस्य धर्मिणः कथमनेके परिणामा इत्याशङ्कामपनेतुमाह—

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥१५॥

धर्माणामुक्तलक्षणानां यः क्रमस्तस्य यत्प्रतिक्षणमन्यत्वं परिदृश्यमानं (तत्) परिणामस्योक्तलक्षणस्यान्यत्वे नानाविधत्वे हेतुर्लिङ्गं ज्ञापकं भवति। अयमर्थः—योऽयंनियतः क्रमो मृच्चूर्णान्मृत्पिण्डस्ततः कपालानि तेभ्यश्च घट इत्येवंरूपः परिदृश्यमानः परिणामस्यान्यत्वमावेदयति, तस्मिन्नेव धर्मिणि यो लक्षणपरिणामस्यावस्थापरिणामस्य वा क्रमः सोऽपि अनेनैव न्यायेन परिणामान्यत्वे गमकोऽवगन्तव्यः। सर्व एव भावा नियतेनैव क्रमेण प्रतिक्षणं परिणममानाः(१) परिदृश्यन्ते। अतः सिद्धं क्रमान्यत्वात्परिणामान्यत्वम्।सर्वेषां चित्तादीनां परिणममानानां केचिद्धर्माः प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यन्ते। यथा—सुखादयः संस्थानादयश्च। केचिच्चैकान्तेनानुमानगम्याः। यथा—धर्मसंस्कार(२)शक्तिप्रभृतयः। धर्मिणश्च भिन्नाभिन्नरूपतया सर्वत्रानुगमः॥१५॥

इदानीमुक्तस्य संयमस्य विषयप्रदर्शनद्वारेण सिद्धीः प्रतिपादयितुमाह—

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्॥१६॥

धर्मलक्षणावस्थाभेदेन यत्परिणामत्रयमुक्तं तत्र संयमा-

(१) परिणम्यमाना इति पाठान्तरम्।

(२) सर्वसंस्कारेति पाठान्तरम्।

त्तस्मिन्विषये पूर्वोक्तसंयमस्य करणादतीतानागतज्ञानं योगिनः समाधेराविर्भवति । इदमत्र तात्पर्यम्—अस्मिन्धर्मिणि अयं धर्म इदं लक्षणमियमवस्था चानागतादध्वनः समेत्य वर्तमानेऽध्वनि स्वं व्यापारं विधायातीतमध्वानं प्रविशतीत्येवं परिहृतविक्षेपतया यदा संयमं करोति तदा यत्किंचिदनुत्पन्नमतिक्रान्तं वा तत्सर्वं योगी जानाति। यतश्चित्तस्य शुद्धसत्त्वप्रकाशरूपत्वात्सर्वार्थग्रहणसामर्थ्यमविद्यादिभिर्विक्षेपैरपक्रियते(१)। यदा तु तैस्तैरुपायैर्विक्षेपाःपरिह्रियन्ते तदा निवृत्तमलस्येवाऽऽदर्शस्य सर्वार्थग्रहणसामर्थ्यमेकाग्रताबलादाविर्भवति ॥१६॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

शब्दः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यो नियतक्रमवर्णात्मा नियतैकार्थप्रतिपत्त्यवच्छिन्नः । यदि वा क्रमरहितः स्फोटात्मा शास्त्रसंस्कृत(२)बुद्धिग्राह्यः । उभयथाऽपि पदरूपो वाक्यरूपश्च तयोरेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यात् । अर्थो जातिगुणक्रियादिः । प्रत्ययो ज्ञानं विषयाकारा बुद्धिवृत्तिः । एषां शब्दार्थज्ञानानां व्यवहार इतरेतराध्यासाद्भिन्नानामपि बुद्ध्येकरूपतासंपादनात्संकीर्णत्वम् । तथा हि—गामानयेत्युक्ते

(१) रजसा परिह्रियत इति पाठान्तरम् ।

(२) ध्वनिसंस्कृतेति पाठान्तरम् ।

काश्चिद्गोलक्षणमर्थं गोत्वजात्यवच्छिन्नं सास्नादिमत्पिण्डरूपं शब्दं च तद्वाचकं ज्ञानं च तद्ग्राहकमभेदेनैवाध्यवस्यति, न त्वस्य गोशब्दो वाचकोऽयं गोब्दस्य वाच्यस्तयोरिदं ग्राहकं ज्ञानमिति भेदेन व्यवहराति। तथा हि—कोऽयमर्थः कोऽयं शब्दः किमिदं ज्ञानमिति पृष्टः सर्वत्रैकरूपमेवोत्तरं ददाति गौरिति। स यद्येकरूपतां न प्रतिपद्यते कथमेकरूपमुत्तरं प्रयच्छति। एकस्मिन्स्थिते(१) योऽयं प्रविभाग इदं शब्दस्य तत्त्वं यद्वाचकत्वं नाम, इदमर्थस्य यद्वाच्यत्वमिदं ज्ञानस्य यत्प्रकाशकत्वमिति प्रविभागं विधाय तस्मिन्प्रविभागे यः संयमं करोति तस्य सर्वेषां भूतानां मृगपशुपक्षिसरीसृपादीनां यद्रुतं यः शब्दस्तत्र ज्ञानमुत्पद्यतेऽनेनैवाभिप्रायेणैतेन प्राणिनाऽयं शब्दः समुच्चारित इति सर्वं जानाति ॥१७॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥१८॥

द्विविधाश्चित्तस्य वासनारूपाः संस्काराः। केचित्स्मृतिमात्रोत्पादनफलाः, केचिज्जात्यायुर्भोगलक्षणविपाकहेतवः, यथा—धर्माधर्माख्याः। तेषु संस्कारेषु यदा संयमं करोति एवं मया सोऽर्थोऽनुभूत एवं मया सा क्रिया निष्पादितेति पूर्ववृत्तमनुसंदधानो भावयन्नेव(२) प्रबोधक-

(१) एतस्मिन्स्थिते इति पाठान्तरम्।
(२) भावनयैवेति पाठान्तरम्।

मन्तरेणोद्बुद्धसंस्कारः सर्वमतीतं स्मरति । क्रमेण साक्षात्कृतेषूद्बुद्धेषु संस्कारेषु पूर्वजन्मानुभूतानपि जात्यादीन्प्रत्यक्षेण पश्यति ॥१८॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥१९॥

प्रत्ययस्य परचित्तस्य केनचिन्मुखरागादिना लिङ्गेन गृहीतस्य यदा संयमं करोति तदा परकीयचित्तस्य ज्ञानमुत्पद्यते सरागमस्य चित्तं विरागं वेति । परचित्तगतानपि धर्माञ्जानातीत्यर्थः ॥१९॥

अस्यैव परचित्तज्ञानस्य विशेषमाह—

न तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥२०॥

तस्य परस्य यच्चित्तं तत्सालम्बनं स्वकीयेनाऽऽलम्बनेन सहितं न शक्यते ज्ञातुमालम्बनस्य केनचिल्लिङ्गेनाविषयीकृतत्वात् । लिङ्गाच्चित्तमात्रं(१) परस्यावगतं न तु नीलविषयमस्य चित्तं पीतविषयमिति वा । यच्च न गृहीतं तत्र संयमस्य कर्तुमशक्यत्वान्न भवति परचित्तस्य यो विषयस्तत्र ज्ञानम् । तस्मात्परकीयचित्तं नाऽऽलम्बनसहितं गृह्यते तस्याऽऽलम्बनस्यागृहीतत्वात् । चित्तधर्माः पुनर्गृह्यन्त एव । यदा तु किमनेनाऽऽलम्बितमिति प्रणिधानं करोति तदा तत्संयमात्तद्विषयमपि ज्ञानमुत्पद्यत एव ॥२०॥

(१) लिङ्गाद्धि चित्तमात्रमिति पाठान्तरम् ।

सिद्ध्यन्तरमाह—

कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुष्प्रकाशासंयोगेऽन्तर्धानम् ॥२१॥

कायः शरीरं तस्य रूपं चक्षुर्ग्राह्यो गुणस्तस्मिन्नस्त्यस्मिन्काये रूपमिति संयमात्तस्य रूपस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वरूपा या शक्तिस्तस्याः स्तम्भे भावनावशात्प्रतिबन्धे चक्षुष्प्रकाशासंयोगे चक्षुषः प्रकाशः सत्त्वधर्मस्तस्यासंयोगे तद्ग्रहणव्यापाराभावे योगिनोऽन्तर्धानं भवति—न केनचिदसौ दृश्यत इत्यर्थः। एतेनैव रूपाद्यन्तर्धानोपायप्रदर्शनेन शब्दादीनां श्रोत्रादिग्राह्याणामन्तर्धानमुक्तं वेदितव्यम् ॥२१॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥२२॥

आयुर्विपाकं यत्पूर्वकृतं कर्म तद्द्विप्रकारं सोपक्रमं निरुपक्रमं च। तत्र सोपक्रमं यत्फलजननायोपक्रमेण कार्यकरणा(१)भिमुख्येन सह वर्तते। यथा—उष्णप्रदेशे प्रसारितमार्द्रवासः शीघ्रमेव शुष्यति। उक्तरूपविपरीतं निरुपक्रमं यथा—तदेवाऽऽर्द्रवासः संवर्तितमनुष्णदेशे चिरेण

(१) कार्यकारणेति पाठान्तरम्।

शुष्यति । तस्मिन्द्विविधे कर्मणि यः संयमं करोति किं कर्म(१)शीघ्रविपाकं चिराविपाकं वा, एवं ध्यानदार्ढ्यादपरान्तज्ञानमस्योत्पद्यते। अपरान्तः शरीरवियोगस्तस्मिञ्ज्ञानममुष्मिन्कालेऽमुष्मिन्देशे मम शरीरवियोगो भविष्यतीति निःसंशयं जानाति। अरिष्टेभ्यो वा। अरिष्टानि त्रिविधानि आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदेन । तत्राऽऽध्यात्मिकानि—पिहितकर्णः कौष्ठ्यस्य वायोर्घोषं न शृणोतीत्येवमादीनि । आधिभौतिकानि अकस्माद्विकृतपुरुषदर्शनादीनि । आधिदैविकानि—अकाण्ड एव द्रष्टुमशक्यस्वर्गादिपदार्थदर्शनादीनि । तेभ्यः शरीरवियोगकालं जानाति। यद्यपि अयोगिनामप्यरिष्टेभ्यः प्रायेण तज्ज्ञानमुत्पद्यते तथाऽपि तेषां सामान्याकारेण तत्संशयरूपं, योगिनां पुनर्नियतदेशकालतया प्रत्यक्षवदव्यभिचारि॥२२॥

परिकर्मनिष्पादिताः सिद्धीः(२) प्रतिपादयितुमाह—

मैत्र्यादिषु बलानि ॥२३॥

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षासु यो विहितसंयमस्तस्य बलानि मैत्र्यादीनां संबन्धीनि प्रादुर्भवन्ति । मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षास्तथाऽस्य प्रकर्षं गच्छन्ति यथा सर्वस्य मित्रत्वादिकमयं प्रतिपद्यते (३) ॥२३॥

---

(१) किं मम कर्मेति पाठान्तरम् ।

(२) निष्पन्दभूतां सिद्धिमिति पाठान्तरम् ।

(३) मित्रत्वादिकं संपद्यते इति पाठान्तरम् ।

सिद्ध्यन्तरमाह—

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥२४॥

हस्त्यादिसंबन्धिषु बलेषु कृतसंयमस्य तद्बलानि हस्त्यादिबलानि आविर्भवन्ति । तदयमर्थः—यस्मिन्हस्तिबले वायुवेगे सिंहवीर्ये वा तन्मयीभावेनायं संयमं करोति तत्तत्सामर्थ्ययुक्तं सत्त्वमस्य(१) प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥२४॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥२५॥

प्रवृत्तिर्विषयवती ज्योतिष्मती च प्रागुक्ता तस्या योऽसावालोकः सात्त्विकप्रकाशप्रसरस्तस्य निखिलेषु विषयेषु न्यासात्तद्वासितानां विषयाणां भावनात्सान्तःकरणेषु इन्द्रियेषु प्रकृष्टशक्तिमापन्नेषु सूक्ष्मस्य परमाण्वादेर्व्यवहितस्य भूम्यन्तर्गतस्य निधानादेर्विप्रकृष्टस्य मेर्वपरपार्श्ववर्तिनो रसायनादेर्ज्ञानमुत्पद्यते ॥२५॥

एतत्समानवृत्तान्तं सिद्ध्यन्तरमाह—

भुवनज्ञानं सूर्यसंयमात् ॥२६॥

सूर्ये प्रकाशमये(२) यः संयमं करोति तस्य सप्तसु भूर्भुवःस्वःप्रभृतिषु लोकेषु यानि भुवनानि तत्तत्संनिवेश-

(१) तत्सर्वं सामर्थ्ययुक्तत्वात्सर्वमस्येति पाठान्तरम् ।
(२) सूर्यप्रकाशसमये इति पाठान्तरम् ।

भाञ्जि पुराणि (स्थानानि) तेषु यथावदस्य ज्ञानमुत्पद्यते। पूर्वस्मिन्सूत्रे सात्त्विकप्रकाश आलम्बनतयोक्त इह तु भौतिक इति विशेषः ॥२६॥

भौतिकप्रकाशालम्बनद्वारेणैव सिद्धयन्तरमाह—

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥

ताराणां ज्योतिषां यो व्यूहो विशिष्टः संनिवेशस्तस्य चन्द्रे(१) कृतसंयमस्य ज्ञानमुत्पद्यते । सूर्यप्रकाशेन हत तेजस्कत्वात्ताराणां सूर्यसंयमात्तज्ज्ञानं न शक्नोति भवितुमिति पृथगुपायोऽभिहितः ॥ २७ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २८ ॥

ध्रुवे निश्चले ज्योतिषां प्रधाने कृतसंयमस्य तासां ताराणां या गतिः प्रत्येकं नियतकाला नियतदेशा च तस्या ज्ञानमुत्पद्यते । इयं ताराऽयं ग्रह इयता कालेनामुं राशिमिदं नक्षत्रं यास्यतीति सर्वं जानाति(२) । इदं कालज्ञानमस्य फलमित्युक्तं भवति ॥ २८ ॥

बाह्याः सिद्धीः प्रतिपाद्याऽऽन्तराः सिद्धीः प्रतिपादयितुमुपक्रमते—

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥२९॥

शरीरमध्यवर्ति नाभिसंज्ञकं यत्षोडशारं चक्रं तस्मिन्

(१) तस्मिंश्चन्द्रे इति पाठान्तरम् ।

(२) जानातीति सूत्रार्थः इति पाठान्तरम् ।

कृतसंयमस्य योगिनः कायगतो योऽसौ व्यूहो विशिष्ट-रसमलधातुनाड्यादीनामवस्थानं तत्र ज्ञानमुत्पद्यते। इद-मुक्तं भवति—नाभिचक्रं शरीरमध्यवर्ति सर्वतः प्रसृतानां नाड्यादीनां मूलभूतमतस्तत्र कृतावधानस्य समग्रसंनि-वेशो यथावदाभाति ॥ २९ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥

कण्ठे गले कूपः कण्ठकूपः, जिह्वामूले जिह्वातन्तोरध-स्तात्(१) कूप इव कूपो गर्ताकारः प्रदेशः प्राणादेर्यत्संस्पर्शा-त्क्षुत्पिपासादयः प्रादुर्भवन्ति तस्मिन्कृतसंयमस्य योगिनः क्षुत्पिपासादयो निवर्तन्ते। घण्टिकाधस्तात्स्रोतसा धार्य-माणे तस्मिन्भाविते भवत्येवंविधा सिद्धिः ॥ ३० ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥

कण्ठकूपस्याधस्ताद्या कूर्माख्या(२) नाडी तस्यां कृतसंयमस्य चेतसः स्थैर्यमुत्पद्यते। तत्स्थानमनुप्रविष्टस्य चञ्चलता न भवतीत्यर्थः। यदि वा कायस्य(३) स्थैर्यम् उत्पद्यते न केनचित्स्पन्दयितुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

---

(१) जिह्वातोऽधस्तादिति पाठान्तरम्।

(२) धस्ताद्दृढा कूर्माख्या इति पाठान्तरम्।

(३) काये स्थैर्यमिति पाठान्तरम्।

सिद्ध्यन्तरमाह—

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥३२॥

शिरःकपाले ब्रह्मरन्ध्राख्यं छिद्रं प्रकाशाधारत्वाज्ज्योतिः। यथा—गृहाभ्यन्तरस्थस्य मणेः प्रसरन्ती प्रभा कुञ्चिताकारेव सर्वप्रदेशे संघटते(१) तथा हृदयस्थः सात्त्विकः प्रकाशः प्रसृतस्तत्र संपिण्डितत्वं भजते। तत्र कृतसंयमस्य ये द्यावापृथिव्योरन्तरालवर्तिनः सिद्धा दिव्याः पुरुषास्तेषामितरप्राणिभिरदृश्यानां तस्य दर्शनं भवति। तान् पश्यति तैश्च स संभाषत(२) इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

सर्वज्ञत्व उपायमाह—

प्रातिभाद्वा सर्वम्(३) ॥ ३३ ॥

निमित्तानपेक्षं मनोमात्रजन्यमविसंवादकं द्रागुत्पद्यमानं ज्ञानं प्रतिभा। तस्यां संयमे क्रियमाणे प्रातिभं विवेकख्यातेः पूर्वभावि तारकं ज्ञानमुदेति। यथा—उदेष्यति सवितरि पूर्वं प्रभा प्रादुर्भवति तद्वद्विवेकख्यातेः पूर्वं तारकं सर्वविषयं ज्ञानमुत्पद्यते। तस्मिन्सति संयमान्तरानपेक्षः सर्वं जानातीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

---

(१) कुञ्चिकाविवरप्रदेशे संघटते इति पाठान्तरम्।

(२) संभाव्यत इति पाठान्तरम्।

(३) प्रातिभाद्वा सर्वं सर्वनिमित्तानपेक्षमिति पाठान्तरम्।

सिद्ध्यन्तरमाह—

हृदये चित्तसंवित् ॥ ३४ ॥

हृदयं शरीरस्य प्रदेशविशेषस्तस्मिन्नधोमुखस्वल्पपुण्डरीकाभ्यन्तरेऽन्तःकरणसत्त्वस्य स्थानं, तत्र कृतसंयमस्य स्वपरचित्तज्ञानमुत्पद्यते। स्वचित्तगताः सर्वा वासनाः परचित्तगतांश्च रागादीञ्जानातीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषाद्भोगः परार्थान्यस्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३५ ॥

सत्त्वं प्रकाशसुखात्मकः प्राधानिकः परिणामविशेषः, पुरुषो भोक्ताऽधिष्ठातृरूपः। तयोरत्यन्तासंकीर्णयोर्भोग्यभोक्तृरूपत्वाच्चेतनाचेतनत्वाच्च भिन्नयोर्यः प्रत्ययस्याविशेषो भेदेनाप्रतिभासनं तस्मात्सत्त्वस्यैव कर्तृताप्रत्ययेन या सुखदुःखसंवित्स भोगः। सत्त्वस्य स्वार्थनैरपेक्ष्येण परार्थः पुरुषार्थनिमित्तस्तस्मादन्यो यः स्वार्थः पुरुषस्वरूपमात्रालम्बनः परित्यक्ताहंकारसत्त्वे या चिच्छायासंक्रान्तिस्तत्र कृतसंयमस्य पुरुषविषयं ज्ञानमुत्पद्यते। तत्र तदेवंरूपं स्वालम्बनं ज्ञानं सत्त्वनिष्ठः(१) पुरुषो जानाति न पुनः पुरुषो ज्ञाता ज्ञानस्य विषयभावमापद्यते, ज्ञेयत्वापत्तेर्ज्ञातृज्ञेययोश्चात्यन्तविरोधात् ॥ ३५ ॥

---

(१) सत्वनिष्ठमिति पाठान्तरम्।

अस्यैव संयमस्य फलमाह—

ततः प्रातिभश्रावणवेदना-
दर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥ ३६ ॥

ततः पुरुषसंयमादभ्यस्यमानाद्व्युत्थितस्यापि ज्ञानानि जायन्ते। तत्र प्रातिभं पूर्वोक्तं ज्ञानं, तस्याऽऽविर्भावात्सूक्ष्मादिकमर्थं पश्यति। श्रावणं श्रोत्रेन्द्रियजं ज्ञानं, तस्माच्च प्रकृष्टाद्दिव्यं-दिवि भवं-शब्दं जानाति। वेदना स्पर्शेन्द्रियजं ज्ञानं, वेद्यतेऽनयेति कृत्वा, तान्त्रिक्या संज्ञया व्यवह्रियते। तस्माद्दिव्यस्पर्शविषयं ज्ञानं समुपजायते। आदर्शश्चक्षुरिन्द्रियजं ज्ञानम्, आ समन्ताद्दृश्यतेऽनुभूयते रूपमनेनेति कृत्वा, तस्य प्रकर्षाद्दिव्यं रूपज्ञानमुत्पद्यते। आस्वादो रसनेन्द्रियजं ज्ञानम्, आस्वाद्यतेऽनेनेति कृत्वा, तस्मिन्प्रकृष्टे दिव्ये रसे संविदुपजायते(१)। वार्ता गन्धसंवित्(२), वृत्तिशब्देन तान्त्रिक्या परिभाषया घ्राणेन्द्रियमुच्यते,—वर्तते गन्धविषय इति कृत्वा, वृत्तेर्घ्राणेन्द्रियाज्जाता वार्त्ता गन्धसंवित्। तस्यां प्रकृष्यमाणायां दिव्यगन्धोऽनुभूयते ॥ ३६ ॥

एतेषां फलविशेषाणां विषय(३)विभागमाह—

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥३७॥

ते प्राक्प्रतिपादिताः फलविशेषाः समाधेः प्रकर्षे

---

(१) दिव्यरससंविदुपजायत इति पाठान्तरम्।
(२) संविच्चिरिति पाठान्तरम्। (३) विशेष इति पाठान्तरम्।

गच्छत उपसर्गा उपद्रवा विघ्नकारिणः। तत्र हर्षविस्मयादिकरणेन समाधिः शिथिली भवति । व्युत्थाने तु पुनर्व्यवहारदशायां विशिष्टफलदायकत्वात्सिद्धयो भवन्ति ॥३७॥

सिद्ध्यन्तरमाह —

बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च
चित्तस्य परशरीरावेशः ॥३८॥

व्यापकत्वादात्मचित्तयोर्नियतकर्मवशादेव शरीरान्तर्गतयोर्भोक्तृभोग्यभावेन यत्संवेदनमुपजायते स एव शरीरे बन्ध इत्युच्यते। तद्यदा समाधिवशाद्बन्धकारणं धर्माधर्माख्यं शिथिलं भवति तानवमापद्यते। चित्तस्य च योऽसौ प्रचारो हृदयप्रदेशादिन्द्रियद्वारेण विषयाभिमुख्येन प्रसरस्तस्य संवेदनं ज्ञानमियं चित्तवहा नाडी, अनया चित्तं वहति, इयं च रसप्राणादिवहाभ्यो(१) नाडीभ्यो विलक्षणेति, स्वपरशरीरयोर्यदा संचारं जानाति तदा परकीयं शरीरं मृतं(२) जीवच्छरीरं वा चित्तसंचारद्वारेण प्रविशति। चित्तं परशरीरे प्रविशदिन्द्रियाण्यपि अनुवर्तन्ते मधुकरराजमिव मधुमक्षिकाः। अथ परशरीरप्रविष्टो योगी स्वशरीरवत्तेन व्यवहरति(३)। यतो व्यापकयोश्चित्तपुरुषयोर्भोगसंकोचे कारणं कर्म तच्चेत्समाधिना क्षिप्तं तदा स्वातन्त्र्यात्सर्वत्रैव भोगनिष्पत्तिः ॥३८॥

---

(१) इयं च प्राणादीतिपाठान्तरम्। (२) परकीयं मृतमिति पाठान्तरम्। (३) तेन सर्वं व्यवहरतीति पाठान्तरम्।

सिद्ध्यन्तरमाह —

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥३९॥

समस्तानामिन्द्रियाणां तुषज्वालावद्या युगपदुत्थिता वृत्तिः सा जीवनशब्दवाच्या। तस्याः क्रियाभेदात्प्राणापानादिसंज्ञाभिर्व्यपदेशः। तत्र हृदयान्मुखनासिकाद्वारेण वायोः प्रणयनात्प्राण इत्युच्यते। नाभिदेशात्पादाङ्गुष्ठपर्यन्तमपनयनादपानः। नाभिदेशं परिवेष्ट्य समन्तान्नयनात्समानः। कृकाटिकादेशादा शिरोवृत्तेरुन्नयनादुदानः। व्याप्य नयनात्सर्वशरीरव्यापी व्यानः। तत्रोदानस्य संयमद्वारेण जयादितरेषां वायूनां निरोधादूर्ध्वगतित्वेन जले महानद्यादौ महति वा कर्दमे तीक्ष्णेषु कण्टकेषु वा न सज्जतेऽतिलघुत्वात्। तूलपिण्डवज्जलादौ मज्जितोऽप्युद्गच्छतीत्यर्थः(१) ॥३९॥

सिद्ध्यन्तरमाह —

समानजयात्प्रज्वलनम् ॥४०॥

अग्निमावेष्ट्य व्यवस्थितस्य समानाख्यस्य वायोर्जयात्संयमेन वशीकारान्निरावरणस्याग्नेरुद्भूतत्वात्तेजसा प्रज्वलन्निव योगी प्रतिभाति ॥४०॥

---

(१) तूलपिण्डवज्जलादावनिमज्जंस्तदुपरि तरन्नेव गच्छतीति पाठान्तरम्।

सिद्ध्यन्तरमाह—

श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम्॥४१॥

श्रोत्रं शब्दग्राहकमाहंकारिकमिन्द्रियम् । आकाशं व्योम शब्दतन्मात्रकार्यम् । तयोः संबन्धो देशदेशिभाव(१)-लक्षणस्तास्मिन्कृतसंयमस्य योगिनो दिव्यं श्रोत्रं प्रवर्तते, युगपत्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टशब्दग्रहणसमर्थं भवतीत्यर्थः॥४१॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूल-समापत्तेश्चाऽऽकाशगमनम् ॥४२॥

कायः पाञ्चभौतिकं शरीरं तस्याऽऽकाशेनावकाश-दायकेन यः संबन्धस्तत्र संयमं विधाय लघुनि तूलादौ समापत्तिं तन्मयीभावलक्षणां(२) च विधाय प्राप्तातिल-घुभावो योगी प्रथमं यथारुचि जले संचरन्क्रमेणोर्णनाभ-तन्तुजालेन संचरमाण आदित्यरश्मिभिश्च विहरन्यथेष्ट-माकाशेन गच्छति ॥४२॥

सिद्ध्यन्तरमाह—

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४३ ॥

शरीराद्बहिर्या मनसः शरीरनैरपेक्ष्येण वृत्तिः सा

---

(१) देशादिभागेति पाठान्तरम् ।

(२) समापत्तिस्तन्मयीभावलक्षणा ताञ्चेति पाठान्तरम् ।

महाविदेहा नाम विगतशरीराहंकारदार्ढ्यद्वारेणोच्यते(१) ततस्तस्यां कृतात्संयमात्प्रकाशावरणक्षयः सात्त्विकस्य चित्तस्य यः प्रकाशस्तस्य यदावरणं क्लेशकर्मादि तस्य क्षयः प्रविलयो भवति। अयमर्थः—शरीराहंकारे सति या मनसो बहिर्वृत्तिः सा कल्पितेत्युच्यते। यदा पुनः शरीराहंकारभावं परित्यज्य स्वातन्त्र्येण मनसो वृत्तिः साऽकल्पिता, तस्यां संयमाद्योगिनः सर्वे चित्तमलाः क्षीयन्ते ॥ ४३ ॥

तदेवं पूर्वान्तविषयाः परान्तविषया मध्यभवाश्च सिद्धीः प्रतिपाद्यानन्तरं भुवनज्ञानादिरूपा बाह्याः कायव्यूहादिरूपा आभ्यन्तराः परिकर्मनिष्पन्नभूताश्च(२) मैत्र्यादिषु बलानीत्येवमाद्याः समाध्युपयोगिनीश्चान्तःकरणबहिःकरणलक्षणेन्द्रियभवाः प्राणादिवायुभवाश्च सिद्धीश्चित्तदार्ढ्यात्समाधौ समाश्वासोत्पत्तये प्रतिपाद्येदानीं स्वदर्शनोपयोगिसबीजनिर्बीजसमाधिसिद्धये विविधोपायप्रदर्शनायाऽऽह—

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४४ ॥

पञ्चानां पृथिव्यादीनां भूतानां ये पञ्चावस्थाविशेषरूपा धर्माः स्थूलत्वादयस्तत्र कृतसंयमस्य भूतजयो

(१) विगताहंकारकार्यवेगेणोच्यत इति पाठान्तरम्।

(२) निष्पन्दभूताः, निष्पन्दरूपा इति च पाठान्तरम्।

भवति,–भूतानि अस्य वश्यानि भवन्तीत्यर्थः। तथाहि— भूतानां परिदृश्यमानं विशिष्टाकारवत् स्थूलरूपं, स्वरूपं चैषां(१) यथाक्रमं कार्यं गन्धस्नेहोष्णताप्रेरणावकाशदानलक्षणं, सूक्ष्मं च यथाक्रमं भूतानां कारणत्वेन व्यवस्थितानि गन्धादितन्मात्राणि। अन्वयिनो गुणाः प्रकाशप्रवृत्तिस्थितिरूपतया सर्वत्रैवान्वयित्वेन समुपलभ्यन्ते। अर्थवत्त्वं तेष्वेव गुणेषु भोगापवर्गसंपादनाख्या शक्तिः। तदेवं भूतेषु पञ्चसूक्तलक्षणावस्थाभिन्नेषु(२) प्रत्यवस्थं संयमं कुर्वन्योगी भूतजयी भवति। तद्यथा—प्रथमं स्थूलरूपे संयमं विधाय तदनु स्वरूपे(३) इत्येवं क्रमेण तस्य कृतसंयमस्य संकल्पानुविधायिन्यो वत्सानुसारिण्य इव गावो भूतप्रकृतयो भवन्ति॥ ४४॥

तस्यैव भूतजयस्य फलमाह—

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च॥ ४५॥

अणिमा परमाणुरूपतापत्तिः। महिमा महत्त्वम्। लघिमा तूलपिण्डवल्लघुत्वप्राप्तिः। गरिमा गुरुत्वम्।

---

(१) विशिष्टाकारं स्थूलरूपं चैषामिति पाठान्तरम्।

(२) उक्तधर्मलक्षणावस्थाभिन्नेष्विति पाठान्तरम्।

(३) सूक्ष्मरूप इति पाठान्तरम्।

प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण चन्द्रादिस्पर्शनशक्तिः । प्राकाम्यमिच्छानभिघातः । शरीरान्तःकरणेश्वरत्वमीशित्वम् । सर्वत्र प्रभविष्णुता वशित्वं, सर्वाण्येव भूतानि अनुगामित्वात्तदुक्तं नातिक्रामन्ति । यत्र कामावसायो यस्मिन्विषयेऽस्य काम इच्छा भवति त(य)स्मिन्विषये योगिनो व्यवसायो(१) भवति तं विषयं स्वीकारद्वारेणाभिलाषसमाप्तिपर्यन्तं नयन्तीत्यर्थः । त एतेऽणिमाद्याः समाध्युपयोगिनो भूतजयाद्योगिनः प्रादुर्भवन्ति । यथा—परमाणुत्वं प्राप्तो वज्रादीनामप्यन्तः प्रविशति । एवं सर्वत्र योज्यम् । त एतेऽणिमादयोऽष्टौ गुणा महासिद्धय उच्यन्ते । कायसंपद् वक्ष्यमाणा तां प्राप्नोति । तद्धर्मानभिघातश्च तस्य कायस्य ये धर्मा रूपादयस्तेषामनभिघातो नाशो न कुतश्चिद्भवति नास्य रूपमग्निर्दहति न वायुः शोषयतीत्यादि योज्यम् ४५

कायसंपदमाह—

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि(२) कायसंपत् ॥ ४६ ॥

रूपलावण्यबलानि प्रसिद्धानि । वज्रसंहननत्वं वज्रवत्कठिना संहतिरस्य शरीरे भवतीत्यर्थः । इति कायस्याऽऽविर्भूतगुणसंपत् ॥ ४६ ॥

---

(१) ऽध्यवसाय इति पाठान्तरम् ।

(२) संहननत्वादीनि, संहननानीति च पाठान्तरम् ।

एवं भूतजयमभिधाय प्राप्तभूमिकाविशेषस्य(१) इन्द्रियजयमाह—

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ४७ ॥

ग्रहणमिन्द्रियाणां विषयाभिमुखी वृत्तिः । स्वरूपं सामान्येन प्रकाशकत्वम्(२) । अस्मिताऽहंकारानुगमः । अन्वयार्थवत्त्वे पूर्ववत् । एतेषामिन्द्रियाणामवस्थापञ्चके पूर्ववत्संयमं कृत्वेन्द्रियजयी भवति ॥ ४७ ॥

तस्य फलमाह—

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४८ ॥

शरीरस्य मनोवदनुत्तमगतिलाभो मनोजवित्वम् । कायनिरपेक्षाणामिन्द्रियाणां वृत्तिलाभो विकरणभावः । सर्ववशित्वं प्रधानजयः। एताः सिद्धयो जितेन्द्रियस्य प्रादुर्भवन्ति । ताश्चास्मिञ्शास्त्रे मधुप्रतीका इत्युच्यन्ते । यथा—मधुन एकदेशोऽपि स्वदत एवं प्रत्येकमेताः सिद्धयः स्वदन्त-इति मधुप्रतीकाः ॥ ४८ ॥

इन्द्रियजयमभिधायान्तःकरणजयमाह—

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥

---

(१) प्राप्तभूमिकस्येति पाठान्तरम् ।

(२) प्रकाशत्वमिति पाठान्तरम् ।

तस्मिन्शुद्धे(१) सात्त्विके परिणामे कृतसंयमस्य या सत्त्वपुरुषयोरुत्पद्यते विवेकख्यातिर्गुणानां कर्तृत्वाभिमान-शिथिलीभावरूपा तन्माहात्म्यात्(२) तत्रैव स्थितस्य योगिनः सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च समाधेर्भवति। सर्वेषां गुणपरिणामानां भावानां स्वामिवदाक्रमणं सर्व-भावाधिष्ठातृत्वं, तेषामेव च शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मित्वे-नावस्थितानां यथावद्विवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वम् । एषा चास्मिञ्शास्त्रे परस्यां वशीकारसंज्ञायां प्राप्तायां विशोका नाम सिद्धिरित्युच्यते ॥ ४९ ॥

क्रमेण भूमिकान्तरमाह—

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥५०॥

एतस्यामपि विशोकायां सिद्धौ यदा वैराग्यमुत्पद्यते योगिनस्तदा तस्माद्दोषाणां रागादीनां यद्बीजमविद्यादय-स्तस्य क्षये निर्मूलने कैवल्यमात्यान्तिकी दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य गुणानामधिकारपरिसमाप्तौ स्वरूपप्रतिष्ठत्वम्(३) ॥ ५० ॥

अस्मिन्नेव समाधौ स्थित्युपायमाह—

स्वाम्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५१ ॥

चत्वारो योगिनो भवन्ति। तत्राभ्यासवान्प्रवृत्तमा[illegible]

---

(१) तस्मिन्बुद्धेरिति पाठान्तरम् ।
(२) रूपात्तन्माहात्म्यादिति पाठान्तरम् ।
(३) स्वरूपनिष्ठत्वमिति पाठान्तरम् ।

ज्योतिः प्रथमः । ऋतंभरप्रज्ञः(१) द्वितीयः । भूतेन्द्रियजयी तृतीयः । अतिक्रान्तभावनीयश्चतुर्थः । तत्र चतुर्थस्य समाधेः प्राप्तसप्तविधप्रान्तभूमिप्रज्ञो भवति । ऋतंभरप्रज्ञस्य द्वितीयां मधुमतीसंज्ञां भूमिकां साक्षात्कुर्वतः स्थानिनो देवा उपनिमन्त्रयितारो भवन्ति । दिव्यस्त्रीरसायनादिकं(२) ढौकयन्ति । तस्मिन्नुपनिमन्त्रणे नानेन सङ्गः कर्तव्यः, नापि स्मयः, सङ्गकरणे पुनर्विषयभोगे पतति, स्मयकरणे कृतकृत्यमात्मानं मन्यमानो न समाधावुत्सहते । अतः सङ्गस्मययोस्तेन वर्जनं कर्त्तव्यम् ॥५१॥

अस्यामेव फलभूतायां विवेकख्यातौ पूर्वोक्तसंयमव्यतिरिक्तमुपायान्तरमाह —

क्षणतत्क्रमयोः(३) संयमाद्विवेकजं ज्ञानम्(४) ॥ ५२ ॥

क्षणः सर्वान्त्यः कालावयवो यस्य कलाः प्रभवितुं न शक्यन्ते । तथाविधानां कालक्षणानां यः क्रमः पौर्वापर्येण परिणामस्तत्र संयमात्प्रागुक्तं विवेकजं ज्ञानमुत्पद्यते । अयमर्थः—अयं कालक्षणोऽमुष्मात्कालक्षणादुत्तरोऽयमस्मात्पूर्व इत्येवंविधे क्रमे कृतसंयमस्यात्यन्तसूक्ष्मेऽपि क्षणक्रमे यदा भवति साक्षात्कारस्तदाऽन्यदपि सूक्ष्मं महदादि साक्षात्करोतीति विवेकज्ञानोत्पत्तिः ॥५२॥

---

(१) कृतान्तरप्रज्ञ इति पाठान्तरम् ।
(२) स्त्रीवसनादिकमिति पाठान्तरम् ।
(३) क्षणक्रमयोरिति पाठान्तरम् ।
(४) विवेकज्ञानमिति पाठान्तरम् ।

अस्यैव संयमस्य विषयविवेकोपक्षेपणायाऽऽह(१)—

**जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदा-
त्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥ ५३ ॥**

पदार्थानां भेदहेतवो जातिलक्षणदेशा भवन्ति । क्वचिद्भेदहेतुर्जातिः, यथा—गौरियं महिषीऽयमिति । जात्या तुल्ययोर्लक्षणं भेदहेतुः,—इयं कर्बुरेयमरुणेति । जात्या लक्षणेन चाभिन्नयोर्भेदहेतुर्देशो दृष्टः, यथा—तुल्यपरिमाणयोरामलकयोर्भिन्नदेशस्थितयोः । यत्र पुनर्भेदोऽवधारयितुं न शक्यते यथैकदेशस्थितयोः शुक्लयोः पार्थिवयोः परमाण्वोस्तथाविधे विषये भेदाय कृतसंयमस्य भेदेन ज्ञानमुत्पद्यते तदा तदभ्यासात्सूक्ष्माण्यपि तत्त्वानि भेदेन प्रतिपद्यते । एतदुक्तं भवति—यत्र केनचिदुपायेन भेदो नावधारयितुं शक्यस्तत्र संयमाद्भवत्येव भेदप्रतिपत्तिः(२) ॥५३॥

सूक्ष्माणां तत्त्वानामुक्तस्य विवेकजन्यज्ञानस्य संज्ञाविषयस्वाभाव्यं(३) व्याख्यातुमाह—

**तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं
चेति विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५४ ॥**

उक्तसंयमबलादन्त्यायां भूमिकायामुत्पन्नं ज्ञानं तारयत्यगाधात्संसारसागराद्योगिनमित्यान्वर्थिक्या संज्ञया

---

(१) विवेकोपयोगमाहेति पाठान्तरम् ।

(२) भेदप्रतीतिरिति पाठान्तरम् ।

(३) संज्ञां विषयस्वाभाव्यमिति पाठान्तरम् ।

तारकमित्युच्यते । अस्य विषयमाह — सर्वविषयमिति । सर्वाणि तत्त्वानि महदादीनि विषयो यस्येति सर्वविषयम् । स्वभावश्चास्य सर्वथाविषयत्वम् । सर्वाभिरवस्थाभिः स्थूलसूक्ष्मादिभेदेन तैस्तैः परिणामैः सर्वेण प्रकारेणावस्थितानि तत्त्वानि विषयो यस्येति सर्वथाविषयम् । स्वभावान्तरमाह—अक्रमं चेति । निःशेषनानावस्थापरिणतद्र्यात्मक(१)भावग्रहणे नास्य क्रमो विद्यत इति अक्रमम् । सर्वं करतलामलकवद्युगपत्पश्यतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अस्माच्च विवेकजात्तारकाख्याज्ज्ञानात्किं भवतीत्याह—

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् ॥ ५५ ॥

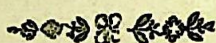
सत्त्वपुरुषावुक्तलक्षणौ तयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यं सत्त्वस्य सर्वकर्तृत्वाभिमाननिवृत्त्या स्वकारणेऽनुप्रवेशः शुद्धिः, पुरुषस्य शुद्धिरुपचरितभोगाभाव इति द्वयोः समानायां शुद्धौ पुरुषस्य कैवल्यमुत्पद्यते मोक्षो भवतीत्यर्थः ।

तदेवमन्तरङ्गं योगाङ्गत्रयमभिधाय तस्य च संयमसंज्ञां कृत्वा संयमस्य च विषयप्रदर्शनार्थं परिणामत्रयमुपपाद्य संयमबलोत्पद्यमानाः पूर्वान्तपरान्तमध्यभवाः सिद्धीरुपदर्श्य समाध्याश्वासोत्पत्तये(२) बाह्या भुवनज्ञानादिरूपा आभ्यन्तराश्च कायव्यूहज्ञानादिरूपाः प्रदर्श्य समा-

(१) द्वित्र्येकेति पाठान्तरम् ।
(२) समाध्यभ्यासोपपत्तये इति पाठान्तरम् ।

ध्युपयोगायेन्द्रियप्राणजयादिपूर्विकाः(१) परमपुरुषार्थ-सिद्धये यथाक्रममवस्थासहितभूतजयेन्द्रियजयसत्त्वजयो-द्भवाश्च व्याख्याय विवेकज्ञानोत्पत्तये तांस्तानुपायान्(२) उपन्यस्य तारकस्य सर्वसमाध्यवस्थापर्यन्तभवस्य स्वरूप-मभिधाय तत्समापत्तेः कृताधिकारस्य चित्तसत्त्वस्य स्वका-रणेऽनुप्रवेशात्कैवल्यमुत्पद्यत इत्यभिहितमिति निर्णीतो विभूतिपादस्तृतीयः ॥ ५५ ॥

इति श्रीभोजदेवविरचितायां राजमार्तण्डाभिधानायां पातञ्जल-योगसूत्रवृत्तौ विभूत्याख्यस्तृतीयपादः ॥ ३ ॥

अथ भोजराजविरचितयोगसूत्रवृत्तौ चतुर्थः कैवल्यपादः ।

यद्धाज्ञयैव कैवल्यं विनोपायैः प्रजायते ।
तमेकमजमीशानं चिदानन्दमयं स्तुमः ॥ १ ॥

इदानीं विप्रतिपत्तिसमुत्थभ्रान्तिनिराकरणेन युक्त्या कैवल्यस्वरूपज्ञानाय(३) कैवल्यपादोऽयमारभ्यते ।

तत्र याः पूर्वमुक्ताः सिद्धयस्तासां नानाविधजन्मादि(४)

---

(१) पूर्विकाः प्रदर्श्य परमेति पाठान्तरम्।

(२) तासामुपायानिति पाठान्तरम् ।

(३) स्वरूपज्ञापनायेति पाठान्तरम्।

(४) जात्यादीति पाठान्तरम् ।

कारणप्रतिपादनद्वारेणैवं बोधयति। यदि वा या एताः सिद्धयस्ताः सर्वाः पूर्वजन्माभ्यस्तसमाधिबलाज्जन्मादिनिमित्तमात्रत्वेनाऽऽश्रित्य प्रवर्तन्ते। ततश्चानेकभवसाध्यस्य समाधेर्न क्षतिरस्तीत्याश्वासोत्पादनाय(१) समाधिसिद्धेश्च प्राधान्यख्यापनार्थं कैवल्यप्रयोगार्थं चाऽऽह—

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः॥१॥

काश्चन जन्मनिमित्ता एव सिद्धयः। यथा—पक्ष्यादीनामाकाशगमनादयः। यथा वा कपिलमहर्षिप्रभृतीनां जन्मसमनन्तरमेवोपजायमाना ज्ञानादयः सांसिद्धिका गुणाः। ओषधिसिद्धयो यथा—पारदादिरसायनाद्युपयोगात्। मन्त्रसिद्धिर्यथा—मन्त्रजपात्केषांचिदाकाशगमनादि। तपःसिद्धिर्यथा—विश्वामित्रादीनाम्। समाधिसिद्धिः प्राक्प्रतिपादिता। एताः सिद्धयः पूर्वजन्मक्षपितक्लेशानामेवोपजायन्ते। तस्मात्समाधिसिद्धाविवान्यासां सिद्धीनां समाधिरेव जन्मान्तराभ्यस्तः कारणं, मन्त्रादीनि निमित्तमात्राणि॥१॥

ननु नन्दीश्वरादिकानां जात्यादिपरिणामोऽस्मिन्नेव जन्मनि दृश्यते तत्कथं जन्मान्तराभ्यस्तस्य(२) समाधेः कारणत्वमुच्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात्॥२॥

---

(१) विश्वासोत्पादनायेति पाठान्तरम्।

(२) कथं जन्मनि जन्मान्तराभ्यस्तस्येति पाठान्तरम्।

योऽयमिहैव जन्मनि नन्दीश्वरादीनां जात्यादिपरिणामः स प्रकृत्यापूरात्, पाश्चात्त्या एव हि प्रकृतयोऽमुष्मिञ्जन्मनि विकारानापूरयन्ति जात्यन्तराकारेण परिणामयन्ति(१) ॥ २ ॥

ननु धर्माधर्मादयस्तत्र क्रियमाणा उपलभ्यन्ते तत्कथं प्रकृतीनामापूरकत्व(२)मित्याह—

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

निमित्तं धर्मादि तत्प्रकृतीनामर्थान्तरपरिणामे न प्रयोजकम्। न हि कार्येण कारणं प्रवर्तते। कुत्र तर्हि तस्य धर्मादेर्व्यापार इत्याह—वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्। ततस्तस्मादनुष्ठीयमानाद्धर्माद्वरणमावरकमधर्मादि तस्यैव विरोधित्वाद्भेदः क्षयः क्रियते। तस्मिन्प्रतिबन्धके क्षीणे प्रकृतयः स्वयमभिमतकार्याय प्रभवन्ति। दृष्टान्तमाह—क्षेत्रिकवत्। यथा—क्षेत्रिकः कृषीवलः केदारात्केदारान्तरं जलं निनीषुर्जलप्रतिबन्धकवरणभेदमात्रं करोति, तस्मिन्भिन्ने जलं स्वयमेव प्रसरद्रूपं परिणामं गृह्णाति न तु जलप्रसरणे तस्य कश्चित्प्रयत्न एवं धर्मादेर्बोद्धव्यम् ॥ ३ ॥

यदा साक्षात्कृततत्त्वस्य योगिनो युगपत्कर्मफल-

---

(१) नामरूपजात्यादिद्वारेण परिणयन्तीति पाठान्तरम्।

(२) पूरकारणत्वमिति पाठान्तरम्।

भोगायाऽऽत्मीयनिरातिशयाविभूत्यनुभावात्(१) युगपदनेक-शरीरनिर्मित्सा जायते तदा कुतस्तानि(२) चित्तानि प्रभवन्तीत्याह—

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

योगिनः स्वयं निर्मितेषु कायेषु यानि चित्तानि तानि मूलकारणादस्मितामात्रादेव तदिच्छया प्रसरन्ति अग्नेर्विस्फुलिङ्गा इव युगपत्परिणमन्ति ॥ ४ ॥

ननु बहूनां चित्तानां भिन्नाभिप्रायत्वान्नैककार्य-कर्तृत्वं स्यादित्यत आह—

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥५॥

तेषामनेकेषां चेतसां प्रवृत्तिभेदे व्यापारनानात्वे एकं योगिनश्चित्तं प्रयोजकं प्रेरकमधिष्ठातृत्वेन, तेन न भिन्नमतत्वम् । अयमर्थः—यथाऽऽत्मीयशरीरे मन-श्चक्षुःपाण्यादीनि यथेच्छं प्रेरयति अधिष्ठातृत्वेन तथा कायान्तरेष्वपीति ॥ ५ ॥

जन्मादिप्रभवत्वात्सिद्धीनां चित्तमपि तत्प्रभवं पञ्च-विधमेव । ततः(३) जन्मादिप्रभवाच्चित्तात्समाधिप्रभवस्य चित्तस्य वैलक्षण्यमाह—

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

---

(१) अनुभवादिति पाठान्तरम् ।

(२) कुतस्त्यानीति पाठान्तरम् ।

(३) अत इति पाठान्तरम् ।

ध्यानजं समाधिजं यच्चित्तं तत्पञ्चसु मध्येऽनाशयं कर्मवासनारहितमित्यर्थः ॥ ६ ॥

यथेतरचित्तेभ्यो योगिनश्चित्तं विलक्षणं क्लेशादिरहितं तथा कर्मापि विलक्षणमित्याह—

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥७॥

शुभफलदं कर्म यागादि शुक्लम् । अशुभफलदं ब्रह्महत्यादि कृष्णम् । उभयसंकीर्णं शुक्लकृष्णम् । तत्र शुक्लं कर्म विचक्षणानां दानतपःस्वाध्यायादिमतां पुरुषाणाम् । कृष्णं कर्म नारकिणाम्(१) । शुक्लकृष्णं मनुष्याणाम् । योगिनां तु संन्यासवतां त्रिविधकर्मविपरीतं यत्फलत्यागानुसंधानेनैवानुष्ठानान्न किंचित्फलमारभते ॥ ७ ॥

अस्यैव कर्मणः फलमाह—

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

इह हि द्विविधाः कर्मवासनाः स्मृतिमात्रफला जात्यायुर्भोगफलाश्च । तत्र जात्यायुर्भोगफला एकानेकजन्मभवा इत्यनेन पूर्वमेव कृतनिर्णयाः । यास्तु स्मृतिमात्रफलास्तासु ततः कर्मणो येन कर्मणा यादृक्शरीरमारब्धं देवमनुष्यतिर्यगादिभेदेन तस्य विपाकस्य या

(१) नारकाणामिति पाठान्तरम् ।

अनुगुणा अनुरूपा वासनास्तासामेवाभिव्यक्तिः(१)वासनानां भवति । अयमर्थः—येन कर्मणा पूर्वं देवतादिशरीरमारब्धं जात्यन्तरशतव्यवधानेन पुनस्तथाविधस्यैव शरीरस्याऽऽरम्भे तदनुरूपा एव स्मृतिफला वासनाः प्रकटीभवन्ति । लोकोत्तरेष्वेवार्थेषु तस्य स्मृत्यादयो जायन्ते । इतरास्तु सत्योऽपि अव्यक्तसंज्ञास्तिष्ठन्ति(२) न तस्यां दशायां नारकादिशरीरोद्भवा(३) वासना व्यक्तिमायान्ति ॥ ८ ॥

आसामेव वासनानां कार्यकारणभावानुपपत्तिमाशङ्क्य समर्थयितुमाह—

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

इह नानायोनिषु भ्रमतां संसारिणां कांचिद्योनिमनुभूय यदा योन्यन्तरसहस्रव्यवधानेन पुनस्तामेव योनिं प्रतिपद्यते तदा तस्यां पूर्वानुभूतायां योनौ तथाविधशरीरादिव्यञ्जकापेक्षया वासना याः प्रकटीभूता आसंस्तास्तथाविधव्यञ्जकाभावात्तिरोहिताः पुनस्तथाविधव्यञ्जकशरीरादिलाभे प्रकटीभवन्ति । जातिदेशकालव्यव-

---

(१) तासामेव तस्मादभिव्यक्तिरिति पाठान्तरम् ।

(२) इतरास्तु ताभ्यो न्यग्भूतास्तिष्ठन्तीति पाठान्तरम् ।

(३) शरीरस्योपभोगभवा इति पाठान्तरम् ।

धानेऽपि तासां स्वानुरूप(१)स्मृत्यादिफलसाधने आ
नन्तर्यं नैरन्तर्यम्, कुतः, स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्
तथा हि—अनुष्ठीयमानात्कर्मणश्चित्तसत्त्वे वासनारूपः(२)
संस्कारः समुत्पद्यते। स च स्वर्गनरकादीनां फलाना
ङ्कुरीभावः कर्मणां वा यागादीनां शक्तिरूपतयाऽवस्था
नम्। कर्तुर्वा तथाविधभोग्य(३)भोक्तृत्वरूपं सामर्थ्यम्
संस्कारात्स्मृतिः स्मृतेश्च सुखदुःखोपभोगस्तदनुभवाच्च पुन
रपि संस्कारस्मृत्यादयः। एवं च यस्य स्मृतिसंस्कारा
यो भिन्नास्तस्याऽऽनन्तर्याभावे दुर्लभः कार्यकारणभावः
अस्माकं तु यदाऽनुभव एव संस्कारीभवति संस्कार
स्मृतिरूपतया परिणमते तदैकस्यैव चित्तस्यानुसंधातृत्वे
स्थितत्वात्कार्यकारणभावो न दुर्घटः॥ ९॥

भवत्वानन्तर्यं कार्यकारणभावश्च वासनानां यदा
प्रथममेवानुभवः प्रवर्तते तदा किं वासनानिमित्त उ
निर्निमित्त इति शङ्कां व्यपनेतुमाह—

तासामनादित्वमाशिषो नित्यत्वात्॥१०॥

तासां वासनानामनादित्वं—न विद्यत आदिर्यस्
तस्य भावस्तत्त्वं, तासामादिर्नास्तीत्यर्थः। कुत इत्य
आह—आशिषो नित्यत्वात्। येयमाशीर्महामोहरू

---

(१) स्वानुभूतेति पाठान्तरम्।

(२) वासनानुरूप इति पाठान्तरम्।

(३) तथाविधभोगेति पाठान्तरम्।

सदैव सुखसाधनानि मे भूयासुर्मा कदाचन तैर्मे वियोगो भूदिति यः संकल्पविशेषो वासनानां कारणं तस्य नित्यत्वादनादित्वादित्यर्थः। एतदुक्तं भवति—कारणस्य संनिहितत्वादनुभवसंस्कारादीनां कार्याणां प्रवृत्तिः केन वार्यते, अनुभवसंस्काराद्यनुविद्धं संकोचविकाशधर्मि चित्तं तत्तदभिव्यञ्जकविपाकलाभात्(१) तत्तत्फलरूपतया परिणमत इत्यर्थः ॥ १० ॥

तासामानन्त्याद्धानं कथं संभवतीत्याशङ्क्य हानोपायमाह —

हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः ॥ ११ ॥

वासनानामनन्तरानुभवो हेतुस्तस्याप्यनुभवस्य रागादयस्तेषामविद्येति साक्षात्पारम्पर्येण हेतुः। फलं शरीरादि स्मृत्यादि च। आश्रयो बुद्धिसत्त्वम्। आलम्बनं यदेवानुभवस्य तदेव वासनानामतस्तैर्हेतुफलाश्रयालम्बनैरनन्तानामपि वासनानां संगृहीतत्वात्तेषां(२) हेत्वादीनामभावे ज्ञानयोगाभ्यां दग्धबीजत्वे (३) विहिते निर्मलत्वान्न वासनाः प्ररोहन्ति न कार्यमारभन्त इति तासामभावः ॥ ११ ॥

(१) व्यञ्जकलाभादिति पाठान्तरम्।

(२) एषामिति पाठान्तरम्।

(३) बीजकल्पत्वे इति पाठान्तरम्।

ननु प्रतिक्षणं चित्तस्य नश्वरत्वात्तरतमत्वोपलब्धेः(१) वासनानां तत्फलानां च कार्यकारणभावेन युगपदभावित्वाद्भेदे कथमेकत्वमित्याशङ्क्यैकत्वसमर्थनायाऽऽह—

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्व(२)भेदाद्धर्माणाम्(३) ॥ १२ ॥

इहात्यन्तमसतां भावानामुत्पत्तिर्न युक्तिमती तेषां सत्त्वसंबन्धायोगात् । न हि शशविषाणादीनां क्वचिदपि सत्त्वसंबन्धो दृष्टः । निरुपाख्ये च कार्ये किमुद्दिश्य कारणानि प्रवर्तेरन् । न हि विषयमनालोच्य कश्चित्प्रवर्तते । सतामपि विरोधान्नाभावसंबन्धोऽस्ति । यत्स्वरूपेण लब्धसत्ताकं तत्कथं निरुपाख्यतामभावरूपतां वा भजते न विरुद्धं रूपं स्वीकरोतीत्यर्थः,— तस्मात्सतामभावासंभवादसतां चोत्पत्त्यसंभवात्तैस्तैर्धर्मैर्विपरिणममानो धर्मी सदैवैकरूपतयाऽवतिष्ठते । धर्मास्तु त्र्यधिकत्वेन(४) त्रैकालिकत्वेन व्यवस्थिताः स्वस्मिन्स्वस्मिन्नध्वनि व्यवस्थिता न स्वरूपं त्यजन्ति । वर्तमानेऽध्वनि व्यवस्थिताः केवलं भोग्यतां भजन्ते,— तस्माद्धर्माणामेवातीतानागताद्यध्वभेदस्तेनैव रूपेण कार्यकारणभावोऽस्मिन्दर्शने प्रति-

(१) भेदोपलब्धेरिति पाठान्तरम् ।
(२) स्वरूपं नास्त्यध्वेति पाठान्तरम् ।
(३) तद्धर्माणामिति पाठान्तरम् ।
(४) तत्रैव त्र्यधिकत्वेनेति पाठान्तरम् ।

पाद्यते। तस्मादपवर्गपर्यन्तमेकमेव चित्तं धर्मितयाऽनुवर्तमानं न निह्नोतुं पार्यते ॥ १२ ॥

त एते धर्मधर्मिणः किंरूपा इत्यत आह—

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

य एते धर्मधर्मिणः प्रोक्तास्ते व्यक्तसूक्ष्मभेदेन व्यवस्थिता गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपास्तदात्मानस्तत्स्वभावास्तत्परिणामरूपा इत्यर्थः। यतः सत्त्वरजस्तमोभिः सुखदुःखमोहरूपैः सर्वासां बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नानां भावव्यक्तीनामन्वयानुगमो दृश्यते। यद्यदन्वयि तत्तत्परिणामरूपं(१) दृष्टं, यथा-घटादयो मृदन्विता मृत्परिणामरूपाः ॥ १३ ॥

यद्येते त्रयो गुणाः सर्वत्र मूलकारणं कथमेको धर्मीति व्यपदेश इत्याशङ्क्याऽऽह--

परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ॥१४॥

यद्यपि त्रयो गुणास्तथाऽपि तेषामङ्गाङ्गिभावगमनलक्षणो यः परिणामः क्वचित्सत्त्वमङ्गि क्वचिद्रजः क्वचिच्च तम इत्येवंरूपस्तस्यैकत्वाद्वस्तुनस्तत्त्वमेकत्वमुच्यते। यथेयं-पृथिवी, अयं वायुरित्यादि ॥ १४ ॥

---

(१) परिणामिरूपमिति पाठान्तरम्।

ननु च ज्ञानव्यतिरिक्ते सत्यर्थे वस्त्वेकमनेकं वा वक्तुं युज्यते, यदा विज्ञानमेव वासनावशात्कार्यकारणभावेनावस्थितं तथा तथा प्रतिभाति तदा कथमेतच्छक्यते वक्तुमित्याशङ्क्याऽऽह--

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विविक्तः पन्थाः ॥१५॥

तयोर्ज्ञानार्थयोः(१) विविक्तः पन्था विविक्तो मार्ग इति(२) यावत् । कथं ? वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् । समाने वस्तुनि स्त्र्यादावुपलभ्यमाने(३) नानाप्रमातॄणां चित्तस्य भेदः सुखदुःखमोहरूपतया समुपलभ्यते । तथाहि--एकस्यां रूपलावण्यवत्यां योषिति उपलभ्यमानायां सरागस्य सुखमुत्पद्यते सपत्न्यास्तु द्वेषः परिव्राजकादेर्घृणेत्येकस्मिन्वस्तुनि नानाविधचित्तोदयात्कथं चित्तकार्यत्वं वस्तुन एकचित्तकार्यत्वे वस्त्वेकरूपतयैवावभासेत । किं च चित्तकार्यत्वे वस्तुनो यदीयस्य चित्तस्य तद्वस्तु कार्यं तस्मिन्नर्थान्तरव्यासक्ते तद्वस्तु न किंचित्स्यात् । भवत्विति चेन्न तदेव कथमन्यैर्बहुभिरुपलभ्यते, उपलभ्यते च । तस्मान्न चित्तकार्यम् । अथ युगपद्बहुभिः सोऽर्थः क्रियते, तदा बहुभिर्निर्मितस्यार्थस्यैकनिर्मिताद्वैलक्षण्यं स्यात् ।

(१) ज्ञानज्ञेययोरिति पाठान्तरम् ।

(२) मार्गदेश इतीति पाठान्तरम् ।

(३) माने लावण्यादाविति पाठान्तरम् ।

यदा तु वैलक्षण्यं नेष्यते तदा कारणभेदे सति कार्यभेदस्याभावे निर्हेतुकमेकरूपं वा जगत्स्यात्। एतदुक्तं भवति सत्यपि भिन्ने कारणे यदि कार्यस्याभेदस्तदा समग्रं जगन्नानाविधकारणजन्यमेकरूपं स्यात्। कारणभेदाननुगमात्स्वातन्त्र्येण निर्हेतुकं वा स्यात्(१)। यद्येवं कथं तेन त्रिगुणात्मनाऽर्थेन(२) एकस्यैव प्रमातुः सुखदुःखमोहमयानि ज्ञानानि न जन्यन्ते? मैवम्, यथाऽर्थस्त्रिगुणस्तथा चित्तमपि त्रिगुणं तस्य चार्थप्रतिभासोत्पत्तौ धर्मादयः सहकारिकारणं तदुद्भवाभिभववशात्कदाचिच्चित्तस्य तेन तेन रूपेणाभिव्यक्तिः,—तथा च कामुकस्य संनिहितायां योषिति धर्मसहकृतं चित्तं सत्त्वस्याङ्गितया परिणममानं सुखमयं भवति, तदेवाधर्मसहकारि रजसोऽङ्गितया दुःखरूपं सपत्नीमात्रस्य भवति, तीव्राधर्मसहकारितया परिणममानं तमसोऽङ्गित्वेन(३) कोपनायाः सपत्न्या मोहमयं भवति; तस्माद्विज्ञानव्यतिरिक्तोऽस्ति बाह्योऽर्थः। तदेवं न विज्ञानार्थयोस्तादात्म्यं विरोधान्न कार्यकारणभावः। कारणाभेदे सत्यपि कार्यभेदप्रसङ्गादिति ज्ञानाद्व्यतिरिक्तत्वमर्थस्य व्यवस्थापितम्॥ १५॥

यद्येवं ज्ञानं चेत्प्रकाशकत्वाद्ग्रहणस्वभावमर्थश्च प्रकाश्यत्वाद्ग्राह्यस्वभावस्तत्कथं युगपत्सर्वानर्थान्न गृह्णाति

(१) निर्हेतुकं स्यादिति पाठान्तरम्।

(२) चित्तेनेति पाठान्तरम्।

(३) तया तमसोऽङ्गित्वेनेति पाठान्तरम्।

न स्मरति चेत्याशङ्क्य परिहारं वक्तुमाह—

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥१६॥

तस्यार्थस्योपरागादाकारसमर्पणाच्चित्ते बाह्यं वस्तु ज्ञातमज्ञातं च भवति । अयमर्थः—सर्वः पदार्थ आत्मलाभे सामग्रीमपेक्षते । नीलादिज्ञानं चोपजायमानमिन्द्रियप्रणालिकया(१) समागतमर्थोपरागं सहकारिकारणत्वेनापेक्षते, व्यतिरिक्तस्यार्थस्य संबन्धाभावाद्ग्रहीतुमशक्यत्वात् , ततश्च येनैवार्थेनास्य ज्ञानस्य स्वरूपोपरागः कृतस्तमेवार्थं ज्ञानं व्यवहारयोग्यतां नयति, ततश्च सोऽर्थो ज्ञात इत्युच्यते, येन चाऽऽकारो न समर्पितः स न ज्ञातत्वेन(२) व्यवह्रियते यस्मिंश्चानुभूतेऽर्थे सदृशादिः(३) अर्थः संस्कारमुद्बोधयन्सहकारिकारणतां प्रतिपद्यते तस्मिन्नेवार्थे स्मृतिरुपजायत इति न सर्वत्र ज्ञानं नापि सर्वत्र स्मृतिरिति न कश्चिद्विरोधः ॥ १६ ॥

---

(१) ऐन्द्रियकतयेति पाठान्तरम् ।

(२) समर्पितः सोऽज्ञातत्वेनेति पाठान्तरम् ।

(३) सादृश्यादिरिति पाठान्तरम् ।

यद्येवं प्रमाताऽपि पुरुषो यस्मिन्काले नीलं वेदयते न तस्मिन्काले पीतमतस्तस्यापि(१) कादाचित्कत्वं ग्रहीतृरूपत्वादाकारग्रहणे परिणामित्वं प्राप्तमित्याशङ्कां परिहर्तुमाह—

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात्(२) ॥ १७॥

या एताश्चित्तस्य प्रमाणविपर्ययादिरूपा वृत्तयस्तास्तत्प्रभोश्चित्तस्य ग्रहीतुः पुरुषस्य सदा सर्वकालमेव ज्ञेयाः, तस्य चिद्रूपतयाऽपरिणामित्वात्(३) परिणामित्वाभावाद्वित्यर्थः। यद्यसौ परिणामी स्यात्तदा परिणामस्य कादाचित्कत्वात्प्रमातुस्तासां चित्तवृत्तीनां सदा ज्ञातत्वं नोपपद्येत। अयमर्थः—पुरुषस्य चिद्रूपस्य सदैवाधिष्ठातृत्वेन व्यवस्थितस्य यदन्तरङ्गं निर्मलं(४) सत्त्वं तस्यापि सदैवावस्थितत्वाद्येन येनार्थेनोपरक्तं भवति तथाविधस्यार्थस्य सदैव चिच्छायासंक्रान्तिसद्भावस्तस्यां सत्यां सिद्धं सदा ज्ञातृत्वमिति न कदाचित्परिणामित्वाशङ्का(५) ॥ १७॥

---

(१) पीतादिमतश्चित्तसत्वस्यापीति पाठान्तरम्।

(२) अपरिणामादिति पाठान्तरम्।

(३) अपरिणामादिति पाठान्तरम्।

(४) निर्मलसत्वमिति पाठान्तरम्।

(५) न काचित्परिणामाशङ्केति पाठान्तरम्।

ननु चित्तमेव यदि सत्त्वोत्कर्षात्प्रकाशकं तदा स्वपरप्रकाशकत्वादात्मानमर्थं च प्रकाशयतीति तावतैव व्यवहारसमाप्तेः किं ग्रहीत्रन्तरेणेत्याशङ्कामपनेतुमाह—

न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १८ ॥

तच्चित्तं स्वाभासं स्वप्रकाशकं न भवति पुरुषवेद्यं भवतीति यावत् , कुतः ? दृश्यत्वात् ; यत्किल दृश्यं तद्द्रष्टृवेद्यं, दृष्टं यथा—घटादि, दृश्यं च(१) चित्तं तस्मान्न स्वाभासम् ॥ १८ ॥

ननु साध्याविशिष्टोऽयं हेतुः, दृश्यत्वमेव चित्तस्यासिद्धम् । किंच स्वबुद्धिसंवेदनद्वारेण पुरुषाणां हिताहितप्राप्तिपरिहाररूपा वृत्तयो दृश्यन्ते । तथाहि—क्रुद्धोऽहं भीतोऽहमत्र मे राग इत्येवमाद्या संविद्बुद्धेरसंवेदने नोपपद्येतेत्याशङ्कामपनेतुमाह—

एकसमये चोभयानवधारणम्(२) ॥१९॥

अर्थस्य संवित्तिरिदंतया व्यवहारयोग्यतापादनमयमर्थः सुखहेतुर्दुःखहेतुर्वेति । बुद्धेश्च संविदहमित्येवमाकारेण सुखदुःखरूपतया व्यवहारक्षमतापादनम् । एवंविधं च व्यापारद्वयमर्थप्रत्यक्षताकाले(३) न युगपत्कर्तुं शक्यं विरोधात् , न हि विरुद्धयोर्व्यापारयोर्युगपत्संभवोऽस्ति । अत

(१) वेद्यं चेति पाठान्तरम् ।

(२) नवधारणादिति पाठान्तरम् ।

(३) प्रत्यक्षकाले इति पाठान्तरम् ।

एकस्मिन्काले उभयस्य स्वरूपस्यार्थस्य चावधारयितुमशक्यत्वान्न चित्तं स्वप्रकाशमित्युक्तं भवति । किं चैवंविधव्यापारद्वयनिष्पाद्यस्य(१) फलद्वयस्यासंवेदनाद्बहिर्मुखतयैवार्थनिष्ठत्वेन चित्तस्य संवेदनादर्थनिष्ठमेव फलं न स्वनिष्ठमित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु मा भूद्बुद्धेः स्वयं ग्रहणं बुद्ध्यन्तरेण भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च ॥ २० ॥

यदि हि बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरेण वेद्यते तदा साऽपि बुद्धिः स्वयमबुद्धा बुद्ध्यन्तरं(२) प्रकाशयितुमसमर्थेति तस्या ग्राहकं(३) बुद्ध्यन्तरं कल्पनीयं तस्याप्यन्यदित्यनवस्थानात्पुरुषायुषेणाप्यर्थप्रतीतिर्न स्यात् । न हि प्रतीतावप्रतीतायामर्थः प्रतीतो भवति । स्मृतिसंकरश्च प्राप्नोति—रूपे रसे वा समुत्पन्नायां बुद्धौ तद्ग्राहिकाणामनन्तानां बुद्धीनां समुत्पत्तेर्बुद्धिजनितैः संस्कारैर्यदा युगपद्बह्वयः स्मृतयः क्रियन्ते तदा बुद्धेरपर्यवसानाद्बुद्धिस्मृतीनां च बह्वीनां

(१) द्वयायत्तस्येति पाठान्तरम् ।

(२) स्वयमेव स्वीयभावरूपमज्ञात्वाऽबुद्ध्वा बुद्ध्येति पाठा० ।

(३) बोधकमिति पाठान्तरम् ।

युगपदुत्पत्तेः कस्मिन्नर्थे स्मृतिरियमुत्पन्नेति ज्ञातुमशक्यत्वात्स्मृतीनां संकरः स्यात्, इयं रूपस्मृतिरियं रसस्मृतिरिति न ज्ञायेत(१) ॥ २० ॥

ननु बुद्धेः स्वप्रकाशत्वाभावे बुद्ध्यन्तरेण चासंवेदने कथमयं विषयसंवेदनरूपो व्यवहार इत्याशङ्क्य स्वसिद्धान्तमाह—

चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ
स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २१ ॥

पुरुषश्चिद्रूपत्वाच्चितिः साऽप्रतिसंक्रमा—न विद्यते प्रतिसंक्रमोऽन्यत्र गमनं यस्याः सा तथोक्ता, अन्येनासंकीर्णेति यावत् । यथा—गुणा अङ्गाङ्गिभावलक्षणे(२) परिणामेऽङ्गिनं गुणं संक्रामन्ति तद्रूपतामिवाऽऽपद्यन्ते, यथा—वा लोके परमाणवः प्रसरन्तो विषयमारूपयन्ति नैवं चितिशक्तिस्तस्याः सर्वदैकरूपतया स्वप्रतिष्ठितत्वेन व्यवस्थितत्वात् । अतस्तत्संनिधाने यदा बुद्धिस्तदाकारतामापद्यते चेतनेवोपजायते, बुद्धिवृत्तिप्रतिसंक्रान्ता च यदा चिच्छक्तिर्बुद्धिवृत्तिविशिष्टतया संवेद्यते(३) तदा बुद्धेः स्वस्याऽऽत्मनो वेदनं भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

---

(१) ज्ञायते इति पाठान्तरम् ।

(२) अङ्गादिभावलक्षणे इति पाठान्तरम् ।

(३) बुद्धिवृत्त्यावेशात्तथा संपद्यत इति पाठान्तरम् ।

इत्थं स्वसंविदितं चित्तं सर्वार्थग्रहणसामर्थ्येन सकलव्यवहारनिर्वाहक्षमं भवति(१) इत्याह—

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥२२॥

द्रष्टा पुरुषस्तेनोपरक्तं तत्संनिधानेन तद्रूपतामिव प्राप्तं दृश्योपरक्तं विषयोपरक्तं गृहीतविषयाकारपरिणामं यदा भवति तदा तदेव चित्तं सर्वार्थग्रहणसमर्थं भवति । यथा निर्मलं स्फटिकदर्पणाद्येव(२) प्रतिबिम्बग्रहणसमर्थमेवं रजस्तमोभ्यामनभिभूतं सत्त्वं शुद्धत्वाच्चिच्छायाग्रहणसमर्थं भवति, न पुनरशुद्धत्वाद्रजस्तमसी । तत् (तदा) न्यग्भूतरजस्तमोरूपमाङ्गितया सत्त्वं निश्चलप्रदीपशिखाकारं सदैवैकरूपतया परिणममानं चिच्छायाग्रहणसामर्थ्यादा मोक्षप्राप्तेरवतिष्ठते । यथाऽयस्कान्तसंनिधाने लोहस्य चलनमाविर्भवति, एवं चिद्रूपपुरुषसंनिधाने सत्त्वस्याभिव्यङ्ग्यमभिव्यज्यते चैतन्यम् । अत एवास्मिन्दर्शने द्वे चिच्छक्ती नित्योदिताऽभिव्यङ्ग्या च । नित्योदिता चिच्छक्तिः पुरुषस्तत्संनिधानादभिव्यक्तमभिव्यङ्ग्यचैतन्यं सत्त्वमभिव्यङ्ग्या चिच्छक्तिः । तदत्यन्तसंनिहितत्वादन्तरङ्गं पुरुषस्य भोग्यतां प्रतिपद्यते । तदेव शान्तब्रह्मवादिभिः सांख्यैः पुरुषस्य परमात्मनोऽधिष्ठेयं कर्मानुरूपं सुखदुःखभोक्तृतया व्यपदिश्यते । यत्त्वनुद्रिक्तत्वादेकस्यापि गुणस्य कदाचि-

---

(१) सकलनिर्वाहक्षमं भविष्यतीति पाठान्तरम् ।

(२) निर्मलं स्फाटिकं दर्पणादीति पाठान्तरम् ।

त्कस्यचिदङ्गित्वात्त्रिगुणं प्रतिक्षणं परिणममानं सुखदुःखमो-हात्मकमनिर्मलं तत्तस्मिन्कर्मानुरूपे(१) शुद्धे सत्त्वे स्वाकार-समर्पणद्वारेण संवेद्यतामापादयति। तच्छुद्धमाद्यं(२) चित्त-सत्त्वमेकतः प्रतिसंक्रान्तचिच्छायमन्यतोगृहीतविषयाकारेण चित्तेनोपढौकितस्वाकारं चित्संक्रान्तिबलात् चेतनायमानं वास्तवचैतन्याभावेऽपि सुखदुःखभोगमनुभवति (३)। स एव भोगोऽत्यन्तसंनिधानेन विवेकाग्रहणादभोक्तुरपि पुरुषस्य भोग इति व्यपदिश्यते। अनेनैवाभिप्रायेण विन्ध्यवासिनोक्तं "सत्त्वतप्यत्वमेव पुरुषतप्यत्वम्" (४) इति। अन्यत्रापि प्रतिबिम्बे प्रतिबिम्बमानच्छायासदृश-च्छायोद्भवः प्रतिबिम्बशब्देनोच्यते। एवं सत्त्वेऽपि पौरुषेय-चिच्छायासदृशचिदभिव्यक्तिः प्रतिसंक्रान्तिशब्दार्थः(५)।

ननु प्रतिबिम्बनं नाम निर्मलस्य नियतपरिणामस्य निर्मले दृष्टं, यथा—मुखस्य दर्पणे। अत्यन्तनिर्मलस्य व्यापकस्यापरिणामिनः पुरुषस्य तस्मादत्यन्तनिर्मलात् पुरुषादनिर्मले सत्त्वे कथं प्रतिबिम्बनमुपपद्यते ? उच्यते प्रतिबिम्बनस्य स्वरूपमनवगच्छता भवतेदमभ्यधायि। यैव

(१) तस्मिन्कर्मणाऽऽत्मरूपे इति पाठान्तरम्।

(२) तत्सत्त्वमाद्यामिति पाठान्तरम्।

(३) दुःखस्वरूपं भोगमिति पाठान्तरम्।

(४) सत्त्वतथात्वमेव पुरुषीयमिति पाठान्तरम्।

(५) सदृशस्वकीयचिच्छायान्तराभिव्यक्तिः प्रतिबिम्बशब्दार्थ इति पाठान्तरम्।

सत्त्वगताया अभिव्यङ्ग्यायाश्चिच्छक्तेः पुरुषस्य सांनिध्यादभिव्यक्तिः(१) सैव प्रतिबिम्बनमुच्यते। यादृशी पुरुषगता चिच्छक्तिस्तच्छाया तथाऽऽविर्भवति। यदप्युक्तमत्यन्तनिर्मलः पुरुषः कथमनिर्मले सत्त्वे प्रतिसंक्रामतीति तदप्यनैकान्तिकं, नैर्मल्यादपकृष्टेऽपि जलादावादित्यादयः प्रतिसंक्रान्ताः समुपलभ्यन्ते। यदप्युक्तमनवच्छिन्नस्य नास्ति प्रतिसंक्रान्तिरिति तदप्ययुक्तं, व्यापकस्याप्याकाशस्य दर्पणादौ प्रतिसंक्रान्तिदर्शनात्। एवं सति न काचिदनुपपत्तिः प्रतिबिम्बदर्शनस्य। ननु सात्त्विकपरिणामरूपे बुद्धिसत्त्वे पुरुषसंनिधानादभिव्यङ्ग्यायाश्चिच्छक्तेर्बाह्यार्थाकारसंक्रान्तौ पुरुषस्य सुखदुःखरूपो भोग इत्युक्तं तदनुपपन्नम्, तदेव चित्तसत्त्वं प्रकृतावपरिणतायां कथं संभवति किमर्थश्च तस्याः परिणामः? अथोच्येत पुरुषस्यार्थोपभोगसंपादनं तया कर्तव्यम्, अतः पुरुषार्थकर्तव्यतया तस्या युक्त एव परिणामः, तच्चानुपपन्नं, पुरुषार्थकर्तव्यताया एवानुपपत्तेः, पुरुषार्थो मया कर्तव्य इत्येवंविधोऽध्यवसायः पुरुषार्थकर्तव्यतोच्यते, जडायाश्च प्रकृतेः कथं प्रथममेवैवंविधोऽध्यवसायः(२)। अस्ति चेदध्यवसायः कथं जडत्वम्। अत्रोच्यते—अनुलोमप्रतिलोमलक्षणपरिणामद्वये सहजं शक्तिद्वयमस्ति तदेव पुरुषा-

---

(१) सांनिध्येऽभिव्यक्तिरिति पाठान्तरम्।

(२) कथमेवंविधोऽध्यवसाय इति पाठान्तरम्।

र्थकर्तव्यतोच्यते(१) । सा च शक्तिरचेतनाया अपि प्रकृतेः सहजैव । तत्र महदादिमहाभूतपर्यन्तोऽस्या बहिर्मुखतयाऽनुलोमः परिणामः । पुनः स्वकारणानुप्रवेशद्वारेणास्मितान्तः परिणामः प्रतिलोमः । इत्थं पुरुषस्याऽऽभोगपरिसमाप्तेः सहजशक्तिद्वयक्षयात्कृतार्था प्रकृतिर्न पुनः परिणाममारभते । एवंविधायां च पुरुषार्थकर्तव्यतायां जडाया अपि प्रकृतेर्न काचिदनुपपत्तिः । ननु यदीदृशी शक्तिः सहजैव प्रधानस्यास्ति तत्किमर्थं मोक्षार्थिभिर्मोक्षाय यत्नः क्रियते, मोक्षस्य चानर्थनीयत्वे तदुपदेशकशास्त्रस्याऽऽनर्थक्यं स्यात् । उच्यते—योऽयं प्रकृतिपुरुषयोरनादिर्भोग्यभोक्तृत्वलक्षणः(२) संबन्धस्तस्मिन्सति व्यक्तचेतनायाः प्रकृतेः कर्तृत्वाभिमानाद्दुःखानुभवे सति कथमियं दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी मम स्यादिति भवत्येवाध्यवसायः, अतो दुःखनिवृत्त्युपायोपदेशकशास्त्रोपदेशापेक्षाऽस्त्येव प्रधानस्य । तथाभूतमेव च कर्मानुरूपं बुद्धिसत्त्वं शास्त्रोपदेशस्य विषयः । दर्शनान्तरेष्वप्येवंविध एवाविद्यास्वभावः शास्त्रेऽभिधीयते(३) । स च मोक्षाय प्रयतमान एवंविधमेव शास्त्रोपदेशं सहकारिणमपेक्ष्य मोक्षाख्यं फलमासादयति । सर्वाण्येव कार्याणि

---

(१) कर्तव्यतयोच्यत इतिपाठान्तरम् ।

(२) भोक्तृभावलक्षण इति पाठान्तरम् ।

(३) ऽधिक्रियत इति पाठान्तरम् ।

प्राप्तायां सामग्र्यामात्मानं लभन्ते। अस्य च प्रतिलोमपरिणामद्वारेणैवोत्पाद्यस्य मोक्षाख्यस्य कार्यस्येदृश्येव सामग्री प्रमाणेन निश्चिता प्रकारान्तरेणानुपपत्तेः, अतस्तां विना कथं भवितुमर्हति, अतः स्थितमेतत्—संक्रान्तविषयोपरागमभिव्यक्तचिच्छायं बुद्धिसत्त्वं विषयनिश्चयद्वारेण समग्रां लोकयात्रां निर्वाहयतीति। एवंविधमेव चित्तं पश्यन्तो भ्रान्ताः स्वसंवेदनं चित्तं चित्तमात्रं च जगदित्येवं ब्रुवाणाः प्रतिबोधिता भवन्ति ॥ २२ ॥

ननु यद्येवंविधादेव चित्तात्सकलव्यवहारनिष्पत्तिः कथं प्रमाणशून्यो द्रष्टाऽभ्युपगम्यत इत्याशङ्क्य द्रष्टुः प्रमाणमाह—

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ॥ २३ ॥

तदेव चित्तं संख्यातुमशक्याभिर्वासनाभिश्चित्रमपि नानारूपमपि परार्थं परस्य स्वामिनः(१) भोक्तुर्भोगापवर्गलक्षणमर्थं साधयतीति, कुतः? संहत्यकारित्वात्, संहत्य संभूय मिलित्वाऽर्थक्रियाकारित्वात्। यच्च संहत्यार्थक्रियाकारि तत्परार्थं दृष्टं, यथा—शयनासनादि। सत्वरजस्तमांसि च चित्तलक्षणपरिणामभाञ्जि संहत्यकारीणि चातः परार्थानि। यः परः स पुरुषः। ननु यादृशेन शय-

---

(१) स्थायिन इति पाठान्तरम्।

नादिना(१) परेण शरीरवता पारार्थ्यमुपलब्धं तद्दृष्टान्त-बलेन तादृश एव परः सिध्यति। यादृशश्च भवता परोऽसं-हतरूपोऽभिप्रेतस्तद्विपरीतस्य सिद्धेरयमिष्टविघातकृद्धेतुः। उच्यते—यद्यपि सामान्येन परार्थमात्रे(२) व्याप्तिर्गृहीता तथाऽपि सत्त्वादिविलक्षणधर्मिपर्यालोचनया तद्विलक्षण एव भोक्ता परः सिध्यति। यथा—चन्दनवनाद्धृते शिखरिणि विलक्षणाद्धूमाद्वह्निरनुमीयमान इतरवह्निविलक्षणश्चन्दन-प्रभव एव प्रतीयते, एवमिहापि विलक्षणस्य सत्त्वाख्यस्य भोग्यस्य परार्थत्वेऽनुमीयमाने तथाविध एव भोक्ताऽपि ष्ठाता परश्चिन्मात्ररूपोऽसंहतः सिध्यति। यदि च तस्य परत्वं सर्वोत्कृष्टत्वमेव प्रतीयते तथाऽपि तामसेभ्यो विष-येभ्यः प्रकृष्यते शरीरं प्रकाशरूपेन्द्रियाश्रयत्वात्, तस्मा-दपि प्रकृष्यन्ते इन्द्रियाणि, ततोऽपि प्रकृष्टं सत्त्वं प्रकाश-रूपं, तस्यापि यः प्रकाशकः प्रकाश्यविलक्षणः स चिद्रूप एव भवतीति कुतस्तस्य संहतत्वम् ॥२३॥

इदानीं शास्त्रफलं कैवल्यं निर्णेतुं दशभिः सूत्रैरुपक्रमते—

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः ॥२४॥

(१) शयनासनादीनामिति पाठान्तरम्।

(२) परार्थमात्रत्वेनेति पाठान्तरम्।

एवं सत्त्वपुरुषयोरन्यत्वे साधिते यस्तयोर्विशेषं पश्यति अहमस्मादन्य इत्येवंरूपं, तस्य विज्ञातचित्त-स्वरूपस्य चित्ते याऽऽत्मभावभावना सा निवर्तते चित्तमेव कर्तृ-ज्ञातृ-भोक्तृ इत्यभिमानो निवर्तते ॥२४॥

तस्मिन्सति किं भवतीत्याह—

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम्॥२५॥

यदस्याज्ञाननिम्नपथं बहिर्मुखं विषयोपभोगफलं चित्तमासीत्तदिदानीं विवेकनिम्नमार्गमन्तर्मुखं(१) कैवल्य-प्राग्भारं कैवल्यफलं कैवल्यप्रारम्भं वा संपद्यत(२)-इति ॥२५॥

अस्मिंश्च विवेकवाहिनि चित्ते येऽन्तरायाः प्रादुर्भवन्ति तेषां हेतुप्रतिपादनद्वारेण त्यागोपायमाह—

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥२६॥

तस्मिन्समाधौ स्थितस्य च्छिद्रेष्वन्तरालेषु यानि प्रत्ययान्तराणि व्युत्थानरूपाणि ज्ञानानि तानि प्राग्भू-तेभ्यः(३) व्युत्थानानुभवजेभ्यः संस्कारेभ्योऽहं ममेत्येवं-रूपाणि क्षीयमाणेभ्योऽपि प्रभवन्ति अन्तःकरणोच्छित्ति-द्वारेण तेषां हानं कर्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ २६ ॥

---

(१) विवेकनिम्नं विवेकमार्गमिति पाठान्तरम्।

(२) कैवल्यप्रारम्भं संपद्यत इति पाठान्तरम्।

(३) प्राक्तनेभ्य इति पाठान्तरम्।

हानोपायश्च पूर्वमेवोक्त इत्याह—

हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २७ ॥

यथा क्लेशानामविद्यादीनां हानं पूर्वमुक्तं तथा संस्काराणामपि कर्तव्यम्। यथा ते ज्ञानाग्निना प्लुष्टा दग्धबीजकल्पा न पुनश्चित्तभूमौ प्ररोहं लभन्ते तथा संस्कारा अपि ॥ २७ ॥

एवं प्रत्ययान्तरानुदयेन स्थिरीभूते समाधौ यादृशस्य योगिनः(१) समाधिप्रकर्षप्राप्तिर्भवति तथाविधमुपायमाह—

प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ २८ ॥

प्रसंख्यानं यावतां तत्त्वानां यथाक्रमं व्यवस्थितानां परस्परविलक्षणस्वरूपविभावनं तस्मिन्सत्यप्यकुसीदस्य फलमलिप्सोः प्रत्ययान्तराणामनुदये(२) सर्वप्रकारविवेकख्यातेः परिशेषाद्धर्ममेघः समाधिर्भवति। प्रकृष्टमशुक्लकृष्णं धर्मं परमपुरुषार्थसाधकं मेहति सिञ्चतीति धर्ममेघः। अनेन प्रकृष्टधर्मस्यैव ज्ञानहेतुत्वमित्युपपादितं भवति॥२८॥

---

(१) यादृशाऽस्य योगिन इति पाठान्तरम्।

(२) अनुदयादिति पाठान्तरम्।

तस्माद्धर्ममेघात्किं भवतीत्यत आह—

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ २९ ॥

क्लेशानामविद्यादीनामभिनिवेशान्तानां कर्मणां च शुक्लादिभेदेन त्रिविधानां ज्ञानोदयात्पूर्वपूर्वकारणनिवृत्त्या निवृत्तिर्भवति ॥ २९ ॥

तेषु निवृत्तेषु किं भवतीत्यत आह—

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्याऽऽनन्त्या-ज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३० ॥

आव्रियते चित्तमेभिरित्यावरणानि क्लेशास्त एव मलास्तेभ्योऽपेतस्य तद्विरहितस्य ज्ञानस्य शरद्गगनानिभस्याऽऽनन्त्यादनवच्छेदात् ज्ञेयमल्पं गणनास्पदं न भवति(१) अक्लेशेनैव सर्वं ज्ञेयं जानातीत्यर्थः ॥ ३० ॥

ततः किमित्यत आह—

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्ति-र्गुणानाम् ॥ ३१ ॥

कृतो निष्पादितो भोगापवर्गलक्षणः पुरुषार्थः प्रयोजनं यैस्ते कृतार्था गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तेषां परिणाम आ पुरुषार्थसमाप्तेरानुलोम्येन प्रातिलोम्येन चाङ्गाङ्गिभावः स्थितिलक्षणस्तस्य योऽसौ क्रमो वक्ष्यमाणस्तस्य परिसमाप्तिर्निष्ठा न पुनरुद्भव इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

---

(१) गणनास्पदं भवतीति पाठान्तरम् ।

क्रमस्योक्तस्य लक्षणमाह—

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्त(१)-निर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३२ ॥

क्षणोऽल्पीयान्कालस्तस्य योऽसौ प्रतियोगी क्षणविलक्षणः(२) परिणामापरान्तनिर्ग्राह्योऽनुभूतेषु क्षणेषु पश्चात्संकलनबुद्ध्यैव यो गृह्यते स क्षणानां क्रम उच्यते, न ह्यननुभूतेषु क्षणेषु क्रमः परिज्ञातुं शक्यः ॥ ३२ ॥

इदानीं फलभूतस्य कैवल्यस्यासाधारणं स्वरूपमाह—

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तेरिति (३) ॥३३॥

समाप्तभोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थानां गुणानां यः प्रतिप्रसवः प्रतिलोमस्य परिणामस्य समाप्तौ विकारानुद्भवः, यदि वा चितिशक्तेः(४) वृत्तिसारूप्यनिवृत्तौ स्वरूपमात्रेऽवस्थानं तत्कैवल्यमुच्यते । न केवलमस्मद्दर्शने क्षेत्रज्ञः कैवल्यावस्थायामेवंविधश्चिद्रूपो यावद्दर्शनान्तरेष्वपि विमृश्यमाण एवंरूपोऽवतिष्ठते । तथाहि—संसारदशायामात्मा कर्तृत्वभोक्तृत्वानुसंधातृत्वमयः प्रतीयतेऽन्यथा यद्ययमेकः

---

(१) परिणामोऽपरान्तेति पाठान्तरम् ।

(२) प्रतियोग्येकक्षणविलक्षण इति पाठान्तरम् ।

(३) चितिशक्तिरिति पाठान्तरम् ।

(४) क्षणेषु यदि वा चिच्छक्तेरिति पाठान्तरम् ।

क्षेत्रज्ञस्तथाविधो न स्यात्तदा ज्ञानक्षणानामेव पूर्वापरानुसंधातृशून्यानामात्मभावे नियतः कर्मफलसंबन्धो न स्यात्कृतहाना(१)कृताभ्यागमप्रसङ्गश्च । यदि येनैव शास्त्रोपदिष्टमनुष्ठितं कर्म तस्यैव भोक्तृत्वं भवेत्तदा हिताहितप्राप्तिपरिहाराय सर्वस्य प्रवृत्तिर्घटेत सर्वस्यैव व्यवहारस्य हानोपादानलक्षणस्यानुसंधानेनैव व्याप्तत्वाज्ज्ञानक्षणानां परस्परभेदेनानुसंधानशून्यत्वात्तदनुसंधानाभावे कस्यचिदपि व्यवहारस्यानुपपत्तेः कर्ता भोक्ताऽनुसंधाता यः स आत्मेति व्यवस्थाप्यते । मोक्षदशायां तु सकलग्राह्यग्राहकलक्षणव्यवहाराभावाच्चैतन्यमात्रमेव तस्यावशिष्यते । तच्चैतन्यं चितिमात्रत्वेनैवोपपद्यते न पुनरात्मसंवेदनेन ; यस्माद्विषयग्रहणसमर्थत्वमेव(२) चितेरूपं नाऽऽत्मग्राहकत्वम् । तथाहि—अर्थश्चित्या गृह्यमाणोऽयमिति गृह्यते स्वरूपं गृह्यमाणमहमिति न पुनर्युगपद्बहिर्मुखतान्तर्मुखतालक्षणव्यापारद्वयं परस्परविरुद्धं कर्तुं शक्यम्, अतएकस्मिन्समये व्यापारद्वयस्य कर्तुमशक्यत्वाच्चिद्रूपतैवावशिष्यते(३) ; अतो मोक्षावस्थायां निवृत्ताधिकारेषु गुणेषु चिन्मात्ररूप एवाऽऽत्माऽवतिष्ठत इत्येवं युक्तम् । संसारदशायां त्वेवंभूतस्यैव कर्तृत्वं भोक्तृत्वमनुसंधातृत्वं च सर्वमुपपद्यते ।

---

(१) कृतनाशेति पाठान्तरम् ।

(२) समर्थनमेवेति पाठान्तरम् ।

(३) चिद्रूपतयैवेति पाठान्तरम् ।

तथाहि—योऽयं प्रकृत्या सहानादिर्नैसर्गिकोऽस्य भोग्य-भोक्तृत्वलक्षणः संबन्धोऽविवेकख्यातिमूलस्तस्मिन्सति पुरुषार्थकर्तव्यतारूपशक्तिद्वयसद्भावे या महदादिभावेन परिणतिस्तस्यां संयोगे सति यदात्मनोऽधिष्ठातृत्वं चिच्छाया-समर्पणसामर्थ्यं बुद्धिसत्त्वस्य च संक्रान्तचिच्छायाग्रहणसामर्थ्यं चिदवष्टब्धायाश्च बुद्धेर्योऽयं कर्तृत्वभोक्तृत्वाध्यवसायस्तत एव सर्वस्यानुसंधानपूर्वकस्य व्यवहारस्य निष्पत्तेः किमन्यैः फल्गुभिः कल्पनाजल्पैः (१)। यदि पुनरेवंभूतमार्गव्यतिरेकेण पारमार्थिकमात्मनः कर्तृत्वाद्यङ्गी-क्रियेत तदाऽस्य परिणामित्वप्रसङ्गः। परिणामित्वाच्चानि-त्यत्वे तस्याऽऽत्मत्वमेव न स्यात्, न ह्येकस्मिन्नेव समये एकेनैव रूपेण परस्परविरुद्धावस्थानुभवः संभवति। तथा हि—यस्यामवस्थायामात्मसमवेते सुखे समुत्पन्ने तस्यानुभवितृत्वं न तस्यामेवावस्थायां दुःखानुभवितृत्वम्, अतोऽवस्थानां नानात्वात्(२) तदभिन्नस्यावस्थावतोऽपि नानात्वं नानात्वेन च परिणामित्वान्नाऽऽत्मत्वम्। नापि नित्यत्वम्, अत एव शान्तब्रह्मवादिभिः सांख्यैरात्मनः सदैव संसारदशायां मोक्षदशायां चैकरूपत्वमङ्गीक्रियते।

ये तु वेदान्तवादिनश्चिदानन्दमयत्वमात्मनो मोक्षे मन्यन्ते तेषां न युक्तः पक्षः। तथाहि—आनन्दस्य सुख-

---

(१) कल्पनाजातैः, कल्पनाजालैरिति च पाठान्तरम्।

(२) अवस्थानानात्वात्, अवस्थायां नानात्वादिति च पा०।

रूपत्वात्सुखस्य च सदैव संवेद्यमानतयैव प्रतिभासात्संवेद्यमानत्वं च संवेदनव्यतिरेकेणानुपपन्नमिति संवेद्यसंवेदनयोरभ्युपगमादद्वैतहानिः। अथ सुखात्मकत्वमेव तस्योच्येत तद्विरुद्धधर्माध्यासादनुपपन्नम्, न हि संवेदनं संवेद्यं चैकं भवितुमर्हति। किंचाद्वैतवादिभिः कर्मात्मपरमात्मभेदेनाऽऽत्मा द्विविधः स्वीकृतः, इत्थं च तत्र(१) येनैव रूपेण सुखदुःखभोक्तृत्वं कर्मात्मनस्तेनैव रूपेण यदि परमात्मनः स्यात्तदा कर्मात्मवत्परमात्मनः परिणामित्वमविद्यास्वभावत्वं च स्यात् । अथ न तस्य साक्षाद्भोक्तृत्वं किंतु तदुपढौकितमुदासीनतयाऽधिष्ठातृत्वेन स्वीकरोति, तदाऽस्मद्दर्शनानुप्रवेशः, आनन्दरूपता च पूर्वमेव निराकृता। किं चाविद्यास्वभावत्वे निःस्वभावत्वात्कर्मात्मनः कः शास्त्राधिकारी । न तावन्नित्यनिर्मुक्तत्वात्परमात्मा, नापि अविद्यास्वभावत्वात्कर्मात्मा, ततश्च सकलशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः। अविद्यामयत्वे च जगतोऽङ्गीक्रियमाणे कस्याविद्येति विचार्यते, न तावत्परमात्मनो नित्यमुक्तत्वाद्विद्यारूपत्वाच्च, कर्मात्मनोऽपि परमार्थतो निःस्वभावतया(२) शशविषाणप्रख्यत्वे कथमविद्यासंबन्धः ? अथोच्यते, एतदेवाविद्याया अविद्यात्वं यदविचाररमणीयत्वं नाम, यैव हि विचारेण दिनकरस्पृष्टनीहारवद्विलयमुपयाति साऽ-

(१) द्विविध इष्यते। तत्रेति पाठान्तरम् ।
(२) त्मनोऽपि निःस्वभावतयेति पाठान्तरम् ।

विद्येत्युच्यते; मैवं(१), यद्वस्तु किंचित्कार्यं करोति तद॰
वश्यं कुतश्चिद्भिन्नमभिन्नं वा वक्तव्यम्, अविद्यायाश्च संसा॰
रलक्षणकार्यकर्तृत्वम्(२) अवश्यमङ्गीकर्तव्यम्, तस्मिन्स॰
त्यपि यद्यनिर्वाच्यत्वमुच्यते तदा कस्यचिदपि वाच्यत्वं
न स्यात्, ब्रह्मणोऽप्यवाच्यत्वप्रसक्तिः; तस्मादधिष्ठातृ॰
तारूपव्यतिरेकेण नान्यदात्मनो रूपमुपपद्यते । अधिष्ठा॰
तृत्वं च चिद्रूपमेव तद्व्यतिरिक्तस्य धर्मस्य कस्यचित्प्रमा॰
णानुपपत्तेः(३) ।

यैरपि नैयायिकादिभिरात्मा चेतनायोगाच्चेतन॰
इत्युच्यते(४), चेतनाऽपि तस्य मनःसंयोगजा । तथा
हि—इच्छाज्ञानप्रयत्नादयो गुणास्तस्य व्यवहारदशाया॰
मात्ममनःसंयोगादुत्पद्यन्ते, तैरेव च गुणैः स्वयं ज्ञाता
कर्ता भोक्तेति व्यपदिश्यते, मोक्षदशायां तु मिथ्याज्ञाननि॰
वृत्तौ तन्मूलानां दोषाणामपि निवृत्तेस्तेषां बुद्ध्यादीनां
विशेषगुणानामत्यन्तोच्छित्तेः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठत्वमात्मनो॰
ऽङ्गीकृतं, तेषामयुक्तः पक्षः, यतस्तस्यां दशायां नित्यत्व॰
व्यापकत्वादयो गुणा आकाशादीनामपि सन्ति, अतस्तद्वै॰
लक्षण्येनाऽऽत्मनश्चिद्रूपत्वमवश्यमङ्गीकार्यम् । आत्मत्वल॰
क्षणजातियोग इति चेत्, न, सर्वस्यैव हि तज्जातियोग॰

(१) नैवमिति पाठान्तरम् ।

(२) लक्षणप्रपञ्चकार्यकर्तृत्वमिति पाठान्तरम् ।

(३) धर्माधर्मविज्ञानानुपपत्तेरिति पाठान्तरम् ।

(४) चेतनयाऽन्वित इष्यते इति पाठान्तरम् ।

संभवति, अतो जातिभ्यो वैलक्षण्यमात्मनोऽवश्यमङ्गीकर्तव्यम्, तच्चाधिष्ठातृत्वं, तच्च चिद्रूपतयैव(१) घटते नान्यथा।

यैरपि मीमांसकैः कर्मकर्तृरूप आत्माऽङ्गीक्रियते तेषामपि न युक्तः पक्षः। तथा हि—अहंप्रत्ययग्राह्य आत्मेति तेषां प्रतिज्ञा, अहंप्रत्यये च कर्तृत्वं कर्मत्वं चाऽऽत्मन एव ; न चैतद्विरुद्धत्वादुपपद्यते, कर्तृत्वं प्रमातृत्वं, कर्मत्वं च प्रमेयत्वम्, न चैतद्विरुद्धधर्माध्यासो युगपदेकस्य घटते(२)। यद्विरुद्धधर्माध्यस्तं न तदेकं, यथा भावाभावौ, विरुद्धे च कर्तृत्वकर्मत्वे। अथोच्यते—न कर्तृत्वकर्मत्वयोर्विरोधः किंतु कर्तृत्वकरणत्वयोः इति। केनैतदुक्तं विरुद्धधर्माध्यासस्य तुल्यत्वात्कर्तृत्वकरणत्वयोरेव विरोधो न कर्तृत्वकर्मत्वयोः इति; तस्मादहंप्रत्ययग्राह्यत्वं परिहृत्याऽऽत्मनोऽधिष्ठातृत्वमेवोपपन्नम्, तच्च चेतनत्वमेव।

यैरपि द्रव्यबोधपर्यायभेदेनाऽऽत्मनोऽव्यापकस्य शरीरपरिमाणस्य परिणामित्वमिष्यते तेषामुत्थानपराहत एव पक्षः। परिणामित्वे चिद्रूपताहानिश्चिद्रूपताभावे(३) किमात्मन आत्मत्वम् ; तस्मादात्मन आत्मत्वमिच्छता चिद्रूपत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम्, तच्चाधिष्ठातृत्वमेव।

---

(१) तस्याधिष्ठातृत्वं चिद्रूपतयैवेति पाठान्तरम्।
(२) ध्यासादेकस्य घटत इति पाठान्तरम्।
(३) हानेश्चिद्रूपत्वाभावे इति पाठान्तरम्।

केचित्कर्तृरूपमेवाऽऽत्मानमिच्छन्ति । तथा हि–विषयसांनिध्ये या ज्ञानलक्षणा क्रिया समुत्पन्ना तस्याः विषयसंवित्तिः फलं, तस्यां च फलरूपायां संवित्तौ स्वरूपं प्रकाशरूपतया प्रतिभासते, विषयश्च ग्राह्यतया, आत्मा च ग्राहकतया, घटमहं जानामीत्याकारेण(१) तस्याः समुत्पत्तेः, क्रियायाश्च कारणं कर्तैव भवतीत्यतः कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चाऽऽत्मनो रूपमिति । तदनुपपन्नं, यस्मात्तासां संवित्तीनां स किं कर्तृत्वं युगपत्प्रतिपद्यते क्रमेण वा, युगपत्कर्तृत्वे क्षणान्तरे तस्य कर्तृत्वं न स्यात् । अथ क्रमेण कर्तृत्वं तदेकरूपस्य न घटते, एकेन रूपेण चेत्तस्य कर्तृत्वं तदैकस्य रूपस्य सदैव संनिहितत्वात्सर्वं फलमेकरूपं स्यात् । अथ नानारूपतया तस्य कर्तृत्वं तदा परिणामित्वं, परिणामित्वाच्च न चिद्रूपत्वम्, अतश्चिद्रूपत्वमेवाऽऽत्मन इच्छद्भिर्न साक्षात्कर्तृत्वमङ्गीकर्तव्यम् । यादृशमस्माभिः कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादितं कूटस्थस्य नित्यस्य चिद्रूपस्य तदेवोपपन्नम् ।

एतेन स्वप्रकाशस्याऽऽत्मनो विषयसंवित्तिद्वारेण ग्राहकत्वमभिव्यज्यत इति ये वदन्ति तेऽपि अनेनैव निराकृताः(२) ।

---

(१) मीत्यनेन प्रकारेणेति पाठान्तरम् ।

(२) तेऽपि निराकृता इति पाठान्तरम् ।

केचिद्विमर्शात्मकत्वेनाऽऽत्मनश्चिन्मयत्वमिच्छन्ति, ते ह्याहुर्न(१) विमर्शव्यतिरेकेण चिद्रूपत्वमात्मनो निरूपयितुं शक्यम्, जड़ाद्वैलक्षण्यमेव(२) चिद्रूपत्वमुच्यते, तच्च विमर्शव्यतिरेकेण निरूप्यमाणं नान्यथाऽवतिष्ठते। तदनुपपन्नम्, इदमित्थमेवंरूपमिति यो विचारः स विमर्श इत्युच्यते; स चास्मिताव्यतिरेकेण नोत्थानमेव लभते। तथाहि—आत्मन्युपजायमानो विमर्शोऽहमेवंभूत इत्यनेनाऽऽकारेण संवेद्यते; ततश्चाहंशब्दसंभिन्नस्याऽऽत्मलक्षणस्यार्थस्य तत्र स्फुरणान्न विकल्परूपतातिक्रमः, विकल्पश्चाध्यवसायात्मा बुद्धिधर्मो न चिद्धर्मः। कूटस्थनित्यत्वेन चितेः सदैकरूपत्वान्नाहंकारानुप्रवेशः, तदनेन सविमर्शत्वमात्मनः प्रतिपादयता बुद्धिरेवाऽऽत्मत्वेन भ्रान्त्या प्रतिपादिता न प्रकाशात्मनः परस्य पुरुषस्य स्वरूपमवगतमिति।

इत्थं सर्वेष्वपि दर्शनेष्वधिष्ठातृत्वं विहाय नान्यदात्मनो रूपमुपपद्यते। अधिष्ठातृत्वं च चिद्रूपत्वम्, तच्च जड़ाद्वैलक्षण्यमेव, चिद्रूपतया यदधितिष्ठति तदेव भोग्यतां नयति, यच्च चेतनाधिष्ठितं तदेव सकलव्यापारयोग्यं भवति; एवं च सति कृतकृत्यत्वात्(३) प्रधानस्य

---

(१) तथाहि नेति पाठान्तरम्।

(२) जडात्किल वैलक्षण्यमेवेति पाठान्तरम्।

(३) सति नित्यत्वादिति पाठान्तरम्।

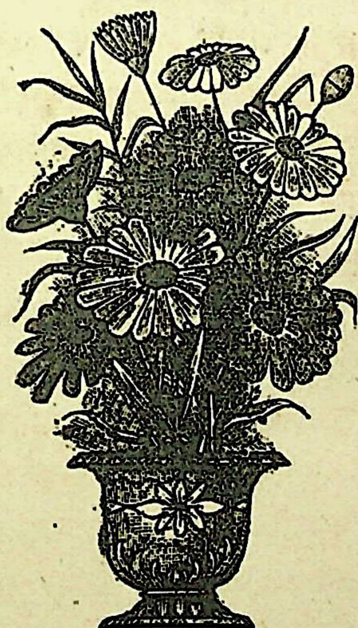
व्यापारनिवृत्तौ यदात्मनः कैवल्यमस्माभिरुक्तं तद्विहाय दर्शनान्तराणामपि नान्या गतिः; तस्मादिदमेव युक्तमुक्तं वृत्तिसारूप्यपरिहारेण स्वरूपे प्रतिष्ठा चितिशक्तेः कैवल्यम् ।

तदेवं सिद्ध्यन्तरेभ्यो विलक्षणां सर्वसिद्धिमूलभूतां समाधिसिद्धिमभिधाय जात्यन्तरपरिणामलक्षणस्य च सिद्धिविशेषस्य प्रकृत्यापूरणमेव कारणमित्युपपाद्य धर्मादीनां प्रतिबन्धकनिवृत्तिमात्र एव सामर्थ्यमिति प्रदर्श्य निर्माणचित्तानामस्मितामात्रादुद्भव इत्युक्त्वा तेषां च योगिचित्तमेवाधिष्ठापकमिति प्रदर्श्य योगिचित्तस्य चित्तान्तरवैलक्षण्यमभिधाय तत्कर्मणामलौकिकत्वं चोपपाद्य विपाकानुगुणानां च वासनानामभिव्यक्तिसामर्थ्यं कार्यकारणयोरैक्यप्रतिपादनेन व्यवहितानामपि वासनानामानन्तर्यमुपपाद्य तासामानन्त्येऽपि हेतुफलादिद्वारेण हानमुपदर्श्यातीतादिष्वध्वसु धर्माणां सद्भावमुपपाद्य विज्ञानवादं निराकृत्य साकारवादं च प्रतिष्ठाप्य पुरुषस्य ज्ञातृत्वमुक्त्वा चित्तद्वारेण सकलव्यवहारनिष्पत्तिमुपपाद्य पुरुषसत्त्वे(१) प्रमाणमुपदर्श्य कैवल्यनिर्णयाय(२) दशभिः सूत्रैः क्रमेणोपयोगिनोऽर्थानभिधाय शास्त्रान्तरेऽप्येतदेव कैवल्यमित्युपपाद्य कैवल्यस्वरूपं निर्णीतमिति व्याकृतः कैवल्यपादः ॥ ३२ ॥

(१) पुरुषसिद्धाविति पाठान्तरम् ।
(२) निर्वाणायेति पाठान्तरम् ।

सर्वे यस्य वशाः प्रतापवसतेः पादान्तसेवानति-
प्रभ्रश्यन्मुकुटेषु मूर्धसु दधत्याज्ञां धरित्रीभृतः।
यद्वक्त्राम्बुजमाप्य गर्वमसमं वाग्देवताऽपि श्रिता(१)
स श्रीभोजपतिः फणाधिपतिकृत्सूत्रेषु वृत्तिं व्यधात् ॥१॥

इति श्रीधारेश्वरभोजदेवविरचितायां राजमार्तण्डाभिधानायां
पातञ्जलयोगसूत्रवृत्तौ कैवल्याख्यश्चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥
समाप्तश्चायं ग्रन्थः।

(१) वाग्देवता संश्रिता इति पाठान्तरम्।

BRAHMA SÛTRA VRITṬI

WITH ADWAITA MANJARI

BY

A PUPIL OF SHRIMAN SHANKAR

EDITED BY

MAHADEVA GANGADHAR BAKRE

Printed and Published at
THE GUJARATI PRINTING PRESS
by Manilal Itcharam Desai
No. 8, SASSOON BUILDINGS, CIRCLE, FORT,
BOMBAY.

V. S. 1971 A. D. 1914

Price Twelve Annas.

श्रीमच्छंकरभगवच्छिष्यप्रणीता

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः

(अद्वैतमञ्जरी)

बाक्रेइत्युपाह्वगङ्गाधरभट्टसुतेन महादेवशर्मणा
संशोधिता

साच
मुम्बय्या
कोट सासुन विल्डिंग नं. ८ इत्यत्र
मणिलाल इच्छाराम देशाई इत्यनेन स्वीये
'गुजराती' मुद्रणालयेऽङ्कयित्वा
तत्रैव प्रकाशिता ।

विक्रमसंवत् १९७१ ख्रिस्ताब्दः १९१४

मूल्यं द्वादशाणकाः ।

ब्रह्मसूत्रस्थाधिकरणानुक्रमणिका ।

द्वितीयाध्याये पादः २

द्वितीयाध्याये पादः ३

द्वितीयाध्याये पादः ४

तृतीयाध्याये पादः १

तृतीयाध्याये पादः २

तृतीयाध्याये पादः ३

तृतीयाध्याये पादः ४

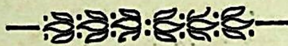
चतुर्थाध्याये पादः १

चतुर्थाध्याये पादः २

चतुर्थाध्याये पादः ३

चतुर्थाध्याये पादः ४

समाप्ता ब्रह्मसूत्राधिकरणसूची ।

श्रीमच्छंकरभगवत्पादशिष्यप्रणीता

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

(अद्वैतमञ्जरी)

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

'शान्तो दान्त ' इत्यादिश्रुतेः ' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ' इत्यादिश्रुतेश्च अथ साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरम् अतः अधिकारस्य संपूर्णत्वात् ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ब्रह्मविचारः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो लक्षणमाह—

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ' इत्यादिश्रुतेः अस्य प्रपञ्चस्य जन्मादि यतः कारणात् भवति, तत ब्रह्मेत्यर्थः । जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं भवति ॥ २ ॥

शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

लक्षणमुक्त्वा प्रमाणमाह—

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

' तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ' इत्यादिश्रुत्या शास्त्रप्रमाणकत्वात् ब्रह्मणः अप्रामाणिकत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

शास्त्रप्रमाणकत्वे हेतुं वदन्नेव अनुमानादिप्रमाणकत्वं निराकरोति—

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तत् ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं, कुतः ? समन्वयात् 'सर्वे वेदा यत्पदमाम-नन्ति' इति श्रुत्या उपक्रमोपसंहारादिलिङ्गैश्च सर्वेषां वेदान्ताना ब्रह्मण्येव तात्पर्यनिर्णयादित्यर्थः । तुशब्देन अनुमानादिप्रमाणकत्वं निरस्यति । 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् । नैषा तर्केण मतिरापनेया' इत्यादिश्रुत्या अनुमानादिप्रमाणकत्वस्य निरस्तत्वात् । 'न चक्षुषा गृह्यते' इत्यादिश्रुत्या प्रत्यक्षादिप्रमाणकत्वस्य च निरस्तत्वेन परिशेषात् शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणो निश्चीयत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ईक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं प्रसाध्य प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वं निराकरोति 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इत्यादिना 'श्रुतत्वाच्च' इत्येवमन्तेन सूत्रसंदर्भेण[1]—

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

अशब्दं शब्दाप्रतिपाद्यं प्रधानं जगत्कारणं न भवति । कुतः ? ईक्षतेः 'तदैक्षत' इति श्रुतौ जगत्कारणस्य ईक्षितृत्वश्रवणात् जडस्य प्रधानस्य ईक्षितृत्वासंभवादित्यर्थः ॥ ५ ॥

अप्तेजसोरिव प्रधानस्यापि गौणमीक्षणं संभवतीत्याशङ्क्य निराकरोति—

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

ईक्षतिशब्दो गौण इति चेन्न । आत्मशब्दात् 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा' इति श्रुतौ जगत्कारणे आत्मशब्दप्रयोगात् मुख्यमीक्षणं न गौणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ब्रह्मैव जगत्कारणमित्यत्र हेत्वन्तरमाह—

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

'तस्य तावदेव चिरम्' इति श्रुतौ जगत्कारणध्याननिष्ठस्य मोक्षोपदेशात् जडप्रधानध्यानेन मोक्षासंभवादित्यर्थः ॥ ७ ॥

---

१ अध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तेन सूत्रसंदर्भेणेति पाठः ।

स्थूलारुन्धतीन्यायेन प्रथमं प्रधानध्यानं कृत्वा पश्चात् ब्रह्मध्यानं कुर्वतो मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्क्य निराकरोति—

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

हेयत्वस्य निषेधस्य अवचनात् अनुक्तेरित्यर्थः । न प्रधानध्यानान्मोक्ष इति निषेधाकथनात् स्थूलारुन्धतीन्यायेनापि न प्रधानस्यावकाश इत्यर्थः ८

ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे हेत्वन्तरमाह—

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति श्रुतौ सुषुप्तिकाले सर्वेषामन्तःकरणविशिष्टानां जीवानां स्वाधिष्ठाने लयश्रवणाज्जडप्रधाने चेतनानां जीवानां लयासंभवात् ब्रह्मैव जगत्कारणमित्यर्थः ॥ ९ ॥

हेत्वन्तरमाह—

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

गतिः तात्पर्यं, सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्यसाम्यादित्यर्थः ॥१०॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

' यः सर्वज्ञः सर्ववित् ' इत्यादिश्रुतौ जगत्कारणस्य सर्वज्ञत्वश्रवणाच्च ब्रह्मैव जगत्कारणमित्यर्थः ॥ ११ ॥

आनन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इति श्रुतौ आनन्दमयः परमात्मैव, न जीवः । कुतः ? अभ्यासात् आनन्दशब्दस्य बहुश्रुतिषु ब्रह्मण्येव प्रयोगदर्शनादित्यर्थः ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

मयट्प्रत्ययस्य मृण्मयो घट इत्यादौ विकारवाचकत्वान्निर्विकारस्य ब्रह्मणः आनन्दविकारत्वासंभवात् आनन्दमयः न परमात्मेति चेन्न । प्राचुर्यार्थेऽपि ' अन्नमयो यज्ञः ' इत्यादौ मयट्प्रत्ययविधानात् आनन्दप्रचुरत्वस्य ब्रह्मण्यपि संभवादित्यर्थः ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

' को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् ' इति श्रुतौ सकलजीवानन्दहेतुत्वस्य व्यपदेशादपि आनन्दमयः परमात्मेत्यर्थः ॥ १४ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति मन्त्रे ब्रह्मण उपक्रान्तत्वादपि आनन्दमयो ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १५ ॥

सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षं निराकरोति—

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

आनन्दमयः इतरः जीवो न भवति । कुतः ? अनुपपत्तेः आनन्द...चुरत्वादिधर्माणां जीवेऽनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' इति श्रुतौ आनन्दमयस्य जीवाद्भेद...व्यपदेशाच्च आनन्दमयो न जीव इत्यर्थः । ननु, 'अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः, अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः, अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः' इत्यादिवाक्येषु विद्यमानानामन्यशब्दानां जीवान्यत्वप्रतिपादकत्वाभावात् 'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' इति वाक्यस्थस्य अन्यशब्दस्य कथं जीवान्यत्वप्रतिपादकत्वमिति चेन्न । आनन्दमयादन्यस्य ...वल्ल्यामनुक्तत्वेन आनन्दमयशब्दस्य 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति उपक्रान्तब्रह्मप्रतिपादकत्वे निश्चिते सति अत्रत्यान्यशब्दस्य जीवान्यत्वप्रतिपादकत्वानिश्चयादिति भावः ॥ १७ ॥

आनन्दमयः प्रधानमस्त्वित्याशङ्क्याह—

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

'सोऽकामयत' इति श्रुतौ आनन्दमयस्य कामयितृत्वश्रवणाज्जड...प्रधानस्येच्छासंभवात् अनुमानस्य अनुमानप्रतिपाद्यस्य प्रधानस्य...आशा न कर्तव्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

आनन्दमयः प्रधानं न भवतीत्यत्र हेत्वन्तरमाह—

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

अस्मिन्नानन्दमये आसक्तचित्तस्यास्य मुमुक्षोः तद्योगं तदभेदं शा...प्रतिपादयति 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये' इत्यादिश्रुतिः । ततश्चेतन...जीवस्य जडप्रधानाभेदासंभवादानन्दमयः परमात्मेत्यर्थः ॥ १९ ॥

अन्तरधिकरणम् ॥ ७ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

'अथ य एषोऽन्तरादित्ये' इति श्रुतौ अन्तः आदित्यमण्डलान्तर्वर्ती हिरण्मयः पुरुषः परमात्मा, न सूर्यः। कुतः? तद्धर्मोपदेशात् अपहतपाप्मत्वादिब्रह्मधर्मोपदेशादित्यर्थः॥ २०॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः॥ २१॥

'य आदित्ये तिष्ठन्' इति श्रुतौ आदित्यपरमात्मनोः नियम्यनियामकभावश्रवणान्नियामकः परमात्मैव आदित्यमण्डले अभिव्यक्तः अस्मिन् वाक्ये प्रतिपाद्यत इत्यर्थः॥ २१॥

आकाशाधिकरणम्॥ ८॥

आकाशस्तल्लिङ्गात्॥ २२॥

'अस्य लोकस्य का गतिः' इति श्रुतौ आकाशः परमात्मा, न भूताकाशः। कुतः? तल्लिङ्गात् सर्वभूतोत्पत्तिलयहेतुत्वादिब्रह्मलिङ्गादित्यर्थः॥ २२॥

प्राणाधिकरणम्॥ ९॥

अत एव प्राणः॥ २३॥

'प्रस्तोतर्या देवता' इति श्रुतौ प्राणः परमात्मा, न प्राणवायुः। कुतः? अत एव सर्वभूतोत्पत्तिलयहेतुत्वादिब्रह्मलिङ्गादेवेत्यर्थः॥ २३॥

ज्योतिरधिकरणम्॥ १०॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात्॥ २४॥

'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति श्रुतौ ज्योतिः परमात्मा, न सूर्यादिज्योतिः। कुतः? चरणाभिधानात् 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति पूर्ववाक्ये ब्रह्मणः पादत्रयाभिधानात् तस्यैव ब्रह्मणः द्युलोकसंबन्धेन ज्योतिर्वाक्ये प्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्यर्थः॥ २४॥

पूर्ववाक्ये पादत्रयवत्त्वं गायत्र्या एवोक्तं, न ब्रह्मण इत्याशङ्क्य निराकरोति—

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा
चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम्॥ २५॥

'गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्' इति श्रुतौ गायत्र्याख्यच्छन्दसः उपक्रान्तत्वात् पादत्रयवत्त्वमपि गायत्र्या एवोक्तं, न तु ब्रह्मण इति चेन्न। तथा गायत्र्यवच्छिन्ने ब्रह्मणि चेतोऽर्पणस्य चित्तप्रक्षेपस्य निगदात् कथ-

नात् पादत्रयवत्त्वं ब्रह्मण एवोक्तम् । तथा हि दर्शनम् आदित्यमण्डलादि-शुद्धस्थलेषु परमात्मनः अभिव्यक्तिः अन्यत्राप्युक्ता तद्वत् गायत्र्यभि-व्यक्तं ब्रह्म उपास्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

भूतादीनां पादानामवयवानां व्यपदेशस्य ब्रह्मण्येवोपपत्तेः उपपन्न-त्वाच्च एवं गायत्रीशब्देन गायत्र्यवच्छिन्नं ब्रह्मैवोच्यत इत्यर्थः । 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इति वाक्ये गायत्र्याः पञ्चमहाभूतादिसकलप्रपञ्चात्मकत्व-मुक्तम् । तच्च गायत्र्यवच्छिन्नस्य ब्रह्मण एव संभवति, न केवलगायत्र्या इति भावः ॥ २६ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति गायत्रीवाक्ये त्रिपाद्ब्रह्मणः ब्रह्माण्डान्त-र्वर्तित्वमुक्तम् । 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति ज्योतिर्वाक्ये तु त्रिपाद्ब्रह्मणः ब्रह्माण्डादुपरि अवस्थानमुक्तम् । तथाचोपदेशभेदात् उपदेशयोः गायत्रीवाक्यज्योतिर्वाक्ययोः भेदात् परस्परविरुद्धार्थकत्वात् नेति चेन्न प्रामाण्यं नास्तीति चेन्न । उभयस्मिन्वाक्यद्वयेऽपि अविरोधात् विरोधाभावात् । दिवीति सप्तमीविभक्तेः लक्षणया पञ्चमीविभक्त्यर्थ-बोधकत्वादिति भावः ॥ २७ ॥

इन्द्रप्राणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इति श्रुतौ प्राणः परमात्मा, न प्राणवायुः । कुतः तथानुगमात् 'प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दोऽजरोऽमृतः' इति वाक्ये ब्रह्म-लिङ्गाभिधानादित्यर्थः ॥ २८ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति
चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

वक्तुरिन्द्रस्यात्मोपदेशात् शरीरोपदेशादिन्द्रशरीरमेव उपास्यमिति चेन्न । अध्यात्मसंबन्धभूमा आनन्दामृतत्वाद्यध्यात्मलिङ्गबाहुल्यमस्मिन् वाक्ये उपलभ्यते, न तु वज्रहस्तत्वादिकमिन्द्रशरीरलिङ्गम् । अत इन्द्र-शरीरमध्यवर्ती परमात्मैव उपास्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥

इन्द्रस्य देहातिरिक्तात्मज्ञानाभावात् नोपदेष्टृत्वमित्याशङ्क्याह-

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रस्यापि शुकवामदेवादिवत् शास्त्रजन्यब्रह्मसाक्षात्कारवत्त्वात् उपदेश उपपद्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नो-
पासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' इति श्रुतौ जीवमुख्यप्राणलिङ्गानामपि विद्यमानत्वान्न ब्रह्मोपासनामात्रपरमिति चेन्न । इष्टापत्तेः । कुतः ? उपासात्रैविध्यात् प्राणजीवब्रह्मविषयकोपासनात्रयस्याङ्गीकृतत्वात् इह तद्योगात् अस्मिन् वाक्ये उपासनात्रयस्य स्थूलारुन्धतीन्यायेन निर्गुणब्रह्मज्ञानसाधनत्वेन उपयुक्तत्वादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

सर्वत्रप्रसिद्ध्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सर्वत्र प्रसिद्ध उपदेशात् ॥ १ ॥

'मनोमयः प्राणशरीरः' इति वाक्ये परमात्मा उपास्यः । कुतः ? 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इतिवाक्ये सर्वत्र प्रसिद्धस्य ब्रह्मणः उपक्रान्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

विवक्षितानां सत्यसंकल्पादीनां गुणानां ब्रह्मण्येवोपपत्तेरित्यर्थः ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

शारीरः जीवः नोपास्यः । कुतः ? अनुपपत्तेः सत्यसंकल्पादिधर्माणां जीवे अनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

उपास्योपासकभावव्यपदेशाच्च न जीव उपास्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

ब्रह्मशब्दप्रयोगादित्यर्थः ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

'यं यं वापि स्मरन् भावम्' इति स्मृतेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न
निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

'एष त आत्मान्तर्हृदये' इति श्रुतेः अल्पपुण्डरीकस्थानकत्वात् तद्व्यपदेशादणुत्वव्यपदेशाच्च न परमात्मा उपास्य इति चेन्न । निचाय्यत्वादणुत्वेन ध्यातुं शक्यत्वात् व्यापकस्य ब्रह्मणो ध्यातुमशक्यत्वाच्च । व्योमवत् यथा व्यापकस्याकाशस्य सूचीरन्ध्रादौ अणुत्वम्, एवं ब्रह्मणोऽपि हृत्पुण्डरीके अणुत्वं ध्यानार्थमुक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

ब्रह्मणोऽपि हृत्पुण्डरीकावस्थानाङ्गीकारे जीववत् सुखदुःखभोगप्रसङ्ग इति चेन्न । वैशेष्यात् जीवस्य पुण्यपापकर्तृत्वात् सुखदुःखभोगः, ईश्वरस्य तु पुण्यपापकर्तृत्वाभावात् न भोग इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अत्त्रधिकरणम् ॥ २ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदने' इत्यादिश्रुतौ अत्ता संहर्ता परमात्मा, न जीवः । कुतः ? चराचरग्रहणात् चराचरसंहर्तृत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति श्रुतौ ब्रह्मणः पृष्टत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥

गुहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

'ऋतं पिबन्तौ' इति श्रुतौ गुहां प्रविष्टौ जीवपरमात्मानौ न बुद्धिजीवौ । कुतः ? तद्दर्शनात् 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिश्रुतौ जीवपरमात्मप्रतिपादनदर्शनादित्यर्थः ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

'ब्रह्मविदो वदन्ति' इत्युत्तरवाक्ये परमात्मप्रतिपादनादित्यर्थः ॥ १२ ॥

अन्तराधिकरणम् ॥ ४ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

'अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्यादिश्रुतौ अन्तरः अक्षिमध्यवर्ती परमात्मा, न जीवः । कुतः ? उपपत्तेः अमृतत्वादिधर्माणां ब्रह्मण्येवोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

आदित्यमण्डलहृत्पुण्डरीकादिशुद्धस्थानेषु ब्रह्मोपासनस्य आदिपदात् तद्धर्मस्य च अन्यत्र उपदिष्टत्वादक्षिमण्डलस्यापि शुद्धस्थानत्वात्तत्र ब्रह्मोपासनं युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति पूर्ववाक्ये सुखस्वरूपस्य ब्रह्मणः अभिधानात् अक्षिमण्डलमध्यवर्त्यपि ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

श्रुतोपनिषत्कानां श्रुतवेदान्तशास्त्राणामुपासकानां या गतिः देवयानमार्गः, तस्याः 'तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति' इत्युत्तरवाक्ये अभिधानाच्च अक्षिमध्यवर्ती परमात्मेत्यर्थः ॥ १६ ॥

सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षं दूषयति—

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

अनवस्थितेः प्रतिबिम्बस्य सर्वथा अक्षिण्यनवस्थितत्वात् असंभवाच्च अमृतत्वादिधर्माणां प्रतिबिम्बे असंभवाच्च नेतरः प्रतिबिम्बो न भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतौ अधिदैवादिषु पृथिव्यादिषु य अन्तर्यामी उक्तः, स परमात्मा । कुतः ? तद्धर्मव्यपदेशात् 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' इत्युत्तरवाक्ये ब्रह्मधर्मव्यपदेशादित्यर्थः ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

कपिलस्मृतिप्रतिपाद्यं स्मार्तं प्रधानमन्तर्यामी न भवति । कुतः ? अतद्धर्माभिलापात् त्रिगुणत्वादीनां प्रधानधर्माणामभिलापाभावादित्यर्थः ॥ १९ ॥

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

शारीरः जीवोऽपि अन्तर्यामी न भवति । कुतः ? उभयेऽपि काण्वा माध्यन्दिनाश्च एनं जीवं भेदेन अन्तर्यामिभिन्नतया अधीयते अध्ययनं कुर्वन्तीत्यर्थः । 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति' इति श्रुतौ जीवस्य परमात्मनियम्यत्वप्रतिपादनात् जीवानां सर्वेषां नियन्ता परमात्मैव, न जीव इत्यर्थः ॥ २० ॥

अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

'यत्तदद्रश्यम्' इत्यादिश्रुतौ यः अदृश्यत्वादिगुणकः उक्तः, स परमात्मा । कुतः ? धर्मोक्तेः धर्माणां सर्वज्ञत्वादीनामुक्तत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः' इति श्रुतौ अप्राणत्वादिविशेषणात् 'अक्षरात् परतः परः' इति अक्षरात् प्रधानात् भेदव्यपदेशाच्च अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव, नेतरौ प्रधानजीवौ न भवत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इत्यत्र श्रुतौ मूर्धादिरूपोपन्यासात् परमात्मैवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

वैश्वानराधिकरणम् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

वैश्वानरः परमात्मा । साधारणशब्दानां मध्ये विशेषशब्दात् 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इति श्रुतौ ब्रह्मशब्दप्रयोगादित्यर्थः ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

'यस्याग्निरास्यम्' इत्यादिश्रुतौ प्रतिपाद्यमानं विश्वरूपत्वमनुमानं परब्रह्मलिङ्गमित्यर्थः ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

वैश्वानरशब्दादिभ्यः अन्तःप्रतिष्ठानाच्च 'स यो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति श्रुतौ शरीरान्तःप्रतिष्ठितत्वव्यपदेशाच्च वैश्वानरः परमात्मा न भवति, किं तु जाठराग्निरिति चेत्, न तथा जाठराग्न्यवच्छिन्नब्रह्मणि दृष्ट्युपदेशात् ध्यानोपदेशात्, असंभवा

द्युमूर्धत्वादीना केवलजाठराग्नौ असंभवात् । पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः एनं वैश्वानरं पुरुषमधीयते पुरुषं वदन्ति 'स यो हैतमाग्निम्' इति श्रुतावेवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

अत एव द्युमूर्धत्वादिधर्माणामसंभवादेव भूतं, बाह्याग्निर्देवता अग्न्यभिमानिनी देवता च वैश्वानरशब्दार्थो न भवति, किं तु जाठराग्न्यवच्छिन्नः परमात्मैव वैश्वानरशब्दार्थ इत्यर्थः ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

साक्षात् जाठराग्न्यवच्छिन्नात्मलक्षणां विनैव जाठराग्न्यनवच्छिन्ने केवलब्रह्मण्यपि वैश्वानरशब्दस्य अविरोधं विरोधाभावं जैमिनिर्मन्यते । विश्वश्चासौ नरश्च विश्वनरः, विश्वाभिन्नः नरः परमात्मा । विश्वनर एव वैश्वानरः । स्वार्थे तद्धितप्रत्ययः राक्षसवायसादिशब्दवत् । तथा च प्रपञ्चाभिन्ने ब्रह्मणि वैश्वानरशब्दस्य योगव्युत्पत्त्या प्रवृत्तिसंभवात् वैश्वानरशब्देन व्यापकः परमात्मैवोच्यत इति भावः । अग्निशब्दोऽपि अग्रं नयतीति व्युत्पत्त्या श्रेष्ठत्ववाचक इति भावः ॥ २८ ॥

व्यापकस्य परमात्मनः प्रादेशमात्रपरिमाणवत्त्वमसङ्गतमित्याशङ्क्याह—

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

व्यापकोऽपि परमात्मा प्रादेशमात्रं शरीरं धृत्वा उपासकानां प्रत्यायको भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

व्यापकस्य परमात्मनो ध्यातुमशक्यत्वात् प्रादेशमात्रशरीरविशिष्टतया ध्यातव्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

संपत्तेः मूर्धपादाद्यवयवसंपन्नत्वात् प्रादेशमात्रत्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

एनं परमात्मानम् अस्मिन् भ्रूमध्ये जाबाला उपास्यमामनन्ति । अतः प्रादेशमात्रपरिमाणवत्त्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

'यस्मिन् द्यौः पृथिवी' इति श्रुतौ द्युभ्वादिप्रपञ्चस्य आयतनम् अधिष्ठानं ब्रह्मैव । कुतः ? स्वशब्दात् आत्मशब्दप्रयोगादित्यर्थः ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इति श्रुतौ 'तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः' इत्यादिश्रुतौ च मुक्तैः रागद्वेषादिविनिर्मुक्तैः उपसृप्यत्वव्यपदेशात् प्राप्यत्वव्यपदेशाच्च द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥३॥

अनुमानं प्रधानं द्युभ्वाद्यायतनं न भवति । अतच्छब्दात् प्रधानप्रतिपादकत्रिगुणादिशब्दाभावादित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

प्राणभृज्जीवोऽपि द्युभ्वाद्यायतनं न भवति । जीवस्य प्रपञ्चाधिष्ठानत्वासंभवादित्यर्थः ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥

'तमेवैकं जानथ' इति श्रुतौ ज्ञातृज्ञेयभावव्यपदेशादित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

'स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठाम्' इति ब्रह्मप्रकरणादित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

'द्वा सुपर्णा' इति मन्त्रे ब्रह्मणः साक्षितया अवस्थानं, जीवस्य कर्मफलभोक्तृत्वं च श्रूयते । अतः द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ७ ॥

भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

'भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यो, भूमानं भगवो विजिज्ञासे' इत्यादिश्रुतौ भूमा परमात्मा । कुतः ? संप्रसादात् जीवात् अधि उपरि उपदेशादित्यर्थः ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

सुखरूपत्वामृतत्वादिधर्मोपपत्तेश्च भूमा ब्रह्मैव, न भूताकाश इत्यर्थः ९

अक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

'कस्मिन् खल्वाकाश ओतः प्रोतः' इत्यादिश्रुतौ अक्षरं ब्रह्म । कुतः ? अम्बरान्तधृतेः अम्बरान्तस्य प्रपञ्चस्य धृतेः धारणादित्यर्थः । ओंकारस्य तु प्रपञ्चधारकत्वं न संभवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा च परा देवता । कुतः ? प्रशासनात् 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन' इति श्रुतौ आज्ञाग्रहणात् । न च जडस्य ओंकारस्याज्ञा संभवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

तर्हि अक्षरं प्रधानमस्त्वित्याशङ्क्याह—

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

प्रधानभावव्यावृत्तेश्च प्रधानम् अक्षरं न भवति । जडस्य प्रधानस्य प्रशासनासंभवादित्यर्थः ॥ १२ ॥

ईक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

'यः पुनरेतम्' इत्यादिश्रुतौ 'परं पुरुषमभिध्यायीत' इत्यत्र परः परमात्मैव, न हिरण्यगर्भः । कुतः ? 'पुरुषमीक्षते' इति वाक्यशेषे साक्षात्कारविषयत्वव्यपदेशादित्यर्थः ॥ १३ ॥

दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

'अथ यदिदमस्मिन्' इति श्रुतौ दहराकाशः परमात्मैव, न भूताकाशः । कुतः ? उत्तरेभ्यः 'एष आत्मा अपहतपाप्मा' इति श्रुतौ सत्यसंकल्पादिलिङ्गानां विद्यमानत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

'इमाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्यः' इति श्रुतौ सर्वेषां जीवानां सुषुप्तिकाले दहराकाशे लयश्रवणात् ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति योगव्युत्पत्त्या ब्रह्मलोकशब्दस्य परब्रह्मवाचकत्वाच्च दहराकाशः परमात्मेत्यर्थः । तथा हि

दृष्टं लिङ्गं च 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति श्रुतौ सर्वे जीवानां सुषुप्तिकाले ब्रह्मणि अवस्थानं दृष्टम्। तदपि लिङ्गं ज्ञापक मित्यर्थः ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

'एष सेतुर्विधरणः' इति श्रुतौ धृतिरूपमहिम्नः अस्मिन् वाक्ये अस्य दहराकाशस्य उपलब्धेश्च दहराकाशः परमात्मैव, न भूताकाशः। जडस्य वर्णाश्रममर्यादाविधारकत्वासंभवादित्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादिश्रुतौ आकाशशब्दस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

इतरपरामर्शात् 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे' इति श्रुतौ ब्रह्मशब्दे इतरस्य जीवस्य लक्षणया परामर्शात् प्रतिपादनात् दहराकाशोऽपि जी इति चेत्, न। असंभवात् सत्यसंकल्पादिधर्माणां जीवे असंभवा दित्यर्थः ॥ १८ ॥

उत्तराधिकरणम् ॥ ६ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

उत्तराच्चेत् 'स एष संप्रसादः' इत्युत्तरवाक्ये संप्रसादशब्दे जीवप्रतिपादनात् दहराकाशशब्देनापि जीव एव प्रतिपाद्यत इति चे न। आविर्भूतस्वरूपः मुक्तजीवः प्रतिपाद्यते। मुक्तजीवश्च परमात्मै वेत्यर्थः ॥ १९ ॥

मुक्तजीवस्य ब्रह्मत्वेन जीवत्वाभावात् संप्रसादशब्दप्रयोगोऽनुप इत्याशङ्क्याह—

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

जीवपरामर्शः अन्यार्थः ब्रह्माभेदप्रतिपादनार्थ इत्यर्थः ॥ २० ॥

अल्पश्रुतिरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

दहरशब्देन अल्पपरिमाणवत्त्वश्रवणात् व्यापकस्य ब्रह्मणः अल्पपरि माणासंभवाद्दहराकाशो जीव इति चेत्, तदुक्तम् उपासनार्थम् अ परिमाणमुक्तमिति पूर्वमेवोक्तमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अनुकृत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्' इति श्रुतौ तस्य सूर्यचन्द्रादिप्रपञ्चस्य अनुकृतेः परमात्मानमनुसृत्य भानात् 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतौ तच्छब्देन परमात्मैवोच्यते न सूर्यचन्द्रादिव्यतिरिक्तं लौकिकं तेज इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

'न तद्भासयते सूर्यः' इति स्मृतौ च सूर्यचन्द्राद्यप्रकाश्यत्वं परमात्मनः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रमिताधिकरणम् ॥ ८ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

'ईशानो भूतभव्यस्य' इति श्रुतौ ईशानशब्दप्रयोगादेव अङ्गुष्ठमात्रः परमात्मा प्रमितः निश्चितः, न जीव इत्यर्थः ॥ २४ ॥

व्यापकस्य ब्रह्मणः अङ्गुष्ठपरिमाणवत्त्वमसंगतमित्याशङ्कयाह—

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

हृत्पुण्डरीकस्याल्पत्वात्पुण्डरीकावच्छिन्नस्य ब्रह्मणः अङ्गुष्ठपरिमाणत्वमुपपन्नमित्यर्थः । कुतः ? मनुष्याधिकारत्वात् शास्त्रस्य, उपासनाकाण्डस्य ज्ञानकाण्डस्य च मनुष्याधिकारत्वात्, मनुष्याणां च मन्दबुद्धितया व्यापकब्रह्मोपासनायामधिकारासंभवादित्यर्थः ॥ २५ ॥

देवताधिकरणम् ॥ ९ ॥

मनुष्याधिकारत्वकथनात् देवानामधिकारो नास्तीति शङ्कां निराकरोति—

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

'तद्यो यो देवानाम्' इत्यादिश्रुतेः तदुपरि तेषां मनुष्याणामुपरि स्वर्गलोके स्थितानां देवानामधिकारोऽस्तीति बादरायणो मन्यते । कुतः ? संभवात् तेषामपि ब्रह्मलोककामनावत्त्वेन मुमुक्षुत्वेन च ब्रह्मविद्यायामधिकारसंभवादित्यर्थः । ननु, चतुर्थ्यन्तशब्दानामेव देवतात्वात् कथं ब्रह्मविद्यायामधिकार इति चेत्, न । चतुर्थ्यन्तशब्दवाच्यानां

विग्रहवतीनां देवतानां पुराणादिषु प्रतिपादितत्वेन ब्रह्मविद्यायामधिका संभवादित्यर्थः ॥ २६ ॥

विग्रहवद्देवताङ्गीकारे बाधकमाशङ्क्य निराकरोति—

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

एकस्मिन् दिने क्रियमाणेषु अनेकेषु यागेषु एकस्येन्द्रस्य गमनास भवात् कर्मानुष्ठानविरोध इति चेत्, न। अनेकप्रतिपत्तेः योगिनामि देवतानामपि योगप्रभावात् अनेकशरीरधारणस्य पुराणादिषु प्रतिपा तत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

इन्द्रादिदेवानां विग्रहवत्त्वाङ्गीकारे विग्रहाणामनित्यत्वात् तत्प्रति दकवेदस्याप्यनित्यत्वं स्यादिति शङ्कते—

शब्द इति चेन्नातःप्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

शब्दे वेदे नित्यत्वविरोध इति चेत्, न। अतः प्रभवात् अतः वेद देवादिप्रपञ्चस्य प्रभवादुत्पत्तेरित्यर्थः। प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृ भ्यामित्यर्थः ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

अत एव देवतादिप्रपञ्चं प्रति कारणत्वादेव वेदस्य नित्यत्वमित्यर्थः ॥

इन्द्राणां प्रतिकल्पं विभिन्ननामरूपवत्त्वाद्वेदस्य कथं तत्प्रतिपादक मित्याशङ्कां परिहरति—

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

समाननामरूपत्वात् सर्वेषामिन्द्राणां सर्वेषु कल्पेषु समाननामरूपत्वा आवृत्तावपि इन्द्रपरंपरायामङ्गीक्रियमाणायामपि अविरोधः वेदस्य इ प्रतिपादकत्वविरोधो नास्ति। कुतः? दर्शनात् श्रुतेः स्मृतेश्चेत्यर्थः। ए ग्निवायुवरुणादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

'असौ वा आदित्यो देवमधु' इत्यादिश्रुतौ मध्वादिषु आदित्य ण्डलप्राप्तिफलकेषु मधुविद्यादिषु देवानामधिकारासंभवात् ब्रह्मवि यामप्यनधिकारं जैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

नक्षत्रमण्डलेष्वेव लोके इन्द्रादिशब्दप्रयोगान्मण्डलानामचेतनत्वाच्च नाधिकार इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

मधुविद्यादिषु अधिकाराभावेऽपि ब्रह्मविद्यायामधिकारं बादरायणो मन्यते। अस्ति हि मण्डलाभिमानिनी मण्डलातिरिक्ता विग्रहवती नानादेवता अस्ति, पुराणेषु प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अपशूद्राधिकरणम् ॥ १० ॥

'अहहारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु' इति श्रुतौ शूद्रशब्दप्रयोगात् शूद्राणामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति शङ्कां परिहरति—

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

अस्य जानश्रुतेः तदनादरश्रवणात्तेषां हंसानाम् अनादरवचनश्रवणात् शुगुत्पन्ना। तदाद्रवणात् तया शुचा रैकसमीपं प्रति आगमनात् सूच्यते शूद्रशब्देन जानश्रुतिः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

उत्तरत्र उत्तरवाक्ये चैत्ररथाख्येन क्षत्रियेण सहपाठात् लिङ्गात् जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वगतेः क्षत्रियत्वनिश्चयादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानामेव श्रुतिषु उपनयनाध्ययनादिसंस्कारविधानात् शूद्राणां च तदभावाभिलापाच्च शूद्रस्य न ब्रह्मविद्यायामधिकार इत्यर्थः॥३६॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

शूद्रत्वाभावनिश्चये सति ज्ञानिनां ब्रह्मविद्योपदेशे प्रवृत्तिदर्शनाच्च न शूद्रस्याधिकार इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

वेदश्रवणवेदाध्ययनवेदार्थज्ञानप्रतिषेधाच्च शूद्राणां न ब्रह्मविद्याधिकार इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

कम्पनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

'यदिदं किं च जगत्सर्वम्' इति वाक्ये प्राणशब्देन ब्रह्मोच्यते, न प्राणवायुः। कुतः? सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्माज्ञया कम्पनादित्यर्थः ॥३९॥

ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम् ॥ १२ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्' इति श्रुतौ ज्योतिश्शब्देन ब्रह्मोच्यते, न तु सूर्यादिज्योतिः । कुतः ? दर्शनात् 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति श्रुतौ ज्योतिश्शब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनादित्यर्थः ॥ ४० ॥

अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता' इति श्रुतौ आकाशः परमात्मा, न तु भूताकाशः । कुतः ? अर्थानां पदार्थानामन्तरत्वव्यपदेशात् नाम-रूपात्मकसकलप्रपञ्चान्तर्यामित्वव्यपदेशादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः' इति श्रुतौ मुक्तजीवः प्रतिपाद्यते न तु बद्धजीवः । कुतः ? सुषुप्त्यवस्थायाम् उत्क्रान्त्यवस्थायां च जीवब्रह्माभेदस्य द्विवारं प्रतिपादितत्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' इत्युत्तरश्रुतौ ईशानादिशब्दप्रयोगाद्-मुक्तजीवपरामिदं वाक्यमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्य-स्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इत्यादिश्रुतौ एकेषां शाखायामानुमानिकमपि प्रधानमपि अव्यक्तशब्देन प्रतिपाद्यत इति चेत्, न । शरीर-रूपकविन्यस्तं रथत्वेन निरूपितं, तस्य गृहीतेः ग्रहणादित्यर्थः ॥ १ ॥

स्थूलशरीरस्य व्यक्तत्वात् कथमव्यक्तशब्देन ग्रहणमित्याशङ्क्याह

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

सूक्ष्मं लिङ्गशरीरमव्यक्तशब्देन गृह्यते। कुतः? तदर्हत्वात् लिङ्गशरीरस्य अव्यक्तशब्दार्थत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

तदधीनत्वात् स्थूलशरीरस्य लिङ्गशरीराधीनत्वात् स्थूलशरीरमपि अर्थवत् अव्यक्तशब्देन अर्थाद्गृह्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वस्य अवचनात् अनुक्तेश्च न प्रधानमव्यक्तशब्दवाच्यमित्यर्थः॥४॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

वदतीति चेन्न 'अशब्दमस्पर्शम्' इति वाक्यं प्रधानस्य ज्ञेयत्वं वदतीति चेन्न, प्राज्ञः परमात्मा अस्मिन्वाक्ये प्रतिपाद्यते। कुतः? प्रकरणात् ब्रह्मप्रकरणादित्यर्थः ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

'स त्वमग्निम्' इत्यादिश्रुतेः 'तं दुर्दर्शं गुहाहितम्' इत्यादिश्रुतेश्च 'येयं प्रेते विचिकित्सा' इति श्रुतेश्च त्रयाणामग्निजीवपरमात्मनामुपन्यासः प्रतिवचनं, त्रयाणामेव प्रश्नश्च। प्रधानस्य प्रश्नप्रतिवचने न स्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

महच्छब्दस्य जीववाचकत्ववदव्यक्तशब्दस्यापि शरीरवाचकत्वमित्यर्थः।

चमसाधिकरणम् ॥ २ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

चमसवत् 'अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः' इति वाक्यवत् अविशेषात् संदिग्धार्थकत्वात् 'अजामेकाम्' इति वाक्यं न प्रधाननिश्चायकमित्यर्थः ॥ ८ ॥

इदं तच्छरीरमिति वाक्यं यथा चमसवाक्यस्यार्थस्य निश्चायकम्, एवं 'यदग्ने रोहितं रूपम्' इति छान्दोग्यवाक्यमजावाक्यस्यार्थनिश्चायकमित्याह—

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

'यदग्ने रोहितं रूपम्' इत्यादिश्रुतौ ज्योतिरुपक्रमा तेजोऽबन्नात्मिका अवान्तरप्रकृतिः अजाशब्देन प्रतिपाद्यते । एके शाखिनः तथा लोहितशुक्लकृष्णरूपवत्त्वं तेजोऽबन्नानामधीयत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अजाशब्दस्य जन्मरहितवस्तुवाचकत्वात् तेजोऽबन्नात्मिकाया अवान्तरप्रकृतेर्जन्मवत्त्वात् कथमजाशब्देन तेजोऽबन्नग्रहणमित्याशङ्क्याह–

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

कल्पनोपदेशात् सादृश्योपदेशात् अविरोधः अजाशब्दस्य विरोधो नास्तीत्यर्थः । मध्वादिवत् 'असौ वा आदित्यो देवमधु' इत्यत्र यथा आदित्यस्य मधुसादृश्यमुच्यते, एवमवान्तरप्रकृतेरपि छागासादृश्यमुच्यते । छागाया अपि कस्याश्चिल्लोहितशुक्लकृष्णरूपवत्त्वात् स्वसदृशप्रजावत्त्वाच्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

संख्योपसंग्रहात् पञ्चविंशतिसंख्याश्रवणात् पञ्चविंशतितत्त्वानि श्रुतिप्रतिपाद्यानीति चेत्, न । कुतः ? नानाभावात् लोके पञ्चविंशतिसंख्याविशिष्टानां पदार्थानां बहूनां सत्त्वात् अतिरेकाच्च आकाशस्य पञ्चविंशतिसङ्ख्याबहिर्भूतत्वेन षड्विंशतितत्त्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः ॥ ११ ॥

'यस्मिन् पञ्च पञ्चजनाः' इति वाक्यार्थविशेषनिर्णायकं 'प्राणस्य प्राणम्' इति वाक्यशेषमाह––

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः' इति निघण्टुवचनेन पञ्चजनशब्दस्य पुरुषवाचकत्वात् पुरुषसंबन्धिनः 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः' इति वाक्यस्थाः लक्षणया पञ्चजनशब्देन प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ज्योतिषाधिकरणम् ॥ ४ ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

एकेषां काण्वादीनाम् अन्ने अन्नशब्दे असति सति ज्योतिषा सह पञ्च प्राणादयो ग्रहीतव्या इत्यर्थः । 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति श्रुतौ सूर्यादिज्योतिषः कथितत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

कारणत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

'आत्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुतौ आकाशमात्रस्यैव ब्रह्मजन्यत्वप्रतिपादनात् ब्रह्मणः पञ्चमहाभूतकारणत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादिश्रुतिषु आकाशादिषु पञ्चमहाभूतेषु ब्रह्मणः साक्षात्कारणत्वेन प्रतिपादितत्वात् 'आकाशाद्वायुः' इत्यत्रापि आकाशादिशब्दैः आकाशाद्यवच्छिन्नब्रह्मण एव कारणत्वमुच्यत इति न विरोध इत्यर्थः ॥ १४ ॥

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

आकाशादिशब्दैरपि आकाशावच्छिन्नब्रह्मण एव लक्षणया प्रतिपादनात् न विरोध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

जगद्वाचित्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

'यो वै बालाके' इति श्रुतौ एतच्छब्दस्य जगद्वाचकत्वात् जगत्कारणत्वेन ब्रह्मैवास्मिन् वाक्ये प्रतिपाद्यते, न हिरण्यगर्भ इत्यर्थः॥१६॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

'तद्यथा स्वैः श्रेष्ठी भुङ्क्ते' इत्यादिश्रुतौ जीवमुख्यप्राणलिङ्गानामपि विद्यमानत्वात् न ब्रह्मोपासनामात्रपरमिति चेत् तद्व्याख्यातं जीवमुख्यप्राणब्रह्मविषयकमुपासनात्रयं भविष्यतीति 'प्राणस्तथानुगमात्' इत्यधिकरणे व्याख्यातमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

अन्यार्थं ब्रह्मप्रतिपादनार्थं स्थूलारुन्धतीन्यायेन प्रश्नप्रतिवचनाभ्या जीवमुख्यप्राणौ प्रतिपादितावपीति जैमिनिः, अन्ये वृद्धाश्च वदन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ ७॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेन इदं सर्वं विदितं भवति' इति आत्मज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादकवाक्यस्य ब्रह्मण्येव अन्वयादुपपन्नत्वात् 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इति वाक्यं ब्रह्मपरमेव, न जीवपरमित्यर्थः ॥ १९ ॥

जीवानामनादित्वेन ब्रह्मजन्यत्वाभावात् ब्रह्मज्ञानेन जीवज्ञानमनुपपन्नमित्याशङ्क्य मतत्रयमाह—

प्रतिज्ञा सिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

प्रतिज्ञा ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञैव सिद्धेः जीवानामुत्पत्तेर्लिङ्गं ज्ञापकमित्यर्थः। जीवानामपि पञ्चमहाभूतवत् ब्रह्मजन्यत्वात् कार्यकारणयोर्भेदाभेदाङ्गीकारात् ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादकवाक्यमुपपन्नमिति भेदाभेदवादी आश्मरथ्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

संसारदशायां जीवब्रह्मणोर्भेदः, मोक्षदशायामभेदः इति कालभेदेन भेदाभेदवादिनो मतमाह—

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

उत्क्रमिष्यतः देहाद्यभिमानं त्यजतः मुक्तजीवस्य एवंभावात् ब्रह्माभिन्नत्वात् ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानम् उपपद्यत इति औडुलोमिर्मन्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सर्वदा अत्यन्ताभेदवादिमतमाह—

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अवस्थितेः सर्वदा बिम्बप्रतिबिम्बभावेन जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभेदावस्थानात् भेदस्य च मिथ्यात्वात् ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपन्नमिति मुख्यसिद्धान्ती काशकृत्स्नो मन्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

परमाण्वादयः प्रपञ्चस्य उपादानकारणम्, ईश्वरस्तु निमित्तकारणमात्रमिति नैयायिकादयो वदन्ति। तन्मतं निराकरोति—

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

ब्रह्म प्रकृतिः उपादानकारणं, चकारान्निमित्तकारणं च। कुतः? प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधात् प्रामाण्यादित्यर्थः। 'उत तमादेशमप्राक्ष्यः' इति प्रतिज्ञाश्रुतिः। 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति दृष्टान्तश्रुतिः। उभयप्रामाण्यनिर्वाहार्थं निमित्तत्वमुपादानत्वं च ब्रह्मणो वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

'सोऽकामयत' इति श्रुतौ इच्छोपदेशात् ब्रह्मणः स्वविषयकसंकल्पोपदेशादुपादानकारणत्वं निमित्तकारणत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ' इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मण्येव सृष्टिप्रलयाम्नानात् निमित्तत्वमुपादानत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

' तदात्मानं स्वयमकुरुत ' इत्यादिश्रुतौ आत्मकृतेः परमात्मविषयकप्रयत्नात् प्रपञ्चस्य परिणामात् निमित्तकारणत्वमुपादानकारणत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' इति श्रुतौ योनिशब्दश्रवणादुपादानकारणत्वमपि ब्रह्मणो वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः[1] ॥ २८ ॥

एतेन प्रपञ्चस्याभिन्ननिमित्तोपादनकत्वव्यवस्थापनेन सर्वे भेदवादा व्याख्याताः निराकृता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्च संपूर्णः ॥

---

१ अध्यायसमाप्तिद्योतनाय पुनरुक्तिः ।

श्रीमच्छंकरभगवत्पादशिष्यप्रणीता

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

(अद्वैतमञ्जरी)

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रधानस्य जगत्कारणत्वानङ्गीकारे स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गः साङ्ख्या दिस्मृतीनामप्रामाण्यदोषप्रसङ्ग इति चेत्, न । ब्रह्मणो जगत्कारणत्वा नङ्गीकारे अन्यस्मृतीनां मन्वादिस्मृतीनामप्रामाण्यदोषप्रसङ्गात् । न च विनिगमकाभावः । श्रुतिमूलकत्वेन मन्वादिस्मृतीनां प्रबलत्वात्, साङ्ख्या दिस्मृतीनां तु श्रुतिविरुद्धार्थत्वेन दुर्बलत्वादप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

अस्तु वा प्रधानं जगत्कारणम् । वेदान्तिभिरपि मायाया जगत्का रणत्वाङ्गीकारात् । स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्यमात्र एव वादिनां विवादात् महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रादिकं तु अप्रामाणिकमित्याह—

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

इतरेषां महदहङ्कारादीनामनुपलब्धेः श्रुतौ अप्रतिपादितत्वादप्रा माणिकत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

ईश्वराप्रेरितस्य जडस्य प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगदुपादानकारणत्व वादिनां साङ्ख्यानां मतं निराकृत्य ईश्वरप्रेरितस्य जडस्य प्रधानस्य जग दुपादानकारणत्ववादिनां योगिनां मतं निराकरोति—

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

एतेन सांख्यस्मृतिनिराकरणेन योगस्मृतिरपि प्रत्युक्ता निरस्तेत्यर्थः ॥ ३ ॥

नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

पूर्वपक्षः—

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

अस्य ब्रह्मणः विलक्षणत्वात् ज्ञानात्मकतया जडप्रपञ्चविलक्षणत्वात् जगत्कारणत्वं न संभवति । तथात्वं च विलक्षणत्वं च 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति शब्दान्निश्चीयत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

'तत्तेज ऐक्षत, ता आप ऐक्षन्त' इत्यादिश्रुतिषु पञ्चमहाभूतानामपि चेतनत्वं प्रतीयते । तथा च प्रपञ्चब्रह्मणोः विलक्षणत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

विशेषानुगतिभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां पञ्चमहाभूताभिमानिदेवतानामेव ईक्षणादिव्यापार उच्यते, न जडानां च महाभूतानामित्यर्थः ॥ ५ ॥

सिद्धान्तः—

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

अचेतनस्य गोमयस्य चेतनवृश्चिकोत्पत्तिहेतुत्वं लोके दृश्यते । चेतनस्य ऊर्णनाभेः अचेतनतन्तुकारणत्वं दृश्यते । तद्वच्चेतनस्य ब्रह्मणः अचेतनप्रपञ्चं प्रति कारणत्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति श्रुतौ सृष्टेः पूर्वं प्रपञ्चस्य अत्यन्तासत्त्वप्रतिपादनात् शशशृङ्गतुल्यस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मजन्यत्वं न संभवतीति चेत्, न । प्रतिषेधमात्रत्वात् स्थूलावस्थाप्रतिषेधमात्रत्वात् प्रलयसमयेऽपि सूक्ष्मरूपेण प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि सत्त्वात् उत्पत्तिरुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

पूर्वपक्षः—

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

अपीतौ प्रलयकाले तद्वत्प्रसङ्गात् प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि एकीभूतत्वादसमञ्जसं पुनरुत्पत्तिः न संभवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सिद्धान्तः—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

मण्डूकशरीराणां पृथिव्यामेकीभूतानां यथा वर्षाकाले पुनरुत्पत्ति तद्वत् ब्रह्मणि एकीभूतस्य संस्काररूपेण विद्यमानस्य प्रपञ्चस्योत्पत्ति संभवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

प्रधानं जगत्कारणमिति मतेऽपि अयं दोषस्तुल्यः । प्रलयकाले प्रप ञ्चस्य प्रधान एकीभूतत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

तर्काणामनुमानानाम् अप्रतिष्ठानात् व्यभिचारादिदोषदुष्टत्वेन अप्र माणत्वात् असदनुमानसिद्धं प्रधानं जगत्कारणं न भवति । पूर्वपक्ष मध्ये शङ्कते—अन्यथानुमेयमिति । अन्यथा व्यभिचारादिदोषरहितत्वे सावधानैरस्माभिः प्रधानमनुमेयमिति चेत्, सिद्धान्ती दूषयति—एवम प्यविमोक्षप्रसङ्गः नैयायिकादिभिः परमाणूनां जगत्कारणत्वव्यवस्थापना प्रधानमेव जगत्कारणमिति निश्चयासंभवात् प्रकृतिपुरुषविवेकाभावा मोक्षो न स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

एतेन जडप्रधानकारणवादिनिराकरणेन शिष्टैर्मन्वादिभिः अपरिगृहीता जडपरमाण्वादिकारणवादिनोऽपि व्याख्याता निराकृता इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

वेदान्तिमते ब्रह्मणः भोक्त्रापत्तेः भोक्तृभेदाङ्गीकारात् अविभागश्चे ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वं, जीवानां बद्धत्वमिति विभागो न स्यादिति चेत् न । स्याल्लोकवत् यथा लोके मलिनदर्पणादौ प्रतिबिम्बितमुखस्य मलि नत्वं, बिम्बमुखस्य स्वच्छत्वम्, एवं मलिनान्तःकरणेषु प्रतिबिम्बितान जीवानां बद्धत्वं, बिम्बभूतस्य ब्रह्मणो मुक्तत्वं च उपपद्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

जीवब्रह्मणोरभेदेऽपि प्रपञ्चब्रह्मणोः परस्परं भिन्नत्वात् ब्रह्मणः अद्वि तीयत्वं न स्यादित्याशङ्कां निराकरोति—

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

तदनन्यत्वं तयोः प्रपञ्चब्रह्मणोः अनन्यत्वम् अङ्गीकर्तव्यम् । कुतः ? आरम्भणशब्दादिभ्यः 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इत्यादिश्रुतौ सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि अध्यस्तत्वप्रतिपादनादधिष्ठानाध्यस्तयोर्भेदाभावादित्यर्थः ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

ब्रह्मणः भावे सति प्रपञ्चस्य उपलब्धेः ब्रह्मचैतन्येनैव प्रपञ्चस्य प्रकाशमानत्वात् दृग्दृश्ययोः संबन्धानिरूपणात् ब्रह्माभिन्नत्वं प्रपञ्चस्य स्वीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

अवरस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मण्येव सर्वदा सत्त्वाच्च ब्रह्माभिन्नत्वं प्रपञ्चस्याङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

असद्व्यपदेशात् 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति श्रुतौ सृष्टेः पूर्वं प्रपञ्चस्य असत्त्वव्यपदेशात् नेति चेत् प्रपञ्चस्य सर्वदा सत्त्वं नास्तीति चेत्, न । धर्मान्तरेण सूक्ष्मत्वरूपधर्मान्तरविशिष्टत्वमात्रेण असत्त्वव्यपदेशः । कुतः ? वाक्यशेषात् 'ततो वै सदजायत' इति श्रुतौ सृष्ट्यनन्तरं स्थूलावस्थाभिधानादित्यर्थः । 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति श्रुतेरयमर्थः—अग्रे सृष्टेः प्राक् इदं जगदसदासीत् सूक्ष्मावस्थापन्नमासीत् । ततः सृष्ट्यनन्तरं सदजायत स्थूलावस्थाविशिष्टमासीदित्यर्थः ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

अत्यन्तासतः शशशृङ्गतुल्यस्य प्रपञ्चस्य उत्पत्तिः न संभवतीति युक्तेः शब्दान्तरात् 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुत्यन्तराच्च प्रपञ्चस्य प्रलयसमयेऽपि सूक्ष्मरूपेण सत्त्वमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा पटस्य कदाचित् संकुचितावस्था, कदाचिद्विकासावस्था च एवं प्रपञ्चस्यापि प्रलयकाले सूक्ष्मावस्था, सृष्टिकाले स्थूलावस्था चाङ्गीकर्तव्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादिः ॥२०॥

यथा योगीश्वराणां प्राणायामादिना वायुनिरोधकाले वायोः संकुचित-त्वम्, इतरकालेषु नवद्वारेषु वायोः सचारः, तद्वत् प्रपञ्चस्यापि काल-भेदेन संकोचविकासौ अङ्गीकर्तव्यावित्यर्थः ॥ २० ॥

इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पूर्वपक्षः—

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

इतरस्य ब्रह्मणः व्यपदेशात् जीवाभेदव्यपदेशात् हिताकरणादिदोषप्र-सक्तिः हितानामिष्टसाधनानां स्रक्चन्दनादीनामकरणम् असंपादनम् आदिशब्देनानिष्टसाधनानां व्याघ्रसर्पादीनां संपादनमुच्यते, एतादृ-शदोषप्रसक्तिः वेदान्तिमते स्यादित्यर्थः । अयं भावः—' तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि ' इत्यादिश्रुतिभिः सकलजीवानां ब्रह्माभिन्नत्वप्रतिपादनात् जी-वानां यदिष्टसाधनमनिष्टसाधनं च, तत्सर्वं ब्रह्मण एव इष्टानिष्टसाधन-मङ्गीकर्तव्यम् । तथा च इष्टप्रपञ्चमात्रनिर्मातृत्वमेव स्वतन्त्रस्य ब्रह्मण उपपन्नम् , अनिष्टप्रपञ्चनिर्मातृत्वमनुपपन्नमित्यर्थः ॥ २१ ॥

सिद्धान्तः—

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

ब्रह्मस्वरूपं जीवेभ्योऽधिकं भिन्नमेव ब्रह्मसाक्षात्कारेण देहाद्यभि-मानानिवृत्तिपर्यन्तम् ' द्वा सुपर्णा—' इत्यादिश्रुतिषु जीवब्रह्मणोर्भेदव्यप-देशादित्यर्थः । तथा च जीवानामेव इष्टानिष्टसाधनं जगत् , न तु ब्रह्मण इति इष्टानिष्टप्रपञ्चनिर्मातृत्वं ब्रह्मण उपपन्नमित्यर्थः ॥ २२ ॥

ज्ञानानन्दस्वभावस्य एकरूपस्य ब्रह्मणः इष्टानिष्टरूपविचित्रप्रपञ्चनि-र्मातृत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

अश्मादिदृष्टान्तेन तदनुपपत्तिः पूर्वोक्तदूषणानुपपत्तिरित्यर्थः । यथा मृद्रूपायां पृथिव्यां वज्रवैडूर्येन्द्रनीलादयो मणयः, व्यर्थपाषाणाश्च जायन्ते तथा आनन्दरूपात् ब्रह्मणः इष्टानिष्टात्मकविचित्रप्रपञ्चो जायते इत्यर्थः ॥ २३ ॥

उपसंहाराधिकरणम् ॥ ८ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

उपादानकारणस्य मृदादेः दण्डचक्रकुलालादिनिमित्तकारणानाम् उपसंहारे मेलने सति घटादिजनकत्वदर्शनान्निमित्तकारणरहितस्य केवलस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चोपादानकारणत्वं न संभवतीति चेन्न। क्षीरवत् यथा क्षीरस्य निमित्तकारणरहितस्यापि दधिजनकत्वम्, एवं ब्रह्मणोऽपि प्रपञ्चजनकत्वमुपपन्नमित्यर्थः। न च तक्रादिसंपर्कात् क्षीरस्य दधिरूपेण परिणाम इति वाच्यम्। अत्रापि मायासंपर्कात् ब्रह्मणः प्रपञ्चरूपेण परिणामसंभवादिति भावः ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

लोके देवासुरादीनामपि युद्धकालेषु मायाबलात् गजतुरगादिचतुरङ्गबलनिर्मातृत्वं दृष्टं, किमु वक्तव्यम् अनन्तमायाविशिष्टस्य ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ २५ ॥

पूर्वपक्षः—

कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

वेदान्तिमते ब्रह्म निरवयवं, सावयवं वा, निरवयवं चेत् कृत्स्नप्रसक्तिः कृत्स्नस्य सकलस्य ब्रह्मणः प्रसक्तिः प्रपञ्चरूपेण परिणामप्रसङ्गः। तथा च प्रपञ्चकाले ब्रह्मणः अभावात् प्रपञ्चाधिष्ठानत्वं प्रपञ्चभासकत्वं च ब्रह्मणो न स्यादित्यर्थः। सावयवं चेत्, निरवयवत्वशब्दकोपः निरवयवत्वप्रतिपादकानां ‘निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्’ इत्यादिशब्दानां कोपः अप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

सिद्धान्तः—

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

ब्रह्मणः शब्दमूलत्वात् शब्दप्रमाणकत्वात् श्रुतेः श्रुतिबलात् ब्रह्मण निरवयवत्वं, कृत्स्नस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चरूपेण परिणामित्वं, प्रपञ्चाधिष्ठानत्वं, प्रपञ्चभासकत्वं च, सर्वमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः। अस्मिन्मते मायाशबलितस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चं प्रति विवर्तोपादानत्वाङ्गीकारात् न कोऽपि विरोध इत्यर्थः ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

निरवयवे जीवात्मनि मायावशादेवंविधाः जाग्रत्प्रपञ्चतुल्याः स्वप्न-

काले विचित्राः प्रपञ्चा दृष्टाः, एवं निरवयवेऽपि परमात्मनि मायावशात् विचित्राः प्रपञ्चा उपपन्ना इत्यर्थः ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

प्रधानं जगत्कारणमिति मतेऽपि प्रधानस्य ब्रह्मवन्निरवयवत्वात् ब्रह्मपक्षोक्तदोषाः प्रधानपक्षेऽपि समाना इत्यर्थः ॥ २९ ॥

सर्वोपेताधिकरणम् ॥ १० ॥

ब्रह्मणो मायाविशिष्टत्वे प्रमाणमाह—

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

परा देवता सर्वोपेता सर्वमायाविशिष्टा । कुतः ? तद्दर्शनात् 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतौ ब्रह्मणः मायाविशिष्टत्वदर्शनादित्यर्थः ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

मायाविशिष्टत्वेऽपि विकरणत्वात् शरीरेन्द्रियादिसाधनरहितत्वात् नेति चेत् प्रपञ्चकारणत्वं न संभवतीति चेन्न । तदुक्तं साधनरहितस्यापि क्षीरस्य यथा तक्रसंपर्कात् दधिरूपेण परिणामः, एवं साधनरहितस्यापि ब्रह्मणः मायासंपर्कात् प्रपञ्चाकारेण परिणामः संभवतीति पूर्वमेव परिहार उक्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

पूर्वपक्षः—

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणः प्रपञ्चकारणत्वं न संभवति । कुतः ? प्रयोजनवत्त्वात् घटादिकर्तॄणां कुलालादीनां लोके प्रयोजनवत्त्वदर्शनात् अवाप्तसकलकामस्य आनन्दघनस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चनिर्माणेन प्रयोजनाभावात् 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायात् न ब्रह्मणः प्रपञ्चकारणत्वमिति भावः ॥ ३२ ॥

सिद्धान्तः—

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

अवाप्तसकलकामस्य आनन्दघनस्यापि ब्रह्मणः कदाचित् प्रपञ्चनिर्माणे लीला कुतूहलं, कदाचित् कैवल्यं केवलस्वरूपेणावस्थानं च उप

द्यते। लोकवत् यथा लोके राज्ञा सकलैश्वर्यसंपन्नानामपि कदाचित् कुतूहलवशात्किंचित्कार्यनिर्माणं, कदाचित्तूष्णीमवस्थानं, तद्वदित्यर्थः। तथाच अवाप्तसकलकामस्य ब्रह्मणः कुतूहलवशात्सृष्टिकाले प्रपञ्चनिर्माणे प्रवृत्तिः, प्रलयसमये तूष्णीमवस्थानं चोपपद्यत इति भावः॥३३॥

वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

ईश्वरः कांश्चिद्दरिद्रान् सृजति, कांश्चिदैश्वर्ययुक्तान् सृजति। तथा च पक्षपातनिर्दयत्वादिदोषप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य निराकरोति—

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्ये पक्षपातनिर्दयत्वे उभे अपि न स्तः। कुतः ? सापेक्षत्वात् ईश्वरस्य जीवकृतपुण्यपापसापेक्षत्वात्। तथा हि दर्शयति— "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन" इति श्रुतिः ऐश्वर्यादेः पुण्यपापाधीनत्वं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

मध्यकालीनसृष्टौ ईश्वरस्य पुण्यपापसापेक्षत्वमस्तु नाम। आद्यकालीनसृष्टौ तु पुण्यपापापेक्षत्वं नोपपद्यते। सृष्टेः पूर्वं पुण्यपापयोरभावादित्याशङ्क्य निराकरोति।

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

सृष्टेः पूर्वं कर्म नास्ति। कुतः ? अविभागात् सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य प्रलयकाले नष्टत्वेन कर्मणोऽपि नष्टत्वादिति चेन्न। अनादित्वात् सृष्टिप्रलयपरंपराया अनादित्वात् पूर्वसृष्टौ कृतानां कर्मणां प्रलयकालेऽपि संस्कारात्मना विद्यमानत्वादाद्यसृष्टावपि ईश्वरस्य पुण्यपापसापेक्षत्वमुपपन्नमिति भावः ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

सृष्टिप्रलयपरंपराया अनादित्वमुपपद्यते युक्तियुक्तं भवति। संस्काररूपेणाविद्यमानस्य अत्यन्तासतः अभिनवप्रपञ्चस्य उत्पत्त्ययोगात्। तथा श्रुतावपि अनादित्वमुपलभ्यते—'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इति श्रुतौ पूर्वशब्देन प्रलयात्पूर्वमपि सृष्टिसद्भावस्य सूचितत्वादित्यर्थः। तथा च आद्यसृष्टौ मध्यसृष्टौ अन्तसृष्टौ च ईश्वरः विवर्तोपादानम्। पूर्वावस्थानाशेन अवस्थान्तरं परिणामः। यथा दुग्धस्य दधिभावः। पूर्वरूपानुपमर्दनेन अवस्थान्तरं विवर्तः। यथा शुक्तेः रजतभावः। तस्य जीवकृतपुण्यपापानुसारेण विचित्रप्रजानिर्मातृत्वमुपपन्नमिति भावः ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

ब्रह्मणो निर्गुणत्वेन सर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वसर्वनियन्तृत्वादिधर्माणाम- संभवात् कथं जगत्कारणत्वमित्याशङ्कयाह—

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

मायाविशिष्टस्य ब्रह्मणः मिथ्याभूतानां सर्वज्ञत्वादिधर्माणां संभवा- ज्जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः उपपन्नमिति भावः ॥ ३७ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

अनुमानम् अनुमानवेद्यं प्रधानं जत्कारणं न भवति। कुतः? रचना- नुपपत्तेः सृष्ट्यनुकूलज्ञानरहितस्य जडस्य प्रधानस्य प्रपञ्चनिर्मातृत्वानु- पपत्तेरित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

जडस्य प्रधानस्य प्रवृत्तेः प्रयत्नस्य अनुपपत्तेश्च प्रधानं जगत्कार- न भवतीत्यर्थः । इदमुपलक्षणं जडस्य प्रधानस्य इच्छानुपपत्तेरि- द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

पयसः क्षीरस्य स्तनेषु विद्यमानस्य यथा स्वातन्त्र्येण बहिर्निर्गम- यथा अम्बुनः जलस्य नद्यां स्वातन्त्र्येण चलनं, तद्वत् जडस्यापि प्रधान- स्वातन्त्र्येण महदहङ्कारादिप्रपञ्चकारणत्वमुपपन्नमिति चेत्, न। तत्रा- क्षीरजलयोरपि ईश्वरस्य प्रेरकत्वेन स्वातन्त्र्याभावादित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

साङ्ख्यमते व्यतिरेकानवस्थितेः प्रधानव्यतिरिक्तस्य प्रेरकस्य ब्रह्म- अनवस्थितेः अविद्यमानत्वात् अनपेक्षत्वात् प्रधानस्य स्वातन्त्र्यात् स- कालेष्वपि प्रपञ्चसृष्टिः स्यात्। तथाच कदापि प्रलयो न स्यादिति भाव- ब्रह्मणस्तु कालज्ञानवत्त्वात् कदाचित् प्रपञ्चसृष्टिहेतुत्वं, कदाचित् तू-

मवस्थानं च उपपद्यते । जडप्रधानस्य तु कालज्ञानाभावात् अन्धसंध्यावन्दनन्यायेन सर्वदा प्रपञ्चजनकत्वं स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

यथा गवामुदरे विद्यमानं तृणं क्षीराकारेण स्वयमेव परिणमते, एवं प्रधानमपि महदहङ्कारादिप्रपञ्चरूपेण परिणमत इति चेत्, न तृणस्यापि स्वातन्त्र्येण परिणामो नास्ति । कुतः ? अन्यत्राभावात् अनडुहामुदरे विद्यमानतृणस्य क्षीराकारेण परिणामाभावात् । यदि तृणस्य स्वातन्त्र्येण क्षीरपरिणामः, तर्हि सर्वपशूनाम् उदरेऽपि विद्यमानं तृणं क्षीराकारेण परिणमेत । तस्मादीश्वरप्रेरणेनैव तृणस्य क्षीरपरिणाम इति भावः ॥ ५ ॥

जडस्य स्वातन्त्र्येण परिणाममभ्युपेत्य दूषणान्तरमाह—

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

अभ्युपगमेऽपि जडस्य स्वातन्त्र्येण परिणामाङ्गीकारेऽपि जडस्य प्रधानस्य प्रपञ्चनिर्माणे अर्थाभावात् भोगमोक्षादिप्रयोजनाभावात् प्रपञ्चजनकत्वमनुपपन्नमित्यर्थः । प्रयोजनरहितस्यापि ब्रह्मणः लीलया प्रपञ्चनिर्मातृत्वमुपपन्नं, न जडस्य प्रधानस्य लीलाऽसंभवादिति भावः ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवादिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

यथा पुरुषाणां जीवानां संनिधानादिन्द्रियाणां विषयेषु व्यापारः, यथा वा अश्मनाम् अयस्कान्तमणीनां संनिधानात् शरीरे विद्यमानानां कफानां(?)बहिर्निर्गमनम्, एवं ब्रह्मसंनिधानात् प्रधानस्यापि महदादिप्रपञ्चाकारेण परिणामो भविष्यतीति चेत्, न । तथाप्यस्मन्मतप्रवेशापत्तिः साङ्ख्यमते अपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

प्रलयकाले समप्राधान्येन विद्यमानानां सत्त्वरजस्तमोगुणानामीश्वरप्रेरणं विना परस्परमङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेश्च सात्त्विकराजसतामसप्रपञ्चसृष्टिर्न संभवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

गुणत्रयमपि समप्रधानतया नानुमीयते, किं तु सात्त्विकसृष्टौ सत्त्वगुणस्य प्राधान्यम्, इतरयोरुपसर्जनत्वम्, एवं राजससृष्टौ रजोगुणस्य प्राधान्यम्, इतरयोरुपसर्जनत्वम्, एवं तमस्सृष्टौ तमोगुणस्याङ्गित्वम्, इत-

रयोरङ्गत्वमिति, एवंप्रकारेण कालभेदेन नानाविधस्वभावविशिष्टमेव प्रधानमनुमीयत इत्याशङ्क्य निराकरोति—

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अन्यथा नानास्वभावविशिष्टतया प्रधानस्यानुमितौ अङ्गीकृतायामपि जडस्य ज्ञशक्तिवियोगात् ज्ञानशक्त्यभावात् कालविशेषपरिज्ञानाभावात् सर्वदा प्रपञ्चजनकत्वं स्यादिति पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थ इति भावः ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

विप्रतिषेधात् सकलवेदान्तविरुद्धत्वादपि साङ्ख्यमतमसमञ्जसम् अनुपपन्नमित्यर्थः ॥ १० ॥

महद्दीर्घाधिकरणम् ॥ २ ॥

साङ्ख्यमतं निराकृत्य वैशेषिकनैयायिकमतं निराकरोति—

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

'कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्त' इति न्यायात् ज्ञानानन्दात्मकब्रह्मजन्यस्य प्रपञ्चस्यापि ज्ञानानन्दरूपत्वं स्यादिति चेन्न । ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महत् परमाण्वपेक्षया अधिकपरिमाणविशिष्टं त्र्यणुकं यथा, यथा वा ह्रस्वपरिमाणोपेतत्वाद्दीर्घपरिमाणरहितेभ्यो द्व्यणुकेभ्यः दीर्घपरिमाणोपेताणुपरिमाणरहितं त्र्यणुकं जायते एवं ज्ञानानन्दरूपात् ब्रह्मणः जडं दुःखात्मकं च जगदुत्पद्यत इत्यर्थः॥ ११ ॥

अतस्तदभावाधिकरणम् ॥ ३ ॥

परमाणुप्रतिवन्द्या स्वमतदूषणं परिहृत्य परमतं खण्डयति—

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

ईश्वरस्य वा जीवानां वा परमाणुप्रेरकत्वम् उभयथापि पक्षद्वयेऽपि परमाणूनां कर्म चलनं न संभवति । जीवेश्वरयोरुभयोरपि निरवयवत्वेन निरवयवानां निरवयवैः परमाणुभिः सह संयोगसंबन्धाभावात् संबन्धयोर्जीवेश्वरयोः प्रेरकत्वासंभवात् । अतस्तदभावः अतः चलनासंभवात् तदभावः परमाणूनां परस्परसंयोगाभावः । तथा च द्व्यणुकत्र्यणुकादिफलोत्पत्तिर्न संभवतीति भावः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

किं च नैयायिकमते तन्तुपटयोः समवायाङ्गीकारात् साम्यात्

वायसंवन्धस्यापि संयोगसंवन्धतुल्यत्वात् घटपटसंयोगस्य यथा संव-न्धान्तरमङ्गीकृतम्, एवं तन्तुपटसमवायस्यापि द्वितीयं संवन्धान्तरं वक्तव्यम् । द्वितीयसंवन्धस्यापि तृतीयसंवन्धान्तरं वक्तव्यम्, एवं तृतीयस्यापि चतुर्थं संवन्धान्तरं वक्तव्यम् । तथाच अनवस्थितेः अन-वस्थाप्रसङ्गात् नैयायिकमतमसङ्गतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

किं च परमाणूनां नित्यं सर्वदा भावात् विद्यमानत्वात् प्रलयकालेऽपि सृष्टिप्रसङ्गः । न च ईश्वरप्रेरणवशात् कदाचिदेव सृष्टिः, न सर्वदेति वाच्यम् । निरवयवस्येश्वरस्य निरवयवैः परमाणुभिः सह संयोगसंवन्धाभावेन प्रेरकत्वमेव न संभवतीति पूर्वमेवोक्तत्वादिति भावः ॥१४॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

किं च नैयायिकमते पृथिव्यप्तेजोवायुपरमाणूनां रूपरसगन्धस्पर्शविशिष्टत्वाङ्गीकारात् विपर्ययः अनित्यत्वसावयवत्वादिदोषप्रसङ्गः स्यात् । कुतः ? दर्शनात् रूपादिमतां घटादीनाम् अनित्यत्वसावयवत्वदर्शनादित्यर्थः । तथा च परमाणूनामनित्यत्वात् द्व्यणुकादिप्रपञ्चकारणत्वं न संभवतीति भावः ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

किं च परमाणूनां सावयवत्वमङ्गीक्रियते वा, निरवयवत्वमङ्गीक्रियते वा । उभयथापि पक्षद्वयेऽपि दोषात् सावयवत्वपक्षे अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात्, निरवयवत्वे परमाणूनां परस्परं संयोगासंभवेन द्व्यणुकादिप्रपञ्चोत्पत्त्यसंभवान्नैयायिकमतमसङ्गतमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

किं च मन्वादिभिः शिष्टैः अपरिगृहीतत्वाच्च नैयायिकमते अत्यन्तमनपेक्षा उपेक्षा कर्तव्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

समुदायाधिकरणम् ॥ ४ ॥

वैशेषिकादिमतं निराकृत्य बौद्धमतं निराकरोति—

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

तत्र बौद्धास्त्रिविधाः—केचिज्ज्ञानार्थोभयास्तित्ववादिनः, केचित् ज्ञानमात्रास्तित्ववादिनः, केचित् ज्ञानार्थोभयशून्यत्ववादिनः । तत्र प्रथमं

उभयास्तित्ववादिनां मतं निराक्रियते। तेषां मतमित्थं—गन्धपरमाणुपुञ्ज एव पृथिवीति व्यवह्रियते, रसपरमाणुपुञ्ज एव जलं, रूपपरमाणुपुञ्ज एव तेजः, स्पर्शपरमाणुपुञ्ज एव वायुः, भौतिकादिचराचरशरीरादिघटपटादयश्च परमाणुपुञ्ज एव, आकाशस्तु शशशृङ्गतुल्यः शून्यः जीवाः सोपद्रवज्ञानसंतानरूपाः, ईश्वरः निरुपद्रवज्ञानसंतानरूप इति तेषां मते प्रथमं भूतचतुष्टयं दूषयति—उभयहेतुके भूतभौतिकरूपे परमाणुसमुदाये अङ्गीक्रियमाणे तदप्राप्तिः तस्य समुदायस्य अप्राप्तिः अनुपपत्तिः। तन्मते जीवानाम् ईश्वरस्य च क्षणिकज्ञानसंतानरूपत्वेन अनित्यतया क्षणिकपरमाणुमेलनकर्तृत्वासंभवादिति भावः ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

मेलनकर्तारं विनापि क्षणिकपरमाणूनां स्वत एव इतरेतरप्रत्ययत्वात् परस्परमिलितत्वात् मेलनकर्त्रपेक्षा नास्तीति चेन्न। उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् पूर्वपूर्वघटपरमाणूनां उत्तरोत्तरघटपरमाणूत्पत्तिमात्रं प्रति कारणत्वात्। मेलनकर्ता नित्यः ईश्वरः कश्चिदङ्गीकर्तव्यः। जडानां क्षणिकपरमाणूनां स्वातन्त्र्येण मेलनासंभवात्। तथा चापसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

इदानीं पूर्वपूर्वपरमाणूनां उत्तरोत्तरपरमाणूत्पत्तिहेतुत्वमपि तन्मतेऽनुपपन्नमित्याह—

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उत्तरोत्पादे उत्तरपरमाणूत्पत्तिकाले पूर्वनिरोधात् पूर्वपरमाणूनां नष्टत्वात् उत्तरपरमाणूत्पत्तिहेतुत्वं न संभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

किं च बौद्धमते सर्वं कार्यमकारणकं वा, सकारणकं वा। आद्यं दूषयति—असति प्रतिज्ञोपरोधः कारणे असति सति कार्यमुत्पद्यते चेत् प्रतिज्ञोपरोधः सर्वं कार्यं सकारणकमिति बौद्धप्रतिज्ञायाः उपरोधः अप्रामाण्यं स्यात्। द्वितीयं पक्षं दूषयति—यौगपद्यमन्यथा। अन्यथा सर्वं कार्यं सकारणकं चेत्, यौगपद्यं कार्यकारणयोरेककालीनत्वं स्यात्। तथा च सर्वं क्षणिकमिति प्रतिज्ञायाः अप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

बौद्धमते पदार्थानामुत्पत्तिं खण्डयित्वा पदार्थानां नाशमपि खण्डयति—

प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

प्रतिसङ्ख्यानिरोधो नाम पाषाणप्रक्षेपादिना बुद्धिपूर्वकः घटपटादिभौतिकपदार्थनाशः, अप्रतिसङ्ख्यानिरोधो नाम कालवशात् स्वत एव पृथिव्यादिमहाभूतानां नाशः । तयोः प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्यानिरोधयोः अप्राप्तिः अनुपपत्तिः । कुतः ? अविच्छेदात् बौद्धमते पूर्वपूर्वपरमाणूनामुत्तरोत्तरपरमाणून् प्रति स्वातन्त्र्येण कारणत्वाङ्गीकारात् जडानां परमाणूनां कालविशेषपरिज्ञानाभावात् परमाणुसंतानानां कदापि विच्छेदानुपपत्तिरित्यर्थः । तथा च बौद्धमते सृष्टिप्रलयौ उभावप्यनुपपन्नावित्यर्थः २२

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

किं च घटपटादिपरमाणुसंतानानां कञ्चित् कालं स्थिरत्वं वा, क्षणिकत्वं वा, उभयथापि पक्षद्वयेऽपि दोषात् स्थिरत्वपक्षे अपसिद्धान्तः । बौद्धमते स्थिरपदार्थानङ्गीकारात् । क्षणिकत्वपक्षे तु घटादीनां जलाहरणादिकार्यकारित्वं न स्यात् । तस्मादुभयथापि दोषात् बौद्धमतमसङ्गतमित्यर्थः । ननु बौद्धमते परमाणूनामेव क्षणिकत्वं, परमाणुसंतानरूपाणां घटपटादीनां तु स्थिरत्वमेव । तथा च जलाहरणादिकार्यकारित्वं घटादीनामुपपन्नमिति चेत्, तर्हि परमाण्वपेक्षया परमाणुसंतानानां भिन्नत्वाङ्गीकारे घटपटादिपदार्थानां द्व्यणुकादिक्रमेण परमाणुजन्यत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । तथा च नैयायिकमतप्रवेशापत्तिः बौद्धानाम् अपसिद्धान्तः स्यादिति भावः ॥ २३ ॥

बौद्धाभिमतं भूतचतुष्टयस्य परमाणुपुञ्जरूपत्वं निराकृत्य आकाशस्य शून्यत्वं बौद्धाभिमतं निराकरोति—

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

आकाशेऽपि सर्वेषां जीवानाम् अस्तित्वप्रतीतेः अविशेषात् तुल्यत्वात् भूतचतुष्टयस्य प्रत्यक्षपरमाणुपुञ्जरूपत्ववत् आकाशस्यापि अतीन्द्रियपरमाणुपुञ्जरूपत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । तथा च शून्यत्वाङ्गीकारः अनुपपन्न इति भावः ॥ २४ ॥

पराभिमतानि पञ्चमहाभूतानि खण्डयित्वा इदानीं क्षणिकज्ञानसंतानरूपत्वं जीवानां खण्डयति—

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

पूर्वदिनेषु अनुभूतानां पदार्थानामुत्तरदिनेषु अनुस्मृतेः जीवानां नित्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् । ज्ञानसंतानरूपत्वाङ्गीकारे पूर्वदिनज्ञानीयसंतानानां

सुषुप्तिकाले नष्टत्वेन स्मर्तृत्वासंभवात्। न चोत्तरदिनेषु उत्पन्नान ज्ञानसंतानानां स्मर्तृत्वं भविष्यतीति वाच्यम्। अन्येनानुभूतपदार्थानाम न्येन स्मरणासंभवादिति भावः॥ २५॥

बौद्धमते उत्तरदिनीयज्ञानसंतानानामुत्पत्तिरपि न संभवतीत्याह—

नासतोऽदृष्टत्वात्॥ २६॥

असतः सुषुप्तिकालेषु नष्टत्वात् पूर्वपूर्वज्ञानसंतानादुत्तरोत्तरज्ञान संतानानामुत्पत्तिर्न संभवति। कुतः? अदृष्टत्वात् नष्टमृत्पिण्डादीनां घटादिजनकत्वदर्शनाभावादित्यर्थः॥ २६॥

नष्टपदार्थस्यापि कार्यजनकत्वाङ्गीकारे बाधकमाह—

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः॥ २७॥

एवं सति नष्टस्यापि कार्यजनकत्वे सति उदासीनानां निर्व्यापाराणा मपि जीवानां सकलकार्यसिद्धिः स्यादित्यर्थः॥ २७॥

उपलब्ध्यधिकरणम्॥ ९॥

विज्ञानवादी बौद्धः ज्ञानान्येव सत्यानि, पञ्चमहाभूतप्रभृतय अर्थाः असन्त एवेति वदति। तन्मतं निराकरोति—

नाभाव उपलब्धेः॥ २८॥

पञ्चमहाभूतात्मकस्य अर्थप्रपञ्चस्य असत्त्वं नाम शशशृङ्गवत् शून्यत्वं वा, स्वप्नप्रपञ्चवत् मिथ्यात्वं वा। आद्यपक्षं निराकरोति—नाभावः पञ्चमहाभूतात्मकस्य अर्थप्रपञ्चस्य अभावः शून्यत्वं न संभवति। कुतः उपलब्धेः प्रत्यक्षप्रमाणेनार्थप्रपञ्चस्योपलभ्यमानत्वात्। शशशृङ्गवत् शून्यत्वाङ्गीकारे प्रत्यक्षोपलब्धिर्न स्यादित्यर्थः॥ २८॥

द्वितीयपक्षं निराकरोति—

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्॥ २९॥

स्वप्नादिवत् स्वप्नप्रपञ्चदृष्टान्तेन जाग्रत्प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं वक्तुं शक्यते। कुतः? वैधर्म्यात् स्वप्नप्रपञ्चजाग्रत्प्रपञ्चयोः वैलक्षण्यस्य विद्यमा नत्वात्। स्वप्नप्रपञ्चस्य उत्थानानन्तरं प्रत्यक्षेण बाध्यमानत्वात् मिथ्यात्व मुपपन्नम्। जाग्रत्प्रपञ्चस्य तु बाधादर्शनात् मिथ्यात्वं नोपपद्यत इत्यर्थः। न च 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्' इति श्रुत्या जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि ज्ञानेन बाध्यत्वं प्रतिपाद्यत इति वाच्यम्। बौद्धमते श्रुतीनां प्रामाण्यान ङ्गीकारात्, अङ्गीकारे वा अस्मन्मतप्रवेशापत्तिरिति भावः॥ २९॥

न केवलं बाध्यत्वाभावादेव प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाभावः, किं तु अधिष्ठानाभावादपि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाभाव इत्याह—

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

बौद्धमते पारमार्थिकस्य प्रपञ्चाधिष्ठानस्य भावः विद्यमानत्वं नास्ति । कुतः ? अनुपलब्धेः पारमार्थिकाधिष्ठानबोधकप्रमाणाभावादित्यर्थः । न च वेदान्ता एव पारमार्थिकाधिष्ठानबोधका इति वाच्यम् । बौद्धमते वेदान्तानां प्रामाण्यानङ्गीकारादिति भावः ॥ ३० ॥

बौद्धमतेऽपि तत्तदर्थविषयकज्ञानान्येव तत्तदर्थानामधिष्ठानं भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह—

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

बौद्धमते ज्ञानानां प्रतिक्षणं विनाश्यत्वात् अनेकत्वाच्च प्रपञ्चाधिष्ठानत्वं नोपपद्यते । यदि सर्वेषां ज्ञानानामेकत्वं नित्यत्वं वाङ्गीक्रियते, तर्हि तदेव ब्रह्मस्वरूपम् । तथा चास्मन्मतप्रवेशापत्तिरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

विज्ञानवादिमतं निराकृत्य ज्ञानानामर्थानां च सर्वेषामपि शून्यत्वमिति ज्ञानार्थोभयात्मकस्य प्रपञ्चस्य शून्यत्ववादिनो मतं निराकरोति—

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

सर्वशून्यत्ववादिमतस्य प्रत्यक्षानुमानश्रुतिस्मृत्यादिसकलप्रमाणविरुद्धत्वात्तन्मतमत्यन्तमसङ्गतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ६ ॥

बौद्धमतं निराकृत्य क्षपणकमतं निराकरोति—

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

क्षपणकाः प्रपञ्चस्य सत्त्वमसत्त्वं सदसदात्मकत्वं सदसद्भिन्नत्वं च अङ्गीकुर्वन्ति । तन्न युक्तम् । कुतः ? एकस्मिन् प्रपञ्चे सदसत्त्वादीना वास्तवानां विरुद्धधर्माणामसंभवादित्यर्थः । मिथ्याभूतधर्माङ्गीकारे इष्टापत्तिरिति भावः ॥ ३३ ॥

क्षपणकाः जीवानां शरीरतुल्यपरिमाणवत्त्वमङ्गीकुर्वन्ति । तदपि निराकरोति—

एवं चात्माऽकार्त्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

एवंसति जीवनां शरीरसमानपरिमाणवत्त्वे सति आत्माकार्त्स्न्यम् आत्मनां जीवानाम् अकार्त्स्न्यं कृत्स्नशरीरव्यापित्वं न स्यात् । मशका-

दिशरीरवर्तिनां सूक्ष्मजीवानां कर्मवशात् गजादिशरीरप्राप्तौ सत्यां गजा-दिशरीरव्यापित्वं न स्यात् । जीवस्य स्वल्पत्वात् । तथा गजादिशरीर-वर्तिनां स्थूलजीवानां कर्मवशात् मशकादिशरीरप्राप्तौ सत्यां मशकादि-शरीरव्यापित्वं न स्यात् । मशकादिशरीरस्य स्वल्पत्वेन अवकाशाभावा-दिति भावः ॥ ३४ ॥

तूलपिण्डवत् जीवानामपि सावयवत्वाङ्गीकारात् मशकादिशरीरेषु संकुचितत्वं, गजादिशरीरेषु विकासावस्था च भविष्यतीत्याशङ्क्य निरा-करोति—

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

पर्यायात् शरीरक्रमेण संकोचविकासाङ्गीकारात् अविरोधः गजतुर-गमशकादिशरीरेषु प्रवेशविरोधो नास्तीति चेत्, न । तथापि जीवानां सावयवत्वेन विकारित्वविनाशित्वादिदोषप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अन्त्यावस्थितेः अन्त्यकाले मोक्षकाले अवस्थितेः संकोचविकासरहि-ततया एकरूपेणावस्थानात् तद्दृष्टान्तेन उभयनित्यत्वादाद्यमध्यमकाल-योरपि नित्यत्वात् संकोचविकासराहित्यत्वात् अनित्यत्वादिदोषप्रसक्ति-र्नास्ति चेत्, तर्हि अविशेषः अस्मन्मताद्विशेषो नास्ति । तथा च अस्म-न्मतप्रवेशापत्तिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

पत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

नैयायिकमतवैशेषिकमतानुसारिणः तटस्थेश्वरवादिनः जीवभिन्नेश्वर-सद्भावे अनुमानं प्रमाणं वदन्ति, तन्मतं निराकरोति—

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

पत्युर्जीवभिन्नेश्वरस्य असामञ्जस्यात् अप्रामाणिकत्वादित्यर्थः । न च अङ्कुरादिकं सकर्तृकं, कार्यत्वात्, घटवदित्यनुमानमेव प्रमाणमिति वाच्यम् । एतस्यानुमानस्य कर्तृमात्रसाधकत्वेन सर्वज्ञेश्वरसाधकत्वाभावा-दिति भावः ॥ ३७ ॥

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

नैयायिकमते परमाणूनां निरवयवत्वादीश्वरस्यापि निरवयवत्वेन परमाणूनामीश्वरस्य च संयोगसंबन्धानुपपत्तेः परमाणुप्रेरकत्वमीश्वर-

न संभवति । तथा च ईश्वराप्रेरितानां जडानां परमाणूनां द्व्यणुकत्र्यणुकादिप्रपञ्चोत्पादकत्वं न संभवतीति भावः ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

किं च तन्मते परमाणूनामतीन्द्रियत्वेन ईश्वरस्य परमाणुविषयकसाक्षात्कारासंभवात् अधिष्ठानानुपपत्तेः परमाणुप्रेरकत्वानुपपत्तेश्च द्व्यणुकादिप्रपञ्चोत्पत्तिः न संभवतीति भावः । न च परमाणवः जीवानामेवाप्रत्यक्षाः, ईश्वरस्य तु प्रत्यक्षा इति वाच्यम् । अयोग्यपदार्थस्य सर्वान् प्रत्यप्ययोग्यत्वादिति भावः । ब्रह्मणस्तु श्रुतिमूलकत्वात् सर्वप्रपञ्चविषयकापरोक्षज्ञानवत्त्वमुपपन्नमिति भावः ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

यथा जीवा अप्रत्यक्षाण्यपि इन्द्रियाणि प्रेरयन्ति, एवमीश्वरोऽपि अप्रत्यक्षान् परमाणून् प्रेरयिष्यतीति चेन्न । भोगादिभ्यः तथापि विषयभोगार्थं जीवानामिन्द्रियप्रेरकत्वमुपपन्नम् । अशरीरस्य ईश्वरस्य तु परमाणुजन्यप्रपञ्चेन भोगाभावात् परमाणुप्रेरकत्वं न संभवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

किं च तन्मते ईश्वरः सावयवो वा, निरवयवो वा । सावयवत्वे अन्तवत्त्वं नाशवत्त्वं स्यात्, निरवयवत्वे प्रपञ्चेश्वरयोः संयोगसंबन्धाभावात् असर्वज्ञता सर्वज्ञत्वाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

पाञ्चरात्राधिकरणम् ॥ ८ ॥

पाञ्चरात्रमतानुसारिणः जीवानां ब्रह्मणः सकाशात् उत्पत्तिं जीवेभ्यः अन्तःकरणानामुत्पत्तिं च वदन्ति । तन्मतं निराकरोति—

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

जीवानां ब्रह्मणः सकाशात् उत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः । जीवानां ब्रह्मजन्यत्वे पञ्चमहाभूतवत् विनाशप्रसङ्गात् मोक्षो न स्यादिति भावः ॥४२॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

कर्तुः जीवात् करणम् अन्तःकरणं च नोत्पद्यते । किंचिज्ज्ञस्य जीवस्य अन्तःकरणनिर्माणसामर्थ्याभावात् । 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति श्रुतौ अन्तःकरणादीनां ब्रह्मजन्यत्वप्रतिपादनाच्चेति भावः ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

जीवानां विज्ञानानन्दरूपत्वं नित्यत्वं ब्रह्माभिन्नत्वं च अङ्गीक्रियत इति चेत्, तर्हि तदप्रतिषेधः तस्य मतस्य प्रतिषेधः निरासः अस्माभिर्न क्रियते । अस्मन्मतप्रवेशापत्तेरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

सकलवेदान्तविरुद्धत्वाच्च जीवानामुत्पत्तिरङ्गीकर्तुं न शक्यते । 'तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिश्रुतिभिः जीवब्रह्मणोरभेदप्रतिपादनादिति भावः ॥ ४५ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

वियदधिकरणम् ॥ १ ॥

पूर्वपक्षसूत्राणि—

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

वियत् आकाशः नोत्पद्यते । अश्रुतेः छान्दोग्ये उत्पत्त्यश्रवणादित्यर्थः ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तैत्तिरीयकश्रुतौ उत्पत्तिरस्तीति चेत्, श्रुत्योर्विरोधः ॥ २ ॥

पूर्वपक्षी स्वमते विरोधं परिहरति—

गौण्यसंभवात् ॥ ३ ॥

उत्पत्तिश्रुतिर्गौणी । असंभवात् निरवयवस्य उत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इति श्रुतौ नित्यशब्दाच्च आकाशस्य उत्पत्तिर्न संभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

'आत्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुतौ एकस्य संभूतशब्दस्य गौणत्वं स्यात् । ब्रह्मशब्दवत् 'अन्नं ब्रह्म' इति श्रुतौ ब्रह्मशब्दवदित्यर्थः ॥ ५ ॥

सिद्धान्तसूत्रे—

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

आकाशादिप्रपञ्चस्य सर्वस्य अव्यतिरेकात् ब्रह्माभिन्नत्वात् प्रतिज्ञाहानिः 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इति प्रतिज्ञायाः अहानिर्भवति । आकाशस्य नित्यत्वे तु ब्रह्मभिन्नत्वात् प्रतिज्ञायाः हानिः स्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

विभागः विभक्तः ब्रह्मप्रतियोगिकमिथ्याभूतभेदवान् प्रपञ्चः सर्वोऽपि विकारः ब्रह्मजन्य एव लोकवत् फेनतरङ्गादीनां समुद्रजन्यत्ववदित्यर्थः ॥ ७ ॥

मातरिश्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

एतेनाकाशस्योत्पत्तिप्रतिपादनेन मातरिश्वा वायुर्व्याख्यातः ब्रह्मजन्यत्वेन व्याख्यात इत्यर्थः ॥ ८ ॥

असंभवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

आकाशवत् ब्रह्मणोऽपि केनचित् कारणेन उत्पत्तिरस्त्वित्याशङ्क्याह—

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

सतः ब्रह्मणः असंभवः उत्पत्तिर्न संभवति । कुतः ? अनुपपत्तेः । ब्रह्मणः कारणान्तराभावेन उत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः ॥ ९ ॥

तेजोऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

अतः वाय्ववच्छिन्नब्रह्मणः तेज उत्पद्यते । तथाह्याह 'वायोरग्निः' इति श्रुतिरित्यर्थः ॥ १० ॥

अबधिकरणम् ॥ ५ ॥

आपः ॥ ११ ॥

तेजोऽवच्छिन्नब्रह्मणः आपो जायन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

'ता अन्नमसृजन्त' इति श्रुतौ अन्नशब्देन पृथिवी प्रतिपाद्यते । अधिकारात् महाभूतप्रकरणात् रूपात् 'यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति श्रुतौ कृष्णरूपश्रवणात् शब्दान्तरात् 'अद्भ्यः पृथिवी' इति श्रुतौ पृथिवीशब्दश्रवणादित्यर्थः ॥ १२ ॥

तदभिध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३ ॥

स ईश्वरः साक्षादेव सर्वकार्यकर्ता । कुतः ? तल्लिङ्गात् तस्येश्वरस्यान्तर्यामित्वलिङ्गात् तदभिध्यानात् ईश्वरेक्षणादेव भूतेषु श्रुतेक्षणोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

विपर्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

अतः सृष्टिक्रमात् विपर्ययेण व्यत्यासेन क्रमः प्रलयक्रमः उपपद्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अन्तराविज्ञानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

अन्तरा ब्रह्माकाशयोर्मध्ये विज्ञानमनसी इन्द्रियान्तःकरणे उत्पद्येते क्रमेण । तल्लिङ्गात् 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति श्रुतौ प्राणादिसृष्ट्यनन्तरं पञ्चमहाभूतसृष्टिप्रतिपादनादिति चेन्न । अविशेषात् तस्याः श्रुतेः उत्पत्तिमात्रप्रतिपादकत्वेन क्रमप्रतिपादकत्वाभावात् । तथा च प्राणेन्द्रियान्तःकरणानां भौतिकत्वात् पञ्चमहाभूतोत्पत्त्यनन्तरमेवोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ १५ ॥

चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् ॥ १० ॥

'जातो देवदत्तो, मृतो देवदत्तः' इति लोकव्यवहारात् जीवस्यापि उत्पत्तिरस्तीति शङ्कां निराकरोति—

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

तद्व्यपदेशः जातो देवदत्त इति व्यवहारः भाक्तः गौणः चराचरशरीरविषयकः । तद्भावभावित्वात् तप्तायःपिण्डवत् शरीरजीवयोः ऐक्याध्यासापन्नत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

आत्माधिकरणम् ॥ ११ ॥

पञ्चमहाभूतानामिव जीवानामपि सृष्ट्यादौ उत्पत्तिरस्तीति शङ्कां निराकरोति—

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

आत्मा जीवः नोत्पद्यते । अश्रुतेः सृष्टिश्रुतिषु जीवानामुत्पत्तेरश्रव-

णात्, प्रत्युत 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इत्यादिभ्यः ताभ्यः श्रुतिभ्यः नित्यत्वश्रवणाच्चेत्यर्थः ॥ १७ ॥

ज्ञाधिकरणम् ॥ १२ ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

अत एवं नित्यत्वादेव ज्ञः सत्यज्ञानस्वरूप इत्यर्थः ॥ १८ ॥

उत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

पूर्वपक्षसूत्राणि—

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

उत्क्रान्तिर्देहात् बहिर्गमनं, गतिः स्वर्गनरकलोकगमनं, आगतिः पुण्यपापफलभोगानन्तरं भूलोके प्रत्यागमनम्। एतासां श्रवणात् जीवः अणुरेव, विभुत्वे गमनासंभवादित्यर्थः ॥ १९ ॥

उत्क्रान्तिर्देहान्निर्गमो न भवति, किं तु शरीरस्वामित्वनिवृत्तिरिति केचित्। तदङ्गीकृत्याप्यणुत्वमाह—

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्तरयोर्गत्यागत्योः स्वात्मना कर्त्रा संबन्धात् अणुत्वमावश्यकमित्यर्थः ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

जीवः अणुर्न भवति। अतच्छ्रुतेः 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इति श्रुतौ विभुत्वश्रवणादिति चेन्न। इतराधिकारात् तस्याः श्रुतेः परमात्मप्रकरणस्थत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

स्वशब्दात् अणुशब्दात् उन्मानात् वालाग्रसमानपरिमाणवत्त्वाच्च जीवः अणुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

यथा चन्दनस्यैकस्मिन् प्रदेशे स्थितस्य सकलदेहव्यापिशैत्यजनकत्वम्, एवं जीवस्य एकस्मिन् प्रदेशे स्थितस्यापि सर्वाङ्गव्यापिसुखदुःखजनकत्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

चन्दनस्य एकस्मिन् प्रदेशे अवस्थानं प्रत्यक्षदृष्टं, जीवस्य कस्मिन्प्रदेशे अवस्थानमित्यपेक्षायां स्थानविशेषमाह—

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २४ ॥

अवस्थितिवैशेष्यात् चन्दनस्य प्रदेशविशेषे अवस्थानस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति चेन्न । हृदि हृत्पुण्डरीके अभ्युपगमात् ' एष आत्मा हृदि ' इति श्रुतौ प्रतिपादितत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

यथा लोके दीपस्य गृहप्रदेशवर्तित्वेऽपि दीपगुणस्य प्रभायाः सकलगृहव्यापित्वम् , एवं जीवस्य हृत्पुण्डरीकप्रदेशेऽवस्थानेऽपि जीवगुणस्य सुखदुःखादेः सकलशरीरव्यापित्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

यथा गन्धस्य वृक्षपुष्पं विनापि वायुवशादन्यत्र गमनम् , एवं सुखादेः जीवं विनापि सकलदेहव्यापित्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वमात्मनो विधाय तस्यैव 'आलोमभ्य आनखाग्रेभ्यः' इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

जीवब्रह्मणोरभेदात् ब्रह्मणो विभुत्वाज्जीवस्यापि विभुत्वमित्याशङ्कां निराकरोति—

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

' द्वा सुपर्णा ' इत्यादिश्रुतौ जीवब्रह्मणोः भेदव्यपदेशात् अभेदो नास्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सिद्धान्तसूत्राणि—

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

तस्य अन्तःकरणस्य गुणाः अणुपरिमाणकर्तृत्वभोक्तृत्वादयः, तत्सारत्वात् तद्विशिष्टत्वात् जीवस्य तद्व्यपदेशः अणुत्वव्यपदेशः प्राज्ञवत् परमात्मवत् यथा परमात्मनः उपासनार्थमणुत्वव्यपदेशः, तद्वदित्यर्थः ॥२९॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

यावदात्मभावित्वात् आत्मसाक्षात्कारपर्यन्तमन्तःकरणस्य सुषुप्तिकालेष्वपि सूक्ष्मरूपेण विद्यमानत्वान्न दोषः सुषुप्त्यनन्तरमपि पुनरुत्थानमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अन्तःकरणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तमवस्थानाङ्गीकारोऽसङ्गतः । प्रतिदिनमपि सुषुप्तिकालेऽन्तःकरणस्य श्रुतिषु विनाशप्रतिपादनादित्याशङ्क्याह—

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

अस्यान्तःकरणस्य सतः सुषुप्त्यादिकालेष्वपि सूक्ष्मरूपेण विद्यमानस्य जाग्रदादिकालेषु अभिव्यक्तियोगात् स्थूलावस्थाङ्गीकारात् । तथा च सुषुप्त्यादिकालेषु अन्तःकरणस्य सूक्ष्मावस्थाविशिष्टत्वेन घटपटादिविषयकज्ञानजननाक्षमत्वमात्रेण श्रुतिषु विनाशित्वप्रतिपादनम् । पुंस्त्ववत् यथा पुंस्त्वस्य प्रजननेन्द्रियस्य बाल्यावस्थायां सूक्ष्मरूपेण विद्यमानस्य यौवनावस्थायामभिव्यक्तिः पुत्रोत्पादनसामर्थ्यं, तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

सर्वदा अन्तःकरणस्य सूक्ष्मावस्था वा, स्थूलावस्था वा भवत्वित्याशङ्क्याह—

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ ३२ ॥

अन्यथा अन्तःकरणस्य सर्वदा स्थूलत्वे नित्योपलब्धिप्रसङ्गः सर्वदा घटपटाद्युपलब्धिप्रसङ्गः । सर्वदा सूक्ष्मत्वे नित्यानुपलब्धिप्रसङ्गः कदाचित् घटपटाद्युपलब्धिर्न स्यात् । तस्मादन्यतरनियमः कदाचित् स्थूलावस्था, कदाचित् सूक्ष्मावस्था च अङ्गीकर्तव्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥

कर्त्रधिकरणम् ॥ १४ ॥

बुद्धिः कर्त्री, पुरुषः पुण्यपापफलभोक्तेति सांख्यमतं निराकरोति—

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

जीव एव कर्ता 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति शास्त्रस्यार्थवत्त्वात् प्रमाणत्वात् बुद्धेः कर्मकर्तृत्वे जीवस्य स्वर्गनरकभोगासंभवादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

जीवस्य स्वर्गनरकसंचारोपदेशाच्च पुण्यपापकर्तृत्वमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

मरणानन्तरं देवशरीरनारकशरीरपरिग्रहाच्च जीवस्य पुण्यपापकर्तृत्वमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

'अनुमन्ता बोद्धा विज्ञाता' इति श्रुतौ क्रियायां कर्तृत्वव्यपदेशाच्च जीवस्य कर्तृत्वमङ्गीकर्तव्यम् । न चेत् जीवस्य कर्तृत्वं नास्ति चेत्, नि-

देशस्य विपर्ययः स्यात् कर्तृत्वप्रतिपादकवाक्यस्याप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

जीवस्य कर्तृत्वाङ्गीकारे सुषुप्त्यादिकालेष्वपि कर्तृत्वं स्यादित्याशङ्कां निराकरोति—

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

सांख्यमते जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वेऽपि यथा सुषुप्तिकाले घटपटाद्युपलब्धृत्वं नास्ति, तद्वज्जीवस्य कर्तृत्वमिति मतेऽपि कदाचिदेव कर्तृत्वं, न सर्वदैवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

बुद्धेः कर्तृत्वाङ्गीकारे शक्तिविपर्ययात् करणशक्त्यभावप्रसङ्गाच्च न बुद्धेः कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

जीवस्य पुण्यपापकर्तृत्वाभावे समाध्यभावात् श्रवणमनननिदिध्यासनकर्तृत्वस्याप्यभावात् जीवस्य मोक्षो न स्यादित्यर्थः । न च बुद्धेरेव मोक्ष इति वाच्यम् । बुद्धेर्मोक्षकाले नष्टत्वेन मोक्षासंभवादिति भावः ३९

तक्षाधिकरणम् ॥ १९ ॥

सांख्यमतं निराकृत्य स्वाभाविककर्तृत्ववादिनां नैयायिकानां मतं निराकरोति—

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

यथा तक्षणव्यापारकर्ता उभयथा उभयरूपेण तिष्ठति, कदाचिद्वासीटङ्कादिसाधनविशिष्टः सन् दारूणि तक्षन् क्लेशमनुभवति, टङ्कादिरहितः सन् निर्व्यापारः सुखमनुभवति, एवं जीवोऽपि जाग्रत्स्वप्नकालयोः देहाद्यभिमानविशिष्टः सन् लौकिकवैदिकव्यापारान् कुर्वन् दुःखमनुभवति, सुषुप्तिकाले तु देहाद्यभिमानाभावात् देहेन्द्रियव्यापाररहितः सन् सुखमनुभवति । तस्माज्जीवस्य औपाधिकमेव कर्तृत्वं, न स्वाभाविकमित्यर्थः ॥ ४० ॥

पराधिकरणम् ॥ १६ ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

तत् जीवस्य पुण्यपापकर्तृत्वं परात् परमात्मप्रेरणात् भवति । कुतः श्रुतेः 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ४१ ॥

ईश्वरस्य स्वतन्त्रत्वात् कर्मानपेक्ष्यापि फलदातृत्वमस्तीति शङ्कां निराकरोति—

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

ईश्वरः जीवकृतकर्मापेक्षः सन् जीवानां सुखं दुःखं च ददाति विहितानां प्रतिषिद्धानां च कर्मणामवैयर्थ्यादिभ्यः अवैयर्थ्यार्थमित्यर्थः। अन्यथा विधिनिषेधशास्त्रस्याप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अंशाधिकरणम् ॥ १७ ॥

नैयायिकादयो जीवब्रह्मणोर्भेदं वदन्ति, तन्मतं निराकरोति—

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

नानाव्यपदेशात् 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिश्रुतौ जीवब्रह्मणोर्भेदव्यपदेशात् अन्यथा चापि 'तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतौ अभेदस्यापि व्यपदेशात् जीवा ब्रह्मणः अंशाः। भेदप्रतिपादकश्रुतेः स्पष्टत्वात् तामुपेक्ष्य अभेदप्रतिपादिकां श्रुतिमाह—दाशकितवादित्वमधीयत एके, एके शाखिनः ब्रह्मणः दाशकितवादित्वं जीवाभेदम् अधीयते वदन्ति—'ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मैवेमे कितवाः' इत्यादिश्रुतिष्वित्यर्थः। न च भेदाभेदयोर्विरोध इति वाच्यम्। विम्बप्रतिबिम्बयोरिव भेदस्य मिथ्यात्वात्। ननु, 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितस्य भेदस्य मिथ्यात्वमनुपपन्नमिति चेन्न। फलवदज्ञातेऽर्थे श्रुतेस्तात्पर्यम्। न च जीवब्रह्मभेदानुभवात् किंचित्फलमनुभूयते। भेदज्ञानिनां तापत्रयस्यैव सर्वानुभवसिद्धत्वात्। नापि भेदस्याज्ञातत्वम्। पामराणामपि जीवब्रह्मभेदस्यानुभूयमानत्वात् जीवब्रह्माभेदज्ञानात् तापत्रयनिवृत्तिरूपफलस्यानुभूयमानत्वात् अभेदस्य पामरैरज्ञातत्वाच्च अभेद एव श्रुतीनां तात्पर्यमिति भेदस्य मिथ्यात्वात् अभेदस्य सत्यत्वाच्च विरोधाभावादिति भावः ॥४३॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

'एतावानस्य महिमा। अतो ज्यायांश्च पुरुषः। पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति मन्त्रात् विश्वा भूतानि अस्य पादः अंश इत्यर्थः ॥४४॥

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

'ममैवांशो जीवलोके' इति स्मृतौ जीवानां ब्रह्मांशत्वं स्मर्यत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तन्तूनां पङ्कादिस्पर्शे सति पटस्यापि पङ्कस्पर्शवत् अंशानां जीवानां सुखदुःखभयशोकादिसंस्पर्शे सति अंशिनः परमात्मनोऽपि सुखदुःखादि-संस्पर्शः स्यादित्याशङ्कयाह—

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

परः परमात्मा एवं न भवति जीववत् सुखदुःखादिमान्न भवति । प्रकाशादिवत् यथा गृहान्तर्वर्ती सूर्यप्रकाशः जालकाद्युपाधिव-शात् ह्रस्वत्वदीर्घत्ववर्तुलत्वादिविचित्रधर्मवान् भवति, गृहात् बहिः-प्रदेशे विद्यमानस्तु सूर्यप्रकाशः स्वच्छ एव तिष्ठति, यथा वा घटादिपदार्थान्तर्वर्ती आकाशः ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिधर्मवान् भवति, घटा-द्बहिःप्रदेशे विद्यमानस्तु आकाशः स्वच्छ एव, एवं देहान्तर्वर्ति जीव-चैतन्यं देहाभिमानवशात् सुखदुःखादिविशिष्टं भवति, देहात् बहिर्वि-द्यमानं तु ब्रह्मचैतन्यं देहाभिमानरहितत्वात् भयशोकरहितं सत् स्वच्छं तिष्ठतीति भावः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

'यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते' इति स्मृतौ ब्रह्मणः भयशोकादिरहितत्वं स्मरन्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

अनुज्ञापरिहारौ विधिनिषेधावपि देहसंबन्धात् ज्योतिरादिवत् देहा-भिमानवशात् जीवानामेव, न तु देहाभिमानरहितब्रह्मणः सूर्य-प्रकाशादिपूर्वोक्तदृष्टान्तैरित्यर्थः ॥ ४८ ॥

वेदान्तिमते जीवानां परस्परमभिन्नत्वात् एकस्य जीवस्य सुखे सति सर्वेषां जीवानां सुखं स्यात्, एकस्य जीवस्य दुःखे सति सर्वेषां जीवानां दुःखं स्यात् । तथा च केषांचिद्दारिद्र्यं, केषांचिदैश्वर्यं न स्यादित्या-शङ्कयाह—

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

असन्ततेः अविभुत्वात् ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं देहोपाधिभेदेन जीवानां परि-च्छिन्नत्वात् भिन्नत्वाच्च अव्यतिकरः सुखदुःखादीनामसाङ्कर्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

वेदान्तिमते जीव आभासः ब्रह्मणः प्रतिबिम्बः । तथा च जीवाना-

मन्तःकरणेषु प्रतिविम्बितचैतन्यरूपाणामन्तःकरणभेदेन भिन्नत्वात् परिच्छिन्नत्वाच्च सुखदुःखादिसांकर्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥

स्वमतं प्रसाध्य परमतं दूषयति—

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

नैयायिकमते जीवानां विभुत्वेन सर्वेषां जीवानां सर्वशरीरेषु विद्यमानत्वात् अदृष्टानियमात् अदृष्टानां पुण्यपापानाम् अनियमात् नियमाभावात् केषांचित् दारिद्र्यं, केषांचिदैश्वर्यमिति व्यवस्था न स्यादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

अभिसंध्यादिषु रागद्वेषादिष्वपि एवमनियमः । तथा च केषांचित् जीवानां रागवत्त्वं केषांचिद्द्वेषवत्त्वमिति व्यवस्था न स्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

प्रदेशाद्देहाद्युपाधिवशेन परिच्छिन्नत्वाज्जीवानां सुखदुःखादिव्यवस्था उपपद्यत इति चेन्न । अन्तर्भावादस्मन्मतप्रवेशापत्तेः । नैयायिकानामपसिद्धान्तप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

तथा पञ्चमहाभूतवत् प्राणाः इन्द्रियाण्यपि ब्रह्मणः उत्पद्यन्ते । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इतिश्रुतौ इन्द्रियाणामुत्पत्तिश्रवणादित्यर्थः ॥ १ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

इन्द्रियाणां नित्यत्वात् उत्पत्तिश्रुतिर्गौणीति चेन्न । असंभवात् गौणत्वासंभवात् । ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं मुख्यमेव इन्द्रियाणामपि ब्रह्मजन्यत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

तेषां पञ्चमहाभूतानां प्राक् आदौ इन्द्रियाणामुत्पत्तिश्रवणाच्च इन्द्रियाणामुत्पत्तिः मुख्यैव । अन्यथा पञ्चमहाभूतानामपि उत्पत्तिर्गौणी स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

' अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक् ' इति श्रुतौ वाचः वागिन्द्रियस्य तत्पूर्वकत्वात् तेजोजन्यत्वाभिधानात् तद्दृष्टान्तेन सर्वेषामिन्द्रियाणां यथायोग्यं महाभूतजन्यत्वं वक्तव्यमिति अनित्यत्वमिन्द्रियाणामित्यर्थः ॥ ४ ॥

सप्तगत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

इन्द्रियाणां संख्यानिर्णयं करोति—

पूर्वपक्षः—

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणि सप्त । कुतः ? ' सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् ' इति श्रुतौ सप्तानामिन्द्रियाणां गतेः परलोकगमनस्य विशेषितत्वादुक्तत्वादित्यर्थः । चक्षुश्श्रोत्रत्वग्जिह्वाघ्राणज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च । वागिन्द्रियमेकम्, अन्तःकरणमेकम्, एतानि सप्तेन्द्रियाणि ॥ ५ ॥

सिद्धान्तः—

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

हस्तादयः पाणिपादपायूपस्थान्यपि जीवे स्थिते सति जीवेन सह शरीरे तिष्ठन्ति । जीवे लोकान्तरं गते सति जीवेन सह लोकान्तरं गच्छन्ति । ' तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति ' इति श्रुतौ सर्वेषामिन्द्रियाणां जीवेन सह परलोकगमनश्रवणात् । अतः अस्मात् कारणात् नैवं सप्तेन्द्रियाणि, किं तु एकादशेन्द्रियाणीत्यर्थः । एकमेवान्तःकरणं संशयात्मकत्वान्मन इत्युच्यते, निश्चयात्मकत्वात् बुद्धिः, अभिमानात्मकत्वादहङ्कार इत्युच्यते, स्मरणात्मकत्वाच्चित्तमित्युच्यते । तथा च न संख्याधिक्यमिति भावः ॥ ६ ॥

प्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणि अणवः सूक्ष्माणि अप्रत्यक्षाणीत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्राणश्रैष्ठ्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

श्रेष्ठः मुख्यः प्राणश्च ब्रह्मजन्यः 'एतस्माज्जायते प्राणः' इतिश्रुतौ तस्यापि जन्यत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

वायुक्रियाधिकरणम् ॥ ९ ॥

वायुर्वा, वांगादिक्रिया वा प्राण इति केचन वदन्ति, तन्मतं निराकरोति—

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

वायुक्रिये प्राणो न भवतः। कुतः ? पृथगुपदेशात् "एतस्माज्जायते प्राणः" इति श्रुतौ वायुप्राणयोः पृथगुत्पत्तिव्यपदेशादित्यर्थः ॥९॥

वायुप्राणयोर्भेदाङ्गीकारे प्राणः केनोत्पन्न इत्याकाङ्क्षायामाह—

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

चक्षुरादि चक्षुरादीन्द्रियाणि यथा महाभूतजन्यानि, तद्वत् प्राणः मुख्यवायुजन्यः कश्चन पदार्थः। कुतः ? तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः तैश्चक्षुरादिभिः प्राणस्य सहशिष्टिः सहपाठः, तदादिभ्यः हेतुभ्य इत्यर्थः। सर्वासु श्रुतिषु चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां सन्निधौ प्राणस्य पठितत्वात् इन्द्रियसाहचर्यात् चक्षुरादिवत् प्राणोऽपि भौतिक इति भावः ॥ १० ॥

यथा ज्ञानेन्द्रियाणां रूपरसगन्धस्पर्शादयः पञ्च विषयाः, यथा कर्मेन्द्रियाणां वक्तव्यादातव्यगन्तव्यविसर्जयितव्यानन्दयितव्याः पञ्च विषयाः, एवं प्राणस्यापि इन्द्रियत्वात् कश्चन विषयो वक्तव्य इत्याशङ्क्य निराकरोति—

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ ११ ॥

प्राणस्याकरणत्वात् अनिन्द्रियत्वात् न दोषः विषयाभावप्रयुक्तदोषो नास्ति। तर्हि प्राणस्य व्यर्थत्वमेव स्यादित्याशङ्क्याह—तथा हि दर्शयति। 'प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' इति श्रुतिः प्राणस्य शरीरोत्थापकत्वरूपं कार्यान्तरं दर्शयति। तथा च न व्यर्थत्वं प्राणस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं प्राणस्य निर्णयं करोति—

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

---

१ वायुनिष्ठचलनक्रिया वेति पाठः।

एक एव प्राणः पञ्चवृत्तिः पञ्चव्यापारवान् सन् व्यपदिश्यते प्राणापानादिशब्दैः पञ्चधा व्यवह्रियते। मनोवत् यथा एकमेव मनः मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तभेदेन चतुर्धा व्यवह्रियते, तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

अयं मुख्यप्राणोऽपि अणुः सौक्ष्म्यपरिमाणवान्। इन्द्रियवदित्यर्थः १३

ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

तानि वागादीनीन्द्रियाणि ज्योतिरादीनामग्न्यादीनामधिष्ठानं निवासस्थानानि। कुतः? तदामननात् 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्' इति श्रुतौ तासां सूर्यादिदेवतानाम् आमननात् मुखादिस्थानेषु प्रवेशकथनादित्यर्थः ॥ १४ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

प्राणवता जीवेन सह सूर्यादिदेवतानामिन्द्रियप्रेरकत्वं, न स्वातन्त्र्येण। कुतः? शब्दात् इन्द्रियाभिमानिदेवतानां जीवकृतकर्मानुसारेणैव इन्द्रियप्रेरकत्वश्रुतिबलादित्यर्थः ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

तस्य जीवस्य नित्यत्वात् प्राणैर्नित्यसंबन्धत्वात् जीव एव भोक्तेत्यर्थः ॥ १६ ॥

इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सर्वदा इन्द्रियव्यापारजन्यसुखदुःखात्मकफलभोक्तृत्वात् जीवस्यैव इन्द्रियप्रेरणा। तत्र केचित् प्राणात्पृथक् इन्द्रियाण्येव न सन्ति। कथं जीवस्य इन्द्रियप्रेरणेति वदन्ति। तन्मतं निराकरोति—

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

श्रेष्ठादन्यत्र मुख्यं प्राणं वर्जयित्वा ते चक्षुरादय एव इन्द्रियाणि। कुतः? तद्व्यपदेशात् चक्षुरादीनामेव सर्वासु श्रुतिषु इन्द्रियत्वेन व्यपदेशादित्यर्थः ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

'एतस्माज्जायते प्राणः' इति श्रुतौ इन्द्रियाणां प्राणस्य च पृथगुत्पत्तिश्रवणाच्च प्राणस्य नेन्द्रियेष्वन्तर्भाव इत्यर्थः ॥ १८ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

अनेकेषु मन्त्रवर्णेषु प्राणेन्द्रिययोर्भेदव्यपदेशात् न प्राणस्येन्द्रियत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

पञ्चमहाभूतमात्रकर्तृत्वं परमात्मनः, चराचरशरीरकर्तृत्वं तु हिरण्यगर्भस्यैवेति केचन वदन्ति। तन्मतं निराकरोति—

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

त्रिवृत्कुर्वतः त्रिवृत्करणकर्तुः परमात्मनः सकाशादेव संज्ञामूर्तिक्लृप्तिः नामरूपात्मकचराचरशरीरसृष्टिर्भवति। कुतः ? उपदेशात् 'सेयं देवतैक्षत' इति श्रुतौ परमात्मन एव नामरूपात्मकशरीरसृष्टिकर्तृत्वोपदेशादित्यर्थः। सूत्रधार इव परमात्मैव हिरण्यगर्भशरीरे स्थित्वा चराचरशरीरनिर्माणं करोतीति भावः ॥ २० ॥

त्रिवृत्करणप्रकारमुपपादयति—

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

मांसादिकं भौमं भूमिजन्यम् इतरयोः अप्तेजसोरपि कार्यं यथाशब्दं शब्दानुसारेण ज्ञातव्यमित्यर्थः। अपां कार्यं लोहितादिकं, तेजसः कार्यमस्थ्यादिकमिति भावः। केचिद्वायुकार्यस्य प्राणस्य विद्यमानत्वात् आकाशकार्यस्य अवकाशप्रदानादेश्च सत्त्वात् पाञ्चभौतिकत्वं शरीराणां वदन्तितदप्यर्थादुक्तमिति भावः ॥ २१ ॥

शरीराणां पाञ्चभौतिकत्वाङ्गीकारे लोके पार्थिवत्वव्यवहारः कथमित्याशङ्क्याह—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

वैशेष्यात् पृथ्वीकार्यस्य मांसादेः आधिक्यात् तद्वादः पामराणां पार्थिवत्वव्यवहार इत्यर्थः। तद्वादस्तद्वाद इति द्विरुक्तिः अध्यायपरिसमाप्तिद्योतनार्था ॥ २२ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

अध्यायश्च संपूर्णः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादशिष्यप्रणीता

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

(अद्वैतमञ्जरी)

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सुकृतिनां दुष्कृतिनां च स्वर्गनरकगमनागमनजन्यबहुक्लेशवत्त्वात् स्वर्गादिलोकेभ्यो विरज्य मोक्षार्थं ब्रह्मज्ञानमेव संपादनीयमिति वक्तुं प्रथमं सुकृतिनां स्वर्गलोकगमनागमनप्रकारं दर्शयति—

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ लोकान्तरप्राप्तिसमये लिङ्गशरीरपरिवेष्टितो जीवः अस्मिन् लोके अग्नौ हुतैः अदृष्टशब्दवाच्यैः समित्पुरोडाशदधिक्षीरसोमरसचरुदर्भाज्यप्रभृतिभिः द्रव्यैः सूक्ष्मरूपैः संपरिष्वक्तः परिवेष्टितः सन् धूमादिमार्गेण स्वर्गलोकं रंहति गच्छति । कुतः ? प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति प्रश्नः, 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति प्रतिवचनम्, उभाभ्यामित्यर्थः । अस्याः श्रुतेरयमर्थः—पञ्चम्यामाहुतौ योषिद्रूपे पञ्चमे अग्नौ हुता आपः दधिक्षीराज्यप्रभृतयः होमद्रव्यरूपाः पुरुषवचसः गर्भस्थपिण्डाकारेण परिणताः यथा भवन्ति, तथा वेत्थ जानासि किम् इति केनचित् प्रश्ने कृते, इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति प्रत्युत्तरम् । अस्यायमर्थः—अस्मिन् लोके यजमानेन अग्नौ हुतानि समित्पुरोडाशाज्यदधिक्षीरप्रभृतीनि द्रव्याणि सूक्ष्मरूपाणि भूत्वा लिङ्गशरीरविशिष्टेन यजमानेन सह धूमादिमार्गेण आतिवाहिकैः द्युलोकाख्येऽग्नौ हूयन्ते हुतानि । तानि देवशरीरु-

पेण परिणमन्ते। तच्च देवशरीरं कश्चित् कालं स्वर्गलोके भोगान् भुक्त्वा पुण्यपापक्षयानन्तरं नवनीतवत् द्रवीभूतं भवति। तच्च द्रवीभूतं शरीरमातिवाहिकैः देवैः पर्जन्याख्ये अग्नौ हूयते। तच्च जलरूपेण परिणमते। तच्च जलं पृथिव्याख्ये अग्नौ आतिवाहिकैः हूयते। तच्च ओषधिद्वारा व्रीहियवादिधान्यरूपेण परिणमते। तच्च धान्यमन्नद्वारा पुरुषरूपे अग्नौ हूयते। तच्चान्नं रेतोरूपेण परिणमते। तच्च रेतः योषिद्रूपेऽग्नौ हूयते। तच्च रेतः गर्भस्थशरीराकारेण परिणमत इति द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिद्रूपपञ्चाग्निक्रमेण गर्भोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

समित्पुरोडाशादीनां पार्थिवत्वं, दधिक्षीरादीनामाप्यत्वं, घृतस्य तैजसत्वमित्येवंरूपेण होमद्रव्याणां त्र्यात्मकत्वात् त्रिपदार्थत्वात् 'आपः पुरुषवचसो भवन्ति' इत्येतदनुपपन्नमिति चेन्न। भूयस्त्वात् होमद्रव्याणां मध्ये अपां बाहुल्यमात्रेण अप्छब्दप्रयोगः। तथा चाप्छब्दस्य पार्थिवाप्यतैजसद्रव्याणामुपलक्षणत्वान्न विरोध इति भावः ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति श्रुतौ प्राणानामिन्द्रियाणां जीवेन सह धूमादिमार्गेण स्वर्गलोकगमनश्रवणाच्च होमद्रव्याणामपि जीवेन सह गमनमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

'अग्निं वागप्येति सूर्यं चक्षुरप्येति मनश्चन्द्रमप्येति' इत्यादिश्रुतौ मरणकाले इन्द्रियाणां तदभिमानिदेवतासु लयश्रवणात् इन्द्रियाणां जीवेन सह स्वर्गलोकप्राप्तिरनुपपन्नेति चेन्न। 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति' इत्यादिबहुश्रुतिविरोधेन अग्न्याद्यभिमानिदेवतासु लयप्रतिपादकश्रुतेः भाक्तत्वात् गौणत्वात् अप्रमाणत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रथमे श्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

'अस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति' इति श्रुतौ द्युलोकाख्ये प्रथमेऽग्नौ श्रद्धाया एव हूयमानत्वश्रवणात् दधिक्षीरादीनां द्युलोकाख्येऽग्नौ हूयमानत्वमसङ्गतमिति चेन्न। ता एव श्रद्धापूर्वकं हुताः दधिक्षीरादि-

रूपाः आप एव श्रद्धाशब्देन लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते । कुतः ? दधिक्षीरादीनामेव होतव्यत्वस्य उपपन्नत्वात् श्रद्धाया निराकाराया होतव्यत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

कर्मिणामेव स्वर्गलोकगमनस्य अश्रुतत्वात् तैः सह होतव्यद्रव्याणां गमनं सुतरामनुपपन्नमिति चेन्न । इष्टादिकारिणां धूमादिमार्गेण स्वर्गलोकगमनस्य 'ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्र्या अपरपक्षमपरपक्षाद्दक्षिणायनम्' इत्यादिषु श्रुतिषु प्रतीतेः प्रतिपाद्यमानत्वादित्यर्थः ॥६॥

अस्तु कर्मिणां स्वर्गलोकगमनं, तेषां स्वर्गलोके भोगो न संभवति । 'तं देवा भक्षयन्ति' इति श्रुतौ स्वर्गलोकगमनानन्तरमेव कर्मिणां देवभक्ष्यत्वश्रवणात् व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भक्षितानां कर्मिणां भोगासंभवादित्याशङ्क्याह—

भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

'तद्देवानामन्नम्' इत्यादिश्रुतौ कर्मिणां देवभृत्यत्वमात्रेण देवभक्ष्यत्वं भाक्तं गौणम् । कुतः ? अनात्मवित्त्वात् कर्मिणामात्मज्ञानरहितत्वात् । तथा हि दर्शयति आत्मज्ञानरहितानां देवभृत्यत्वम्, अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते, इति श्रुतिर्दर्शयतीत्यर्थः । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः एवं तद्देवानाम्' इति श्रुतेरयमर्थः—यः अन्याम् आत्मव्यतिरिक्तेन्द्रादिदेवतां यज्ञादिकर्मभिः उपास्ते पूजयति; असौ इन्द्रादिः मत्तोऽन्यः अहं च इन्द्रादेरन्य इति भेदबुद्ध्या यः इन्द्रादीन् पूजयति, सः तत्त्वं न वेद । यथा पशुः कर्षन् कर्षकाणां कृष्यादिनोपकरोति, एवं कर्मठोऽपि इहलोके इन्द्रादीनां हविःप्रदानं कुर्वन् परलोकेऽपि परिचर्यां कुर्वन् पशुवदुपकरोति । तथा च देवपशुत्वमात्रेण कर्मिणां देवभक्ष्यत्वं, न व्याघ्रादिवत् कर्मिणां मांसरुधिरादिकं देवा भक्षयन्तीति । तेषाममृतभक्षकत्वेन मांसभक्षकत्वाभावादिति भावः ॥ ७ ॥

कृतात्ययाधिकरणम् ॥ २ ॥

एवं सुकृतिनां स्वर्गलोकगमनं, तत्र भोगं च प्रतिपाद्य पुनरागमनप्रकारं दर्शयति—

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

कृतात्यये स्वर्गोद्देशेन कृतस्य पुण्यस्य अत्यये नाशे सति यथा येन मार्गेण स्वर्गलोकं प्रति इतं गमनं, तेन मार्गेण वा, अनेवं मार्गान्तरेण वा । वा मार्गान्तरेणेत्येतदनास्थया उक्तम् । तेनैव मार्गेणेति सिद्धान्तः । अनुशयवान् भुक्तावशिष्टसंचितकर्मवान् भूलोकमागच्छति । आगत्य च संचितकर्मानुसारेण रमणीयां योनिं वा, कुत्सितयोनिं वा प्राप्नोति । कुतः ? दृष्टस्मृतिभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । 'यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वा अभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति' अत्राकाशवायुधूमादिशब्दा लोकपरा इत्यर्थः । 'त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयः तिलमाषा इति जायन्ते ततो दुष्प्रपतरं ततो रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्यन्ते श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा' इति श्रुतिः, 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इति स्मृतिः, ताभ्यामित्यर्थः ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

'रमणीयचरणा' इति श्रुतौ चरणात् शौचाचमनस्नानसंध्याजपौपासनादिरूपात् स्मृत्युक्ताचारात् स्वर्गात् पुनरागतानां कर्मिणां योनिप्राप्तिः प्रतीयते, न तु वेदोक्ताग्निहोत्रादिकर्मिणः । तथा च संचितकर्मवशाद्योनिप्राप्तिरित्येतदयुक्तमिति चेन्न । 'रमणीयचरणा' इति श्रुतिः आचाराङ्गकवैदिककर्मोपलक्षणार्था इति कार्ष्णाजिनिर्मन्यत इत्यर्थः । आचारवाचकेन चरणशब्देन अजहल्लक्षणया आचाराङ्गकं कर्म प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

वैदिककर्मण एव रमणीययोनिप्राप्तिहेतुत्वसंभवात् स्मृत्युक्तस्याचारस्य आनर्थक्यं वैयर्थ्यम् । तथा च चरणशब्दस्य जहल्लक्षणैवाङ्गीकर्तव्येति चेन्न । तदपेक्षत्वात् आचारापेक्षत्वात् कर्मणः, आचारस्य वैयर्थ्यं नास्तीत्यर्थः । 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः' इति श्रुतौ आचारस्य कर्माङ्गत्वबोधनात् अङ्गरहितस्याङ्गिनः फलजनकत्वाभावात् आचारसहितमेव वैदिकं कर्म फलजनकम् । तथाच चरणशब्दस्य अजहल्लक्षणैवाङ्गीकर्तव्येति भावः ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

रमणीयचरणशब्देन कपूयचरणशब्देन च सुकृतदुष्कृते एव शक्त्या प्रतिपाद्येते इति बादरिर्मन्यते । तथा च अङ्गिना कर्मणा अङ्गस्याचारस्य अर्थादाक्षिप्तत्वाच्च चरणशब्दस्य लक्षणा न वक्तव्येति भावः ॥ ११ ॥

अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण सुकृतिनां स्वर्गलोकगमनागमने प्रतिपाद्य इदानीं दुष्कृतिनां नरकलोकगमनागमने प्रतिपादयितुं प्रथमं पूर्वपक्षमाह—

पूर्वपक्षः—

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

'ये वै केचिदस्माल्लोकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' इति श्रुतौ इष्टादिकारिणामनिष्टादिकारिणां सर्वेषामपि अविशेषेण स्वर्गादिलोकगमनं श्रुतं प्रतिपादितमित्यर्थः । इष्टादिकारिणो न भवन्तीति ह्यनिष्टादिकारिणः दुष्कृतिन इत्यर्थः । श्रुतेरयमर्थः—ये केचन अस्मात् भूलोकात् प्रयान्ति मरणानन्तरं भूलोकं परित्यज्य ये गच्छन्ति, ते सर्वे सुकृतिनो वा दुष्कृतिनो वा चन्द्रमसा स्वर्गलोकं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

सिद्धान्तः—

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

इतरेषां पापिनां संयमने नरकलोके अनुभूय दुःखमनुभूय आरोहावरोहौ प्रथमं नरकं प्रति गमनं कञ्चित्कालं नरकलोके दुःखानुभवानन्तरं पुनरागमनं चेत्येवंविधारोहावरोहौ अङ्गीकर्तव्यौ । कुतः ? तद्गतिदर्शनात् 'वैवस्वतं संगमनं जनानाम्' इत्यादिश्रुतौ पापिनां यमलोकगमनश्रवणादित्यर्थः । तथाच पापिनां नरकलोकगमनश्रवणात् स्वर्गलोकगमनप्रसक्तेरेवाभावात् 'चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' इति श्रुतौ सर्वशब्दस्य सुकृतिमात्रे संकोचः कर्तव्य इति भावः । संयमने त्वनुभूयेत्यत्र तु ल्यप्प्रत्ययेन क्रमो न विवक्षित इति द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

स्मृतिकारा अपि दुष्कृतिनां नरकलोकप्राप्तिं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अपि च सप्त ॥ १५ ॥

किंच सप्त प्रधाननरकाणि पापिनां निवासस्थलानि स्मृतिषु प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एकस्य यमस्य कथं सप्तनरकाधिपत्यमित्याशङ्क्याह—

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तत्रापि सप्तनरकेष्वपि तद्व्यापारात्तस्य यमस्य व्यापारादधिकारिपुरुषद्वारा आज्ञाया अप्रतिहतत्वादविरोधः । यमस्य सप्तनरकाधिपत्ये विरोधो नास्तीत्यर्थः । इदं तु प्रसंगादुक्तं, न प्रकृतोपयुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

पापिनां देवयानपितृयाणमार्गेण गमनप्रतिषेधादपि न स्वर्गलोकप्राप्तिरित्याह—

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

विद्याकर्मणोरुपासनाकर्मसंबन्धिनोः देवयानपितृयाणमार्गयोरेव ब्रह्मलोकस्वर्गलोकप्राप्तिसाधनत्वेन प्रकृतत्वात् सर्वासु श्रुतिषु प्रतिपादितत्वात् तयोश्च मार्गयोः ' अथैतयोः पथोर्न कतरेण च ' इति श्रुत्या पापिनां प्रतिषेधादपि न पापिनां स्वर्गलोकप्राप्तिप्रसक्तिरित्यर्थः । एतयोर्देवयानपितृयाणयोर्मध्ये कतरेणान्यतरेणापि मार्गेण पापिनां गमनं नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

पापिनां मार्गान्तरश्रवणादपि न धूमादिमार्गेण स्वर्गलोकगमनमित्याह—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

देवयानपितृयाणमार्गापेक्षया तृतीयमार्गे गच्छतां पापिनां स्वर्गलोकप्राप्तिर्नास्ति । कुतः ? तथोपलब्धेः ' जायस्व म्रियस्वेति तृतीयं स्थानम् ' इति श्रुतौ पापिनां तृतीयमार्गस्य प्रतिपादितत्वादित्यर्थः । श्रुतेरयमर्थः—मार्गमध्येऽपि यमदूतानां बाधाभिः जायस्व म्रियस्व पुनर्जन्ममरणभूयिष्ठं तृतीयं स्थानं तृतीयो मार्गः पापिनामित्यर्थः । मार्गमध्येऽपि यातनाशरीरधारिणं पापिनं पुरुषं यमदूता बाधन्ते, तथा बाधया पुनःपुनः मरणं, पुनःपुनः जन्म च पापिनां पुराणेषु प्रसिद्धमिति भावः । 'जायस्व म्रियस्व' इत्यत्र क्रियासमभिहारे लोट्प्रत्ययः ॥ १८ ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

लोकेऽपि पापिनां नरकलोकप्राप्तिः स्मर्यते, पामरैरपि व्यवह्रियते इत्यर्थः । तथा च लोकव्यवहारबलादपि पापिनां न स्वर्गलोकप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

केषांचित् पापिनामिहैव लोके उद्भिज्जस्वेदजादिनिकृष्टजन्मदर्शनादपि न पापिनां स्वर्गलोकप्राप्तिरिति भावः ॥ २० ॥

ननु स्वेदजान्येव न सन्ति 'तेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति अण्डजं जरायुजमुद्भिज्जं च' इति त्रिविधानामेव भूतानां प्रतिपादितत्वादित्याशङ्क्याह—

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

संशोकजस्य स्वेदजस्यापि तृतीयशब्दावरोधः वृक्षलतापर्वतादिवाचकेन तृतीयशब्देन उद्भिज्जशब्देन अवरोधः अजहल्लक्षणया संग्रह इत्यर्थः। भूतानां चातुर्विध्यमपि प्रसङ्गादुक्तं, न प्रकृतोपयुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥२१॥

तत्साभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण केषांचित् पापिनां तृतीयमार्गेण नरकलोकगमनं केषांचिदिहैव लोके स्थावरादिरूपेण उत्पत्तिं च प्रतिपाद्य इदानीं स्वर्गलोकात् पुनरागमनप्रकारं प्रपञ्चयति । 'यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति' इत्यादिश्रुतेः स्वर्गलोकात् पुनरागतानामिष्टादिकारिणाम् आकाशवायुधूमाभ्रमेघादिलोकेषु पान्थानामिव अवस्थानमात्रं वा, तेषु लोकेषु भोगोऽप्यस्ति वा इति संशये सति निर्णयमाह—

तत्साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

आगच्छतां कर्मिणां तत्साभाव्यापत्तिः तेषु आकाशलोकवायुलोकादिषु साभाव्यापत्तिः संबन्धप्राप्तिरेव, न भोगः । कुतः ? उपपत्तेः क्षीणसुकृतानां तेषां संबन्धमात्रस्यैव उपपन्नत्वात् भोगस्यानुपपन्नत्वादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं तेषां योनिप्राप्तिपर्यन्तं स्थूलशरीराभावादपि लिङ्गशरीरमात्रविशिष्टानां तेषां मार्गमध्ये न भोगसामर्थ्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥

नातिचिराधिकरणम् ॥ ५ ॥

आकाशादिलोकेष्ववस्थानमपि एकैकस्मिन् लोके एकैकदिनमात्रमेवं, न बहुसंवत्सरकालमित्याह—

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

नातिचिरेण शीघ्रकालेनैव आकाशादिलोकेभ्यो भूलोकं प्रत्यागमनम् । कुतः ? विशेषात् 'ततो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्' इति श्रुतौ व्रीहियवाद्योषधिसंबन्धानन्तरं कालविलम्बश्रवणेन आकाशादिलोकेषु अविलम्बस्य अर्थाद्गम्यमानत्वादित्यर्थः । श्रुतेरयमर्थः—ततः व्रीहियवाद्योषधिसंबन्धानन्तरं कर्मिणां दुर्निष्प्रपतरं दुःखेन निर्गमनं कालविलम्बेन अन्नद्वारा पुरुषसंबन्ध इत्यर्थः । अङ्कुरमारभ्य धान्यनिष्पत्तिपर्यन्तं विलम्बः, धान्यनिष्पत्त्यनन्तरमपि कुसूलादिप्रक्षेपेण किंचित्कालविलम्ब इति भावः ॥ २३ ॥

अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

व्रीहियवादिष्वपि वहुकालमवस्थानमात्रमेव कर्मिणां, न भोग इत्याह—

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

अन्यैः व्रीहियवाद्यौषध्यभिमानिभिर्जीवान्तरैरधिष्ठिते सहक्रते व्रीहियवादौ कर्मिणां वहुकालमवस्थानमात्रमेव, न भोगः । कुतः ? पूर्ववदभिलापात् पूर्वेष्वाकाशादिलोकेष्विव व्रीहियवादिष्वपि संवन्धमात्रस्यैव 'त इह व्रीहियवाः' इति श्रुतौ कथितत्वात् । तथा च व्रीहियवादिस्थावरदेहाभिमानिनां जीवानामेव वातातपवर्षादिजन्यसुखदुःखानुभवः, न तु जनुषान्धतुल्यानां कर्मिणामिति भावः ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

ज्योतिष्टोमादिकं वैदिकं कर्माशुद्धं पशुहिंसामांसभक्षणादिजन्यपापसंमिश्रम् । तथाच पुण्यपापमेलनरूपत्वात् यज्ञादिकर्मणां पुण्यांशफलस्य स्वर्गलोके भुक्तत्वेऽपि पापांशफलस्य स्वर्गलोके अभुक्तत्वात् स्वर्गात् पुनरागमनकाले व्रीहियवादिस्थावरशरीरेषु पशुहिंसादिजन्यपापफलभोगानन्तरं संचितकर्मान्तरवशेन कर्मिणां योनिप्राप्तिरिति चेन्न । शब्दात् 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यादिश्रुतिचोदितत्वेन पशुहिंसादीनां पापजनकत्वाभावात् । तथाच जीवान्तराधिष्ठितेषु व्रीहियवादिषु कर्मिणां संबन्धमात्रमेव न भोग इति भावः ॥ २५ ॥

रेतस्सिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

अथ व्रीहियवादिसंवन्धानन्तरं धान्यसंवन्धिनां कर्मिणामन्नद्वारेण रेतस्सिग्योगः रेतस्सिचा पुरुषेण योगः संबन्धः पुरुषस्य कुक्षौ प्रवेश इत्यर्थः ॥ २६ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

पुरुषकुक्षिस्थानां कर्मिणां रेतोद्वारा योनेः संवन्धात् योषित्कुक्षौ शरीरमुत्पद्यते गर्भो भवतीत्यर्थः । कर्मिणां गमनागमनादिवहुक्लेशवत्त्वात् स्वर्गनरकसाधनानि पुण्यपापानि परित्यज्य निरन्तरं ब्रह्मविचार एव कर्तव्य इति सर्वस्यास्य पादस्य तात्पर्यमिति भावः ॥ २७ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

संध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

निष्प्रपञ्चस्य निर्धर्मकस्य निर्गुणस्य जीवस्य निष्प्रपञ्चनिर्धर्मकनिर्गुणब्रह्माभेदकथनाय जीवसंवन्धिनीनां स्वप्नसुषुप्तिजाग्रन्मूर्छावस्थानां चतसृणामपि मिथ्यात्वं साधयितुं प्रथमं पूर्वपक्षमाह—

पूर्वपक्षः—

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

सन्ध्ये स्वप्नावस्थायां सृष्टिः स्वप्नप्रपञ्चसृष्टिः पारमार्थिकी । कुतः ? आह हि ' न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथस्सृजते ' इति श्रुतिः स्वप्नप्रपंचसृष्टिम् आह हि प्रतिपादयति खलु । तथा च श्रुतिप्रतिपादितत्वात् स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वं वक्तव्यम् । तथा च स्वप्नप्रपञ्चदृष्टान्तेन जाग्रत्प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वानुमानं वेदान्तिनामनुपपन्नमिति भावः ॥ १ ॥

स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वे हेत्वन्तरमाह—

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

एके शाखिनः ' यत्रैतत्स्वप्नया चरति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ' इति श्रुतौ जीवं स्वेच्छानुसारेण स्वप्नप्रपञ्चस्य निर्मातारं प्रतिपादयन्ति । तथाच कर्तुरिच्छानुसारेण उत्पाद्यमानत्वादपि स्वप्नकालीना-

पुत्रमित्रकलत्रादयः पदार्थाः सत्या एवाङ्गीकर्तव्याः । मिथ्यात्वाङ्गीकारे कर्त्रिच्छाधीनत्वानुपपत्तेः । नहि मिथ्याभूतस्य शुक्तिरजतरज्जुसर्पादेः कर्त्रिच्छाधीनत्वं लोके दृष्टमित्यर्थः । तथा च जीवस्य स्वप्नप्रपञ्चकर्तृत्वेन स्वप्नप्रपञ्चं प्रति उपादानकारणत्वेन च सप्रपञ्चत्वात् निष्प्रपञ्चब्रह्माभिन्नत्वमप्यनुपपन्नमिति भावः ॥ २ ॥

सिद्धान्तः—

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

स्वप्नकालीनं जगत् मायामात्रं मिथ्याभूतम् । कुतः ? कार्त्स्न्येन उपादाननिमित्तकारणमेलनेन अनभिव्यक्तस्वरूपत्वात् अनुत्पन्नस्वरूपत्वात् वासीटङ्कतक्षकदारुप्रभृतिसामग्रीं विनाप्युत्पाद्यमानत्वात् स्वप्नकालीनस्य रथादिप्रपञ्चस्य शुक्तिरजतादिवत् मिथ्यात्वमेव वक्तव्यमित्यर्थः । यच्चोक्तम् 'अथ रथान् रथयोगान् पथस्सृजत' इति श्रुतिप्रतिपाद्यत्वात् स्वप्नप्रपंचस्य सत्यत्वमिति, तन्न । नहि श्रुतिप्रतिपाद्यत्वमात्रेण सत्यत्वम् । ग्रावप्लवनादेरपि सत्यत्वप्रसङ्गात् । किं तु तात्पर्येण श्रुतिप्रतिपाद्यस्यैव सत्यत्वम् । न च स्वप्नप्रपञ्चस्य तात्पर्येण प्रतिपाद्यत्वमस्ति । 'न तत्र रथाः' इति पूर्ववाक्ये पारमार्थिकरथादीनां प्रतिषिद्धत्वात् । यच्चोक्तम् 'कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः' इति श्रुत्या कर्त्रिच्छाधीनत्वप्रतिपादनात् स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वमिति, तदपि अनुपपन्नम् । लोकानुभवविरोधेन कस्या अपि श्रुतेः स्वार्थतात्पर्याभावात् । नहि लोके जीवेच्छानुसारेण स्वप्नप्रपञ्चा जायन्ते अनिष्टानां दुःस्वप्नानामपि दर्शनात् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

स्वप्नः सूचकः भविष्यदिष्टानिष्टयोः । कुतः ? श्रुतेः 'पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति' इत्यादिश्रुतिबलात् । तद्विदः स्वप्नाध्यायविदश्च स्वप्नप्रपञ्चं भविष्यदिष्टानिष्टसूचकमाचक्षते वदन्ति । तथा च भविष्यदिष्टानिष्टसूचकत्वादपि स्वप्नप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमङ्गीकर्तव्यम् । भविष्यदिष्टानिष्टसूचकानां गन्धर्वनगरादीनामुत्पातानां प्रायेण मिथ्यात्वस्य लोकप्रसिद्धत्वादिति भावः । तथा च स्वप्नप्रपञ्चदृष्टान्तेन जाग्रत्प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वानुमानं निष्प्रपञ्चस्य जीवस्य निष्प्रपञ्चब्रह्माभिन्नत्वं च उभयमप्युपपन्नमिति भावः । स्वप्नावस्थाया मिथ्यात्वसमर्थनेन सुषुप्तिजाग्रन्मूर्च्छावस्थानामपि स्वप्नावस्थादृष्टान्तेन मिथ्यात्वमर्थात् सिद्धमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

जीवब्रह्मणोरभेदाङ्गीकारे जीवस्य आनन्दादिरूपत्वं सर्वदा किमर्थं न भासत इत्याशङ्क्याह—

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

पराभिध्यानात् परेषां देहेन्द्रियान्तःकरणानामभिध्यानादैक्याध्यासादस्य जीवस्य शुद्धबुद्धज्ञानानन्दादिस्वरूपत्वं तिरोहितमावृतम्। ततः आवृतत्वाद्धेतोः अस्य जीवस्य बन्धविपर्ययौ कर्तृत्वभोक्तृत्वादिबन्धः, नाहमीश्वर इति भ्रमश्च उभावप्युपपन्नावित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं जीवत्वमपि देहैक्याध्यासाधीनमित्याह—

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

परमार्थतो ज्ञानानन्दस्वभावस्य जीवस्य सोऽपि जीवभावोऽपि देहयोगात् देहैक्याध्यासादित्यर्थः। सूत्रद्वयमपि प्रसङ्गादागतं, न प्रकृतोपयुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

एवं जीवस्य स्वप्नावस्थां विचार्य सुषुप्त्यवस्थां विचारयति—

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

जाग्रदवस्थायां स्वप्नावस्थायां च देहाद्यभिमानविशिष्टो जीवः सुषुप्त्यवस्थायां तदभावः सन् तस्य देहाद्यभिमानस्य अभावो यस्य सः देहाद्यभिमानरहितः सन् नाडीषु च आत्मनि च परमात्मनि च चकारात् हृत्पुण्डरीके च शेते नाडीहृत्पुण्डरीकादिप्राकारप्रवेशनद्वारा हृत्पुण्डरीकावच्छिन्नब्रह्मरूपे प्रासादे जीवाख्यो राजा शेत इत्यर्थः। कुतः? तच्छ्रुतेः 'आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवति नाडीभ्यः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते पुरीततः प्रत्यवसृप्य सति शेते सति संपद्य न विदुः सति संपत्स्यामहे' इति श्रुतौ नाडीपुरीतद्द्वारा जीवस्य पुरीतदवच्छिन्ने ब्रह्मणि सुषुप्तिदशायां शयनश्रवणादित्यर्थः। 'आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवति' इति श्रुतेरयमर्थः—जीवाख्यो राजा जाग्रदवस्थायां स्वप्नावस्थायां जाग्रत्प्रपञ्चस्वप्नप्रपञ्चाख्ययोः स्वराष्ट्रयोः संचारं कृत्वा शरीराख्यं स्वपुरं प्रविश्य तदनन्तरं नाडीः प्रविशति। नाडीभ्यो निर्गत्य हृत्पुण्डरीकं प्रविशति। हृत्पुण्डरीकान्निर्गत्य हृत्पुण्डरीकावच्छिन्नब्रह्मरूपे प्रासादे शेत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सुषुप्त्यवस्थां निरूप्य जाग्रदवस्थां निरूपयति—

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

अतः सुषुप्त्यवस्थासमाप्त्यनन्तरं हृत्पुण्डरीकावच्छिन्ने ब्रह्मणि शयानो जीवः प्रबोधः प्रकृष्टो बोधः अभिमानो यस्य सः, शरीराद्यभिमानविशिष्टः सन् अस्मात् हृत्पुण्डरीकावच्छिन्नब्रह्मलक्षणात् प्रासादादुत्थाय जाग्रत्प्रपञ्चाख्यराष्ट्रदर्शनाय हृत्पुण्डरीकनाडीप्राकारद्वारा शरीराख्यात् पुरात् बहिर्निर्गच्छतीत्यर्थः। 'स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः' इति श्रुतिरेवास्मिन्नर्थे प्रमाणमिति भावः ॥ ८ ॥

कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

पूर्वदिनीया एव जीवाः सुषुप्तिदशायां सूक्ष्मावस्थापन्नान्तःकरणविशिष्टतया हृत्पुण्डरीकावच्छिन्ने ब्रह्मणि विलीनाः सन्तः उत्तरदिनेषु स्थूलावस्थापन्नान्तःकरणविशिष्टतया अभिव्यक्ता भवन्ति वा, उत पूर्वदिनीयान्तःकरणविशिष्टानां जीवानां सर्वात्मना सुषुप्त्यवस्थायां ब्रह्मण्यात्यन्तिकलये सति अभिनवान्तःकरणविशिष्टा अभिनवा जीवा उत्पद्यन्ते वा इति संशये सति निर्णयमाह—

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

यस्तु पूर्वदिनीयो जीवः सुषुप्त्यवस्थायां हृत्पुण्डरीकावच्छिन्नब्रह्मणि लीनः, स एव उत्तरदिने स्थूलान्तःकरणविशिष्टतया अभिव्यक्तो भवति। कुतः ? कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः पूर्वदिने कृतस्य लौकिकस्य वैदिकस्य च कर्मणः अस्मिन्दिने स्मरणात् 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा' इति शब्दात् 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिविधिवाक्याच्च एतेभ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः। प्रतिदिनं भिन्नभिन्नजीवाङ्गीकारे अन्यस्य ज्योतिष्टोमे कर्तृत्वम्, अन्यस्य स्वर्गभोक्तृत्वमिति स्वर्गकामस्य ज्योतिष्टोमविधायकं वाक्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः। 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा' इत्यारभ्य यद्यद्भवन्तीति वाक्यमप्रमाणं स्यात्। तस्य वाक्यस्य पूर्वदिनीयानामेव जीवानां सुषुप्तिकाले सूक्ष्मरूपान्तःकरणविशिष्टानामुत्तरदिनेषु स्थूलावस्थान्तःकरणविशिष्टतया अभिव्यक्तिप्रतिपादकत्वादिति भावः। पूर्वदिने अनुभूतस्य कर्मणः अस्मिन्दिने स्मरणं न स्यात्। अन्येनानुभूतस्य अन्येन स्मरणासंभवादिति भावः ॥ ९ ॥

मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

जाग्रदवस्थां निरूप्य मूर्छावस्थां निरूपयति—

मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

मुग्धे मूर्छावस्थायां हृत्पुण्डरीकावच्छिन्ने ब्रह्मणि देहाद्यभिमानविशिष्टस्य जीवस्य अर्धसंपत्तिः अर्धलयः, न तु सुषुप्त्यवस्थायामिव सर्वात्मना अभिमानलयः। मूर्छितस्य बाह्यपदार्थज्ञानाभावेऽपि आन्तरदुःखानुसंधानस्य विद्यमानत्वेन देहाद्यभिमानस्यापि लेशतोऽङ्गीकार्यत्वात्। तथा च परिशेषात् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु अन्तर्भावासंभवात् मूर्छावस्था अवस्थात्रयात् भिन्नैवाङ्गीकर्तव्येत्यर्थः ॥ १० ॥

उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण त्वंपदार्थस्य निष्प्रपञ्चत्वं प्रसाध्य इदानीं तत्पदार्थस्य निष्प्रपञ्चत्वं साधयति—

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

केचित् ब्रह्मणः निर्गुणत्वं सगुणत्वं च उभयमपि स्वाभाविकं वास्तवं चेति वदन्ति। अन्ये तु निर्गुणत्वं स्वाभाविकं वास्तवं च, सगुणत्वं तु औपाधिकमपि वास्तवमेव। उपाधीनां पृथिव्यादीनां सत्यत्वादिति वदन्ति। आद्यमतं निराकरोति—परस्य परमात्मनः उभयलिङ्गं भावप्रधानो निर्देशः, उभयलिङ्गत्वम् उभयस्वभावकत्वं स्वाभाविकसगुणत्वं स्वाभाविकनिर्गुणत्वं च न संभवति। नकारस्य अत्राप्यन्वयः। स्वाभाविकसगुणत्वनिर्गुणत्वयोरेकत्र विरोधादिति भावः। द्वितीयमतं निराकरोति—न स्थानत इति। स्थानतः पृथिव्याद्युपाधितोऽपि पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतावच्छिन्नस्य परमात्मनः वास्तवं सगुणत्वं न संभवति। पृथिव्याद्युपाधीनां मिथ्यात्वेन पृथिव्यभिन्ने ब्रह्मणि तत्प्रयुक्तसगुणत्वस्यापि मिथ्यात्वादिति भावः। पृथिव्याद्युपाधीनां मिथ्यात्वे प्रमाणमाह—सर्वत्र हि सर्वेष्वपि वेदान्तेषु 'नेह नानास्ति' इत्यादिश्रुतिभिः पृथिव्यादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

भेदात् सगुणत्वप्रतिपादनात् 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः' इत्यादिवाक्यात् ब्रह्मणः सगुणत्वमेव वास्तवं, न निर्गुणत्वमिति चेन्न।

प्रत्येकं सर्वास्वपि शाखासु अतद्वचनात् 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इत्यादिवाक्यैः निर्गुणत्वस्य प्रतिपादितत्वात् निर्गुणत्वमेव वास्तवं, सगुणत्वं तु मिथ्याभूतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

किं च एके शाखिनः 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितम्' इत्यादिश्रुतिषु एवं निर्गुणत्वमेव प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सगुणत्वप्रतिपादकनिर्गुणत्वप्रतिपादकवाक्ययोर्मध्ये कस्य प्राबल्यं, कस्य दौर्बल्यमित्याशङ्कायामाह–

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

ब्रह्म अरूपवदेव निर्गुणमेव। कुतः ! तत्प्रधानत्वात् सर्वेषां वेदान्तानां उपक्रमोपसंहारादिलिङ्गैः निर्गुणब्रह्मण्येव तात्पर्यवत्त्वादित्यर्थः। तथाच निर्गुणत्वप्रतिपादकवाक्यानामेव स्वार्थे तात्पर्यवत्त्वात् प्राबल्यं सगुणत्वप्रतिपादकवाक्यानां तु स्वार्थे तात्पर्याभावात् दुर्बलत्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

यदि सगुणत्वं मिथ्याभूतं तर्हि ब्रह्मलोकप्राप्त्यादिफलोद्देशेन सत्यसंकल्पत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मविषयकोपासनाविधायकानां दहरशाण्डिल्योपकोसलवैश्वानरादिवाक्यसंदर्भाणामप्रामाण्यं स्यात्। मिथ्याभूतगुणविशिष्टब्रह्मोपासनया ब्रह्मलोकप्राप्त्यादिफलजनकत्वासंभवादित्याशङ्क्याह—

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम् ॥ १५ ॥

यथा गवाक्षमध्यगतस्य सूर्यप्रकाशस्य औपाधिकह्रस्वत्वदीर्घत्ववर्तुलत्वादिमिथ्याभूतधर्मविशिष्टस्यापि अन्धकारशीतादिनिवर्तनसामर्थ्यम्, एवं पृथिव्याद्युपाधिप्रयुक्तमिथ्याभूतसर्वगन्धत्वसर्वरसत्वगुणविशिष्टब्रह्मविषयकोपासनाया अपि 'यादृशो यक्षस्तादृशो बलिः' इति न्यायेन मिथ्याभूतब्रह्मलोकावाप्त्यादिफलजननसामर्थ्यसंभवात् अवैयर्थ्यं सगुणोपासनाविधायकवाक्यानामप्रामाण्यं नास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं सगुणोपासनावाक्यानामप्रामाण्यं परिहृत्य निर्गुणत्वे प्रमाणान्तरमाह—

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

तन्मात्रं चैतन्यमात्रं चैतन्यैकस्वभावम् आह च 'कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इति श्रुतिः ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इत्यादिश्रुतिर्ब्रह्मणो निर्गुणत्वं दर्शयति प्रतिपादयति । अथो तथा स्मर्यते—'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते' इत्यादिस्मृतिष्वपि निर्गुणत्वमेव प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सगुणत्वस्य मिथ्यात्वे प्रमाणान्तरमाह—

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यतः कारणात् ब्रह्मणः पृथिव्याद्युपाधिप्रयुक्तं मिथ्याभूतं सगुणत्वम् अत एव 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान्' 'एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु सूर्यकादिवत् सूर्यचन्द्रप्रतिबिम्बवदित्युपमा दृष्टान्त उपपन्न इत्यर्थः । यथा जलादौ प्रतिबिम्बिते चन्द्रे सूर्ये च जलनिष्ठाः ह्रस्वत्वदीर्घत्वचलत्वाधोदेशस्थत्वादयो धर्मा आरोप्यन्ते, एवं पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतलक्षणोपाधिषु प्रतिबिम्बिते परमात्मनि पृथिव्यादिधर्माः सर्वगन्धत्वसर्वरसत्वसर्वरूपत्वसर्वस्पर्शत्वसर्वशब्दत्वादयः परमात्मन्यारोप्यन्ते ततश्चारोपितत्वात् सर्वगन्धत्वादिधर्मा मिथ्याभूता एव, न वास्तवा इत्यर्थः ॥ १८

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यं शङ्कते—

पूर्वपक्षः—

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

अम्बुवत् जलवत् पृथिव्याद्युपाधीनां स्वच्छतया अधिकस्वच्छत्वेन प्रतीयमानत्वाभावात् तथात्वं पृथिव्याद्युपाधिषु प्रतिबिम्बितत्वं ब्रह्मणो न घटत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

सिद्धान्तः—

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

परमात्मनः अस्वच्छेषु पृथिव्याद्युपाधिषु प्रतिबिम्बितत्वाभावेऽपि पृथिव्याद्युपाधीनाम् अन्तः मध्ये भावात् अधिष्ठानत्वेन भासकत्वेन च विद्यमानत्वात् पृथिव्याद्युपाधिप्रयुक्तमिथ्याभूतदीर्घत्वह्रस्वत्वसर्वगन्धत्वसर्वरसत्वादिधर्मभाक्त्वं धर्माश्रयत्वं पृथिव्याद्युपाध्यवच्छिन्ने परमात्मन्यारोप्यते, एवंसति एतावन्मात्रेण उभयसामञ्जस्यात् उभयोः सूर्यचन्द्रप्रतिबिम्बदृष्टान्तयोः सामञ्जस्यात् उपपन्नत्वान्न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यमित्यर्थः॥२०

तथा च गौणप्रतिबिम्बत्वमेव ब्रह्मणः, न मुख्यप्रतिबिम्बत्वमिति भावः। अन्तःकरणाद्युपाधिषु मुख्यप्रतिबिम्बत्वमपि संभवतीत्याह—

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

ब्रह्मादिपिपीलिकान्तसकलजीवान्तःकरणानामतिस्वच्छत्वस्य लोके दर्शनादन्तःकरणेषु प्रतिबिम्बिते ब्रह्मणि सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वादिमिथ्याभूतधर्मारोपसंभवाच्च सूर्यचन्द्रयोरिव मुख्यप्रतिबिम्बत्वमपि ब्रह्मणः संभवतीति भावः ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

'अथात आदेशो नेति नेति' इति श्रुतावविशेषेण प्रपञ्चब्रह्मणोरुभयोरपि प्रतिषेध्यमानत्वात् प्रपञ्चब्रह्मणोरुभयोरपि मिथ्यात्वमङ्गीकर्तव्यम्। तथा च मिथ्याभूतस्य ब्रह्मणः मिथ्याभूतप्रपञ्चाधिष्ठानत्वमनुपपन्नमिति शून्यवादिनो वदन्ति, तन्मतं निराकरोति—

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः॥ २२॥

'अथात आदेशो नेति नेति' इति श्रुतिः प्रकृतैतावत्त्वं 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इति पूर्ववाक्ये प्रकृतं प्रतिपादितमेतावत्त्वम् एतावन्मात्रं मूर्तामूर्तात्मकप्रपञ्चमात्रं प्रतिषेधति न परमात्मानम्। कुतः? ततः प्रपञ्चप्रतिषेधानन्तरं भूयः 'सत्यस्य सत्यम्' इत्युत्तरवाक्यं सद्रूपपञ्चमहाभूतात्मकप्रपञ्चाधिष्ठानस्य ब्रह्मणः सत्यत्वं पारमार्थिकत्वं ब्रवीति प्रतिपादयतीत्यर्थः। तथा च पारमार्थिकस्य ब्रह्मणः मिथ्याभूतप्रपञ्चाधिष्ठानत्वमुपपन्नमित्यर्थः। 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इति श्रुतेरयमर्थः—परमार्थतः अरूपस्य ब्रह्मणः मिथ्याभूते द्वे रूपे स्तः। मूर्तं पृथिव्यप्तेजांसि, अमूर्तं वाय्वाकाशौ। अथात आदेशो नेति नेति अथ मूर्तामूर्तात्मकप्रपञ्चस्वरूपकथनानन्तरं प्रपञ्चाधिष्ठानस्य ब्रह्मण आदेश उपदेशः क्रियते। उपदेशमेवाह—नेति नेति। इदं सत्यं न भवति इदं सत्यं न भवतीत्येवंरूपेण सर्वस्य प्रपञ्चस्य सत्यत्वनिषेधे सति मिथ्याभूतप्रपञ्चस्य सत्यमधिष्ठानमङ्गीकर्तव्यम्। तदेव ब्रह्मेत्यर्थः। तदेव स्पष्टयति—सत्यस्य सत्यं सत् पृथिव्यप्तेजांसि, त्यत् वाय्वाकाशौ। सत्त्यद्रूपस्य प्रपञ्चस्य अधिष्ठानभूतं वस्तु सत्यं पारमार्थिकमित्यर्थः ॥ २२ ॥

यदि प्रपञ्चाधिष्ठानं सत्यं ब्रह्माङ्गीक्रियते, तर्हि सत्यब्रह्मणो विभुत्वेन सर्वत्र विद्यमानत्वात् सर्वेषां जीवानां मनसा गृह्येतेत्याशङ्क्याह—

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

तत् ब्रह्म अव्यक्तम् अविद्यावृतत्वात् सर्वेषां जीवानां मनसा अग्राह्यम् । कुतः ? आह हि 'नीहारेण प्रावृता' इत्यादिश्रुतिः ब्रह्मणः अविद्यावृतिं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

तर्हि केषां मनसा ब्रह्म गृह्यत इत्याशङ्कायामाह—

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारेण अविद्यावरणे नष्टे सति अनावृतं ब्रह्मस्वरूपं शुद्धान्तःकरणेन ज्ञानिनः संराधने ध्यानकाले साक्षात्कुर्वन्ति । कुतः ! प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः, दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या' इत्यादिश्रुतिः, 'यं विनिद्रा जितश्वासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥' इति स्मृतिः, ताभ्यामित्यर्थः । 'यन्मनसा न मनुते' इत्यादिश्रुतिषु अविशुद्धान्तःकरणग्राह्यत्वं ब्रह्मणः प्रतिषिध्यते ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इत्यादिश्रुतिषु विशुद्धान्तःकरणग्राह्यत्वं प्रतिपाद्यत इति नानयोः श्रुत्योर्विरोध इति भावः ॥ २४ ॥

एवं जीवब्रह्मणोः त्वंपदार्थतत्पदार्थयोः निष्प्रपञ्चत्वं प्रतिपाद्य इदानीमुभयोरभेदं प्रतिपादयति—

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

प्रकाशादिवत् गवाक्षद्वयावच्छिन्नसूर्यप्रकाशयोरिव जीवब्रह्मणोरपि परमार्थतः अवैशेष्यम् अभेद एवाङ्गीकर्तव्यः । प्रकाशश्च नाहमीश्वर इति भेदप्रतिभासश्च कर्मणि उपाधौ सति मायालिङ्गशरीरस्थूलशरीरलक्षणोपाधित्रयप्रयुक्तमिथ्याभूतविभेदविषयक इत्यर्थः । कुतः ? अभ्यासात् 'तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि' इत्यभेदबोधकबहुश्रुतिबलादित्यर्थः ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अतः जीवब्रह्माभेदसाक्षात्कारेण जीवेश्वरोपाधिभूतयोः लिङ्गशरीरमाययोः निवृत्त्यनन्तरं शुद्धो जीवः शुद्धेनानन्तेन ब्रह्मणा अभिन्नो भवति । मिथ्याभूतमपि भेदं परित्यज्यासन्ताभेदं प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह—तथाहि लिङ्गं तथा ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं जीवब्रह्मणोर-

त्यन्ताभेदे 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति 'ब्रह्मविदाप्नोति परं यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमः' इत्यादिवाक्यमेव लिङ्गं ज्ञापकमित्यर्थः ॥ २६ ॥

मोक्षपर्यन्तं जीवब्रह्मणोर्वास्तवौ भेदाभेदौ, जीवब्रह्माभेदसाक्षात्कारेण वास्तवभेदे नष्टे सति मोक्षकाले जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभेद इति केचन वर्णयन्ति, तन्मतं निराकर्तुं प्रथमं पूर्वपक्षमाह—

पूर्वपक्षसूत्रम्—

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

उभयव्यपदेशात् 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिश्रुतिषु भेदव्यपदेशात् तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिषु अभेदव्यपदेशात् जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदावङ्गीकर्तव्यौ । अहिकुण्डलवत् । यथा कुण्डलीभूतसर्पस्य दीर्घीभूतसर्पस्य च सर्पत्वेन एकत्वेऽपि यथा ह्रस्वत्वदीर्घत्वरूपविरुद्धपरिमाणवत्त्वात् भेदाभेदावङ्गीकर्तव्यावित्यर्थः ॥ २७ ॥

पूर्वपक्षे दृष्टान्तान्तरमाह—

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

यथा सूर्यप्रभायाः प्रभाश्रयसूर्यमण्डलस्य च तेजस्त्वात् तेजस्त्वेनाविशेषेऽपि व्यापकत्वपरिच्छिन्नत्वरूपविरुद्धपरिमाणवत्त्वात् भेदाभेदावङ्गीकृतौ, एवं जीवब्रह्मणोरपि विरुद्धपरिमाणवत्त्वात् भेदाभेदावङ्गीकर्तव्यावित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । संकुचितविस्तृतपटादिबहुदृष्टान्तानुरोधेनापि जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदावङ्गीकर्तव्यावित्यर्थः ॥ २८ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्—

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

पूर्वसूत्रोक्तगवाक्षद्वयावच्छिन्नसूर्यप्रकाशदृष्टान्तेन जीवब्रह्मणोरभेद एव वास्तवः, भेदस्तु मिथ्याभूत एव । अणुत्वविभुत्वपरिमाणयोरुभयोरपि लिङ्गशरीरमायोपाधिप्रयुक्तत्वेन मिथ्याभूतत्वेन वास्तवभेदप्रयोजकाभावादित्यर्थः । कुण्डलीभूतदीर्घीभूतसर्पादिदृष्टान्तेषु सर्वेष्वपि अभेद एव वास्तवः, भेदस्तु मिथ्याभूत एव । वास्तवयोर्भेदाभेदयोः सहावस्थानस्य विरुद्धत्वादिति भावः ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिषु श्रुतिषु जीवब्रह्मणोर्भेदस्य प्रतिषिद्धत्वादपि मिथ्याभूत एव जीवब्रह्मणोर्भेदः, न वास्तव इत्यर्थः। अतः परमात्मनः अन्यो भिन्नः द्रष्टा जीवो नास्ति। जीवब्रह्मणोर्वास्तवसत्यत्वं नास्तीत्यर्थः। इदमुपलक्षणम्। पारमार्थिकभेदाभेदवादिमते भेदज्ञानस्यापि प्रमात्वात् अभेदप्रमायाः प्रमितवास्तवभेदनिवर्तकत्वं न संभवति। प्रमायाः भ्रमविषयीभूतपदार्थमात्रानिवर्तकत्वेन प्रमाविषयीभूतपदार्थनिवर्तकत्वस्य लोके अदर्शनात्। किं च भेदाभेदयोः औपाधिकत्वेन परस्परविरोधाभावादपि अभेदज्ञानस्य भेदज्ञाननिवर्तकत्वमनुपपन्नम्। न च जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभेदविषयकप्रमोत्पत्त्या भेदध्वंसोत्पत्तिरिति वाच्यम्। भेदविरोधित्वविशिष्टाभेदविषयकप्रमोत्पत्त्यनन्तरं भेदध्वंसोत्पत्तेरिति ॥ ३० ॥

एवं भेदाभेदवादिनो भट्टभास्करस्य मतं निराकृत्य अत्यन्तभेदवादिनां नैयायिकानां मतं निराकरोति—

सेतून्मानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पूर्वपक्षः—

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

ब्रह्म अतः जीवात् परं भिन्नम्। कुतः? सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः हेतुभ्यः 'एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय' इति श्रुतौ जीवब्रह्मणोर्नियम्यनियामकभावरूपसेतुत्वस्य व्यपदेशात्। उन्मानव्यपदेशात् 'वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इत्यादिश्रुतिषु जीवब्रह्मणोः अणुत्वविभुत्वरूपविरुद्धपरिमाणश्रवणात्। संबन्धव्यपदेशात् 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति सद्रूपे ब्रह्मणि संबन्धश्रवणात्। भेदश्रवणात् 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिश्रुतिषु भेदव्यपदेशाच्च जीवेश्वरयोर्भेद एवाङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सेतुव्यपदेशस्य परिहारमाह—

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

यथा लोके सेतूनां केदारमर्यादाव्यवस्थापकत्वम्, एवं ब्रह्मणोऽपि

---

१ अन्योन्याश्रयात्। तथा हि अत्यन्ताभेदो नाम भेदध्वंससहकृताभेदः। तथा च भेदध्वंसे उत्पन्ने भेदध्वंसविशिष्टाभेदविषयकप्रमोत्पत्तिः भेदध्वंसविशिष्टाभेदविषयकप्रमोत्पत्त्यनन्तरं भेदध्वंसोत्पत्तिरिति पाठः।

वर्णाश्रममर्यादाव्यवस्थापकत्वेन सामान्यात् सेतुसादृश्यात् सेतुत्वमुक्तं, तच्च ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तं जीवब्रह्मणोर्मिथ्याभूतभेदाङ्गीकारात् तमादाय उपपन्नमिति भावः ॥ ३२ ॥

उन्मानव्यपदेशस्य परिहारमाह—

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

जीवब्रह्मणोरणुत्वविभुत्वव्यपदेशः बुद्ध्यर्थः तत्पदार्थत्वंपदार्थविवेकार्थः । पादवत् यथा 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतौ ब्रह्माण्डमध्यवर्तिनो जीवचैतन्यस्य एकपादत्वं, ब्रह्माण्डात् बहिः विद्यमानस्य ब्रह्मचैतन्यस्य त्रिपादत्वं च त्वंपदार्थतत्पदार्थविवेकार्थमुक्तं, तद्वदित्यर्थः । तत्त्वंपदार्थयोरभेदज्ञानस्य तत्त्वंपदार्थज्ञानं विना असंभवात् । तत्त्वंपदार्थज्ञानार्थं स्थूलारुन्धतीन्यायेन अन्तःकरणविशिष्टस्य जीवस्याणुत्वं, मायाविशिष्टस्य ब्रह्मणः विभुत्वं चोक्तं न तु तत्र श्रुतेस्तात्पर्यम् । अणुपरिमाणविभुपरिमाणयोः मिथ्यात्वेन तत्र श्रुतेस्तात्पर्यानुपपत्तेरिति भावः ॥ ३३ ॥

संबन्धभेदव्यपदेशयोरुभयोः परिहारमाह—

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

स्थानविशेषात् ब्रह्मणः मायोपाधिविशिष्टत्वात् जीवस्य सुषुप्तिकालेऽपि सूक्ष्मान्तःकरणविशिष्टत्वात् विशिष्टयोर्मिथ्याभेदस्य ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तं विद्यमानत्वात् 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति संबन्धव्यपदेशः, द्वा सुपर्णेत्यादिभेदव्यपदेशश्च उपपद्येते इत्यर्थः । प्रकाशादिवत् । यथा गवाक्षद्वये अन्तर्वर्तिसूर्यप्रकाशयोः औपाधिकभेदः, कदाचित् परस्परसंबन्धश्च, तद्वदित्यर्थः । आत्मा एकः, विभुत्वात् । कालवदाकाशादिवदित्यनुमानाच्च आत्मन एकत्वम् । तथा च जीवात्मपरमात्मनोरभेद इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

वस्तुद्वयासत्त्वात् एकत्वश्रुतेश्च मिथ्यासंबन्धमिथ्याभेदयोरुपपन्नत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

मुख्यावेव संबन्धभेदौ किं न स्यातामित्यत आह—

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतौ जीवब्रह्मणोरन्यत्वप्रतिषेधात् भेदप्रतिषेधादपि जीवब्रह्मणोरभेद इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अनेन जीवब्रह्मणोः भेदनिषेधेन प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वप्रतिपादनेन आयामशब्दादिभ्यः अयामो नाम सर्वात्मकत्वं, तत्प्रतिपादकेभ्यः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म । एकमेवाद्वितीयम् । ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यादिशब्देभ्यश्च ब्रह्मणः सर्वगतत्वं सर्वात्मकत्वम् अद्वितीयत्वं च सिद्धमित्यर्थः॥३७॥

फलाधिकरणम् ॥ ८ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण ब्रह्मस्वरूपं विचार्य इदानीं कर्मण एव फलप्रदातृत्वं, नेश्वरस्येति निरीश्वरवादिनो मीमांसका वदन्ति । तन्मतं निराकरोति—

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

अतः कर्मभिराराधितादीश्वरादेव जीवानां फलमुत्पद्यते । न तु केवलकर्मणः । कुतः ? उपपत्तेः चैतन्यस्यैव ईश्वरस्य फलजनकत्वस्य उपपन्नत्वात् जडस्य कर्मणः स्वातन्त्र्येण फलजनकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

'कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः' इति श्रुतौ ईश्वरस्य फलदातृत्वश्रवणाच्च कर्मसहकृत ईश्वर एव फलप्रदातेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

पूर्वपक्षः—

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

जैमिनिस्तु धर्ममेव स्वातन्त्र्येण फलप्रदातारं मन्यते । कुतः ? अत एव 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिश्रुतिषु कर्मणां स्वातन्त्र्येण फलसाधनत्वश्रवणादेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

सिद्धान्तः—

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

बादरायणस्तु पूर्वं पूर्वसूत्रोक्तं कर्मसहकृतमीश्वरमेव फलप्रदातारं मन्यते । कुतः ? हेतुव्यपदेशात् 'एष एव साधु कर्म कारयति । एष एव असाधु कर्म कारयति' इत्यादिश्रुतिषु ईश्वरस्यैव सत्कर्मणि दुष्कर्मणि च

जीवान् प्रति प्रेरकत्वव्यपदेशादित्यर्थः । तथा च जीवानामीश्वरप्रेरणानुसारेणैव सुकृतदुष्कृतयोः प्रवृत्तिः, न स्वातन्त्र्येण । तथा च ईश्वरस्यैव तत्तत्कर्मानुसारेण फलप्रदातृत्वं, न तु केवलकर्मणामित्यर्थः ॥ ४१ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

सगुणब्रह्मोपासनानामपि चित्तशुद्धिद्वारा वा ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा वा निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साधनत्वात् अस्मिन् पादे सगुणब्रह्मोपासनास्वरूपं विचारयति—

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं सर्वशाखाप्रतिपाद्यं दहरोपासनमेकमेव । एवं सर्वशाखाप्रतिपाद्यं वैश्वानरोपासनमपि एकमेव । एवं शाण्डिल्योपासनमप्येकमेव । एवमुपकोसलोपासनमप्येकमेव । कुतः ? चोदनाद्यविशेषात् । चोद्यन्ते विधीयन्त इति व्युत्पत्त्या चोदनाशब्देन अग्निहोत्रादीनि कर्माण्युच्यन्ते । तथा च चोदनाद्यविशेषात् सगुणब्रह्मोपासनानामपि चोदनादिभिः अग्निहोत्रादिकर्मभिः सह अविशेषात् तुल्यत्वादित्यर्थः । तथा च सर्वशाखाप्रतिपाद्यम् अग्निहोत्राख्यं कर्म यथा एकमेव, यथा ज्योतिष्टोमाख्यं कर्म एकमेव, यथा वाजपेयाख्यं कर्म सकलशाखाप्रतिपाद्यमेकमेव, एवं सर्वशाखाप्रतिपाद्यं सजातीयोपासनमेकमेवेत्यर्थः ॥१॥

शाखाभेदेन गुणभेदस्य श्रूयमाणत्वात् नानाशाखागतानां सजातीयोपासनानां ऐक्यमनुपपन्नमित्याशङ्क्य निराकरोति—

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

भेदात् शाखाभेदेन गुणभेदस्य श्रूयमाणत्वात् नेति चेत् नानाशाखागतानां सजातीयोपासनानाम् ऐक्यं नास्ति, किं तु भिन्नत्वमेवेति चेन्न । एकस्यामपि शाखायाम् एकस्या एवोपासनायाः अध्यायभेदेन गुणभेदश्रवणेऽपि यथाध्यायद्वयगतायाः सजातीयोपासनायाः ऐक्यमेवाङ्गीक्रियते, एवं नानाशाखागतानां सजातीयोपासनानामैक्यमङ्गीक्रियते ॥ २ ॥

तर्हि ' उपसंहारोऽर्थाभेदात् ' इति वक्ष्यमाणसूत्रोक्तन्यायेन सकलशाखागतसजातीयोपासनाप्रकरणप्रतिपाद्यानां सत्यसंकल्पत्वसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिगुणानां मेलनरूपः उपसंहारः उपासनानां निर्णेतव्यः । एवं स्थिते सति एकैकस्य पुरुषस्य सकलशाखाध्ययनस्याशक्यत्वात् कथं सकलशाखाप्रतिपाद्यगुणमेलननिर्णय इत्याशङ्कां निराकरोति—

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

स्वस्य अध्यायः स्वाध्यायः इति व्युत्पत्त्या स्वाध्यायशब्देन स्वशाखा उच्यते । तथा च स्वाध्यायस्य स्वशाखाया एव तथात्वेन अध्येतव्यत्वेन समाचारे ' स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ' इति अध्ययनविधिप्रकरणे अधिकारात् प्रतिपादितत्वात् एकैकस्य पुरुषस्य सकलशाखाध्ययनाभावेऽपि न दोष इत्यर्थः । तर्हि सकलशाखागतसजातीयोपासनाप्रकरणप्रतिपाद्यगुणमेलननिश्चयः कथमित्याशङ्क्याह—सववच्च तन्नियमः सववत् यज्ञाङ्गवत् तन्नियमः तेषां नानाशाखाप्रतिपाद्यानां सत्यसंकल्पादिगुणानां नियमः निश्चयः उपपद्यत इत्यर्थः । यथा कर्मानुष्ठातॄणां सकलशाखाध्ययनाभावेऽपि सकलशाखाध्येतृभिः महर्षिभिः कृतात् कल्पसूत्रादिग्रन्थात् नानाशाखागतानाम् अग्निहोत्रादिकर्माङ्गानां मेलननिश्चयः, एवमुपासकानां सकलशाखाध्ययनाभावेऽपि सकलशाखाध्येतृभिः शङ्कराचार्यादिभिर्महात्मभिः कृतात् भाष्यादिग्रन्थात् सकलशाखागतानां सत्यसंकल्पत्वादिगुणानां मेलननिश्चयः उपपन्न इति भावः ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

मन्वादिस्मृतिरपि स्वशाखाध्ययनमेव आवश्यकं दर्शयति प्रतिपादयति न तु सकलशाखाध्ययनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

उपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

नानाशाखागतानां सजातीयोपासनानाम् ऐक्यप्रतिपादनफलमाह—

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥ ५ ॥

नानाशाखाप्रतिपाद्यसजातीयोपासनाप्रकारणप्रतिपाद्यानां सत्यसंकल्पत्वादिगुणानां समाने नानाशाखाप्रतिपाद्यसजातीयोपासने उपसंहारः कर्तव्यः मेलनं कर्तव्यमित्यर्थः । कुतः ? अर्थाभेदात् नानाशाखागतसकलगुणविशिष्टसजातीयोपासनायाः अर्थस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणस्य

फलस्य अभेदात् एकत्वादित्यर्थः। तथा च ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणैकफलस्य साधनीभूतानां नानाशाखाप्रतिपाद्यसजातीयोपासनासंबन्धिनां सत्यसंकल्पत्वादिगुणानां मेलनरूपः उपसंहारः कर्तव्यः। विधिशेषवत् यथा विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादिकं कर्म सर्वत्रेत्यर्थाभेदात् उपसंहारः एवमन्यत्रापीति भावः। यद्यप्यस्मिन् सूत्रे गुणोपसंहारकथनानन्तरम् एकैकस्य पुरुषस्य नानाशाखाध्ययनासंभवात् कथं नानाशाखागुणोपसंहार इति शङ्का पश्चात् परिहर्तव्या, तथाप्युत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणं गुणोपसंहारं सिद्धवत्कृत्य सकलशाखाध्ययनाभावात् गुणोपसंहारो न संभवतीति शङ्का पूर्वमेव परिहृतेति न कोऽपि दोष इति भावः॥ ५॥

अन्यथात्वाधिकरणम् ॥ ३॥

'भेदान्नेति चेन्नैकस्यापि' इति सूत्रे गुणभेदात् सजातीयोपासनानां भिन्नशाखागतानां भेद आशङ्क्य निराकृतः। इदानीमुपासीतेति शब्दानां प्रतिशाखं भिन्नत्वात् भिन्नशाखागतानां सजातीयोपासनानां भेदः अङ्गीकर्तव्य इत्याशङ्क्य निराकरोति—

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६॥

शब्दात् उपासीतेति शब्दानां प्रतिशाखं भिन्नत्वात् अन्यथात्वं भिन्नशाखागतानां सजातीयोपासनानां भिन्नत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम्। 'समिधो यजति तनूनपातं यजति' इत्यादिषु पञ्चप्रयाजविधायकवाक्येषु यजतिशब्दानां भिन्नत्वेन यागभेदाङ्गीकारादिति चेन्न। अविशेषात् शब्दभेदे विद्यमानेऽपि गुणाविशेषात् समिधो यजतीत्यादिषु वाक्येष्वपि समिदादिः देवताभेदादेव यागभेदः, न तु यजतिशब्दानां भिन्नत्वमात्रेण। तथा च सजातीयोपासनासु पूर्वोक्तरीत्या गुणभेदाभावात् भिन्नशाखागतानां सजातीयोपासनानां न भेद इत्यर्थः॥ ६॥

तर्हि एकशाखागतानां भिन्नशाखागतानां च ब्रह्मलोकप्राप्तिरूपैकफलसाधनानां दहरशाण्डिल्योपकोसलवैश्वानरप्रभृतीनां विजातीयोपासनानामप्यैक्यमङ्गीक्रियतामित्याशङ्क्याह—

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७॥

न वा विजातीयोपासनानाम् ऐक्यं नास्त्येव। कुतः? 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म' इत्यादिश्रुतिषु प्रकरण-भेदद्योतकैरथशब्दादिभिर्विजातीयोपासनानाम् अन्योन्यनिरपेक्षतया प्रत्येकं ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वबोधकत्वात् विजातीयोपासनानाम् एक-शाखागतानां भिन्नशाखागतानां च भेद एवाङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—परोवरीयस्त्वादिवत् यथा अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोम-वाजपेयादीनां पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरमुत्कृष्टानामेकस्वर्गफलसाधनाना-मपि प्रकरणभेदद्योतकेन अथशब्दादिना अन्योन्यनिरपेक्षतया प्रत्येकं स्वर्गलोकप्राप्तिसाधनत्वबोधनात् भेदः अङ्गीक्रियते, एवमेकफलसाधनाना-मपि विजातीयोपासनानां भेद एवाङ्गीकर्तव्य इति भावः ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

संज्ञातः भिन्नभिन्नसंज्ञाबलात् तदुक्तम् अग्निहोत्रादिकर्मणां परस्पर-भिन्नत्वमिति चेत्, तर्हि दहरशाण्डिल्यादिविजातीयोपासनानां तदपि भिन्नभिन्नसंज्ञकत्वमपि अस्त्येव । तथा च नामभेदात् अग्निहोत्रादीनां विजातीयकर्मणां भेदस्याङ्गीकारात् विजातीयोपासनानामपि नामभेदात भेदः अङ्गीकर्तव्य इति भावः ॥ ८ ॥

व्याप्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अस्तु भिन्नशाखागतानां सजातीयोपासनानाम् ऐक्यं, तथापि नाना-शाखागतानां गुणानामुपसंहारो न कर्तव्यः यथाशक्त्यङ्गानुष्ठानेन संध्यावन्दनादिनित्यकर्मानुष्ठातॄणां ब्रह्मलोकप्राप्तिवत् उपासकानामपि स्वस्वशाखागतगुणविशिष्टब्रह्मोपासनामात्रेण ब्रह्मलोकप्राप्तिसंभवादित्या-शङ्क्याह—

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

व्याप्तेः नानाशाखागतगुणमेलनात् उपासनं समञ्जसं ब्रह्मलोके अधिकभोगसंपादकं भवति । स्वस्वशाखागतगुणविशिष्टब्रह्मोपासकानां तु स्वल्पभोग इति भावः ॥ ९ ॥

सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ५ ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदात् ' इति सूत्रे उपक्रान्तं गुणोपसंहारमुपसंहरति—

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

सर्वाभेदात् सजातीयोपासनानां सर्वासु शाखासु अभिन्नत्वात् एक-

स्यां शाखायां श्रूयमाणाः इमे गुणाः अन्यत्र शाखान्तरेऽप्युपसंहर्तव्या इत्यर्थः॥ १०॥

आनन्दाद्यधिकरणम्॥ ६॥

एवं सगुणब्रह्मोपासनासु भिन्नशाखागतगुणोपसंहारमुक्त्वा निर्गुणविद्यायामपि गुणोपसंहारमाह—

आनन्दादयः प्रधानस्य॥ ११॥

एकैकशाखायां श्रूयमाणानन्दत्वशुद्धत्वबुद्धत्वमुक्तत्वादयः ब्रह्मत्वरूपभूताः गुणाः सर्वासु शाखासु निर्गुणविद्यायामुपसंहर्तव्याः। कुतः? प्रधानस्य ज्ञेयस्य निर्गुणब्रह्मणः सर्वास्वपि शाखासु एकत्वादित्यर्थः। अत्र सर्वशाखागतानां निर्गुणब्रह्मविद्यानां सजातीयत्वेन विजातीयनिर्गुणविद्यायाः प्रसक्त्यभावात् निर्गुणब्रह्मविद्यायां भेदाभेदचिन्ता न कृतेति द्रष्टव्यम्॥ ११॥

'तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः' इत्यादिश्रुतौ तैत्तिरीयशाखायां श्रुताः प्रियशिरस्त्वादयो गुणाः शाखान्तरस्थायां निर्गुणविद्यायाम् उपसंहर्तव्या वा, उत नोपसंहर्तव्या वा इति संशये सति निर्णयं करोति—

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे॥ १२॥

गुणबाहुल्यार्थं खलु गुणोपसंहारः कर्तव्यः। तथा च गुणानामुपचयः बाहुल्यं, गुणानामपचयः अल्पत्वम्, एवंविधौ गुणोपचयापचयौ हि भेद उपास्ये सगुणे ब्रह्मण्येव संभवतः, न तु निर्गुणे ब्रह्मणि। गुणानामेवासंभवेन गुणबाहुल्यस्य सुतरामसंभवादित्यर्थः। तथा चानन्दमयस्य परमात्मनः ज्ञानार्थं स्थूलारुन्धतीन्यायेन आनन्दमयकोशधर्माः प्रियशिरस्त्वादयः प्रतिपादिताः, न तु ब्रह्मधर्मतया प्रतिपादिताः, इति भावः। न च निर्गुणे ब्रह्मणि आनन्दत्वादिगुणानामप्यभावात् पूर्वसूत्रे आनन्दत्वादिगुणोपसंहारकथनमप्यसङ्गतमिति वाच्यम्। ब्रह्मस्वरूपभूतेषु आनन्दत्वादिषु गुणत्वस्य उपचरितत्वादिति भावः॥ १२॥

ननु, ब्रह्मस्वरूपभूताः आनन्दत्वादिगुणा अपि सर्वासु शाखासु नोप-

---

१ तैत्तिरीयकशाखायां श्रूयमाणानां प्रियशिरस्त्वादिगुणानां शाखान्तरेष्वप्राप्तिः अनुपसंहार एव। कुतः? उपचयापचयौ हि भेदे इति पाठः।

संहर्तव्याः। एकैकशाखाप्रतिपादितब्रह्मस्वरूपज्ञानमात्रेणैव मोक्षसंभवादित्याशङ्क्याह—

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरेऽपि प्रियशिरस्त्वादिगुणेभ्यो व्यतिरिक्ताः आनन्दत्वादयो गुणाः ब्रह्मस्वरूपभूताः सर्वासु शाखासु उपसंहर्तव्याः। कुतः ? अर्थसामान्यात् अर्थस्य मोक्षरूपप्रयोजनस्य सामान्यात् सर्वास्वपि शाखासु ब्रह्मस्वरूपनिश्चयसाध्यत्वप्रतिपादनस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। तथा चानन्दत्वशुद्धत्वबुद्धत्वादिविषयकसकलसंशयनिवृत्तिं विना ब्रह्मस्वरूपनिश्चयासंभवात् ब्रह्मस्वरूपनिश्चयार्थम् आनन्दत्वादिगुणजातमुपसंहर्तव्यमिति भावः ॥ १३ ॥

आध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः' इति श्रुतौ अर्थमनोबुद्धिजीवशरीराणामुत्तरोत्तरमुत्कृष्टत्वप्रतिपादनपूर्वकं पुरुषशब्दवाच्यस्य परमात्मनः सर्वोत्कृष्टत्वमुक्तम्। तत्र अर्थादीनाम् उत्तरोत्तरमुत्कृष्टत्वे श्रुतेस्तात्पर्यमस्ति वा, न वेति संशये सति निर्णयं करोति—

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

आध्यानाय सर्वोत्कृष्टपरमात्मनः निश्चयाय अर्थादीनामुत्तरोत्तरमुत्कृष्टत्वमुच्यते, न तु तत्र तात्पर्यम्। कुतः ? प्रयोजनाभावात् अर्थादीनाम् उत्कृष्टत्वज्ञानेन फलाभावात्। तथा च मोक्षसाधनीभूतज्ञानविषयस्य परमात्मनः निश्चयार्थमेव स्थूलारुन्धतीन्यायेन अर्थादीनामुत्कृष्टत्वमुक्तं, न तु तत्र तात्पर्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते' इत्युत्तरवाक्ये परमात्मनः दुर्विज्ञेयत्वप्रतिपादनादपि परमात्मन्येव 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इति श्रुतेस्तात्पर्यमिति भावः ॥ १५ ॥

आत्मगृहीत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति छान्दोग्यश्रुतौ सच्छब्देन सत्ताजातिः प्रतिपाद्यते, उत परमात्मा प्रतिपाद्यत इति संशये सति निर्णयं करोति—

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

इतरवत् यथा ‘ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ’ इति ऋग्वेदश्रुतौ आत्मशब्देन परमात्मा प्रतिपाद्यते, तथा ‘ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ’ इति छान्दोग्यश्रुतौ सच्छब्देन आत्मनः परमात्मनः गृहीतिः प्रतिपादनमङ्गीकर्तव्यम् । कुतः ? उत्तरात् ‘ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ’ इति उत्तरवाक्ये प्रलयसमये सर्वप्रपञ्चाभिन्नत्वस्य अद्वितियत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । नहि सत्ताजातेः सर्वप्रपञ्चाभिन्नत्वम् अद्वितीयत्वं वा संभवति । तस्याः प्रपञ्चं प्रति उपादानकारणत्वाभावात् । तथा च प्रपञ्चोपादानकारणं ब्रह्मैव सच्छब्देन प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ १६ ॥

सच्छब्दस्य सत्ताजातिप्रतिपादकत्वासंभवेऽपि प्रधानप्रतिपादकत्वमस्त्वित्याशङ्क्य निराकरोति—

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

प्रधानस्यापि प्रपञ्चं प्रति उपादानकारणत्वेन अन्वयात् प्रपञ्चाभिन्नत्वाद्वितीयत्वयोः प्रधानेऽप्युपपन्नत्वात् सच्छब्देन प्रधानमेवोच्यत इति चेन्न । ब्रह्मैव सच्छब्दप्रतिपाद्यं स्यात् । कुतः ? अवधारणात् ‘ ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ’ इति श्रुतौ सच्छब्दवाच्यस्य परमात्मत्वप्रतिपादनपूर्वकं सकलजीवाभिन्नत्वप्रतिपादनेन सच्छब्दवाच्यस्य चेतनत्वनिश्चयादित्यर्थः । नहि जडस्य प्रधानस्य परमात्मत्वं जीवाभिन्नत्वं वा संभवतीति भावः ॥ १७ ॥

कार्याख्यानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

उपकोसलविद्याप्रकरणे विद्यमानं आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निविषयकमुपासनात्रयं हिरण्यगर्भोपासनं चेत्युपासनचतुष्टयमपि चित्तशुद्धिद्वारा सगुणब्रह्मोपासनाङ्गं वा, स्वातन्त्र्येण फलान्तरसाधनं वा । एवं सर्वास्वपि उपनिषत्सु सगुणब्रह्मोपासनासन्निधौ विद्यमानानि ब्रह्मव्यतिरिक्तपदार्थविषयकाणि प्राणाद्युपासनानि सगुणब्रह्मोपासनाङ्गानि, स्वातन्त्र्येण फलान्तरसाधनानि वा । एवं भूमविद्याप्रकरणे विद्यमानानि नामाद्युपासनानि भूमाख्यसगुणब्रह्मोपासनाङ्गानि वा, स्वातन्त्र्येण फलान्तरसाधनानि वा । एवं वैश्वानरप्रकरणे विद्यमानानि वैश्वानरस्यैकैकावयवविषयकोपासनानि वैश्वानरोपासनाङ्गानि वा, न वा । एवं तत्तदुपासनाप्रकरणेषु विद्यमानानि ब्रह्मव्यतिरिक्तपदार्थविषयकाणि उपासनानि तत्त-

त्सगुणब्रह्मोपासनाङ्गानि वा, स्वातन्त्र्येण फलान्तरसाधनानि वा इति संशये सति तन्निर्णयं करोति—

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

तत्तत्सगुणब्रह्मोपासनासन्निधौ विहितानि अग्नित्रयजीवमुख्यप्राणनामादिविषयकाणि उपासनानि प्रकरणबलात् तत्तत्सगुणब्रह्मोपासनाङ्गान्येव, न तु स्वातन्त्र्येण फलान्तरसाधनानि । तथा च कार्याख्यानात् कार्याणां कर्तव्यानां जीवमुख्यप्राणादिविषयकाणाम् अङ्गोपासनानाम् आख्यानादनुष्ठानादेव साङ्गात् सगुणब्रह्मोपासनात् अपूर्वमदृष्टम् उत्पद्यते, न तु अङ्गोपासनारहितात् केवलसगुणब्रह्मोपासनादित्यर्थः । सगुणब्रह्मोपासनाङ्गत्वेन अनुष्ठितात् प्राणाद्युपासनात् क्षुद्रफलमपि अर्थादुत्पद्यते । तथा चाङ्गोपासनासन्निधौ विद्यमानानां फलश्रुतीनां ब्रह्मलोकप्राप्तावेव महातात्पर्यं, क्षुद्रफलेषु तु अवान्तरतात्पर्यमिति भावः ॥ १८ ॥

समानाधिकरणम् ॥ १० ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

एवं च सति साङ्गस्यैव सगुणब्रह्मोपासनस्य अदृष्टजनकत्वे सति बृहदारण्यकशाखाविहिते समाने सजातीये उपकोशलनामके सगुणब्रह्मोपासने छान्दोग्यशाखागतमुपकोसलविद्याङ्गभूतमुपासनाचतुष्टयमुपसंहर्तव्यम् । कुतः ? अभेदात् शाखाद्वयेऽपि उपकोसलविद्याया एकत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

संबन्धाधिकरणम् ॥ ११ ॥

उपकोसलविद्यायामुक्तन्यायं वैश्वानरादिविद्यास्वप्यतिदिशति—

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

अन्यत्र प्रतर्दनवैश्वानरभूमविद्यादिष्वपि एवं जीवमुख्यवैश्वानरावयवनामादिविषयकाङ्गोपासनासहकृतात् सगुणब्रह्मोपासनाददृष्टोत्पत्तिः, न तु केवलसगुणब्रह्मोपासनात् । कुतः ? संबन्धात् अङ्गाङ्गिनोरविनाभावः संबन्धः । अङ्गं विना अङ्गिमात्रस्य अदृष्टजनकत्वासंभवादित्यर्थः । तथा च छान्दोग्यशाखायां श्रूयमाणानि अङ्गोपासनानि बृहदारण्यकशाखान्तर्गतासु सजातीयोपासनासु उपसंहर्तव्यानीति भावः ॥ २० ॥

उपकोसलसन्निधौ विहितमुपासनाचतुष्टयं विजातीयेषु वैश्वानराद्युपासनेषु नोपसंहर्तव्यमित्याह—

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

अग्नित्रयहिरण्यगर्भविषयम् उपासनाचतुष्टयं विजातीयेषु वैश्वानराद्युपासनेषु नोपसंहर्तव्यम् । कुतः ? विशेषात् उपासनाचतुष्टयस्य प्रकरणबलेन उपकोसलोपासनाङ्गत्वेन भिन्नप्रकरणस्थवैश्वानराद्युपासनाङ्गत्वाभावादित्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं जीवमुख्यप्राणवैश्वानरैकावयवनामादिविषयकाणि अङ्गोपासनानि विजातीयोपासनेषु नोपसंहर्तव्यानीत्याह—

दर्शयति च ॥ २२ ॥

'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते । अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते । अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म ' इत्यादिषु श्रुतिषु अथशब्द एव प्रकरणभेदं सूचयति । तथा च तदुपासनाप्रकरणे विहितानि उपासनानि सन्निहितसगुणब्रह्मोपासनामात्रं प्रत्यङ्गानि, न तु व्यवहितविजातीयोपासनाङ्गानीति भावः ॥ २२ ॥

संभृत्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

'ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ब्रह्मा भूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः ' इत्यस्यां खिलसंहितायां वीर्यसंभृतिद्युलोकव्यापकत्वसकलभूतकारणत्वादयो बहवो गुणाः प्रतिपादिताः । उपासीतेति विधिवाक्यं, फलं च न श्रुतं, एवं स्थिते सति अखिलसंहिताप्रतिपादितानां सर्वेषां गुणानां दहरशाण्डिल्यादिषु सर्वेषु सगुणोपासनेषु उपसंहारः कर्तव्यो वा, उत उपासीतेति विधिं ब्रह्मलोकप्राप्तिरूपं फलं चाध्याहृत्य खिलसंहिताप्रतिपादितसकलगुणविशिष्टब्रह्मोपासनं स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनमित्यङ्गीकर्तव्यं वा इति संशये सति निर्णयं करोति—

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

अत एव भिन्नप्रकरणस्थत्वात् व्यवहितत्वाच्च संभृतिद्युव्याप्त्यादिगुणविशिष्टब्रह्मोपासनमपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनम् । तथा च संभृतिद्युव्याप्त्यादिगुणानां भिन्नप्रकरणस्थव्यवहितदहरवैश्वानराद्युपासनासु उपसंहारो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी' इत्यादिश्रुतौ उपासकस्य करचरणाद्यवयवेषु प्रसिद्धज्योतिष्टोमाङ्गदृष्टिरूपो मानसज्ज्योतिष्टोमो विहितः। किं मानसज्ज्योतिष्टोमस्य कर्मकाण्डज्योतिष्टोमाङ्गत्वम्, उत स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वमिति संशये निर्णयं करोति—

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

इतरेषामुपासकानां करचरणाद्यवयवेषु कल्पितानां समित्कुशपुरोडाशादीनां मानसानामङ्गानां पुरुषविद्यायामिव मानसज्ज्योतिष्टोम इव कर्मकाण्डस्थक्रियामये ज्योतिष्टोमे अनाम्नानादविहितत्वादित्यर्थः। तथा च मानसज्ज्योतिष्टोमक्रियामयज्ज्योतिष्टोमयोः परस्परविलक्षणाङ्गविशिष्टत्वात् मनःकल्पिताङ्गविशिष्टस्य मानसज्ज्योतिष्टोमस्य वास्तवाङ्गविशिष्टक्रियामयज्ज्योतिष्टोमाङ्गत्वमनुपपन्नम्। किं तु स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥

वेधाद्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

'सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य शिरोऽभिप्रवृज्य त्रेधा विपृक्त' इत्यादीनां उपनिषन्मध्यपठितानां शत्रुमरणोद्देशने आभिचारिकदेवताप्रार्थनपराणां मन्त्राणां सगुणब्रह्मोपासनाङ्गत्वं वा, कर्मकाण्डस्थश्येनयागाद्याभिचारिककर्माङ्गत्वं वेति संदेहे सति निर्णयं करोति—

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

वेधादीनां शत्रुपीडादीनाम् अर्थानां फलानां भेदात् सगुणब्रह्मोपासने असंबन्धात् एतेषां मन्त्राणां सगुणब्रह्मोपासनाङ्गत्वं नास्तीत्यर्थः। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'। इति श्रुतौ शान्तस्यैव सगुणब्रह्मोपासनायामधिकारस्य प्रतिपादितत्वेन शत्रुमरणकामस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारासंभवात् शत्रुमरणफलकस्य अस्य मन्त्रस्य सगुणब्रह्मोपासनाङ्गत्वासंभवात् कर्मकाण्डश्येनयागाङ्गत्वमङ्गीकर्तव्यमिति भावः ॥ २५ ॥

हान्यधिकरणम् ॥ १५ ॥

उपास्यसंबन्धिगुणोपसंहारमुक्त्वा उपासकानाम् अवान्तरफलोपसंहारमप्याह—

---

१ हे आभिचारिकदेवते मच्छत्रोः सर्वमङ्गं प्रविध्य विदारय, विशेषतश्च हृत्पुरीकं प्रविध्य पीडय, धमनीः नाडीश्च प्रवृज्य पीडय, शिरश्च अभिप्रवृज्य छेदय, मच्छत्रुदेहस्त्रिधा भग्नो भवत्विति श्रुत्यर्थः।

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्द-स्स्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

'अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य। धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि'। इति सामशाखायां श्रुतौ सगुणब्रह्मोपासकानां मरणानन्तरं सुकृतदुष्कृतत्यागमात्रमुक्तम्। 'सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति शाखान्तरीयश्रुतौ तु उपासकानां सुकृतदुष्कृतत्यागानन्तरम् उपासकमित्राणाम् उपासकद्वेषिणां च सुकृतदुष्कृतस्वीकार उक्तः। एवंस्थिते सति हानौ सुकृतदुष्कृतत्यागरूपहानमात्रप्रतिपादकश्रुतौ उपासकसुहृदाम् उपासकद्वेषिणां च सुकृतदुष्कृतस्वीकाररूपम् उपायनम् उपसंहर्तव्यम्। कुतः? उपायनशब्दशेषत्वात् 'तत् सुकृतदुष्कृते विधूनुते' इति श्रुतौ हानप्रतिपादकस्य विधूननशब्दस्य उपायनप्रतिपादकशब्दसाहचर्यादित्यर्थः। तत्र दृष्टान्तमाह—कुशाच्छन्दस्स्तुत्युपगानवत्। यथा हि एकस्यां शाखायां सहपठितानां कर्माङ्गानां कुशाच्छन्दस्स्तुत्युपगानानां मध्ये अन्यस्यां शाखायाम् एकैकस्याङ्गस्य श्रवणे सति अन्येषामङ्गानामुपसंहारः, तद्वदित्यर्थः। तदुक्तम् एकैकाङ्गश्रवणे सति अन्येषामङ्गानाम् उपसंहरणं पूर्वमीमांसायामुक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

सांपरायाधिकरणम् ॥ १६ ॥

उपासकानां सुकृतदुष्कृतक्षयस्य कालनिर्णयं करोति—

सांपराये तर्तव्यभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

सांपराये ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुभूतदेवयानमार्गमध्ये विरजानद्यतिक्रमानन्तरम् उपासकानां सुकृतदुष्कृतक्षयो भवति। कुतः? तर्तव्याभावात् विरजानदीतरणानन्तरं तर्तव्यस्य नद्यन्तरस्याभावादित्यर्थः। विरजानदीतरणानन्तरं सुकृतदुष्कृतक्षय इत्यत्र प्रमाणमाह—तथा ह्यन्ये। अन्ये शाखिनः 'स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते' इतिश्रुतौ विरजानदीतरणानन्तरं सुकृतदुष्कृतक्षयं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

'अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्' इति श्रुतौ पापस्यैव क्षय उक्तः, न तु पुण्यस्येत्याशङ्क्याह—

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

छन्दतः इच्छातः विवक्षावलादित्यर्थः । अजहल्लक्षणया पापशब्देन पुण्यमपि प्रतिपाद्यते । कुतः ? उभयाविरोधात् पुण्यपापोभयविनाशप्रतिपादकश्रुत्यन्तरविरोधपरिहारार्थमित्यर्थः ॥ २८ ॥

गत्यर्थवत्त्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

पुण्यमात्रस्य क्षयानङ्गीकारे वाधकमप्याह—

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

उभयथा उभयोः पुण्यपापयोः विनाशाङ्गीकारे सति गतेः आर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकगमनस्य अर्थवत्त्वं सफलत्वं भवति । अन्यथा पुण्यस्य क्षयानङ्गीकारे ब्रह्मलोके कंचित्कालमुपासनाफलभोगानन्तरं पुण्यफलभोगार्थं स्वर्गलोकं प्रति पुनरावृत्तेरवश्यमङ्गीकर्तव्यत्वात् विरोधः स्यात् 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति श्रुतेरप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

पुण्यस्यापि क्षयाङ्गीकारे ब्रह्मलोकं गतानामुपासकानां भोगो न स्यादित्याशङ्क्याह—

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

ब्रह्मलोकं गतानां भोग उपपन्नः । कुतः ? तल्लक्षणार्थोपलब्धेः तल्लक्षणानां तज्जन्यानां सगुणब्रह्मोपासनाजन्यानामर्थानां भोगानामुपलब्धेः श्रुतिषु प्रतिपादितत्वादित्यर्थः । लोकवत् लोकेऽपि देवतोपास्तिं कुर्वतां पुरुषाणाम् ऐश्वर्यादिप्राप्तिर्दृश्यते । तद्वत् ब्रह्मलोकगतानां सगुणब्रह्मोपासकानां भोगप्राप्तिरुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अनियमाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सगुणब्रह्मोपासकानां मध्ये केषांचित् ब्रह्मलोकप्राप्तिरस्ति, केषांचित् नास्तीत्येवंविधो नियमोऽङ्गीक्रियते, उत सर्वेषामपि सगुणब्रह्मोपासकानां ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्येवंविधः अनियमोऽङ्गीक्रियते वा इति संशये सति निर्णयं करोति—

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

सर्वेषामहंग्रहोपासकानां ब्रह्मलोकप्राप्तौ अनियमः । अहंग्रहोपासकानां मध्ये केषांचित् ब्रह्मलोकप्राप्तिः, केषांचित् नास्तीत्येवंविधस्य नियम-

स्याभाव एव अविरोधः विरोधरहितः प्रामाणिक इत्यर्थः । कुतः ? शब्दानुमानाभ्यां बहुश्रुतिस्मृतिभ्यां दहरशाण्डिल्योपकोसलवैश्वानराद्यहंग्रहोपासनापराणां सर्वेषामपि ब्रह्मलोकप्राप्तेः प्रतिपादितत्वादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

आधिकारिकाधिकरणम् ॥ १९ ॥

आदित्यचन्द्रनक्षत्रादीनां ग्रहाणां वरुणकुबेरेन्द्रप्रभृतीनामष्टदिक्पालकानां च वर्तमानदेहपातानन्तरं मुक्तिर्वा, उत देहान्तरप्राप्तिरस्ति वा इति संशये सति निर्णयं करोति—

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

आधिकारिकाणां परब्रह्मणा आमहाप्रलयमधिकारं कुर्वतां पूर्वस्मिन् जन्मनि सगुणब्रह्मोपासकानामस्मिन् जन्मनि निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतां जीवन्मुक्तानां सूर्यचन्द्रनक्षत्रादीनां यावदधिकारमधिकारसमाप्तिपर्यन्तमेव अवस्थितिः देहधारणं, स्वस्वाधिकारपरिसमाप्त्यनन्तरं लिङ्गशरीरनाशपूर्वकं ब्रह्मण्येकरूपभावं विदेहकैवल्यमेव, न तु देहान्तरप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

प्रसङ्गादाधिकारिकपुरुषाणां वर्तमानदेहपतनानन्तरं विदेहकैवल्यं प्रसाध्येदानीं प्रस्तुतामेव चिन्तां करोति—

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

'अनियमः सर्वेषाम्' इति सूत्रे सगुणब्रह्मोपासकानां सर्वेषामपि ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्युक्तम् । अक्षरधियां निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतां तु अवरोधः परलोकगमनप्रतिबन्धः । परलोकगमनाभाव एवाङ्गीकर्तव्यः । कुतः ? सामान्यतद्भावाभ्यां निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतां सर्वेषामपि लिङ्गशरीरनाशस्य समानत्वात् तद्भावात् ब्रह्मण्येकीभावाच्चेत्यर्थः । औपसदवत् यथा चौपसदानां यज्ञादिकर्तॄणां सर्वेषां स्वर्गलोकप्राप्तिः तद्वत्, निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतां सर्वेषामपि लिङ्गशरीरनाशस्य व्यापकब्रह्मण्येकीभावस्य च तुल्यत्वात् परलोकगमनमनुपपन्नमित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह—तदुक्तम् 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिषु श्रुतिषु निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतां लिङ्गशरीरनाशपूर्वकं ब्रह्मैक्यं प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इयदामननाधिकरणम् ॥ २१ ॥

'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' इति श्रुतौ सुपर्णशब्देन पक्षिणौ उच्येते वा, उत जीवपरमात्मानौ उच्येते वा इति संशये सति निर्णयं करोति—

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

सुपर्णशब्देन जीवपरमात्मानौ उच्येते। कुतः? इयदामननात्। इयत्तायाः द्वित्वसङ्ख्यायाः आमननात् कथितत्वादित्यर्थः। प्रायेण उपनिषत्सु जीवब्रह्मणोरेव द्वित्वसङ्ख्यानिर्देशात् 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति वाक्यशेषे भोक्तृत्वरूपविरुद्धधर्मनिर्देशाच्च सुपर्णशब्देन लक्षणया जीवपरमात्मानौ प्रतिपाद्येते इति भावः ॥ ३४ ॥

अन्तराधिकरणम् ॥ २२ ॥

बृहदारण्यके 'यत्साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्व' इति उषस्तिना प्रश्नः कृतः। तदनन्तरम् 'यत्साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्व' इति कहोलकेन प्रश्नः कृतः। तत्र वाक्यद्वयेऽपि ब्रह्मशब्दात्मशब्दाभ्यां जीवभिन्नपरमात्मा प्रतिपाद्यते, उत जीवाभिन्नः परमात्मा प्रतिपाद्यते इति संशये सति निर्णयं करोति—

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

स्वात्मनः स्वाभिन्नस्य सकलजीवाभिन्नस्य परमात्मनः अन्तरा सकलभूतानां हृदयमध्ये अवस्थितत्वमुच्यते, न तु जीवभिन्नस्य परमात्मनः। कुतः? भूतग्रामवत् भूतग्रामवाक्यवदित्यर्थः। 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इति श्रुतौ सकलजीवाभिन्नस्य परमात्मनः सकलभूतहृदयान्तर्वर्तित्वप्रतिपादनात् तदनुसारेण यत् साक्षादपरोक्षात् ब्रह्मेति प्रश्नद्वयेऽपि जीवाभिन्नस्यैव परमात्मनः सकलभूतहृदयान्तर्वर्तित्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु ब्रह्मसाक्षात्कारवतामुषस्तिकहोलकादीनामृषीणां लोकोपकारार्थं खलु प्रश्नः तथा च एकेनैव प्रश्नेन लोकोपकारस्य सिद्धत्वात् प्रश्नद्वयं व्यर्थमिति प्रासङ्गिकीं शङ्कामाशङ्क्य निराकरोति—

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

अन्यथा प्रष्टव्यभेदं विना भेदानुपपत्तिः प्रश्नभेदानुपपत्तिः लोके दृष्टा। तथा च प्रकृतेऽपि प्रष्टव्यस्य जीवब्रह्माभेदस्य प्रश्नद्वयेऽपि एकत्वात् प्रश्नद्वयं व्यर्थमिति चेत्, उपदेशान्तरवदुपपत्तेः। यथा श्वेतकेतुना 'भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु' इति नववारं प्रश्ने कृते उद्दाल-

केन तत्त्वमसीति नववारमुत्तरं दत्तम्, एवमत्रापि उषस्तिकहोळकाभ्यां प्रश्नद्वये कृते शाकल्येन उत्तरद्वयं दत्तमिति न विरोधः । जीवब्रह्माभेदस्य अत्यन्तं दुर्विज्ञेयत्वेन बुद्धिशोधनार्थं बहुप्रश्नानां बहुवचनानां च सफलत्वादिति भावः ॥ ३६ ॥

व्यतिहाराधिकरणम् ॥ २३ ॥

अहङ्ग्रहोपासकानां सत्यसंकल्पादिगुणविशिष्टं ब्रह्मास्मीत्येवंरूपेण जीवस्य ब्रह्माभेदमात्रं ध्यातव्यं वा, उत अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्माहमस्मीत्येवंरूपेण सगुणब्रह्मजीवयोः परस्पराभेदो ध्यातव्यो वा इति संशये सति निर्णयं करोति—

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

सगुणब्रह्मजीवयोः व्यतिहारः परस्पराभेद एव ध्यातव्यः । कुतः ? विशिंषन्ति 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि' इत्यादिश्रुतयः परस्परमभेदं ध्यातव्यं विशिंषन्ति प्रतिपादयन्ति खलु । तत्र दृष्टान्तमाह—इतरवत् त्वं ब्रह्मासि अहं ब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यवदित्यर्थः। 'यथा त्वं ब्रह्मासि अहं ब्रह्मास्मि' इतिवाक्यं निर्गुणब्रह्मजीवयोः परस्पराभेदं ध्यातव्यं प्रतिपादयति, एवम् 'त्वं वा अहमस्मि' इत्यादिवाक्यं सगुणब्रह्मजीवयोः परस्पराभेदमेव ध्यातव्यं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

सत्याद्यधिकरणम् ॥ २४ ॥

'उपसंहारोऽर्थाभेदात्' इति सूत्रे सामान्यतः सजातीयोपासनानां भिन्नशाखागतानां गुणानामुपसंहार उक्तः । इदानीं तु तमेव गुणोपसंहारं सूत्रद्वयेन उपासनाद्वये विशिष्य प्रतिपादयति—

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

छान्दोग्यशाखायां वृहदारण्यकशाखायां च विहिता शाण्डिल्यविद्या सैव एकैव । तथा च सत्यादयः सत्यसंकल्पत्वादयः गुणाः एकैकस्यां शाखायां श्रूयमाणाः शाखाद्वयेऽप्युपसंहर्तव्या इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

कामाद्यधिकरणम् ॥ २५ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

इतरत्र छान्दोग्यशाखायां तत्र च वृहदारण्यकशाखायां च श्रूयमाणा दहरविद्यापि एकैव । कुतः ? आयतनादिभ्यः उपास्यस्य दहराकाशस्य हृत्पुण्डरीकस्थानसत्यसंकल्पादिलिङ्गानां शाखाद्वयेऽपि तुल्यत्वा-

दित्यर्थः । तथा च कामादि एकैकस्यां शाखायां श्रूयमाणं सत्यकामत्वादिगुणजातं शाखाद्वयेऽप्युपसंहर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

अलोपाधिकरणम् ॥ २६ ॥

'हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन' इति श्रुतौ वैश्वानरोपासकानां प्राणाग्निहोत्रं एकादशिप्रभृतिषु उपवासादिनेष्वपि कर्तव्यं वा, उत भोजनदिनेष्वेव कर्तव्यं वा इति संशये सति निर्णयं कर्तुं प्रथमं पूर्वपक्षमाह—

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

वैश्वानरोपासकानां प्राणाग्निहोत्रस्यैकादशीप्रभृतिषु दिनेषु अलोपः अनुष्ठानलोपो न कर्तव्यः । कुतः ? आदरात् आदरार्थं वैश्वानरोपासनायाः साङ्गत्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । तथा च एकादश्यादिदिनेष्वपि किंचिदन्नं पक्त्वा वैश्वानरोपासकेन पञ्चप्राणाहुतिमात्रं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥

सिद्धान्तः—

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

उपस्थिते भोजने प्रसक्ते सति अतः भोजनार्थं पकादन्नात् तत् प्राणाग्निहोत्रं कर्तव्यम् । कुतः ? वचनात् 'तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम्' इति भोजनार्थं पकस्यैवान्नस्य प्राणाग्निहोत्रसाधनत्वप्रतिपादनादित्यर्थः । तथा च उपवासदिनेषु प्राणाग्निहोत्रार्थं पाको न कर्तव्य इति भावः । न च वैश्वानरोपासकानाम् अन्येषां च विशेषो न स्यादिति वाच्यम् । हृदयादिषु गार्हपत्यादिदृष्टेरेव विशेषत्वादिति भावः ॥ ४१ ॥

तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ॥ २७ ॥

प्रसङ्गात् प्राणाग्निहोत्रं विचार्य इदानीमङ्गावबद्धोपासनानामाज्यसमित्पुरोडाशादीनामिव कर्माङ्गत्वम्, उत स्वातन्त्र्येण फलान्तरसाधनत्वमिति संशये सति निर्णयं करोति—

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥

तेषु कर्माङ्गेषु उद्गीथाहवनीययूपादिषु यानि निर्धारणानि ब्रह्मदृष्टिरूपाणि अङ्गावबद्धोपासनाज्ञानानि, तेषामनियमः कर्मानुष्ठानकाले अनुष्ठाननियमाभावः । अङ्गत्वाद्यभाव एवाङ्गीकर्तव्यः । कुतः ? तद्दृष्टेः तेषामङ्गावबद्धोपासनाज्ञानरहितानामपि ऋत्विजां कर्मानुष्ठानदर्शनादित्यर्थः । अङ्गावबद्धोपासनानां कर्माङ्गत्वाभावे स्वातन्त्र्येण फलान्तरसाधनत्वं वक्तव्यम् । किं तत् फलमित्याकाङ्क्षायामाह—पृथग्घ्यप्रतिबन्धः

फलं पृथक् कर्मफलात् स्वर्गाद्भिन्नः अप्रतिबन्धः स्वर्गादिफलप्रतिबन्धकपापनिवृत्तिरेव अङ्गावबद्धोपासनानां फलमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । न चात्र प्रमाणाभावः । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति श्रुतौ अङ्गावबद्धोपासनादिविशिष्टस्य कर्मणः वीर्यवत्तरत्वप्रतिपादनात् । अङ्गावबद्धोपासनाविशिष्टस्य कर्मणः वीर्यवत्तरत्वं नाम प्रतिबन्धकपापानां नष्टत्वादव्यवहितभविष्यज्जन्मन्येव स्वर्गप्राप्तिसंपादकत्वम् । अङ्गावबद्धोपासनारहितस्य तु कर्मणः फलप्रतिबन्धकभूतानां प्रबलपापानां विद्यमानत्वात् प्रबलपापानां भोगेन क्षयानन्तरं द्वित्रजन्मावसाने स्वर्गप्राप्तिसंपादकत्वमिति विलम्बेन स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वादवीर्यवत्तरत्वमिति भावः ॥ ४२ ॥

प्रदानाधिकरणम् ॥ २८ ॥

यस्य स्वर्गादिफलप्राप्तिप्रतिबन्धकपापमेव नास्ति, तस्य पुरुषस्य अङ्गावबद्धोपासनं व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्याह—

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

प्रकृष्टं दानं यस्य तत् प्रदानम् । यथा यथोक्तदक्षिणापेक्षया अधिकदक्षिणाविशिष्टस्य कर्मणः बहुकालं स्वर्गलोकभोगसंपादकत्वम्, एवम् अङ्गावबद्धोपासनासहितस्य पूर्वमेव फलप्रतिबन्धकपापरहितस्य कर्मणः बहुकालं स्वर्गभोगफलसाधनत्वं युक्त्या निश्चीयत इत्यर्थः । तदुक्तम् अधिकदक्षिणाविशिष्टस्य यागस्य बहुकालं स्वर्गलोकसंपादकत्वं पूर्वमीमांसायामुक्तमित्यर्थः । कालस्य बहुत्वं नाम क्लृप्तकालापेक्षया द्विगुणत्वमिति भावः ॥ ४३ ॥

लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ २९ ॥

'षट्त्रिंशत्सहस्राण्यात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनःश्चितान्वेद' इत्याद्यग्निचयनप्रकरणस्थायां श्रुतावुपासकस्य शतसंवत्सरपरिमितायुषः संवत्सरावयवभूतेषु षट्त्रिंशत्सहस्रपरिमितेषु दिनेषु मध्ये एकैकस्मिन् दिने उत्पद्यमानासु मनोवृत्तिरूपासु इष्टकासु एकैकाग्निचयनदृष्टौ मरणपर्यन्तं कृतायां सत्याम् उपासकस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिर्भवतीत्युक्तम् । तत्र इदं मानसाग्निचयनं कर्मकाण्डविहितस्य इष्टकामयस्याग्निचयनस्य अङ्गं वा- उत स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनं वा इति संशये सति निर्णयं करोति—

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

इदं मानसाग्निचयनं स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनमेव । कुतः ? लिङ्गभूयस्त्वात् ब्रह्मलोकप्राप्तिफलकत्वेन मरणपर्यन्तानुष्ठेयत्वादिरूपाणां लिङ्गानां बहूनां विद्यमानत्वात् । तल्लिङ्गं बलीयः प्रकरणापेक्षया बलवत्तरं खलु । तदपि बलवत्तरत्वमपि पूर्वमीमांसायामेव प्रतिपादितमित्यर्थः । 'षट्त्रिंशत्सहस्राण्यात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान् मनश्चितान्वेद' इत्यादिश्रुतेरयमर्थः—मनुष्याणां शतसंवत्सरपरिमितमायुः । तत्र एकैकसंवत्सरस्य षष्ट्युत्तरशतत्रयपरिमितानि दिनानि । एवंप्रकारेण संवत्सरशतस्यापि षट्त्रिंशत्सहस्रदिनानि भवन्ति । तथा च षट्त्रिंशत्सहस्रदिनानां मध्ये एकैकस्मिन् दिने अहोरात्राभ्यामुत्पद्यमानासु मनोवृत्तिषु एकैकाग्निचयनदृष्टिः कर्तव्या । तथा च षट्त्रिंशत्सहस्रसंख्याविशिष्टानात्मनः स्वस्य मनश्चितान् मनोवृत्तिभिः संपादितान् अर्कान् सूर्यसदृशान् सूर्यवत् शीघ्रफलप्रदान् मनोमयान् मानसान् अग्नीन् अग्निचयनप्रकारान् यः वेद मरणपर्यन्तं उपासीत, स ब्रह्मलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥४४॥

पूर्वपक्षसूत्रम्—

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥ ४५ ॥

मानसाग्निचयनस्य पूर्वविकल्पः पूर्वस्मिन् कर्मकाण्डविहिते इष्टकामयाग्निचयने विकल्पः अनुष्ठाननियमोऽङ्गीकर्तव्यः । इष्टकामयाग्निचयनाङ्गत्वमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । कुतः ? प्रकरणात् मानसाग्निचयनस्य इष्टकामयाग्निचयनप्रकरणपठितत्वादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—क्रियामानसवत् द्वादशाहरूपक्रियाङ्गभूतमानससोमग्रहवदित्यर्थः । द्वादशाहप्रकरणस्थया ' अनया त्वा पात्रेण समुद्रं रसया सोमं संगृह्णामि ' इतिश्रुत्या विहितस्य मानससोमग्रहस्य प्रकरणबलात् यथा द्वादशाङ्गत्वमङ्गीकृतम्, एवं मानसाग्निचयनस्य प्रकरणबलादग्निचयनाङ्गत्वमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । तथा च अङ्गाङ्गिनोरेकफलत्वात् अङ्गिनः अग्निचयनस्य यत् फलं स्वर्गलोकप्राप्तिरूपं, तदेवाङ्गस्य मानसाग्निचयनस्यापि फलमित्यङ्गीकर्तव्यम् । न तु स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति भावः ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

अग्निचयनमिति नाम्नः उभयत्रापि तुल्यत्वेन अतिदेशात् नाम-

साम्यादपि मानसाग्निचयनस्य इष्टकामयाग्निचयनाङ्गत्वमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तमाह—

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

मानसाग्निचयनं विद्यैव ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुभूता स्वतन्त्रोपासनैव। कुतः? निर्धारणात् 'विद्यया हैवं विपश्चितो भवन्ति' इति श्रुतौ विद्याशब्देन स्वतन्त्रोपासनात्वनिश्चयादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

इष्टकामयाग्निचयनानुष्ठानमकुर्वतोऽपि ब्रह्मलोकप्राप्त्युद्देशेन मानसाग्निचयनानुष्ठानदर्शनादपि मानसाग्निचयनस्य न प्रसिद्धाग्निचयनाङ्गत्वम्। किं तु स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

यच्चोक्तं प्रकरणवलात् मानसाग्निचयनस्य इष्टकाग्निचयनाङ्गत्वमिति, तस्य परिहारमाह—

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यानां प्रकरणपेक्षया वलीयस्त्वात् अधिकवलवत्त्वात् प्रकरणेन श्रुतिलिङ्गयोर्बाधो नास्ति। किं तु श्रुतिलिङ्गाभ्यामेव प्रकरणस्य बाध इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥

इष्टकाग्निचयनाङ्गसदृशानां मानसानां समित्कुशपुरोडाशाज्यप्रभृतीनाम् अनुबन्धानामङ्गानामुपदेशादिभ्यः हेतुभ्यः मानसाग्निचयनाख्यः कर्मविशेषो दृष्टः स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणफलसाधनतया निश्चितः। साङ्गस्य मानसस्य कर्मणः स्वातन्त्र्येण फलसाधनत्वे दृष्टान्तमाह—प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् प्रज्ञान्तरस्य 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितस्य साङ्गस्य मानसज्योतिष्टोमस्य यथा पृथक्त्वं स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वं, तद्वन्मानसस्याग्निचयनस्यापि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वमुपपन्नमित्यर्थः। तदुक्तं तत् मानसज्योतिष्टोमस्य स्वातन्त्र्येण फलसाधनत्वं 'पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात्' इतिसूत्रे उक्तं प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ ५० ॥

यच्चोक्तमिष्टकाग्निचयनमानसाग्निचयनयोरग्निचयनमिति नामसाम्या-

दुभयोः सादृश्यं प्रतीयते। तच्च सादृश्यमुभयोरङ्गाङ्गिभावेन मिलित्वा एकस्वर्गजनकत्वरूपमेव वक्तव्यम्। अन्यस्य सादृश्यस्य प्रकृतेऽसंभवादिति, तस्य परिहारमाह—

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

सामान्यात् नामसाम्यादपि इष्टकाग्निचयनमानसाग्निचयनयोः सादृश्यं नाङ्गीकर्तव्यम्। कुतः? उपलब्धेः सादृश्यं विनापि नामसामान्यस्य लोके उपलभ्यमानत्वात्। तत्र दृष्टान्तमाह—मृत्युवत् यथा मृत्युसादृश्यं विनापि कस्यचित् पुरुषस्य मृत्युरयमिति नामसादृश्यं दृश्यते, तथा कृष्णोऽयं रामोऽयमित्यादिकमपि द्रष्टव्यम्। लौकिकदृष्टान्तमुक्त्वा वैदिकदृष्टान्तमप्याह—नहि लोकापत्तिः लोकस्य स्वर्गलोकस्यापत्तिः अग्निसादृश्यप्राप्तिर्नास्ति खलु। 'असौ वाव लोको गौतमाग्निः' इति श्रुतौ स्वर्गलोकस्य अग्निरिति नामधेयं श्रुत्या प्रतिपादितम्। तत्र यथा अग्निस्वर्गलोकयोः सादृश्याभावेऽपि नामसाम्यं श्रुत्या प्रतिपादितम्, एवम् इष्टकाग्निचयनमानसाग्निचयनयोः सादृश्याभावेऽपि नामसाम्यमुपपद्यत इत्यर्थः। वस्तुतस्तु इष्टकाग्निचयनमानसाग्निचयनयोरङ्गाङ्गिभावेन एकफलसाधनत्वरूपसादृश्याभावेऽपि समानाङ्गवत्त्वरूपसादृश्यमादायापि नामसाम्यमुपपन्नमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५१ ॥

ननु यदि मानसाग्निचयनं स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनं स्वतन्त्रोपासनं, तर्हि मानसाग्निचयनं मानसज्योतिष्टोमवत् उपनिषत्स्वेव पठितव्यम्। तथा च कर्मकाण्डस्थेष्टकाग्निचयनसन्निधौ पठितत्वमसङ्गतमित्याशङ्कायामाह—

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

इष्टकाग्निचयनमानसाग्निचयनयोरुभयोरपि शब्दस्य नाम्ना ताद्विध्यं साम्यमस्ति। तथा च उभयोः नामसामान्यात् भूयस्त्वात् परस्परसदृशाङ्गबाहुल्याच्च मानसाग्निचयनस्य परेण कर्मकाण्डस्थेन इष्टकामयेनाग्निचयनेनानुबन्धः इष्टकाग्निचयनसन्निधौ पठितत्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

शरीरे भावाधिकरणम् ॥ ३० ॥

एवमुपासनास्वरूपं विचार्य प्रसङ्गात् सगुणोपासनासु कर्तारं देहादिव्यतिरिक्तजीवात्मानमिदानीं विचारयितुं प्रथमं पूर्वपक्षमाह—

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

एके लोकायतिकादयः आत्मनः जीवस्य शरीरे अन्तर्भावं वदन्ति। जीवस्य शरीराभिन्नत्वं वदन्तीत्यर्थः। कुतः? भावात् शरीरधर्माणां स्थूलत्वकृशत्वादीनां जीवात्मनि प्रतीतेरित्यर्थः॥ ५३॥

सिद्धान्तः—

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत्॥ ५४॥

उपलब्धिवत् उपलब्धेः आत्मनश्च यथा परस्परमभेदः, एवं शरीरात्मनोरभेदः नतु नास्त्येव, किं तु व्यतिरेकः भेद एवाङ्गीकर्तव्यः। कुतः? तद्भावाभावित्वात् तस्य शरीरस्य मरणानन्तरम् इह लोके भावेऽपि जीवस्य अभावित्वात् अविद्यमानत्वात् स्वर्गलोकनरकलोकादिपरलोकगमनादित्यर्थः। न च मरणानन्तरं जीवस्य स्वर्गलोकगमने प्रमाणं नास्तीति वाच्यम्। श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानामेव प्रमाणत्वादिति भावः॥ ५४॥

अङ्गावबद्धाधिकरणम्॥ ३१॥

एवं प्रासङ्गिकीं चिन्तां सुत्रद्वयेन परिसमाप्य प्रस्तुतामेव चिन्तां करोति—

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम्॥ ५५॥

नानाशाखासु विहिता अङ्गावबद्धोपासनाः प्रतिवेदं प्रतिशाखं व्यवस्थिताः न भवन्ति। स्वशाखाविहितासु उपासनासु स्वेषामेवाधिकार इति नियमो नास्ति। किं तु सर्वशाखाविहितासु अङ्गावबद्धोपासनासु सर्वेषामपि शाखिनामधिकारोऽस्तीत्यर्थः। इदमुपलक्षणम्। अहङ्ग्रहोपासनासु प्रतीकोपासनासु च सर्वशाखाविहितासु सर्वेषामपि शाखिनामधिकारोऽस्तीति द्रष्टव्यम्॥ ५५॥

तत्र दृष्टान्तमाह—

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः॥ ५६॥

यथा शाखान्तरविहितेषु मन्त्रसमित्कुशपुरोडाशप्रभृतिषु कर्माङ्गेषु शाखान्तरस्थानामपि कर्मिणामधिकारः, एवं शाखान्तरविहितासु उपासनासु शाखान्तरस्थानामप्यधिकाराङ्गीकारे अविरोधः विरोधो नास्तीत्यर्थः॥ ५६॥

भूमज्यायस्त्वाधिकरणम्॥ ३२॥

छान्दोग्ये 'नाम ब्रह्मेत्युपासीत, वाचं ब्रह्मेत्युपासीत, मनो ब्रह्मेत्युपा-

सीत' इत्यादीनि बहूनि प्रतीकोपासनानि विधाय तदनन्तरम् 'भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यो भूमानं भगवो विजिज्ञासे यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पम्' इति श्रुतौ भूमाख्यब्रह्मोपासना च विहिता। तत्र किं सर्वासामुपासनानां समप्राधान्यम्, उत भूमोपासनाया एव प्राधान्यम्, इतरासां तु तदङ्गत्वं वा इतिसंशये सति निर्णयं करोति—

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥

भूम्नः भूमाख्यब्रह्मोपासनस्यैव ज्यायस्त्वं प्रधानत्वं भूमोपासनायामेव वाक्यस्य महातात्पर्यं, नामाद्युपासनानां तु ब्रह्मोपासनां प्रति अङ्गत्वेन उपसर्जनत्वम्। तथा च नामाद्युपासनासु अवान्तरतात्पर्यम्। क्रतुवत् तथा अङ्गिनः ज्योतिष्टोमादिक्रतोः प्रधानत्वं, अङ्गानां तु समित्कुशादीनाम् उपसर्जनत्वं, तद्वदित्यर्थः। तत्र प्रमाणमाह—तथाहि दर्शयति 'अथ यत्रान्यत् पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पम्' इति श्रुतिः नामाद्युपासनानामल्पत्वमुपसर्जनत्वं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

ननु नामाद्युपासनासु वाक्यस्य अवान्तरतात्पर्यमपि नास्ति। 'नाम ब्रह्मेत्युपासीत' इति वाक्यसंदर्भस्य सर्वस्यापि स्थूलारुन्धतीन्यायेन ब्रह्मोपासनायामेव तात्पर्यात्। तथा च नामाद्युपासनानां कथं ब्रह्मोपासनाङ्गत्वमित्याशङ्क्याह—

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

नानाविधानि अनेकानि नामाद्युपासनान्यपि अङ्गीकर्तव्यानि। कुतः? शब्दादिभेदात् 'नाम ब्रह्म इत्युपासीत, वाचं ब्रह्मेत्युपासीत, मनो ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यादिवाक्येषु उपास्तिशब्दानां बहूनां श्रूयमाणत्वात् नामाद्युपास्तीनां फलभेदश्रवणाच्च नामाद्युपासनास्वपि अवान्तरतात्पर्यमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

विकल्पाधिकरणम् ॥ ३३ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

दहरशाण्डिल्योपकोसलवैश्वानरप्रभृतीनां ब्रह्मलोकप्राप्तिफलकानां महद्ब्रह्मोपासनानां विकल्पः अनुष्ठानविकल्पः अङ्गीकर्तव्यः, न तु समुच्चयः। एतासु उपासनासु मध्ये एकेन पुरुषेणैकैवोपासना मरणपर्यन्तं

कर्तव्या, न तु द्वे, तिस्रः, चतस्रो वा, उपासनाः कर्तव्या इत्यर्थः । कुतः? अविशिष्टफलत्वात् अहंग्रहोपासनानां सर्वासामपि तुल्यफलकत्वादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

काम्याधिकरणम् ॥ ३४ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

काम्याः आदित्यमण्डलनाममनःप्रभृतिषु जडपदार्थेषु ब्रह्मदृष्टिरूपाः ऐश्वर्यादिभिन्नभिन्नफलसाधनीभूताः प्रतीकोपासनाः यथाकामं यथेच्छं समुच्चीयेरन्न वा, एतासां प्रतीकोपासनानां समुच्चयो वा, विकल्पो वेति अनियम एवाङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः । कुतः ? पूर्वोक्तहेत्वभावात् पूर्वोक्तस्य तुल्यफलकत्वरूपस्य हेतोः अत्राभावादित्यर्थः ॥ ६० ॥

यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

अङ्गावबद्धोपासनानामपि प्रतीकोपासनानामिव अनियमं वक्तुं प्रथमं सूत्रचतुष्टयेन पूर्वपक्षमाह—

पूर्वपक्षः—

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

अङ्गेषु उद्गीथाहवनीययूपवेदिप्रभृतिषु ब्रह्मदृष्टिरूपेषु अङ्गावबद्धोपासनेषु यथाश्रयभावः यथाश्रयाणां ब्रह्मत्वारोपं प्रति अधिष्ठानभूतानामुद्गीथादीनामङ्गानां समुच्चयः, एवं तदाश्रितानाम् अङ्गावबद्धोपासनानामपि समुच्चय इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अङ्गानां वा कथं समुच्चयः, समुच्चयबोधकप्रमाणाभावादित्याशङ्क्याह—

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

कर्मकाण्डश्रुतिषु अङ्गानां समुच्चयस्य शिष्टेः शासनादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

समुच्चये लिङ्गमाह—

समाहारात् ॥ ६३ ॥

[1]वेदान्तरोदितस्य वेदान्तरे समाहारादङ्गानां समुच्चयः ॥ ६३ ॥

अस्त्वङ्गानां समुच्चयः तथापि अङ्गाश्रितानामुपासनानां कथं समुच्चय इत्याशङ्क्याह—

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

---

१ 'कल्पसूत्रादिग्रन्थेष्वपि अङ्गानां मेलनरूपस्य समाहारस्य प्रतिपादितत्वादित्यर्थः ॥ ६३ ॥' इति पुस्तकान्तरपाठः ।

अङ्गावबद्धोपासनानामपि 'यदेव विद्यया करोति' इति श्रुत्या कर्माङ्गत्वस्य प्रतिपादितत्वेन गुणसाधारण्यश्रवणादङ्गसाम्यप्रतिपादनादङ्गानामिव अङ्गावबद्धोपासनानामपि समुच्चय इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

सिद्धान्तः—

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

न वा अङ्गावबद्धोपासनानां समुच्चयनियमो नास्त्येव । कुतः ? तत्सहभावाश्रुतेः तासाम् अङ्गावबद्धोपासनानां सहभावस्य समुच्चयस्य अश्रवणादित्यर्थः । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति श्रुतौ अङ्गावबद्धोपासनानां कर्माङ्गत्वं न प्रतिपाद्यते । 'तन्निर्धारणानियमस्तदृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम्' इति सूत्रे कर्माङ्गत्वस्य निरस्तत्वात् । किं तु अङ्गावबद्धोपासनापूर्वकं कर्मानुष्ठाने कृते सति स्वर्गादिफलोत्पत्तिबन्धकपापानां निवृत्त्या शीघ्रमेव फलोत्पत्तिर्भवतीत्येतावन्मात्रमेव 'यदेव विद्यया करोति' इति श्रुत्या प्रतिपाद्यते । तथा च अङ्गावबद्धोपासनानामपि प्रतीकोपासनानामिव समुच्चयो वा विकल्पो वेत्यनियम इति भावः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

एकद्वित्र्यङ्गावबद्धोपासनापरिज्ञानवतां सर्वात्मना अङ्गावबद्धोपासनापरिज्ञानरहितानां च ऋत्विजां कर्मानुष्ठातृत्वदर्शनादपि नाङ्गावबद्धोपासनानां कर्माङ्गत्वं, न वा समुच्चय इत्यर्थः । न च अङ्गावबद्धोपासनानां कर्माङ्गत्वाभावे फलप्रतिबन्धकपापरहितानां पुरुषाणामङ्गावबद्धोपासनानुष्ठानवैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम् । अङ्गावबद्धोपासनासहकृतकर्मानुष्ठानवतां बहुकालस्वर्गभोगस्य 'प्रदानवदेव तदुक्तम्' इति सूत्रे प्रतिपादितत्वादिति भावः ॥ ६६ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

कालान्तरभाविपारलौकिकस्वर्गादिफलभोगयोग्यस्य देहेन्द्रियान्तःकरणव्यतिरिक्तस्य नित्यस्यात्मनो ज्ञानं विना कालान्तरभाविलोकान्तर-

भाविस्वर्गादिफलभोगसाधनेषु बहुवित्तव्ययायाससाध्येषु कर्मसु प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यसंभवात् देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्य ज्योतिष्टोमादिसकलकर्मानुष्ठानाङ्गत्वं वक्तव्यम् । तथा च अङ्गाङ्गिनोरेकफलसाधनत्वात् अङ्गिना कर्मणां यत् फलं स्वर्गादिकं, तदेव अङ्गस्य देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्यापि फलमित्यङ्गीकर्तव्यम् । तथा च कर्मानुष्ठानाङ्गस्य देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण मोक्षलक्षणफलान्तरसाधनत्वासंभवात् उत्तरमीमांसारम्भो व्यर्थ इति पूर्वमीमांसका वदन्ति । तन्मतं निराकर्तुं प्रथमं सिद्धान्तमाह—

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

अतः ब्रह्मसाक्षात्कारात् पुरुषार्थः मोक्षोऽस्तीति बादरायणो मन्यते । कुतः ? शब्दात् 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वपक्षः—

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

शेषत्वाद्देहादिव्यतिरिक्तात्माविषयकज्ञानस्य कर्माङ्गत्वेन ज्ञानविषयीभूतस्यात्मनोऽपि कर्माङ्गत्वात् 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिवाक्यं पुरुषार्थवादः पुरुषस्य देहादिव्यतिरिक्तस्य आत्मनः अर्थवादः स्तावकः आत्मज्ञानस्तुतिद्वारा आत्मस्तुतिपरमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा अन्येषु अन्येषां द्रव्यदेवताकर्मरूपाणामङ्गानां 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, यत् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते' इत्यादिवाक्यं यथा स्तुतिपरं, तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

आत्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

आत्मसाक्षात्कारवतां जनकादीनामपि आचारदर्शनात् कर्मानुष्ठानदर्शनात् आत्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमेव, न स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति श्रुतौ विद्याशब्दवाच्यस्य आत्मज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वश्रवणादपि आत्मज्ञानस्य न स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वमित्यर्थः । यत् कर्म विद्यया

देहातिरिक्तात्मज्ञानेन श्रद्धया आस्तिक्येन च उपनिषदा इन्द्रादिध्यानेन सहकृतः सन् करोति, तदेव कर्म वीर्यवत्तरम् अविलम्बेन स्वर्गादिफलजनकमित्यर्थः ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च' इति श्रुतौ आत्मज्ञानकर्मणोः समन्वारम्भणात् जीवेन सह परलोकगमनश्रवणादपि आत्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वं न संभवति। मोक्षसाधनत्वाङ्गीकारे इहैव लोके मोक्षजननसमर्थत्वेन परलोकगमनस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः। तं परलोकं गच्छन्तं कर्मिणं विद्याकर्मणी आत्मज्ञानकर्मणी, समन्वारभेते सम्यगनुसृत्य गच्छतः, पूर्वप्रज्ञा पूर्वजन्मन्यभ्यस्ता स्रक्चन्दनादिविषयभोगवासना च गच्छतीति श्रुत्यर्थः ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

'य एवं विद्वान् यजते' इति श्रुतौ आत्मज्ञानवतः कर्मविधानादपि आत्मज्ञानं कर्माङ्गमेव, न स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनमित्यर्थः। यः पुरुषः विद्वान् देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवान् सन् यजते यागं करोति, तस्य कर्म शीघ्रमेव फलजनकमिति श्रुत्यर्थः ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' इति श्रुतौ मरणपर्यन्तं ज्ञानिनामज्ञानिनां च कर्मानुष्ठानस्य आवश्यकत्वश्रवणादपि आत्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वं न संभवति। मोक्षसाधनत्वाङ्गीकारे आत्मज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं कर्मानुष्ठानस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्—

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

देहेन्द्रियान्तःकरणव्यतिरिक्तस्यात्मनः 'तत्त्वमसि। अहं ब्रह्मास्मि' इति वाक्यैः अधिकोपदेशात् अधिकस्य ब्रह्माभेदस्योपदेशात् तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यं जीवब्रह्माभेदविषयकं ज्ञानं बादरायणस्य मते एवं मोक्षसाधनं, न तु देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमात्रम्। कुतः ? तद्दर्शनात् 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति। ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिश्रुतिषु जीवब्रह्माभेदज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वश्रवणादित्यर्थः। 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति'

इत्यादिबहुवाक्यानुसारेण 'तरति शोकमात्मविद्' इति वाक्येऽपि आत्मशब्देन ब्रह्माभिन्नो जीव एवोच्यते । तथा च देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमात्रस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वेऽपि जीवब्रह्माभेदज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वाभावात् स्वातन्त्र्येण मोक्षरूपफलान्तरसाधनत्वमुपपन्नमिति भावः ॥ ८

यच्चोक्तं ज्ञानिनां जनकादीनामपि कर्मानुष्ठानदर्शनात् आत्मज्ञानं न मोक्षसाधनमिति, तत्र परिहारमाह—

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

ज्ञानिनां शुकादीनां सकलकर्मानुष्ठानपरित्यागेन तूष्णीमवस्थानमपि दृष्टम् । तथा च लिङ्गदर्शनं मतद्वयेऽपि तुल्यम् । एवंस्थिते सति बहूनां ज्ञानिनां कर्मानुष्ठानपरित्यागस्य दृष्टत्वात् जनकाद्यनुसारेण केषांचित् ज्ञानिनां कर्मानुष्ठानं कुतूहलार्थं वा, लोकशिक्षार्थं वा भविष्यतीति न तावन्मात्रेण जीवब्रह्माभेदज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमिति भावः ॥ ९ ॥

यच्चोक्तम् 'यदेव विद्यया करोति' इति श्रुत्या ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वं प्रतिपाद्यत इति, तस्य परिहारमाह—

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुभूतदहरशाण्डिल्यवैश्वानरोपकोसलादिसगुणब्रह्मविद्या मोक्षसाधनीभूतनिर्गुणब्रह्मविद्या च सार्वत्रिकी सकला इयं विद्याशब्देन नोच्यते, किं तूद्गीथादिषु कर्माङ्गेषु ब्रह्मदृष्टिरूपा या अङ्गावबद्धोपासना, सा 'यदेव विद्यया करोति' इति श्रुतौ विद्याशब्देनोच्यते । तथा चाङ्गावबद्धोपासनाया एव कर्माङ्गत्वं, न सगुणब्रह्मोपासनायाः, न वा निर्गुणब्रह्मज्ञानस्येत्यर्थः ॥ १० ॥

यच्चोक्तम् 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च' इति श्रुतौ आत्मज्ञानकर्मणोरङ्गाङ्गिभावेन मिलितयोः स्वर्गलोकप्राप्तिसाधनत्वप्रतिपादनात् आत्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वं न संभवतीति, तस्य परिहारमाह—

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

'तं विद्याकर्मणी' इति श्रुतौ विद्याशब्देन निर्गुणब्रह्मज्ञानं नोच्यते । निर्गुणब्रह्मज्ञानिनाम् इहैव लिङ्गशरीरनाशपूर्वकम् इहैव ब्रह्मण्येकीभा-

वस्य श्रुतिषु प्रतिपादितत्वेन परलोकगमनप्रसक्तेरभावात् । किं तु विद्याशब्देन सगुणब्रह्मोपासनैवोच्यते । एवंस्थिते सति 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इति श्रुतौ विभागो निश्चीयते । कथं ? तं देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकं गच्छन्तं सगुणब्रह्मोपासकं विद्या सगुणब्रह्मोपासना समन्वारभते अनुसृत्य गच्छति, तं धूमादिमार्गेण स्वर्गलोकं गच्छन्तं कर्मिणं ज्योतिष्टोमादिरूपं कर्म समन्वारभते अनुसृत्य गच्छति, इत्येवंविभागो निश्चीयते । शतवत् द्वयोः ब्राह्मणयोः शतं पणा दातव्या इति लौकिकवाक्ये एकस्य ब्राह्मणस्य पञ्चाशत्पणा दातव्याः, अन्यस्य ब्राह्मणस्य पञ्चाशत्पणा दातव्या इति विभागो यथा निश्चीयते, तद्वदित्यर्थः । सगुणब्रह्मोपासनाकर्मणोः स्वातन्त्र्येण प्रत्येकं ब्रह्मलोकस्वर्गलोकप्राप्तिसाधनत्वेन क्लृप्तत्वात् उभयोर्मिलित्वा स्वर्गलोकप्राप्तिं प्रति, ब्रह्मलोकप्राप्तिं प्रति वा साधनत्वासंभवात् विभाग एव श्रुत्यर्थ इति निश्चीयत इति भावः । ननु, 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' तं स्वर्गलोकं गच्छन्तं कर्मिणं विद्याकर्मणी विद्या शब्देन कर्माङ्गभूतं देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमुच्यते । कर्मशब्देन तदङ्गकम् अग्निहोत्रादिकमुच्यते । उभे अपि समन्वारभेते अनुसृत्य गच्छत इत्येवं श्रुत्यर्थोऽस्त्विति चेत्, इष्टापत्तेः । देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमात्रस्य अस्माभिरपि कर्माङ्गत्वाङ्गीकारात् जीवब्रह्माभेदज्ञानस्य कर्माङ्गत्वनिराकरण एवास्माकमाग्रहः । तथा चास्माकमविरोधिनः अर्थाः अस्याः श्रुतेः शतमुच्यन्तां, तथापि नास्माकमनिष्टमिति भावः॥११॥

यच्चोक्तम् 'य एवं विद्वान् यजते' इति श्रुतौ देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवतः कर्माधिकारश्रवणात् आत्मज्ञानं कर्मानुष्ठानाङ्गमिति, तस्य परिहारमाह—

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

इदमुपलक्षणम् । साङ्गवेदाध्ययनवतः कर्मकाण्डप्रतिपाद्यसाङ्गकर्मज्ञानवतः तर्कशास्त्रप्रतिपाद्यदेहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवतश्च कर्मानुष्ठाने अधिकारः, न तु उपनिषत्प्रतिपाद्यजीवब्रह्माभेदज्ञानवत इत्यर्थः । तथा च 'य एवं विद्वान् यजते' इतिश्रुतौ विद्वच्छब्देन कर्मकाण्डप्रतिपाद्यार्थज्ञानवान् तर्कशास्त्रप्रतिपाद्यदेहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवांश्च कर्मानुष्ठानाधिकारीत्युच्यते । न तु ज्ञानकाण्डप्रतिपाद्यजीवब्रह्माभेदज्ञानवान् । जीवब्रह्माभेदज्ञानस्य कर्मानुष्ठानानुपयोगित्वादिति भावः ॥ १२ ॥

यच्चोक्तम्, 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' इति श्रुतौ ब्रह्मज्ञानवतां ब्रह्मज्ञानरहितानां च सर्वेषामपि मरणपर्यन्तं कर्मानुष्ठानस्यावश्यकत्वप्रतिपादनात् ब्रह्मज्ञानं स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनं नास्तीति, तस्य परिहारमाह—

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इति वाक्यं जीवब्रह्माभेदज्ञानरहितदेहाभिमानपुरुषविषयकम्। कुतः? अविशेषात् एतस्य वाक्यस्य सामान्यवचनत्वादित्यर्थः। अयं भावः—कुर्वन्नेवेह कर्माणीति वाक्यं ज्ञानिविषयकं वा, अज्ञानिविषयकं वा इति संदेहे प्राप्ते सति, इदं वाक्यम् अज्ञानिविषयकमेवेति निश्चीयते ज्ञानिनां ज्ञानोत्पत्त्युत्तरक्षण एव मोक्षप्रतिपादकबहुश्रुत्यनुसारेण ज्ञानोत्तरकालं कर्मानुष्ठानस्य व्यर्थत्वेन मरणपर्यन्तं कर्मानुष्ठानप्रतिपादकस्य अस्य वाक्यस्य अज्ञानिविषयकत्वस्यैव उचितत्वात् 'कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टं तं त्यजेदन्त्यजं यथा' इति स्मृतौ ब्रह्मज्ञानरहितानां कर्मानुष्ठानपरित्यागे सति पातित्यश्रवणादिति भावः ॥ १३ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणीति वाक्यस्य ज्ञानिविषयकत्वमङ्गीकृत्यापि परिहारान्तरमाह—

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

ज्ञानिनामपि मरणपर्यन्तं कर्मानुष्ठानमावश्यकं, किमु वक्तव्यमज्ञानिनामित्येवंरूपेण कर्मप्रशंसार्थमनुमतिः ज्ञानिनां कर्मानुष्ठानस्य आवश्यकत्वप्रतिपादनं, न तु स्वार्थे तात्पर्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

अस्य वाक्यस्य परिहारान्तरमाह—

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

एके शाखिनः 'किमर्था वयमध्येष्यामः किमर्था वयं यक्ष्यामः किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मा' इति श्रुतौ आत्मज्ञानवतां सकलकर्मानुष्ठानं परित्यज्य कामकारेण स्वेच्छया तूष्णीमवस्थानं प्रतिपादयन्ति। तथा च 'किमर्था वयमध्येष्याम' इति श्रुत्यन्तरविरोधादपि 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इति वाक्यमज्ञानिविषयकं वा, कर्मप्रशंसापरं वा अङ्गीकर्तव्यमिति भावः ॥ १५ ॥

जीवब्रह्माभेदज्ञानस्य कर्मानुष्ठानानुपयोगित्वात् कर्माङ्गत्वं नास्तीत्यु-

त्तम्। इदानीं तु जीवब्रह्माभेदविषयकसाक्षात्कारस्य सकलकर्मनाशकत्वादपि जीवब्रह्माभेदविषयकमपरोक्षज्ञानं न कर्माङ्गमित्याह—

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

जीवब्रह्माभेदविषयकमपरोक्षज्ञानं सकलकर्मणामुपमर्दं नाशकम् 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे। ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा' इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु ब्रह्मसाक्षात्कारस्य सकलकर्मनाशकत्वप्रतिपादनादित्यर्थः। तथा च ब्रह्मसाक्षात्कारस्य कर्मनाशकत्वादपि न कर्माङ्गत्वमिति भावः। न च ब्रह्मसाक्षात्कारस्य सकलकर्मनाशकत्वेन कर्मानुष्ठानाङ्गत्वाभावेऽपि श्रवणोत्तरकालीनस्य श्रुतवेदान्तशब्दजन्यस्य जीवब्रह्माभेदविषयकस्य परोक्षज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वं भविष्यतीति वाच्यम्। जीवब्रह्माभेदविषयकशाब्दज्ञाने सति जीवनिष्ठानां कर्तृत्वभोक्तृत्वकिंचिज्ज्ञत्वादिधर्माणां, जीवेन क्रियमाणानाम् अग्निहोत्रादिकर्मणां, जीवेन भुज्यमानानां स्वर्गादिफलानां च मिथ्यात्वनिश्चयात् ईश्वरगतानामपि सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वजगत्कारणत्वसर्वकर्मफलप्रदातृत्वादिधर्माणां च मिथ्यात्वनिश्चयात् जीवब्रह्माभेदविषयकस्य शाब्दपरोक्षज्ञानस्यापि कर्मानुष्ठानविरोधित्वेन कर्मानुष्ठानाङ्गत्वमनुपपन्नमिति भावः ॥ १६ ॥

जीवब्रह्माभेदविषयकस्य ज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

शब्दे वेदे 'इमं लोकममुं च लोकं परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्। त्रय एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति। संन्यस्य श्रवणं कुर्यात्' इत्यादिश्रुतौ ऊर्ध्वरेतस्सु च ऊर्ध्वरेतसां संन्यासिनां श्रवणमनननिदिध्यासनरूपा ब्रह्मविद्या विहिता। तथा च संन्यासिनां अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानासंभवात् संन्यास्यधिकारिकस्य ब्रह्मज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वमनुपपन्नमिति भावः ॥ १७ ॥

परामर्शाधिकरणम् ॥ २ ॥

संन्यासाश्रमस्यैवाप्रामाणिकत्वात् संन्यासिनां श्रवणमनननिदिध्यासनरूपायां ब्रह्मविद्यायामधिकार इत्येतदनुपपन्नमिति पूर्वपक्षमाह—

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

'ब्रह्मचार्याचार्यकुलेवासी प्रथमः, यज्ञो दानमध्ययनमिति द्वितीयः,

तप इति तृतीयः, त्रय एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति। ब्रह्मचारीत्यनेन ब्रह्मचर्याश्रम उच्यते । यज्ञदानाध्ययनशब्दैः त्रितयप्रधानको गृहस्थाश्रम उच्यते। तपश्शब्देन तपःप्रधानको वानप्रस्थाश्रम उच्यते। एते त्रयो ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थाः पुण्यलोकभाजो भवन्ति। ब्रह्मसंस्थः निरन्तरं ब्रह्मविचारपरः संन्यासी तु श्रवणमननाद्यनुष्ठानद्वारा अमृतत्वं मोक्षं प्राप्नोतीति श्रुत्यर्थः । एवं स्थितेसति 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति वाक्यं परामर्शम् अन्धपरंपरान्यायप्राप्तश्रमसिद्धसंन्यासस्य अनुवादकं जैमिनिर्मन्यते। कुतः ? अचोदना खलु विधायकलिङ्लोट्तव्यप्रत्ययादिकं अस्मिन् वाक्ये नास्ति खलु। न केवलमस्मिन् वाक्ये लिङाद्यभावमात्रं, किं तु 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते' इति वाक्यान्तरमग्निहोत्रादिकर्मत्यागात्मकं संन्यासं अपवदति प्रतिषेधतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्—

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

वादरायणस्तु संन्यासाश्रममनुष्ठेयं प्रामाणिकं मन्यते । कुतः ? साम्यश्रुतेः 'ब्रह्मचार्याचार्यकुलेवासी प्रथमः' इत्यादिषु आश्रमचतुष्टयविधायकेषु चतुर्ष्वपि वाक्येषु लिङादिप्रत्ययाभावस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। तथा च संन्यासाश्रमस्याप्रामाणिकत्वाङ्गीकारे ब्रह्मचर्यादीनां त्रयाणामप्याश्रमाणामप्रामाणिकत्वं स्यादिति भावः। तथा चानुवादरूपवाक्यप्रतिपादितानामपि चतुर्णामप्याश्रमाणां प्रामाणिकत्वमङ्गीकर्तव्यमिति भावः ॥ १९ ॥

परिहारान्तरमाह—

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

धारणवत् 'पित्र्येऽग्निहोत्रे अधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्रवेत्। दैवेऽग्निहोत्रे उपरि हि देवेभ्यः समिधं धारयति' इति वाक्ये यथा लिङ्प्रत्ययः अध्याह्रियते, एवम् 'ब्रह्मचार्याचार्यकुलेवासी प्रथमः' इत्यादिषु चतुर्ष्वपि वाक्येषु विधिः तव्यप्रत्ययः अध्याहर्तव्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मविद्यास्तावकतया अर्थवादत्वेनापि 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति

वाक्यस्य प्रामाण्यसंभवात् अस्मिन् वाक्ये तव्यप्रत्ययाध्याहारो व्यर्थ इत्याशङ्क्य निराकरोति—

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

उपादानात् ब्रह्मविद्याप्रकरणे अस्य वाक्यस्य पठितत्वात् 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति वाक्यं स्तुतिमात्रं श्रवणमननाभ्यासशीलानाम् अग्निहोत्रादिसकलकर्मत्यागेऽपि न दोष इत्येवंरूपेण ब्रह्मविद्याप्रशंसार्थमिदं वाक्यं, न संन्यासतात्पर्यकमिति चेन्न । अपूर्वत्वात् संन्यासस्य प्रमाणान्तरेण अज्ञातत्वात् नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मानुष्ठानविक्षेपराहित्यसंपादकतया श्रवणाद्यनुकूलत्वेन सफलत्वाच्च फलवत्यज्ञातेऽर्थे श्रुतेस्तात्पर्यमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

' यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् । संन्यस्य श्रवणं कुर्यात् । इमं लोकममुं च लोकं परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् ' इत्यादिबहुश्रुतिषु भावशब्दात् विधायकलिङ्गादिशब्दस्य विद्यमानत्वादपि संन्यासस्य प्रामाणिकत्वमित्यर्थः ॥ २२ ॥

पारिप्लवाधिकरणम् ॥ ४ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण संन्यासस्य ब्रह्मविद्यानुकूलत्वं प्रसाध्य इदानीं उपनिषन्मध्यगतानां याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादशाकल्यगार्गीसंवादप्रतर्दनेन्द्रसंवादरूपाणाम् उपाख्यानानामपि ब्रह्मविद्यानुकूलत्वं वक्तुं पूर्वपक्षमाशङ्क्य निराकरोति—

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

पारिप्लवो नाम अश्वमेधाङ्गभूतकर्मविशेषः । तस्मिन् कर्मणि ज्योतिष्टोमादिसकलकर्माङ्गभूताः मन्त्राः पठनीयाः । एवं स्थिते सति याज्ञवल्क्यमैत्रेय्यादिसंवादरूपाः कथाप्रबन्धा अपि पारिप्लवार्थाः कर्मकाण्डस्थपारिप्लवाख्यकर्माङ्गभूता इति चेन्न । विशेषितत्वात् कर्मकाण्डस्थाः सकलकर्माङ्गभूता मन्त्राः पारिप्लवे पठितव्या इति विशिष्योक्तत्वादित्यर्थः । तथा च ज्ञानकाण्डस्थानाम् उपाख्यानानां कर्मकाण्डस्थपारिप्लवकर्माङ्गत्वप्रसक्तिर्नास्तीति भावः ॥ २३ ॥

तर्हि उपाख्यानानां वैयर्थ्यमेव स्यादित्याशङ्क्याह—

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

तथासति उपाख्यानानां पारिप्लवाङ्गत्वाभावे सति एकवाक्यतोपबन्धात् ब्रह्मविद्याप्रकरणपठितानामुपाख्यानानां ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यैः सह एकवाक्यतया उपबन्धात् संबन्धात् ब्रह्मविद्याङ्गत्वमित्यर्थः । उपाख्यानपूर्वकं ब्रह्मप्रतिपादने कृते सति मन्दबुद्धीनामपि सुलभतया ब्रह्मज्ञानमुत्पद्यत इति तदर्थं ब्रह्मप्रतिपादकेषु वेदान्तेषु उपाख्यानान्युक्तानीति भावः ॥ २४ ॥

अग्नीन्धनाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सूत्रद्वयेन प्रासङ्गिकीं चिन्तां कृत्वा प्रस्तुतामेव चिन्तां करोति—

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

यतः श्रवणमनननिदिध्यासनरूपा ब्रह्मविद्या संन्यास्यधिकारिका, अत एवाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा अग्न्याधानाग्निहोत्रादिकर्मणां ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साक्षादपेक्षा नास्ति । ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साक्षात् साधनत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ६ ॥

'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' इत्यादिश्रुतेः यज्ञादीनां ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साधनत्वबोधिकायाः अप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याह—

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

यज्ञादिश्रुतेः 'यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' इतिश्रुतिबलात् सर्वापेक्षा सर्वेषां कर्मणां ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति अपेक्षा परम्परया साधनत्वमङ्गीक्रियते । अश्ववत् अश्वस्य यथा गमनक्रियापरम्परया ग्रामप्राप्तिं प्रति साधनत्वं, तद्वादित्यर्थः । तथा च 'तमेतं वेदानुवचनेन' इत्यादिश्रुतेः चित्तशुद्धिवैराग्यसंन्यासश्रवणमनननिदिध्यासनादिपरम्परया यज्ञादिकर्मणां ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साधनत्वबोधकत्वात् अप्रामाण्यं नास्तीति भावः ॥ २६ ॥

एवं ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति बहिरङ्गसाधनानि यज्ञादिकर्माणि प्रतिपाद्य इदानीं ततोऽप्यन्तरङ्गसाधनानि शमदमादीनि प्रतिपादयति—

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

तथापि संन्यासिनां ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति बहिरङ्गसाधनभूताग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानप्रसक्त्यभावेऽपि संन्यासी शमदमाद्युपेतः स्यात् शमदमादिविशिष्टो भवेत् । कुतः ? तदङ्गतया ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साक्षात्साधनतया तद्विधेस्तेषां शमदमादीनाम् 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत् ' इति वाक्येन विहितत्वाद्धेतोः तेषां शमदमादीनां ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति अन्तरङ्गसाधनानामवश्यमनुष्ठेयत्वात् संन्यासिनामप्यवश्यं संपादनीयत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

'अथ परिव्राडेकशाटीपरिहितो मुण्डोदरपात्र्यरण्यनित्यो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशेत् आसायं प्रदक्षिणेनाविचिकित्सन् सार्ववर्णिकं भैक्षचर्यमभिशस्तपतितवर्जमयज्ञोपवीती शौचकामनिष्ठमेकं वैणवं दण्डमादत्ते सखे मा गोपाय ' इति श्रुतौ निष्कम्पं संन्यासिनां ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशूद्रगृहेषु भिक्षाचरणमुक्तं, तच्चापत्कालविषयकमित्याह—

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

सार्ववर्णिकं भैक्षचर्यमिति श्रुतौ सर्वान्नानुमतिः सर्ववर्णानां गृहेषु अन्नभक्षणानुज्ञा अस्मिन् युगे प्राणात्यये प्राणसंकटकाल एव, न तु स्वस्थावस्थायाम् । कुतः ? तद्दर्शनात् महात्मनां प्राणसंकटसमय एव अभक्ष्यभक्षणदर्शनादित्यर्थः ॥ २८ ॥

अबाधाच्च ॥ २९ ॥

भक्ष्याभक्ष्यविभागबोधकश्रुतीनामबाधात् अबाधार्थमपि प्राणसंकटसमय एव अभक्ष्यभक्षणमिति भावः ॥ २९ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

अपि च स्मृतिष्वपि भक्ष्याभक्ष्यविभागः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

यतः सर्वान्नानुमतिः प्राणसंकटविषया, अत एव शब्दः उषस्तिश्चाक्रायणः इभ्येन सामि खादितान् कुल्माषांश्चखाद, जलपानं तु उच्छिष्टदोषान्न कृतवान्, कारणं चात्रोवाच—' न वा अहमजीविष्यमिमानखादन् कामो म उदपानम् ' इति श्रुतिः अकामकारे अस्वस्थावस्थायामेव उषस्ति-

नामकऋषेः अभक्ष्यभक्षणे प्रवृत्तिं दर्शयति । तथा च चतुर्णामप्याश्रमिणां प्राणसंकटसमय एव अभक्ष्यभक्षणम्, अभोज्यगृहभोजनं च न स्वस्थावस्थायामिति भावः । इदं कलियुगविषयकं, युगान्तरेषु तु संन्यासिनां चतुर्षु वर्णेषु गृहस्थादीनां त्रिषु वर्णेषु च भोजनकरणेऽपि न दोषः। तथाविधाचारस्य विद्यमानत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

आश्रमकर्माधिकरणम् ॥ ८ ॥

संन्यासिनां ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति अन्तरङ्गसाधनं शमदमादिकमनुष्ठेयमित्युक्त्वा वहिरङ्गसाधनमपि किञ्चिदनुष्ठेयमस्तीत्याह—

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

आश्रमकर्मापि स्नानशौचभिक्षाटनादिरूपं वहिरङ्गसाधनमपि संन्यासिनां कर्तव्यम् । कुतः ? विहितत्वात् 'विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षान्नो ब्रह्मभूयाय भवति । पुत्रेषणायाश्च वित्तेषणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । अथ परिव्राडेकशाटीपरिहितः' इत्यादिश्रुतिषु संन्यासिनामपि भिक्षाटनादीनामाश्रमधर्माणां विहितत्वादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

न केवलं विहितत्वमात्रेण संन्यासिनामाश्रमधर्मानुष्ठानं, किं तु चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साधनत्वादपीत्याह—

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

भिक्षाटनाद्याश्रमकर्मानुष्ठानस्य चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति सहकारित्वेन साधनत्वेन हेतुनापि संन्यासिनां भिक्षाटनादिकर्म अवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण संन्यासिनां धर्मान् प्रतिपाद्य इदानीम् 'ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि' इति सूत्रे उपक्रान्तमूर्ध्वरेतसां ब्रह्मविद्याधिकारित्वमुपसंहरति—

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथापि सर्वश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनयापि त एव ऊर्ध्वरेतस एव श्रवणमनननिदिध्यासनरूपायां ब्रह्मविद्यायामधिकारिणः । सर्वथापीत्येतत्पदं स्वयमेव व्याचष्टे—उभयलिङ्गादिति । उभयलिङ्गात् श्रुतिस्मृतिरूपात् ज्ञापकादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

संन्यासिनामेव ब्रह्मविद्याधिकार इत्यत्र हेत्वन्तरमाह—

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

'यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चन स द्विजः । तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येनकेनचित्' इत्यादिस्मृतिः । अनभिभवं मानावमानादिराहित्यं ब्रह्मसाक्षात्कारसाधनं दर्शयति । तच्च मानावमानादिराहित्यं प्रायेण संन्यासिनामेव संभवति, न गृहस्थानां पुत्रदाराद्यभिमानवताम् । तस्मादपि संन्यासिनामेव ब्रह्मविद्याधिकार इति भावः ॥ ३५ ॥

तद्दृष्ट्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

एवं संन्यासिनामेव ब्रह्मविद्याधिकारं प्रसाध्य इदानीं विधुराणामपि अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठाने विक्षेपाभावात् ब्रह्मचर्यवत्त्वाच्च संन्यासितुल्यत्वात् तेषामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारमाह—

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

दैवात् पत्नीवियोगे सति अन्तरा गृहस्थाश्रमसंन्यासाश्रमयोः मध्ये विद्यमानानामनाश्रमिणां विधुराणामपि श्रवणमनननिदिध्यासनरूपायां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति । कुतः? तद्दृष्टेः अनाश्रमिणामपि बहूनां लोके ब्रह्मसाक्षात्कारवत्त्वदर्शनादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

अपि च अनाश्रमिणामपि बहूनां ब्रह्मसाक्षात्कारवत्त्वं मन्वादिस्मृतिषु प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अनाश्रमिणां ज्ञानसाधनीभूतकर्मानुष्ठानाभावात् कथं ज्ञानोत्पत्तिरित्याशङ्क्याह—

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

अनाश्रमिभिरनुष्ठितानां विशेषाणां स्नानसंध्याजपादीनामनुग्रहः ज्ञानानुग्राहकत्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अनाश्रमिकर्मापेक्षया आश्रमिकर्मणामाधिक्यमाह—

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

अतः अनाश्रमिकृतकर्मापेक्षया इतरत् आश्रमिकृतं कर्म ज्यायः श्रेष्ठम् अविलम्बेन ज्ञानसाधकमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तद्भूताधिकरणम् ॥ १० ॥

अनाश्रमिणां विधुराणां श्रवणमनननिदिध्यासनरूपायां ब्रह्मविद्यायामधिकारं प्रतिपाद्य इदानीं संन्यासाश्रमं प्राप्य तं परित्यज्य पुनर्गृहस्थाश्रमं प्राप्तानामाश्रमभ्रंशजन्योत्कृष्टपापविशिष्टानामाश्रमभ्रष्टानां ब्रह्मविद्यायामधिकारो नास्तीति वक्तुमाश्रमभ्रंशस्य शास्त्रप्रतिषिद्धत्वेन पापजनकत्वमाह—

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥४०॥

तद्भूतस्य संन्यासाश्रमं प्राप्तस्य अतद्भावः संन्यासाश्रमात् भ्रंशः शास्त्रविहितो न भवति। प्रत्युत शास्त्रप्रतिषिद्ध एव। कुतः ? नियमातद्रूपाभावेभ्यः नियमेभ्यः संन्यासाश्रमप्राप्त्यनन्तरं मरणपर्यन्तं संन्यासाश्रमेणैव स्थातव्यं, पुनः न निवर्तितव्यमिति नियमप्रतिपादकेभ्यो मन्वादिवचनेभ्यः, अतद्रूपाभावेभ्यः अतद्रूपाणां नियमाप्रतिपादकानां वचनानामभावेभ्यश्च हेतुभ्यः आश्रमभ्रंशः शास्त्रप्रतिषिद्ध इत्यर्थः। संन्यासाश्रमं प्राप्तस्य संन्यासाश्रम एव मरणपर्यन्तमभिरुचिर्यस्योत्पन्ना तस्य संन्यासाश्रमेणैव अवस्थानं यस्य तु गृहस्थाश्रमेऽभिरुचिरुत्पन्ना तस्य संन्यासाश्रमं परित्यज्य पुनर्गृहस्थाश्रमेणावस्थानमित्येवंविधानियमप्रतिपादकानि वचनानि मन्वादिस्मृतिषु कुत्रापि न सन्तीति भावः ॥ ४० ॥

आधिकारिकाधिकरणम् ॥ ११ ॥

संन्यासाश्रमात् भ्रष्टानां कंचित् कालं गृहस्थाश्रमे स्थितानां पश्चात्तापे सति आश्रमभ्रंशजन्यपापस्य प्रायश्चित्तमस्ति वा, न वेति संशये सति प्रायश्चित्तमस्तीति वक्तुं प्रथमं पूर्वपक्षमाह—

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

आधिकारिकाणां संन्यासाश्रम एव तिष्ठतां संन्यासाश्रमविहितकर्मानुष्ठानं कुर्वतां प्रमादात् सकृद्ब्रह्मचर्यादिभ्रंशवतां यत् प्रायश्चित्तम् अनेकमृत्तिकास्नानम् अनेकसहस्रप्रणवजपप्राणायामादिरूपं मन्वादिस्मृतिषु विहितं, तदपि प्रायश्चित्तमनधिकारिणाम् आश्रमभ्रष्टानां नास्ति। कुतः? पतनानुमानात्। 'प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्ध्येत् स आत्महा' इतिस्मृतावाश्रमभ्रष्टानां पतितत्वप्रतिपादनात् पतितानां तदयोगात् तस्य प्रायश्चित्तस्यायोगात् अनुपपन्नत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्—

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

अशनवत् ब्राह्मणानां शूद्रादिगृहेषु बहुकालं भोजनजन्यपापवदाश्रमभ्रंशजन्यं पापमपि उपपूर्वमेव उपपातकमेव । तथा च एके मन्वादयः आश्रमभ्रंशजन्यपापस्य भावं प्रायश्चित्तसद्भावं वदन्ति । तदुक्तं तच्च प्रायश्चित्तं भूप्रदक्षिणसकलतीर्थस्नानादिरूपं मन्वादिस्मृतिष्वेवोक्तमित्यर्थः ४२

बहिरधिकरणम् ॥ १२ ॥

आश्रमभ्रष्टानां प्रायश्चित्तेन आश्रमभ्रंशजन्यपापस्य नष्टत्वेन परिशुद्धानां परलोकप्राप्त्यभावेऽपि ब्रह्मविद्यायामधिकारो नास्तीत्याह—

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

आश्रमभ्रष्टानां कृतप्रायश्चित्तानाम् अकृतप्रायश्चित्तानां च उभयविधानामपि बहिष्कारः कर्तव्यः । प्रायश्चित्तकरणानन्तरमपि तेषां वेदान्तशास्त्रं गुरुभिर्न पाठनीयं, शिष्टैरपि तेषां निकटे वेदान्तश्रवणं न कर्तव्यं, सहश्रोतृभिरपि तैः सह एकगुरुनिकटे वेदान्तश्रवणं न कर्तव्यम् । तैः सह पङ्क्तिभोजनादिकमपि न कर्तव्यमित्यर्थः । कुतः ? स्मृतेः बहुस्मृतीनां विद्यमानत्वात्, आचारात् शिष्टाचाराच्चेत्यर्थः । कृतप्रायश्चित्तानां तु मरणपर्यन्तं संन्यासाश्रमधर्ममनुतिष्ठतां जन्मान्तरे श्रवणाद्यनुष्ठानेन ब्रह्मसाक्षात्कार इति भावः । इदं सर्वं विविदिषासंन्यासविषयकम् । विद्वत्संन्यासिनां तु ब्रह्मसाक्षात्कारवह्निना ब्रह्महत्यादिमहापातकानामपि दग्धत्वात् प्रायश्चित्तापेक्षा नास्तीति द्रष्टव्यम् ॥ ४३ ॥

स्वाम्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

उद्गीथाहवनीययूपादिषु कर्माङ्गेषु ब्रह्मदृष्टिरूपाणि अङ्गावबद्धोपासनानि यजमानस्य वा अनुष्ठेयानि, उत ऋत्विजां वा अनुष्ठेयानीति संदेहे सति निर्णयं कर्तुं प्रथमं पूर्वपक्षमाह—

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

अङ्गावबद्धोपासनानि स्वामिनः यजमानस्य अनुष्ठेयानीति आत्रेयो मन्यते । कुतः ? फलश्रुतेः यजमानस्य फलश्रवणादित्यर्थः । तथा च यजमानस्य अङ्गावबद्धोपासनाजन्यफलभोक्तृत्वात् अङ्गावबद्धोपासनानि यजमानेनैव कर्तव्यानीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

सिद्धान्तः—

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ४५ ॥

अङ्गावबद्धोपासनम् आर्त्विज्यम् ऋत्विजामनुष्ठेयमित्यौडुलोमिर्मन्यते। कुतः? तस्मै साङ्गकर्मानुष्ठानाय दक्षिणादिना ऋत्विक्परिक्रीयते खलु। तथा च परिक्रीतैः ऋत्विग्भिः कृतानि कर्माणि यथा यजमानस्य फलजनकानि, एवमङ्गावबद्धोपासनान्यपि ऋत्विग्भिरनुष्ठितानि यजमानस्य फलजनकानीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अङ्गावबद्धोपासनायाम् ऋत्विजामपि फलश्रवणाच्च अङ्गावबद्धोपासनानि ऋत्विगनुष्ठेयानीत्याह—

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

'आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते, तं काममागायति' इति श्रुतौ ऋत्विग्यजमानयोरुभयोरपि अङ्गावबद्धोपासनाजन्यफलश्रवणादपि ऋत्विजामनुष्ठेयानि अङ्गावबद्धोपासनानीत्यर्थः। आत्मने स्वस्मै यजमानाय वा यं कामं कामयते ऋत्विक्, तं काममुद्दिश्य आगायति उद्गीथे ब्रह्मदृष्टिपूर्वकम् उद्गीथगानं करोतीति श्रुत्यर्थः। सूत्रत्रयमपि प्रसङ्गादागतं न प्रकृतोपयुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववद्' इति सूत्रे संन्यासाश्रमात् पूर्वमनुष्ठेयानि ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति परम्परया साधनत्वेन बहिरङ्गसाधनानि यज्ञादिकर्माणि प्रतिपाद्य संन्यासाश्रमानन्तरमनुष्ठेयानि ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति साक्षात्साधनत्वेन अन्तरङ्गसाधनानि शमदमादीन्यपि 'शमदमाद्युपेतः स्यात्' इति सूत्रे प्रतिपाद्य इदानीं ततोऽप्यन्तरङ्गसाधनानि श्रवणमनननिदिध्यासनानि प्रतिपादयति—

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

विध्यादिवत् विध्यादौ कर्मकाण्डे यथा गृहस्थाश्रमवतः अग्निहोत्रादीनि बहूनि कर्माणि स्वर्गादिफलोद्देशेन विहितानि एवं तद्वतः संन्यासाश्रमवतः पुरुषस्य 'तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य' इति ज्ञानकाण्डस्थश्रुतौ सहकार्यन्तरविधिः शमदमाद्यपेक्षया सहकार्यन्तराणां श्रवणमनननिदिध्यासनानां ब्रह्मसाक्षात्कारोद्देशेन विधिरङ्गीकर्तव्यः। तत्र त्रयाणां मध्ये श्रवणमनने सर्वेषामपि ब्रह्मसाक्षात्कारकामानां बहुकालमनुष्ठा-

तव्ये। तृतीयं निदिध्यासनं तु पक्षेण कालविकल्पेन अनुष्ठेयम्। येषां श्रवणमननानन्तरमपि ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादिवर्णाभिमानः, ब्रह्मचारित्व-गृहस्थत्वाद्याश्रमाभिमानः, जातिकुलाद्यभिमानः, स्थूलोऽहं कृशोऽहं कर्ताहं भोक्ताहमित्येवंविधो देहाद्यभिमानो दृढो वर्तते, तेषां बहुकालं निदिध्यासनं कर्तव्यम्। येषां तु अतिशुद्धान्तःकरणानां देहाभिमानः श्रवणमननाभ्यामेव शिथिलीभूतः, तेषां स्वल्पकालनिदिध्यासनेनैव साक्षात्कारोत्पत्तेः बहुकालं निदिध्यासनं न कर्तव्यमित्यर्थः। इदमुपलक्षणम्। अत्यन्तविशुद्धान्तःकरणानामत्यन्तेश्वरानुग्रहवतां श्रवणमनने अपि स्वल्पकालमेव अनुष्ठातव्ये, अन्येषां तु बहुकालमनुष्ठातव्ये इति श्रवणमनननिदिध्यासनानां त्रयाणामपि पुरुषभेदेन कालविकल्प इति द्रष्टव्यम्। 'तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य' इति श्रुतेरयमर्थः—तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्, बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः' इति। सर्वं कर्माणि संन्यस्य साधनचतुष्टयानन्तरं पाण्डित्यं श्रवणं निर्विद्य कृत्वा बाल्येन श्रवणजन्यज्ञानस्य बलसंपादकेन दार्ढ्यसंपादकेन मननेन तिष्ठासेत् मननं कुर्वन् स्थातुमिच्छेत्, बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य मननं श्रवणं च कृत्वा अथ मुनिः मौनशीलः निदिध्यासनशीलो भवेत्। एवम् अमौनं मौनात् निदिध्यासनादन्यत् श्रवणमननद्वयं, मौनं निदिध्यासनं च लब्ध्वा अथ ब्राह्मणः ब्रह्मसाक्षात्कारवान् मुख्यब्राह्मणो भवेदित्यर्थः॥ ४७॥

'अभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे यावज्जीवं स्वाध्यायमधीयीत' इति श्रुतौ ब्रह्मचर्याश्रममुपक्रम्य गृहस्थाश्रमस्य उपसंहृतत्वात् ब्रह्मचर्यगृहस्थाश्रमौ द्वावेव प्रामाणिकौ, संन्यासाश्रमस्त्वप्रामाणिकः। तथा च गृहस्थानामेव अग्निहोत्रादिकर्मसु श्रवणमननादिषु च अधिकारः न संन्यासिनामित्याशङ्क्याह—

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः॥ ४८॥

कृत्स्नभावात् कृत्स्नानां सकलाश्रमधर्माणाम् इन्द्रियनिग्रहतपोब्रह्मचर्यादीनां भावात् गृहस्थाश्रमे विद्यमानत्वात् तावन्मात्रेण गृहिणा गृहस्थाश्रमिणा उपसंहारः कृतः, न तु संन्यासाश्रमव्यवच्छेदाभिप्रायेण। संन्यासाश्रमविधायकानां बहुश्रुतिवाक्यानां विद्यमानत्वात्। तथा च गृहस्थानां नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मानुष्ठानपूर्वकत्वेन श्रवणमनननिदिध्यास-

नानुष्ठानेऽवकाशाभावात् संन्यासिनामेव श्रवणादावधिकारः । तथा च कर्मकाण्डविहितेषु अग्निहोत्रादिकर्मसु ज्ञानकाण्डविहितेषु श्रवणमननादिषु च अधिकारभेद एवाङ्गीकर्तव्य इति भावः । यद्यपि 'अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः' इति सूत्र एव संन्यासाश्रमः स्थापितः, तथापि श्रवणादौ अधिकारिचिन्ताप्रसङ्गात् 'कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः' इति सूत्रे संन्यासाश्रमो दृढीकृत इति न पौनरुक्त्यमिति द्रष्टव्यम् । अभिसमावृत्य स्वाध्यायाध्ययनपरिसमाप्त्यनन्तरं गुरुगृहान्निर्गत्य स्वगृहं गत्वा कुटुम्बे गृहस्थाश्रमे स्थित्वा अविरक्तश्चेत् शुद्धस्थले यावज्जीवं ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायाध्ययनं कुर्यात्, विरक्तश्चेत् कंचित्कालं गृहस्थाश्रमे स्थित्वा पश्चात् संन्यासाश्रमं स्वीकृत्य श्रवणमननादिकं कुर्यादित्यर्थः । तथा च यावज्जीवमित्येतदविरक्तविषयकमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

तर्हि ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यसंन्यासाश्रमास्त्रयोऽपि प्रामाणिका भवन्तु नाम । वानप्रस्थाश्रमस्तु अप्रामाणिक एव । वानप्रस्थाश्रमासाधारणस्य कस्यचिदनुष्ठेयस्याभावादित्याशङ्क्याह—

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

मौनवत् मौनप्रधानकानां संन्यासिनामसाधारणश्रवणमननादिविधानवत् इतरेषां वानप्रस्थानामप्युपदेशात् उपवासप्रधानस्य कायक्लेशहेतुभूतस्य आश्रमान्तरासाधारणस्य तपसः श्रुतिस्मृत्यादिषु विहितत्वादित्यर्थः । तथा च ब्रह्मचारिणां यथेष्टभोजनपूर्वकं स्वाध्यायाध्ययनमसाधारणो धर्मः । गृहस्थानामपि यथोचितभोजनपूर्वकमग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानमसाधारणो धर्मः । संन्यासिनामपि यथोचितभोजनपूर्वकं श्रवणमननाद्यनुष्ठानमसाधारणो धर्मः । वानप्रस्थानां तु प्रायशः उपवासप्रधानकं शरीरशोषणहेतुभूतं पञ्चाग्निमध्यावस्थानरूपं तपश्चरणमसाधारणो धर्मः । तथा च स्वाध्यायाध्ययनाग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानकृच्छ्रचान्द्रायणादितपश्चरणवेदान्तश्रवणरूपेषु चतुर्षु असाधारणधर्मेषु चतुर्णामाश्रमिणाम् अधिकार इति भावः ॥ ४९ ॥

अनाविष्कुर्वन्नधिकरणम् ॥ १९ ॥

'बाल्येन तिष्ठासेत्' इति श्रुतौ बाल्यशब्देन ब्रह्मज्ञानस्य दार्ढ्यरूपबलसंपादकं मननमुच्यत इति 'सहकार्यन्तरविधिः' इति पूर्वसूत्रे उक्तम् । इदानीं बालसादृश्यं बाल्यमिति बाल्यशब्दस्यार्थान्तरमप्याह—

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

कृतसंन्यासो ब्राह्मणः पाण्डित्यं श्रवणमननोभयरूपं पाण्डित्यं निर्विद्य संपाद्य वाल्येन वालसदृशतया तिष्ठेदिति श्रुतेरर्थः । अस्मिन्नर्थे बाल्यशब्दस्यार्थमाह—अनाविष्कुर्वन् वालकवत् स्वस्य ज्ञानवैराग्यादिकं लोकानामप्रकटयन् दम्भदर्पाहङ्कारादिरहितः सन् कृतश्रवणमननः संन्यासी सर्वदा ब्रह्मध्यानं कुर्वन् तिष्ठेदित्यर्थः । कुतः ? अन्वयात् दम्भदर्पाहंकारादिराहित्यस्य ध्यानं प्रति साधनत्वेनान्वितत्वादित्यर्थः ॥ ५० ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिवन्ध इत्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

एवं ब्रह्मसाक्षात्कारस्य अन्तरङ्गसाधनानि बहिरङ्गसाधनानि च निरूप्य इदानीमस्मिन् जन्मनि कृतश्रवणमनननिदिध्यासनस्य पुरुषस्य अस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तिर्वा जन्मान्तरे वेति संशये सति निर्णयं करोति—

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

अप्रस्तुतप्रतिवन्धे प्रस्तुतानां श्रवणमनननिदिध्यासनानां दृढदेहाद्यभिमानलक्षणे प्रतिबन्धके असति ऐहिकं ज्ञानमस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पद्यते । दृढदेहाभिमानलक्षणप्रतिबन्धके सति तु जन्मान्तरे पुनरपि श्रवणमनननिदिध्यासनानुष्ठानानन्तरं ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पद्यत इत्यर्थः । कुतः ? तद्दर्शनात् ' अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ' इत्यादिस्मृतिवाक्येषु प्रवलदेहाभिमानवतामनेकजन्मसु श्रवणमननाद्यनुष्ठानेन साक्षात्कारवत्त्वप्रतिपादनादित्यर्थः । तथा च विशुद्धान्तःकरणानां स्वल्पदेहाभिमानवतामीश्वरानुग्रहवताम् एकजन्मानुष्ठितश्रवणमननादिभिरेव ब्रह्मसाक्षात्कारोदयः, अन्येषां तु वहुजन्मानुष्ठितश्रवणमननादिभिः साक्षात्कारोत्पत्तिरिति भावः ॥ ५१ ॥

मुक्तिफलानियमाधिकरणम् ॥ १७ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारे उक्तं न्यायं मोक्षेऽप्यतिदिशति—

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारवत् मुक्तिफलस्यापि मोक्षरूपफलस्याप्यनियमः अस्मिन्नेव जन्मनि मोक्षोदय इति नियमो नास्त्येव । किं तु ईश्वरानुग्रहवतां कृतश्रवणमनननिदिध्यासनानां पुरुषाणामस्मिन्नेव जन्मनि मोक्षोदय अन्येषां तु जन्मातरे मोक्षोदय इत्येवंविधो नियमोऽङ्गीकर्तव्यः । कुतः?

तदवस्थावधृतेः तदवस्थाया मोक्षावस्थायाः अवधृतेः 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतिषु मोक्षावस्थायाः ब्रह्मसाक्षात्कारोत्तरकालीनत्वनिश्चयादित्यर्थः । तथाच यस्मिन् जन्मनि ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तिः तस्मिन् जन्मनि ब्रह्मभावलक्षणस्य मोक्षस्योत्पत्तिरिति भावः । ब्रह्मभावस्य उत्पत्तिर्नाम विस्मृतकण्ठाभरणस्येव अविद्यावृतस्य ब्रह्मभावस्य जीवब्रह्माभेदविषयकसाक्षात्कारेण अविद्यानिवृत्तौ सत्यामभिव्यक्तिरिति भावः ॥ ५२ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

श्रीमच्छंकरभगवत्पादशिष्यप्रणीता

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

(अद्वैतमञ्जरी)

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

आवृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

ब्रह्मविषयकश्रवणमनननिदिध्यासनानामसकृत् अनेकवारम् आवृत्तिः कर्तव्या अभ्यासः कर्तव्यः । कुतः ? उपदेशात् 'आसुप्तेरामृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तया । तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ॥ तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । दिने दिने च वेदान्तश्रवणाद् भक्तिसंयुतात् ॥ गुरुशुश्रूषया लब्धात् कृच्छ्राशीतिफलं लभेत् ।' इत्यादिस्मृतिषु निरन्तरं ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वोपदेशादित्यर्थः ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

सुवर्णरत्नमुक्ताविद्रुमादितारतम्यपरिज्ञानस्य बहुकालं विचारसाध्यत्वदर्शनात् तद्दृष्टान्तेन ब्रह्मज्ञानस्यापि बहुकालविचारसाध्यत्वमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

आत्मेत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

निर्गुणश्रवणाद्यावृत्तिं निरूप्य सगुणध्यानस्वरूपं निरूपयति—

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

उपासनानि त्रिविधानि—अहंग्रहोपासनानि, प्रतीकोपासनानि, अङ्गावबद्धोपासनानि च । तत्राहंग्रहोपासनानि, दहरशाण्डिल्यवैश्वानरोपकोसलविद्यादीनि । तत्र जीवस्य सगुणब्रह्मणश्चाभेदानुसंधानम् अहंग्रहोपासनेत्युच्यते । जडेषु कर्मानङ्गेषु नामादिपदार्थेषु ब्रह्मादिपदार्थदृष्टिः प्रतीकोपासना । जडेषु कर्माङ्गेषु उद्गीथादिपदार्थेषु ब्रह्मादिपदार्थ-

दृष्टिः अङ्गावबद्धोपासना। एवंस्थिते सति दहरवैश्वानराद्युपासनेषु परमात्मा आत्मेति ध्यातव्यः जीवाभिन्न इत्येव ध्यातव्य इति वृद्धाः उपगच्छन्ति अङ्गीकुर्वन्ति, ग्राहयन्ति च 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि' इत्यादिश्रुतयः जीवानां सगुणब्रह्मणश्च अभेदध्यानमेव प्रतिपादयन्तीत्यर्थः। तथा च 'वैश्वानरोऽहं, दहराकाशोऽहं, अक्षिपुरुषोऽहं, भारूपोऽहम्' इत्येवंरूपेणैव सगुणब्रह्मोपासनानि कर्तव्यानीति भावः ॥ ३ ॥

न प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥

प्रतीके 'नाम ब्रह्मेत्युपासीत, मनो ब्रह्मेत्युपासीत, आदित्यं ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यादिषु प्रतीकोपासनेषु न जीवब्रह्माभेदध्यानं कर्तव्यम्। कुतः ? नहि सः जीवब्रह्माभेदध्यानोपदेशः। तत्र न हि नास्ति खलु, नामादिब्रह्मणोरेवाभेदध्यानस्य तत्रोपदिष्टत्वात् नामब्रह्माभेदध्यानमेव तत्र कर्तव्यं, न जीवब्रह्माभेदध्यानमित्यर्थः। न च ब्रह्माभिन्ननामाहमस्मि, ब्रह्माभिन्नादित्यमण्डलमहमस्मि, ब्रह्माभिन्नमनोऽहमस्मीत्येवं ध्यानं कर्तव्यम्। तथाविधविधेरप्यभावात् अविहितकरणस्य निष्फलत्वात्। तस्माद्विध्यनुसारेण जडानां नामादीनां ब्रह्मणश्चाभेदानुसंधानमेव कर्तव्यमिति भावः ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

आदित्यमण्डलनाममनआदिषु अधिष्ठानेषु ब्रह्मत्वमारोप्य ध्यानं कर्तव्यं वा ब्रह्मणि अधिष्ठाने नामत्वादित्यमण्डलत्वमनस्त्वादीनि आरोप्य ध्यानं कर्तव्यं वा इति संशये सति निर्णयं करोति—

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

निकृष्टेषु आदित्यमण्डलनामादिषु उत्कृष्टब्रह्मदृष्टिः कर्तव्या। कुतः? उत्कर्षात् फलाधिक्यादित्यर्थः। लोकेऽपि निकृष्टेषु उत्कृष्टदृष्टिः फलाधिक्याय भवति, उत्कृष्टे निकृष्टदृष्टिस्तु फलाधिक्याय न भवति, प्रत्युत अनर्थायैव भवतीति भावः ॥ ५ ॥

आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

'उद्गीथं ब्रह्मेत्युपासीत, आहवनीयं ब्रह्मेत्युपासीत, वेदिं ब्रह्मेत्यु-

पासीत, आदित्यं यूपमित्युपासीत' इत्यादिषु अङ्गावबद्धोपासनेषु आदित्यादिमतयश्च आदित्यब्रह्मादिदृष्टयोऽपि अङ्गे वचनव्यत्ययः छान्दसः अङ्गेष्वित्यर्थः । तथा च अङ्गेषु आहवनीयादिषु कर्तव्याः । कुतः ? उपपत्तेः निकृष्टेषूत्कृष्टबुद्धिः फलाधिक्याय भवतीति पूर्वोक्तयुक्तेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

आसीनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

इदानीं ध्यानसाधनानि आसनादीनि निरूपयति—

आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥

सुखासने आसीनः सन् ध्यानं कुर्यात् । कुतः ? संभवात् आसीनस्यैव चित्तैकाग्र्यसंभवादित्यर्थः ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

ध्यानशब्दार्थपर्यालोचनादपि आसीनेनैव ध्यानं कर्तव्यम् । प्रपञ्चविषयकप्रत्ययतिरस्कारेण ब्रह्मविषयकप्रत्ययप्रवाहीकरणं हि ध्यानशब्दार्थः । एवंविधध्यानं शयानस्य न संभवति निद्रया पीडितत्वात् । तिष्ठतोऽपि न संभवति पादवेदनया पीडितत्वात् । गच्छतोऽपि न संभवति कण्टकादिना पीडितत्वात् । तस्मात् आसीनस्यैव ध्यानमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

अचलत्वं निश्चलत्वं च अपेक्ष्य उद्दिश्य आसीन एव ध्यानं कुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

'शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः' इत्यादिस्मृतयोऽपि आसीनस्यैव ध्यानं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

यत्रैकाग्रताधिकरणम् ॥ ७ ॥

कस्मिन् देशे ध्यानं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

नदीतीरदेवालयपुण्यक्षेत्रग्रामाणां मध्ये यत्र यस्मिन् देशे मनस एकाग्रता प्रसन्नता, तत्र ध्यानं कर्तव्यम् । कुतः ? अविशेषात् शुद्धान्तःकरणस्य सर्वत्रापि मनःप्रसादस्य तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

आप्रायणाधिकरणम् ॥ ८ ॥

कति संवत्सराणि ध्यानं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

आप्रायणात् मरणपर्यन्तं ध्यानं कर्तव्यम् । कुतः ? तत्रापि मरणकालेऽपि दृष्टम् 'यं यं वापि स्मरन् भावम्' इत्यादिस्मृतिषु ध्यानं प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तदधिगमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सगुणध्यानस्वरूपं विचार्य पुनरपि निर्गुणस्वरूपं विचारति । कर्माणि चतुर्विधानि—संचितानि, प्रारब्धानि, अतीतानि, आगामीनि च । तत्र पूर्वजन्मसु कृतानि भविष्यद्देहजननयोग्यानि स्वर्गादिफलोद्देशेन कृतानि कर्माणि संचितानि, महता प्रयासेन श्रवणमननिदिध्यासनसाक्षात्कारादिसकलमोक्षसाधनसंपादकवर्तमानशरीरारम्भकाणि पूर्वजन्मकृतानि कर्माणि प्रारब्धानि, ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तेः पूर्वमस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा ब्रह्मसाक्षात्कारोद्देशेन कृतानि कर्माणि अतीतानि, ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्त्यनन्तरमस्मिन् जन्मनि कृतानि आगामीनि । तत्र चतुर्विधेषु कर्मसु मध्ये संचितानां भविष्यद्देहपरम्परारूपफलमनुत्पाद्यैव नाशम्, आगामिनां च देहाभिमानरहितेन कृतत्वात् फलजननासामर्थ्यं च प्रथमं प्रतिपादयति—

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

तदधिगमे तस्य ब्रह्मणः अधिगमे साक्षात्कारे सति उत्तरपूर्वाघयाः आगामिसंचितपापयोरश्लेषविनाशौ भवतः । आगामिपापस्यासंस्पर्शः, संचितपापस्य विनाशश्च भवति । कुतः ? तद्व्यपदेशात् 'तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत' 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन' इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु आगामिसंचितकर्मणोरश्लेषविनाशव्यपदेशादित्यर्थः ॥ १३ ॥

इतराश्लेषाधिकरणम् ॥ १० ॥

पापस्याश्लेषविनाशौ प्रतिपाद्य पुण्यस्याश्लेषविनाशौ प्रतिपादयति—

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पाते ब्रह्मसाक्षात्कारेण देहाभिमाननाशे सति इतरस्य ब्रह्मज्ञानोत्तरकालीनपुण्यस्यासंश्लेषः असंस्पर्शो भवति । इदमुपलक्षणम् । संचितपुण्यस्य नाश इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

अनारब्धकार्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

वर्तमानदेहजनकयोः प्रारब्धपुण्यपापयोस्तु ज्ञानान्नाशो नास्तीत्याह—

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

अनारब्धकार्ये अनुत्पादितवर्तमानशरीरे एव पुण्यपापे नश्यतः, न तु वर्तमानशरीरारम्भके। कुतः? तदवधेः ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरमपि प्रारब्धकर्मनाशपर्यन्तं शरीरावस्थानस्य 'तस्य तावदेव चिरम्' इत्यादिश्रुतिषु प्रतिपादितत्वादित्यर्थः। तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुतेरयमर्थः—तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारवतो जीवन्मुक्तस्य तावदेव चिरं तावानेव विदेहकैवल्यस्य विलम्बः, यावन्न विमोक्ष्ये यावत् प्रारब्धकर्मभिर्न विमुच्यते अथ संपत्स्ये अथ प्रारब्धकर्मनाशानन्तरं संपत्स्ये विदेहकैवल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

एवमतीतस्य ज्ञानसाधनाग्निहोत्रादेरपि ब्रह्मज्ञानेन नाशो नास्तीत्याह—

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

ज्ञानोद्देशेन कृतमग्निहोत्रादिकं तत्कार्याय ज्ञानरूपकार्याय भवति। कुतः? तद्दर्शनात् 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिश्रुतिषु अग्निहोत्रादीनां परम्परया ज्ञानसाधनत्वप्रतिपादनात्। तथा चाग्निहोत्रादीनां ब्रह्मज्ञानसाधनत्वेन ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपजीव्यत्वात् ब्रह्मज्ञाननाश्यत्वं नास्तीति भावः। यद्यपि कर्मणां फलनाश्यत्वात् फलभूतेन ब्रह्मज्ञानेन नाशोऽस्त्येव, तथापि फलत्वेन रूपेणैव ब्रह्मज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं न तु ज्ञानत्वेन रूपेणेति भावः ॥ १६ ॥

ज्ञानसाधनाग्निहोत्रादेः ज्ञानेन नाशाभावे कस्य कर्मणः ज्ञाननाश्यत्वमित्याकाङ्क्षायां संचितकर्मण एव नाश इति पूर्वोक्तं स्मारयति—

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

अतः ज्ञानसाधनाग्निहोत्रादेः अन्या स्वर्गादिफलोद्देशेन पूर्वजन्मसु कृता या अग्निहोत्रादिक्रिया, सा ब्रह्मज्ञानेन नश्यति। एकेषामाचार्याणां मते उभयोर्जैमिनिबादरायणयोश्च मत इत्यर्थः ॥

अथवा 'तमेतं वेदानुवचनेन' इति श्रुत्या सर्वेषां कर्मणां ज्ञानसाधन-

त्वेन बोधितत्वात् ज्ञानासाधनीभूतं कर्मैवाप्रसिद्धम् । तथा च 'तदधिगमः' इति सूत्रं निर्विषयकमित्याशङ्क्याह—

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः

एकेषां काण्वानां शाखायां ज्ञानसाधनत्वेन विहितात् अतः अग्निहोत्रादेः अन्या स्वर्गसाधनीभूता अग्निहोत्रादिक्रिया उभयोः जैमिनिवादरायणयोः संमतास्ति । सा ब्रह्मज्ञानेन नश्यतीति 'तदधिगम' इति सूत्रे प्रतिपाद्यते । तथा च सूत्रस्य निर्विषयत्वं नास्तीत्यर्थः । यद्यपि ज्ञानसाधनीभूताग्निहोत्रादिकं स्वर्गादिसाधनीभूताग्निहोत्रादिकं च एकमेव तथापि ज्ञानोद्देशेन कृतं सत् ज्ञानसाधनं, स्वर्गोद्देशेन कृतं सत् स्वर्गसाधनं च भवति । तथा च ज्ञानसाधनत्वस्वर्गसाधनत्वरूपविशेषणभेदात् विशिष्टकर्मभेदमङ्गीकृत्य ज्ञानसाधनीभूताग्निहोत्रादेः स्वर्गसाधनीभूताग्निहोत्रादेश्च भेदव्यपदेश उपपन्न इति भावः ॥ १७ ॥

यदेवाधिकरणम् ॥ १३ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

यत् कर्म विद्यया अङ्गावबद्धोपासनया सहकृतं, तदेव कर्म अस्मिन् जन्मनि ब्रह्मज्ञानसाधनम् । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति उपासनासहकृतस्यैव कर्मणः अविलम्बेन ब्रह्मज्ञानसाधनत्वप्रतिपादनादित्यर्थः । उद्गीथाहवनीयादिकर्माङ्गेषु ब्रह्मदृष्टिपूर्वकमनुष्ठितानि अग्निहोत्रादिकर्माणि अस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्मज्ञानं जनयन्ति । उपासनारहितानि तु कर्माणि कालविलम्बेन जन्मपरम्परया ब्रह्मज्ञानजनकानीत्यर्थः ॥ १८ ॥

भोगाधिकरणम् ॥ १४ ॥

प्रारब्धयोः पुण्यपापयोः कदा नाश इत्याकाङ्क्षायामाह—

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ १९ ॥

भोगेन सुखदुःखानुभवेन इतरे वर्तमानशरीरजनके प्रारब्धे पुण्यपापे क्षपयित्वा नाशयित्वा संपद्यते विदेहकैवल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

॥ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

वाक्संपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

मुमूर्षूणामवस्था द्विविधा—मरणावस्था, उत्क्रान्त्यवस्था च । तत्र मरणानन्तरं सगुणब्रह्मोपासकानामर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिः, सुकृतिनां तु धूमादिमार्गेण स्वर्गलोकप्राप्तिः, पापात्मनां तु तृतीयमार्गेण नरकलोकप्राप्तिः, निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतां तु अत्रैव ब्रह्मणि लय इति वक्तुं प्रथमं सर्वसाधारणां मरणावस्थां निरूपयति—

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

वाक् वागिन्द्रियं मनसि संबध्यते । कुतः ? दर्शनात् लोके मुमूर्षूणां वाग्व्यापारनाशानन्तरमपि मनोव्यापारस्य दर्शनात्, शब्दाच्च 'अस्य प्रयतो जीवस्य वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणोऽध्यक्षे अध्यक्षस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्' इति श्रुतौ वागिन्द्रियस्य मनसि संबन्धप्रतिपादनाच्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

अत एव वाक्छब्दस्य सर्वेन्द्रियोपलक्षकत्वेन शब्दादर्शनाच्च सर्वाणीन्द्रियाणि वाचमनुसृत्य मनसि संबध्यन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

मनस्संपत्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

तन्मनः प्राणे संबध्यते । कुतः ? उत्तरात् 'मनः प्राण' इत्युत्तरवाक्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्राणसंपत्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

स प्राणः अध्यक्षे जीवे संबध्यते । कुतः ? तदुपगमादिभ्यः हेतुभ्यः 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति श्रुतौ प्राणादीनां जीवानुगामित्वप्रतिपादनात् जीवेन सह परलोकगमनश्रवणादित्यर्थः ॥ ४ ॥

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

स चाध्यक्षः भूतेषु पञ्चमहाभूतेषु संबध्यते । कुतः ? तच्छ्रुतेः

'अध्यक्षस्तेजसि' इति श्रुतेस्तेजश्शब्दस्य पञ्चमहाभूतोपलक्षकत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

तेजश्शब्दस्य पञ्चमहाभूतोपलक्षकत्वं कथमित्याशङ्क्याह—

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

एकस्मिन्नेव तेजसि जीवस्य संबन्धं श्रुतिस्मृती न दर्शयतः न प्रतिपादयतः, किं तु पञ्चमहाभूतेषु । तथा च बहुश्रुतिस्मृत्यनुरोधेन तेजःपदं पञ्चमहाभूतोपलक्षणार्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥

आसृत्युपक्रमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

लिङ्गशरीरान्तर्गतानां भूतेन्द्रियमनःप्राणजीवानां हृत्पुण्डरीके परस्परमेलनरूपा इयं मरणावस्था आसृत्युपक्रमात् सृत्युपक्रमं वर्जयित्वा समाना निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतां सगुणब्रह्मोपासकानां कर्मिणां च तुल्या । सृत्युपक्रमो नाम हृत्पुण्डरीकस्थस्य पञ्चमहाभूतप्राणेन्द्रियमनःप्रभृतिचतुरङ्गबलपरिवृतस्य जीवाख्यस्य राज्ञः स्वर्गनरकब्रह्मलोकादिराष्ट्रदर्शनार्थं नाडीद्वारा देहाख्यान्तःपुरात् बहिर्निर्गमनरूपा उत्क्रान्तिः । एतामुत्क्रान्तिं विना जीवस्य इन्द्रियादिसकलपरिवारमेलनरूपा मरणावस्था ज्ञानिनामपि तुल्येत्यर्थः । हृत्पुण्डरीके मिलितं ज्ञानिनां लिङ्गशरीरं कुत्र गच्छतीत्याकाङ्क्षायामाह—अमृतत्वं चानुपोष्य ज्ञानिनां लिङ्गशरीरमनुपोष्य लोकान्तरमगत्वा हृत्पुण्डरीकावच्छिन्ने ब्रह्मण्येव अमृतत्वं मोक्षमात्यन्तिकनाशं प्राप्नोतीत्यर्थः । जीवस्तु ब्रह्माभेदं प्राप्नोतीति भावः । तथा च 'तेजः परस्यां देवतायाम्' इति श्रुतिः ज्ञानिमात्रविषया, ततः पूर्वा श्रुतिस्तूपासककर्मिज्ञानिसाधारणेति भावः ॥ ७ ॥

तदापीत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

ननु, 'तेजः परस्यां देवतायाम्' इति श्रुतिरपि पूर्वश्रुतिवत् सर्वसाधारणा भवतु, बाधकाभावादित्याशङ्क्याह—

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

तत् लिङ्गशरीरम् आपीतेः आमोक्षात् ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तं तिष्ठति । कुतः ? संसारव्यपदेशात् उपासकानां कर्मिणां च स्वर्गनरकब्रह्मलोकादिसंचारोपदेशादित्यर्थः । तथा च 'तेजः परस्यां देवतायाम्' इति श्रुतेर्ज्ञान्यज्ञानिसाधारणत्वे कर्मकाण्डोपासनाकाण्डयोरप्रामाण्यप्रसङ्गात्

'तेजः परस्यां देवतायाम्' इति श्रुतेर्ज्ञानिमात्रविषयत्वमेवाङ्गीकर्तव्यमिति भावः ॥ ८ ॥

यदि लिङ्गशरीरं मरणकाले शरीराद्बहिर्निर्गच्छति, तर्हि मृतशरीरसमीपवर्तिनां सर्वेषां कथं न दृश्यत इत्याशङ्क्याह—

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

लिङ्गशरीरं सूक्ष्मम् इन्द्रियाग्राह्यं प्रमाणतः परिमाणतोऽपि सूक्ष्मम् । कुतः ? तथोपलब्धेः श्रुतिषु लिङ्गशरीरस्य अतीन्द्रियत्वप्रतिपादनादित्यर्थः ॥ ९ ॥

लिङ्गशरीरस्य स्थूलशरीरात् बहिर्निर्गमने लिङ्गमाह—

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अतः लिङ्गशरीरस्य मरणानन्तरं स्थूलशरीरात् बहिर्निर्गमनादेव उपमर्देन पीडासाधनेन दहनादिना स्थूलशरीरस्य पीडा नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

लिङ्गान्तरमाह—

अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥ ११ ॥

अस्य लिङ्गशरीरस्य उपपत्तेः संबन्धादेव जीवनावस्थायां स्थूलशरीरस्य एष ऊष्मा उष्णस्पर्शः सर्वेषामुपलभ्यते । मरणानन्तरं तु शैत्योपलम्भात् लिङ्गशरीरनिर्गमनमनुमीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उत्क्रान्तिप्रतिषेधाधिकरणम् ॥ ६ ॥

एतावत्पर्यन्तं निर्गुणब्रह्मज्ञानरहितानां जीवानां लिङ्गशरीरनिर्गमनं प्रसाध्य इदानीं निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतां लिङ्गशरीरनिर्गमनाभावं वक्तुं प्रथमं पूर्वपक्षमाह—

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति' इति श्रुत्या उत्क्रमणप्रतिषेधात् ज्ञानिनां लिङ्गशरीरनिर्गमनं नास्तीति चेन्न । शारीरात् तस्याः श्रुतेः शारीराजीवाद्भिना इन्द्रियाणां स्वातन्त्र्येण गमननिषेधप्रतिपादकतया सर्वात्मना गमननिषेधपरत्वाभावादित्यर्थः । अयं भावः—'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति' इति श्रुतेरयमर्थः—तस्माद्ब्रह्मसाक्षात्कारविशिष्टात् जीवाद्भिना प्राणा इन्द्रियाणि नोत्क्रामन्ति, किं तु जीवेन सहैव उत्क्रामन्ति । तथाचास्याः श्रुतेः स्वातन्त्र्येण निर्गमनाभावप्रतिपादकत्वेन जीवविशिष्टलिङ्गशरीरनिर्गमनाभावप्रतिपादकत्वाभावादनया श्रुत्या ज्ञानिनां लिङ्गशरीरनिर्गमनाभावो न सिध्यतीति पूर्वपक्ष्याशयः ॥ १२ ॥

सिद्धान्तः—

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

एकेषां काण्वानां शाखायाम् 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवलीयन्ते' इति श्रुतौ स्वातन्त्र्येण पारतन्त्र्येण च सर्वथापि ज्ञानिनां लिङ्गशरीरनिर्गमनाभावः स्पष्टः । तथा च 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति' इति माध्यंदिनशाखायामपि तस्मादिति पञ्चम्यन्तपदस्य लक्षणया षष्ठ्यर्थप्रतिपादकत्वमेव वक्तव्यम् । अन्यथा अज्ञानिनामपि जीवं विना स्वातन्त्र्येण लिङ्गशरीरनिर्गमनाभावेन अप्रसक्तप्रतिषेधादिति भावः ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

भगवद्गीतादिस्मृतिष्वपि ज्ञानिनां लिङ्गशरीरनिर्गमनाभावः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

लयाधिकरणम् ॥ ७ ॥

तर्हि ज्ञानिनां लिङ्गशरीरं कुत्र गच्छतीत्याकाङ्क्षायामाह—

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

तानि ज्ञानिनां भूतेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि परे परमात्मनि लीयन्ते । कुतः ? तथा ह्याह—'इमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति । भिद्यते हृदयग्रन्थिः । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इत्यादिश्रुतयः ब्रह्मज्ञानिसंबन्धिनां दशेन्द्रियाणां पञ्चप्राणानां मनसश्च परमात्मनि लयं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । यद्यपि 'समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य' इति सूत्रे ज्ञानिनां लिङ्गशरीरस्य ब्रह्मणि लय उक्तः, तथापि 'तानि परे तथा ह्याह' इति सूत्रे वक्ष्यमाण एवार्थः सुखबोधार्थमाकृष्य पूर्वमुक्त इति न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ १५ ॥

अविभागाधिकरणम् ॥ ८ ॥

स च लिङ्गशरीरनाशः सुषुप्त्युत्क्रान्तिप्रलयादिकालेष्विव स्थूलावस्थानाशमात्रं न भवति, किं तु आत्यन्तिकनाश इत्याह—

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

अविभागः ज्ञानिनां लिङ्गशरीरस्य आत्यन्तिकनाशः अङ्गीकर्तव्यः । कुतः ? वचनात् 'अविद्यायाः परं पारं तारयसि' इति श्रुतौ ब्रह्मसाक्षात्कारेण अविद्यानिवृत्तिश्रवणात् अविद्याजन्यस्य लिङ्गशरीरस्य आत्यन्तिकनाश एवाङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

तदोकोऽग्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण ज्ञानिनां लिङ्गशरीरनिर्गमनाभावमुक्त्वा सगुणोपासकानां लिङ्गशरीरनिर्गमनप्रकारं दर्शयति—

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

तदोकोऽग्रज्वलनं तस्य जीवस्य प्राणेन्द्रियादिपरिवृतस्य ओकः स्थानं हृत्पुण्डरीकं तस्य अग्रज्वलनं भवति अग्रस्य ऊर्ध्वभागस्य विकासो भवति तत्प्रकाशितद्वारा तेन विकासेन प्रदर्शितदेवयानमार्गः सन्नुपासकः सुषुम्नानाडीद्वारा देहात् वहिर्निर्गच्छतीति उत्तरेण संवन्धः । हृत्पुण्डरीकस्य ऊर्ध्वप्रदेशविकासे हेतुद्वयमाह—विद्यासामर्थ्यात् सगुणब्रह्मोपासनासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगात् तस्याः सगुणब्रह्मोपासनायाः शेषभूतयाङ्गभूतया गत्यनुस्मृत्या देवयानमार्गचिन्तया योगात् संबन्धाच्च तदोकोऽग्रज्वलनं भवतीति पूर्वेणान्वयः। तत्प्रकाशितद्वारः सन् उपासकः हार्दानुगृहीतः हृत्पुण्डरीकस्थेन सगुणब्रह्मणा अनुगृहीतः प्रेरितस्सन् शताधिकया शतसङ्ख्याकाभ्यः प्रधाननाडीभ्यः अधिकया अतिरिक्तया एकशततम्या सुषुम्नानाड्या देहात् वहिर्निर्गच्छतीत्यर्थः । 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इति श्रुतिवलादिति भावः । अस्याः श्रुतेरयमर्थः— हृत्पुण्डरीकसंवन्धिन्यो नाड्य एकोत्तरशतं भवन्ति । तासां मध्ये एका सुषुम्नाख्या नाडी मूर्धानमभिनिस्सृता ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं व्याप्ता । तया द्वारा ऊर्ध्वमायन् देहात् वहिर्निगच्छन् उपासकः अमृतत्वं ब्रह्मलोकाख्यं गौणममृतत्वं प्राप्नोति, विष्वक् हृत्पुण्डरीकस्य चतसृषु दिक्षु विद्यमाना अन्या नाड्यः कर्मिणामुत्क्रमणे द्वाराणि भवन्तीत्यर्थः । सुकृतिनां दुष्कृतिनां च धूमादिमार्गेण तृतीयमार्गेण च स्वर्गनरकादिप्राप्तिः रंहतिपाद एवोक्तेति नात्रोच्यत इति भावः ॥ १७ ॥

रश्म्यधिकरणम् ॥ १० ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

सुषुम्नानाड्या देहात् वहिर्निर्गतः उपासकः रश्म्यनुसारी नाडीसंसृष्टसूर्यकिरणावलम्वी सन् किरणद्वारेण ब्रह्मलोकं गच्छतीत्यर्थः ॥१८॥

निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ १९ ॥

दिवा मृतस्य उपासकस्य रश्मिद्वारा सूर्यलोकप्राप्तिरस्तु। रात्रौ मृतस्य उपासकस्य नाडीसंसृष्टरश्म्यभावात् रश्मिद्वारेण ब्रह्मलोकसंबन्धो न संभवतीति चेन्न। संबन्धस्य रश्मिनाडीसंबन्धस्य यावद्देहभावित्वात् दिवा च रात्रौ च रश्मिनाडीसंबन्धस्य विद्यमानत्वात्। दर्शयति च— 'आसु नाडीषु रश्मयः सन्तता' इति श्रुतिः सर्वकालेष्वपि रश्मिनाडीसंबन्धं प्रतिपादयतीत्यर्थः। सूर्यमण्डलस्य मेरुव्यवधानेन प्रत्यक्षयोग्यस्थूलकिरणाभावेऽपि अतीन्द्रियाः सूक्ष्मकिरणाः रात्रावपि सन्त्येव। अन्यथा ग्रीष्मकाले रात्रिषु तापस्वेदादिकं न स्यादिति भावः ॥ १९ ॥

अयनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॥ २० ॥

यतः कारणाद्रात्रौ मृतस्य उपासकस्य ब्रह्मलोकसंबन्ध उक्तः, अत एव दक्षिणे अयने। इदमुपलक्षणं कृष्णपक्षे च मृतस्य उपासकस्य सूर्यकिरणद्वारा अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिरस्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्। तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः। धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्। तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते' इति भगवद्गीतास्मृतिः उत्तरायणदक्षिणायनयोः मृतानामेव उपासकानां कर्मिणां च ब्रह्मलोकस्वर्गलोकादिप्राप्तिं दर्शयति। तथा च कथं दक्षिणायनकृष्णपक्षरात्र्यादिकालेषु मृतानामुपासकानां ब्रह्मलोकप्राप्तिरुच्यत इत्याशङ्क्याह—

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

स्मार्ते स्मृत्युक्ते एते उत्तरायणदक्षिणायने इत्येतदुभयं योगिनः प्रति प्राणायामादियोगाभ्यासतत्परान् प्रति उच्यत इति स्मर्यते प्रतिपाद्यते, न तु सगुणब्रह्मोपासकान् कर्मठांश्च प्रति। तथा च योगाभ्यासपराणां दक्षिणायने मृतिश्चेत् स्वर्गलोकप्राप्तिः, उत्तरायणे मृतिश्चेत् ब्रह्मलोकप्राप्तिः, नान्यथा। उपासकानां कर्मिणां च यदाकदाचिन्मृतानामपि ब्रह्मलोकप्राप्तिः स्वर्गलोकप्राप्तिश्च संभवतीति भावः। वस्तुतस्तु भगवद्गीतास्मृतौ विद्यमानानां अहश्शब्दरात्रिशब्दशुक्लकृष्णदक्षिणायनोत्तरायणशब्दानां श्रुतिस्थाहरादिशब्दानामिव लोकपरत्वेन कालपरत्वाभावात् अस्याः स्मृतेः उपासककर्मिपरत्वेऽपि न कोऽपि विरोध इति भावः॥२१॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

उपासकानामुत्क्रान्तिप्रकारं कालानियमं च प्रतिपाद्य इदानीमर्चिरादिमार्गस्वरूपं निरूपयति—

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

उपासकः अर्चिरादिना मार्गेण ब्रह्मलोकं गच्छति । कुतः ? तत्प्रथितेः तस्य अर्चिरादिमार्गस्य 'तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति' इति छान्दोग्यश्रुतौ प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

वाय्वधिकरणम् ॥ २ ॥

बृहदारण्यकश्रुतौ 'स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकम्' इति वायुलोकवरुणलोकादयश्चत्वार उक्ताः । तेषां कुत्र प्रवेश इत्याकाङ्क्षायामाह—

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

अब्दात् संवत्सरलोकादुपरि वायुलोकं प्रवेशयेत् । कुतः ? अविशेषविशेषाभ्याम् 'स वायुलोकम्' इत्यविशेषवचनात् सामान्यवचनात् वायुलोकस्य कुत्रचित् प्रवेशः कर्तव्यः । तत्र वाय्वादित्ययोः परस्परं संबन्धरूपविशेषात् संवत्सरादित्ययोर्मध्ये वायोर्निवेश इति निश्चीयत इत्यर्थः । 'स वायुलोकम्' इति श्रुतेर्लोकमात्रप्रतिपादकत्वेन क्रमप्रतिपादकत्वाभावात् अविशेषवचनत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

तटिदधिकरणम् ॥ ३ ॥

तटितोऽधिवरुणः संबन्धात् ॥ ३ ॥

तटितः विद्युल्लोकात् उपरि वरुणलोकः प्रवेशनीयः । कुतः ? संबन्धात् विद्युद्वरुणयोः परस्परं संबन्धादित्यर्थः । इन्द्रप्रजापतिलोकयोस्तु 'अवशिष्टानामन्ते निवेशः' इति न्यायेन वरुणलोकानन्तरमिन्द्रलोकः, तदनन्तरं प्रजापतिलोक इति भावः ॥ ३ ॥

आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

एतेषु अर्चिरादिलोकेषु पूर्वपूर्वलोकस्थाः देवाः उत्तरोत्तरलोकप्राप्तिपर्य-

न्तमुपासकानामातिवाहिकाः सहायभूताः नेतारः अङ्गीकर्तव्याः । कुतः? तल्लिङ्गात् 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति श्रुतौ विद्युल्लोकप्राप्त्यनन्तरम् अमानवपुरुषस्य नेतृत्वप्रतिपादनरूपाल्लिङ्गात् तदृष्टान्तेन पूर्वलोकेष्वपि नेतारोऽङ्गीकर्तव्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

उपासकसंबन्धिनाम् उभयेषां ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च व्यामोहात् ब्रह्मलोकप्राप्तिपर्यन्तं स्थूलशरीराभावेन ज्ञानेन्द्रियाणां मार्गपरिज्ञानसामर्थ्याभावात् कर्मेन्द्रियाणां चलनसामर्थ्याभावाच्च तत्सिद्धेः तैरातिवाहिकैर्देवैरेव सिद्धेः गमनस्यावश्यं वक्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

ततः विद्युल्लोकप्राप्त्यनन्तरं वैद्युतेनैव ब्रह्मलोकाद्विद्युल्लोकं प्रत्यागतेन अमानवपुरुषेणैव नीयमानाः उपासकाः ब्रह्मलोकं गच्छन्ति । कुतः ? तच्छ्रुतेः 'ततस्तत्पुरुषोऽमानव एत्य' इति श्रुतौ विद्युल्लोकप्राप्त्यनन्तरम् अमानवपुरुषस्य नेतृत्वश्रवणात् उपासकानां वरुणेन्द्रप्रजापतिलोकेषु नेत्रन्तरापेक्षाया अभावादित्यर्थः ॥ ६ ॥

कार्याधिकरणम् ॥ ९ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण अर्चिरादिमार्गस्वरूपं विचार्य इदानीं 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति वाक्यस्थब्रह्मशब्दार्थं विचारयति । प्रथमं सिद्धान्तमाह चतुर्भिः सूत्रैः—

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

कार्यम् 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' इति श्रुतौ परब्रह्मजन्यत्वेन प्रतिपाद्यमानं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्मलोकास्थलीलाशरीरविशिष्टं कार्यं ब्रह्म सगुणब्रह्मोपासकानां प्राप्यमिति बादरिर्मन्यते । कुतः ? अस्य उपासकस्य गत्युपपत्तेः परिच्छिन्नहिरण्यगर्भप्राप्त्यर्थमर्चिरादिमार्गेण गमनस्य उपपन्नत्वात् । परब्रह्मणस्तु आकाशवत् सर्वत्र परिपूर्णत्वेन परब्रह्मप्राप्त्यर्थमर्चिरादिमार्गेण गमनस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

'स एनान् ब्रह्मलोकान् गमयति यस्मिन् सरण्यौ द्वौ समुद्रौ यस्मिन्नैरंमदीयं सरः यस्मिन्नश्वत्थः सोमसवनः यस्मिन्नपराजिता पूः ब्रह्मणः

प्रभुविमितं हिरण्मयं वेश्म तं ते प्राप्नुवन्ति' इत्यादिश्रुत्यन्तरेषु उपासकानां ब्रह्मलोकप्राप्तेः विशिष्योक्तत्वात् 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति श्रुतावपि ब्रह्मशब्देन ब्रह्मलोकस्थं हिरण्यगर्भाख्यं कार्यं ब्रह्मैव उपासकानां प्राप्यमित्यर्थः। हिरण्यगर्भप्राप्तिर्नाम हिरण्यगर्भभोगसदृशसकलभोगानुभवविशिष्टतया हिरण्यगर्भसंनिधौ अवस्थानम् ॥ ८ ॥

परब्रह्मणि मुख्यस्य ब्रह्मशब्दस्य हिरण्यगर्भे कथं प्रयोग इत्याशङ्क्याह—

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

सामीप्यात् हिरण्यगर्भस्य प्रथमं परब्रह्मजन्यत्वेन असाधारणसंबन्धात् तद्व्यपदेशः लक्षणया ब्रह्मशब्दप्रयोगः ॥ ९ ॥

ब्रह्मलोकं प्राप्तानामुपासकानां कदा मुक्तिरित्याकाङ्क्षायामाह—

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥

कार्यात्यये महाप्रलयसमये कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य अत्यये नाशे सति तदध्यक्षेण ब्रह्मलोकाध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सह अतः परं हिरण्यगर्भादपि उत्कृष्टं परब्रह्म उपासकाः प्राप्नुवन्ति। कुतः? अभिधानात् 'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति' इति श्रुतेः ॥ १० ॥

स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्' इति स्मृतेश्चेत्यर्थः ॥ ११ ॥

चतुर्भिः सूत्रैः प्रथमं सिद्धान्तमुक्त्वा पश्चात् सूत्रत्रयेण पूर्वपक्षमाह—

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

'स एनान् ब्रह्म गयमति' इत्यत्र ब्रह्मशब्देन परब्रह्मैवोच्यते इति जैमिनिर्मन्यते। कुतः? मुख्यत्वात् ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव मुख्यत्वात् मुख्ये संभवति गौणस्यान्याय्यत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मणि प्रयोगदर्शनाच्चेत्यर्थः ॥ १३ ॥

पूर्वपक्षी स्वपक्षं प्रसाध्य सिद्धान्तं दूषयति—

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः ॥ १४ ॥

'स एनान् ब्रह्मलोकान् गमयति' इति श्रुत्यन्तरबलादपि कार्ये हिर-

ण्यगर्भे प्रतिपत्त्यभिसंधिः प्राप्त्याशा न कर्तव्या । ब्रह्मलोकादिशब्दानां सर्वेषामपि लक्षणया परब्रह्मप्रतिपादकत्वसंभवादिति भावः ॥

अनेकेषाम् ऐरंमदीयाश्वत्थहिरण्मयवेश्मब्रह्मलोकादिशब्दानां परब्रह्माणि लक्षणाकल्पनापेक्षया एकस्यैव ब्रह्मशब्दस्य हिरण्यगर्भलक्षकत्वाङ्गीकारे लाघवात् व्यापकस्य ब्रह्मणः अत्रैव प्राप्तुं शक्यत्वेन तत्प्राप्त्यर्थमुपासकानामर्चिरादिमार्गेण गमनवैयर्थ्यात् बादरिमतमेव समीचीनं, न तु जैमिनिमतमिति भावः ॥ १४ ॥

अप्रतीकालम्बनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अहंग्रहोपासकानां प्रतीकोपासकानां च सर्वेषामपि ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति केचिद्वदन्ति । तन्मतं निराकरोति—

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण
उभयथा दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

अप्रतीकालम्बनान् प्रतीकोपासकभिन्नान् अहंग्रहोपासकानेव अमानवपुरुषः ब्रह्मलोकं नयतीति बादरायणो मन्यते । कुतः ? उभयथा अहंग्रहोपासकान् प्रतीकोपासकांश्च उभयविधानपि ब्रह्मलोकं प्रापयतीत्यङ्गीकारे दोषात् बहुप्रयाससाध्याहङ्ग्रहोपासनानुष्ठानवैयर्थ्यरूपात् दोषादित्यर्थः । किं च तत्क्रतुश्च ' यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति' इति तत्क्रतुश्रुतिरपि अहंग्रहोपासकस्यैव ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति । इदमुपलक्षणम् 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्' इति स्मृतिरपि द्रष्टव्या । अयं भावः—मनोमयत्वभारूपत्वसत्यसंकल्पत्वाद्यनेकगुणविशिष्टं ब्रह्मैवाहमस्मीत्येवंविधानि जीवब्रह्माभेदध्यानरूपाणि दहरशाण्डिल्योपकोसलवैश्वानरविद्यादीनि अहंग्रहोपासनानि सत्यसंकल्पत्वादिबहुगुणज्ञानसाध्यत्वात् बहुप्रयाससाध्यानि । 'नाम ब्रह्मेत्युपासीत । मनो ब्रह्मेत्युपासीत । आदित्यं ब्रह्मेत्युपासीत ' इत्येवंविधानि जडेषु नामादिषु ब्रह्मदृष्टिरूपाणि प्रतीकोपासनानि तु बहुगुणज्ञानाधीनत्वाभावात् स्वल्पायाससाध्यानि । तस्मात् अहंग्रहोपासकानामेव ब्रह्मलोकप्राप्तिः, प्रतीकोपासकानां तु ब्रह्मलोकादधस्तनमहर्लोकादिप्राप्तिरेवेति भावः । किंच 'यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति' इति तत्क्रतुश्रुतिरपि भ्रमरकीटन्यायेन सत्यसंकल्पत्वादिविशिष्टं सगुणब्रह्मैवाहमस्मीति ब्रह्माभेदध्यानवताम् अहंग्रहोपासकानामेव सगुणब्रह्मप्राप्तिं दर्शयति, न तु जडेषु नामादिषु ब्रह्मदृष्टिमतां प्रतीकोपासकानामिति भावः ॥ १५ ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ १६ ॥

'ये चारण्ये श्रद्धां सत्यमित्युपासते ते ब्रह्मलोकमभिसंपद्यन्ते' इति श्रुतिरपि सत्यब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति, न तु मिथ्याभूतनामादिषु ब्रह्मदृष्टिं कुर्वतां प्रतीकोपासकानामित्यर्थः ॥ १६ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

॥ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

संपद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

सगुणब्रह्मोपासकानामर्चिरादिमार्गेण हिरण्यगर्भप्राप्तिमुक्त्वा इदानीं निर्गुणब्रह्मज्ञानिनामत्रैव परब्रह्मप्राप्तिमाह—

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

हृत्पुण्डरीके भूतेन्द्रियान्तःकरणादिमिलितः जीवः लिङ्गशरीरनाशानन्तरं हृत्पुण्डरीके सर्वत्र च परिपूर्णं ब्रह्म संपद्य प्राप्य स्वेन रूपेण नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यज्ञानानन्दादिस्वरूपेण आविर्भावः आविर्भूतो भावः स्वरूपं यस्य स अभिव्यक्तस्वरूपवान् भवति । कुतः ? शब्दात् 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

'अस्माच्छरीरात् समुत्थाय' इति वाक्ये ज्ञानिनामपि शरीरात् बहिर्निर्गमनस्य प्रतीयमानत्वात् कथं लिङ्गशरीरनाशपूर्वकं हृत्पुण्डरीकावच्छिन्नब्रह्मप्राप्तिरित्याशङ्क्याह—

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

अस्माच्छरीरात् समुत्थायेत्यत्र शरीरे विद्यमानेऽपि शरीराभिमानविनिर्मुक्तः शुद्धजीवः उच्यते । कुतः ? प्रतिज्ञानात् 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति उत्तरवाक्ये स्वरूपाभिव्यक्तिकथनादित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु, 'परं ज्योतिरुपसंपद्य' इति वाक्ये ज्योतिश्शब्देन आदित्यमण्डलमुच्यते तथा च ज्ञानिनामपि उपासकानामिव सूर्यलोकद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिरेव, नत्वत्रैव लिङ्गशरीरनाशपूर्वकं व्यापकब्रह्मप्राप्तिरित्याशङ्क्याह—

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

ज्योतिश्शब्देन परमात्मैवोच्यते, न त्वादित्यमण्डलम्। कुतः? प्रकरणात् 'य आत्मा अपहतपाप्मा तमावां विविदिषावहै' इति पूर्ववाक्ये इन्द्रविरोचनाभ्यां हिरण्यगर्भं प्रति परमात्मनः पृष्टत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

अविभागाधिकरणम् ॥ २ ॥

'ज्योतिरुपसंपद्य' इति वाक्ये ज्ञानिनां ब्रह्मसंबन्ध एव प्रतिपाद्यते, न ब्रह्मैक्यमित्याशङ्क्याह—

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

अविभागेन ब्रह्माभिन्नतयैव ज्ञानिनामवस्थानं, न तु ब्रह्मसंबन्धितया। कुतः? दृष्टत्वात् 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतिषु ज्ञानिनां ब्रह्माभेदप्रतिपादनादित्यर्थः ॥ ४ ॥

ज्योतिश्शब्दस्य प्रकरणबलात् ब्रह्मप्रतिपादकत्वेऽपि वक्ष्यमाणयुक्त्या लक्षणया लीलाशरीरविशिष्टहिरण्यगर्भाख्यसगुणब्रह्मप्रतिपादकत्वमेव वक्तव्यम्। तथा च ज्ञानिनामपि ब्रह्मलोकहिरण्यगर्भप्राप्तिरेव, न तु व्यापकब्रह्मप्राप्तिरिति पूर्वपक्षमाह—

ब्राह्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

निर्गुणब्रह्मज्ञानिनोऽपि सगुणब्रह्मोपासकवत् ब्राह्मं निर्गुणब्रह्मसंबन्धिनं हिरण्यगर्भाख्यं सत्यलोकस्थं प्राप्नुवन्तीति जैमिनिर्मन्यते। पूर्वस्मिन् पादे सगुणब्रह्मोपासकानामपि व्यापकब्रह्मप्राप्तिः शङ्किता। अस्मिन् पादे ज्ञानिनामपि हिरण्यगर्भप्राप्तिः शङ्क्यत इति भेदः। कुतः? उपन्यासादिभ्यः 'जक्षत् क्रीडन् रममाणः' इत्यादिवाक्येभ्यः ज्ञानिनामपि जक्षणादिव्यापारप्रतिपादनात्। निर्गुणब्रह्माभेदाङ्गीकारे जक्षणादिव्यापारासंभवात् निर्गुणब्रह्मज्ञानजन्यसगुणहिरण्यगर्भावाप्तिरेव 'परं ज्योतिरुपसंपद्य' इति वाक्ये लक्षणया प्रतिपाद्येत्यङ्गीकर्तव्यमिति भावः। न च हिरण्यगर्भप्राप्तिपक्षे स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति वाक्यमसङ्गतमिति वाच्यम्। स्वेन स्वकीयेन रूपेण शरीरेण हिरण्यगर्भशरीरसदृशशरीरेण विशिष्टः सन् हिरण्यगर्भसमीपे अभिनिष्पद्यते प्रकाशत इत्येवंरूपेण हिरण्यगर्भसारूप्यप्रतिपादकतया 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति वाक्यस्य प्रामाण्योपपत्तेः। तथा च ज्ञानिनामुपासकानां च सर्वेषामपि ब्रह्मलोकप्राप्तिरेव मुक्तिः, न परब्रह्माभेदरूपेति भावः ॥ ५ ॥

सिद्धान्तमाह—

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

निर्गुणब्रह्माभेदध्यानपराणां ज्ञानिनां चितितन्मात्रेण शुद्धचैतन्यमात्रस्वरूपनिर्गुणब्रह्मरूपेणावस्थानमित्यौडुलोमिर्मन्यते । कुतः ? तदात्मकत्वात् तस्मिन्नेव आत्मा अन्तःकरणं येषां ते, तदात्मकत्वात् सर्वदा शुद्धचैतन्यध्यानपरत्वादित्यर्थः । तथा च 'यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति' । 'यं यं वापि स्मरन् भावम्' इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारेण व्यापकशुद्धचैतन्यध्यानपराणां शुद्धचैतन्यात्मकव्यापकनिर्गुणब्रह्मरूपेणैवावस्थानमङ्गीकर्तव्यं, न ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति भावः ॥ ६ ॥

ज्ञानिनां शुद्धचैतन्यरूपनिर्गुणब्रह्मैक्याङ्गीकारे जक्षणादिव्यापारप्रतिपादकवाक्यस्य का गतिरित्याशङ्कयाह—

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

एवमप्युपन्यासात् 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । आत्मक्रीड आत्मरतिरात्मकामः आत्मलाभान्न परं विद्यते' इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं जक्षणादिसकलव्यापाराभावस्यापि प्रतिपादितत्वात् मोक्षकाले जक्षणादिव्यापारप्रतिपादकानां बहूनां वाक्यानां जक्षणादिव्यापाराभावप्रतिपादकानां बहूनां वाक्यानां च परस्परविरोधात् अप्रामाण्ये प्राप्ते अविरोधं विरोधाभावं बादरायणो मन्यते । कुतः ? पूर्वभावात् ब्रह्मसाक्षात्कारात् पूर्वमुपासकानां मानुषदेवगन्धर्वेन्द्रप्रभृतीनां जक्षणादिव्यापारजन्यानां सकलविषयानन्दानां नित्ये ब्रह्मानन्दे भावात् अन्तर्भावात् तावन्मात्रेण जक्षणादिव्यापारस्य मोक्षकाले उक्तत्वेन स्वार्थे तात्पर्याभावादित्यर्थः । न च जन्यानां विषयानन्दानां नित्ये ब्रह्मानन्दे अन्तर्भाव एवानुपपन्न इति वाच्यम् । स्वरूपानन्दस्यैव स्रक्चन्दनादिविषयसंपर्कजन्यान्तःकरणवृत्तिषु प्रतिबिम्बितस्य विषयानन्दशब्देन व्यवह्रियमाणत्वेन स्वरूपानन्दविषयानन्दयोर्भेदाभावात् । अन्तःकरणवृत्तिनिष्ठजन्यत्वविनाशित्वधर्मयोः वृत्तिप्रतिबिम्बितस्वरूपानन्दे आरोप्यमाणत्वात् विषयतारतम्येन वृत्तितारतम्यात् वृत्तितारतम्येन वृत्तिप्रतिबिम्बितस्वरूपानन्दे तारतम्यप्रतीतिरन्यथासिद्धत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

संकल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

इयता सूत्रसंदर्भेण निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतां शुद्धचैतन्यात्मकव्यापकब्रह्मरूपेणावस्थानं प्रतिपाद्य इदानीं सगुणब्रह्मोपासकानां ब्रह्मलोकं गतानां भोगप्रकारं दर्शयति—

संल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

उपासकानां संकल्पादेव स्रक्चन्दनवनितादिसकलविषयप्राप्तिर्भवति। कुतः ? तच्छ्रुतेः 'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति संकल्पादेवास्य सर्वे देवा गन्धर्वा विद्याधराश्च समुत्तिष्ठन्ति' इति श्रुतौ पितृदेवगन्धर्वादीनां भृत्यवत् परिचारकत्वश्रवणादित्यर्थः ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

अत एव संकल्पमात्राधीनसकलविषयभोगवत्त्वादेव उपासकः अनन्याधिपतिः न विद्यते अन्यः अधिपतिर्यस्य, सः अनन्याधिपतिः अन्यनियम्यो न भवति, किं तु स्वतन्त्र इत्यर्थः ॥ ९ ॥

वादर्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

अभावं वादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

लिङ्गशरीरमात्रविशिष्टानामुपासकानां स्थूलशरीरस्याभावं वादरिर्मन्यते। कुतः ? आह ह्येवं 'मनसैवैतान् कामान् पश्यन् रमते' इति श्रुतिः स्थूलशरीराभावमुपासकानां प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिस्तु स्थूलशरीरस्य भावं मन्यते। कुतः ? विकल्पामननात् ब्रह्मलोकं गतानामुपासकानां बहुश्रुतिषु विकल्पस्य भोगस्य आमननात् स्थूलशरीररहितानां लिङ्गशरीरमात्रविशिष्टानां भोगासंभवादित्यर्थः। 'मनसैवैतान् कामान्' इति वाक्यस्थस्य एवकारस्य अयोगव्यवच्छेदकत्वेन अन्ययोगव्यवच्छेदप्रतिपादकत्वाभावादिति भावः ॥ ११ ॥

एवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदकत्वमङ्गीकृत्यापि परिहारमाह—

द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

अतः 'मनसैवैतानि' इति श्रुतिस्थैवकारबलात् भोगान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तिप्रमाणाच्च उभयविधत्वं कदाचिल्लिङ्गशरीरमात्रविशिष्टत्वं, कदाचित् स्थूलशरीरविशिष्टत्वमिति कालभेदेन उभयविधत्वमुपासकानाममोघसंकल्पानां संकल्पानुसारेण उपपन्नमिति वादरायणो मन्यते। द्वाद-

शाहवत् यथा द्वादशाहस्य प्रमाणवलात् सत्रत्वम् अहीनत्वं च प्रयोगभेदेनाङ्गीक्रीयते, तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्थूलशरीराभावकाले कथं भोग इत्याशङ्क्याह—

तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

तन्वभावे स्थूलशरीराभावकाले सन्ध्यवत् स्वप्नावस्थायामिव उपपत्तेः प्रातिभासिकभोगोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

भावे स्थूलशरीरस्य सद्भावे जाग्रद्वत् जाग्रदवस्थायामिव व्यावहारिकभोगोपपत्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रदीपाधिकरणम् ॥ ६ ॥

उपासकानामुपासनासामर्थ्यात् योगिनामिव कायव्यूहनिर्माणेन अनेकशरीरेषु युगपत् भोगमाह—

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

उपासकस्य ब्रह्मलोकस्थस्य स्वेच्छया निर्मितेषु अनेकशरीरेषु युगपदेव आवेशः प्रवेशः अभिमानः अङ्गीकर्तव्यः प्रदीपवत् । यथा एकस्य प्रदीपस्य तैलसिक्तासु सहस्रसङ्ख्याकासु वर्तिषु युगपत् प्रवेशस्तद्वदित्यर्थः । तथा हि दर्शयति—'स एकधा भवति द्विधा भवति त्रिधा भवति' इत्यादिश्रुतिः उपासकानां संकल्पमात्रेणैव अनेकशरीरनिर्मातृत्वं दर्शयतीत्यथः ॥ १५ ॥

सगुणब्रह्मोपासकानामर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्त्यनन्तरक्षण एव व्यापकनिर्गुणब्रह्माभेदं प्राप्तानां कथं कायव्यूहनिर्माणं, कथं वा भोग इत्याशङ्क्याह—

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

स्वाप्ययः सुषुप्त्यवस्था, संपत्तिः मोक्षावस्था, सुषुप्त्यवस्थामोक्षावस्थयोर्मध्ये अन्यतरापेक्षम् अन्यतरावस्थासंबन्ध्येव जीवानां ब्रह्माभिन्नत्वं श्रुतिषु आविष्कृतं प्रतिपादितमित्यर्थः । तथा च उपासकानां ब्रह्मलोकप्राप्त्यनन्तरमेव न व्यापकब्रह्मैक्यम् । श्रुतिषु तथा अप्रतिपादनात् देहाद्यभिमाननिवृत्तिकालेष्वेव जीवानां ब्रह्माभेदप्रतिपादनात् ब्रह्मलोकप्राप्तिमात्रेण देहाद्यभिमाननिवृत्तेरभावाच्च । किं तु कंचित्कालं ब्रह्मलोकस्थभोगानन्तरं क्रमेण ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं हिरण्यगर्भेण सह व्यापकब्रह्मैक्यरूपा मुक्तिरिति भावः ॥ १६ ॥

जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥ ७ ॥

उपासकानां स्वेच्छया कायव्यूहनिर्मातृत्वाङ्गीकारे देवगन्धर्वमनुष्यपशुपक्ष्यादिशरीरस्रष्टृत्वमप्युपासकानां स्यादित्याशङ्क्याह—

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

जगद्व्यापारवर्जं देवगन्धर्वादिशरीरजगत्सृष्टिव्यापारं वर्जयित्वा स्वभोगसाधनीभूतकायव्यूहादिनिर्माणसामर्थ्यमात्रमेव उपासकानाम् । देवगन्धर्वादिशरीरसृष्टिव्यापारस्तु हिरण्यगर्भस्यैव । कुतः ? प्रकरणात् हिरण्यगर्भप्रकरणेष्वेव हिरण्यगर्भस्य देवादिशरीरस्रष्टृत्वप्रतिपादनात् कुत्राप्युपासनाप्रकरणेषु उपासकानां स्वशरीरव्यतिरिक्तदेवादिशरीरस्रष्टृत्वाप्रतिपादनादित्यर्थः । किं च असंनिहितत्वाच्च ' हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ' ' यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम् ' इत्यादिश्रुतिषु देवासुरादिसकलभूतोत्पत्तेः पूर्वमेव हिरण्यगर्भस्य साक्षात्परब्रह्मजन्यत्वप्रतिपादनेन परब्रह्म प्रति संनिहितत्वात् अन्तरङ्गत्वात् देवासुरभूतप्रेतपिशाचादिसकलभूतनिर्माणसामर्थ्यमस्ति । उपासकानां तु मन्वाद्यनेकभूतपरम्परया हिरण्यगर्भजन्यत्वेन साक्षात्परब्रह्मजन्यत्वाभावेन असंनिहितत्वात् परमात्मानं प्रति अन्तरङ्गत्वाभावाच्च देवादिभूतनिर्माणसामर्थ्यं नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

उपासकानामिव हिरण्यगर्भस्यापि देवादिभूतस्रष्टृत्वं नास्ति । पुरुषसूक्ते परमात्मन एव देवादिभूतस्रष्टृत्वप्रतिपादनादित्याशङ्क्य निराकरोति—

प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षोपदेशात् ' तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ' इत्यादिश्रुतिषु परमात्मन एव देवादिसकलस्रष्टृत्वस्य साक्षादुपदिष्टत्वात् नेति चेत् हिरण्यगर्भस्य देवादिभूतस्रष्टृत्वं नास्तीति चेत्, न । आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः आधिकारिकस्य परब्रह्माज्ञावशवर्तिनः मण्डलस्थस्य ब्रह्माण्डमण्डलाभिमानिनः विराटपुरुषनामकस्य ब्रह्मलोकेऽपि चतुर्मुखलीलाविग्रहं धृत्वा विद्यमानस्य हिरण्यगर्भस्य उक्तेः पुरुषसूक्ते देवादिभूतस्रष्टृत्वप्रतिपादनात् न परमात्मनः साक्षात् देवासुरादिभूतस्रष्टृत्वं, किं तु हिरण्यगर्भद्वारैवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

तर्हि पुरुषसूक्ते प्रतिपाद्यस्य हिरण्यगर्भस्यैव देवासुरादिभौतिकसकलशरीरस्रष्टृत्ववत् पञ्चमहाभूतस्रष्टृत्वस्यापि संभवात् हिरण्यगर्भ एव

परब्रह्मस्थानाभिषिक्तो भवतु, तदतिरिक्तं परं ब्रह्म किमर्थमङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्याह—

विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

विकारावर्ति विकारासंस्पृष्टं ब्रह्माण्डमध्ये विद्यमानमपि ब्रह्माण्डाभिमानरहितं हिरण्यगर्भातिरिक्तं परं ब्रह्माङ्गीकर्तव्यम्। कुतः? तथा हि स्थितिमाह—'पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति पुरुषसूक्तस्थश्रुतिरेव हिरण्यगर्भातिरिक्तस्य परब्रह्मणः अवस्थानं प्रतिपादयतीत्यर्थः। 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेरयमर्थः—अस्य परब्रह्मणः सर्वाणि भूतानि चतुर्मुखादिपिपीलिकान्तसकलशरीराणि प्रविश्य सकलशरीरेषु विद्यमानसकलशरीराभिमानविशिष्टं सकलभूतसंबन्धि सुखदुःखहर्षशोकभयादिसमान्वितं विराटपुरुषचैतन्यमेकः पाद एकांऽशः, दिवि ब्रह्माण्डमध्ये विद्यमानमपि ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिसकलशरीराभिमानरहितम् अमृतं मरणभयशोकादिरहितं शुद्धचैतन्यं त्रिपात् अंशत्रयवदित्यर्थः ॥ १९ ॥

हिरण्यगर्भातिरिक्तपरब्रह्मसद्भावे पुरुषसूक्तातिरिक्तं प्रमाणान्तरमप्याह—

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

प्रत्यक्षानुमाने 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरं च' 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च' इति श्रुतिस्मृती हिरण्यगर्भातिरिक्तं परब्रह्म दर्शयतः प्रतिपादयत इत्यर्थः। तथा च परब्रह्मण एव पञ्चमहाभूतस्रष्टृत्वं हिरण्यगर्भस्य तु परब्रह्मणः आज्ञया चराचरसकलभौतिकशरीरस्रष्टृत्वमिति भावः ॥ २० ॥

एवं प्रसङ्गादागतं परब्रह्महिरण्यगर्भयोर्भेदविचारं परिसमाप्य प्रस्तुते उपासकानां देवासुरादिशरीरस्रष्टृत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

हिरण्यगर्भस्य यादृशो भोगः, तादृशो भोगः उपासकानामप्यस्तीति भोगमात्रसादृश्यस्यैव श्रुतिषु प्रतिपादितत्वात् सर्वात्मना हिरण्यगर्भसादृश्यस्य अप्रतिपादितत्वाच्च अस्मादपि लिङ्गात् ज्ञापकात् नोपासकानां देवादिशरीरस्रष्टृत्वमित्यर्थः। इदमुपलक्षणम् उपासकानां स्वातन्त्र्येण देवासुरादिभौतिकशरीरस्रष्टृत्वमित्यङ्गीकारे परस्परकलहप्रसङ्गात् हिरण्यगर्भाज्ञावशवर्तित्वेनैव उपासकानां स्रष्टृत्वं वक्तव्यम्। तथा च आवश्य-

कत्वात् लाघवाच्च एकस्यैव हिरण्यगर्भस्य भौतिकशरीरस्रष्टृत्वमङ्गीकर्तव्यं, नानेकेषामुपासकानामिति भावः ॥ २१ ॥

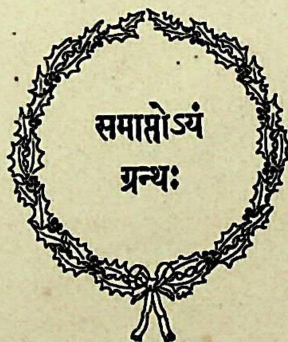
ब्रह्मलोकं गतानां सर्वेषामपि ब्रह्मणा सह मुक्तिर्वा, उत केषांचित् ब्रह्मणा सह मुक्तिः, केषांचित् कंचित्कालं भोगानन्तरं भूलोकादिषु पुनरावृत्तिर्वा इति संशये प्राप्ते निर्णयं करोति—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

ब्रह्मलोकं गतानां सर्वेषामुपासकानाम् अनावृत्तिः भूलोकादिषु पुनरावृत्त्यभाव एवाङ्गीकर्तव्यः । कुतः ? शब्दात् 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति श्रुतेरित्यर्थः । अनावृत्तिशब्दस्य द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्तिद्योतनार्था । न च गङ्गाशन्तनुचक्रवर्तिप्रभृतीनां ब्रह्मलोकवासिनामपि हिरण्यगर्भशापवशात् भूलोकं प्रत्यावृत्तिः पुराणादिषु प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । ब्रह्मलोकवासिभिः कैश्चिदपि रागद्वेषादिकं न कर्तव्यमिति ब्रह्मलोकवासिनां शिक्षार्थं हिरण्यगर्भेण शापे कृते सति तं शापं कंचित्कालं भूलोके अनुभूय पुनः ब्रह्मलोकं गतानां शन्तनुचक्रवर्तिप्रभृतीनां ब्रह्मणा सह मुक्तेः तेष्वेव पुराणेषु प्रतिपादितत्वेन विरोधाभावादिति भावः ॥ २२ ॥

इति ब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ अध्यायश्च संपूर्णः ॥

		मूल्य	मार्गव्ययः
४	श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम्। बालकाण्डम् Valmiki Ramayana with 3 well-known commentaries, Bal Kanda सर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिभेन शब्देन्दुशेखरादिनानानिबन्धप्रणेत्रा श्रीमन्नागेशभट्टेन स्वशिष्यस्य सतो जीविकाप्रदातुः शृङ्गवेरपुराधीशस्य वीरमणेः श्रीरामराजस्य नाम्ना प्रणीतया रामायणतिलकाख्यया टीकया, पण्डितश्रीवंशीधर-शिवसहायाभ्यां प्रणीतया रामायणशिरोमण्याख्यया टीकया, श्रीगोविन्दराजप्रणीतया भूषणाख्यया टीकया च सह मुद्रयितुमारब्धमस्माभिः श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम्। तच्च सप्तभिः खण्डैः समापयिष्यामः। तत्रेदं प्रथमं खण्डम्। मूल्यम् रू. ...	३-०-०	०-५-०
	अयोध्याकाण्डम्। Ayodhya Kanda द्वितीयखण्डम्—उर्ध्वनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम्। मू.रू.	५-०-०	०-७-०
	अरण्यकाण्डम्। Aranya Kanda तृतीयखण्डम्। उपरिनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम्। मूल्यम् रू.	२-१२-०	०-६-०
५	स्तोत्रमुक्ताहारः– Stotra-muktahar containing 256 Stotras अस्मिन् २५६ स्तोत्राणि संगृहीतानि। मूल्यम् रू. ...	०-८-०	०-२-०
६	संस्कारमयूखः–Samskar Mayukha मीमांसकनीलकण्ठभट्टसुतशंकरभट्टकृतः। मू. रू.	०-१२-०	०-१-०
७	मनुस्मृतिः—Manu Smriti कुल्लूकभट्टकृतटीकया, ग्रन्थान्तरेषु मनुनाम्नोल्लिखितैरिदानींतनमनुस्मृतिपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानैः श्लोकैः, पद्यानां वर्णानुक्रमकोशेन, विषयानुक्रमेण च सहिता। सूक्ष्मेक्षिकया संशोधिता च। मू. रू.	१-८-०	०-३-०
८	विदुरनीतिः-Vidura-Niti with a commentary संस्कृतटीकोपेता नीतिशास्त्राभ्यासिनां विद्यार्थिनामतीवोपयोगिनी। मू. रू. ...	०-४-०	०-१-०
९	वेदान्तरहस्यम्–Vedanta Rahasya वेदान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितम्। अत्राद्वैतमतसिद्धान्तो निरूपितः। उपपत्तिश्च प्रदर्शिता। भाषाऽतिसरला प्रौढा च। मूल्यम् रू.	०-१-०	०-०-६

	मूल्यं	मार्गव्ययः
१० विशिष्टाद्वैतमतविजयवादः– Vishishta-dvaita-Mata-Vijaya-Vada नरहरिपण्डितकृतः। अत्र विशिष्टाद्वैतमते परेषामाक्षेपान्निराकृत्य विशिष्टाद्वैत एवोपनिषदां तात्पर्यं व्यवस्थापितम्। मूल्यम् रू.	०–१–०	०–०–६
११ कुमारसंभवं महाकाव्यम्–Kumar Sambhav with 3 known commentaries कविवरश्रीकालिदासविरचितमिदं सप्तमसर्गपर्यन्तं मल्लिनाथकृतसंजीविन्या चारित्र्यवर्धनकृतशिशुहितैषिण्या च संवलितं तत आसमाप्ति सीतारामकृतसंजीविन्याऽलंकृतं सुललितैरायसाक्षरैर्मुद्रितमतीव दर्शनीयमस्ति। मूल्यम् रू.	१–४–०	०–२–०
१२ रघुवंशमहाकाव्यम्–Raghuvamsha Mallinatha's commentary श्रीकालिदासकृतम्। मल्लिनाथकृतसंजीविन्याख्यटीकासहितम्। मू. रू.	०–१०–०	०–३–०
रघुवंशमहाकाव्यं–मल्लिनाथकृतटीकोपेतम्। सर्गाः १–५		
१३ कारिकावली सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता–Karikavalee with Siddhanta-Muktavali and other notes न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्व्युत्पित्सूनां कृते प्रणीतेषु प्रकरणग्रन्थेषु सिद्धान्तमुक्तावलीसमुद्भासिता कारिकावली मूर्धाभिषिक्तेत्यत्र न विदुषां वैमत्यं किंतु तत्र दीधितिकृदुपसृततया विवेकसरण्या संक्षेपतः सूक्ष्मतमानामर्थानामुपनिबद्धतया प्रायः खिद्यन्ति नव्यास्छात्राः, इति तेषामुपकारायास्माभिः प्रायः सर्वेषु विषमस्थलेष्वतिविस्तृतां सरलां सुबोधां च टिप्पनीं पण्डित–जीवरामशास्त्रिभिः कारयित्वा तया सहेयं दृढतरेषु सुचिक्कणेषु पत्रेषु स्थूलाक्षरैर्मुद्रिता। सार्धशताभ्यधिकपत्रयुतामपीमां सर्वसौलभ्यायाल्पीयसा मूल्येन वितरामः। मू. रू.	०–७–०	०–१–०

श्री

भर्तृहरिविरचितं

वैराग्यशतकम् ।

महाबलोपाह्वकृष्णशास्त्रिविरचितया

व्याख्यया समलंकृतम् ।

पञ्चमं संस्करणम् ।

तच्च

मुम्बय्यां

पांडुरंग जावजी

इत्येतैः स्वकीये निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालये

रामचंद्र येसु शेडगेद्वारा मुद्रितम् ।

शाकः १८४१, सन १९१९.

मूल्यं ६ आणका.

श्रीः

भर्तृहरिविरचितं

वैराग्यशतकम् ।

महाबलोपाह्वकृष्णशास्त्रिविरचितया

व्याख्यया समलंकृतम् ।

पञ्चमं संस्करणम् ।

तच्च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्येतैः स्वीये निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालये रामचंद्र येसु शेडगेद्वारा

मुद्रितम् ।

शाकः १८४१, सन १९१९.

Publisher—Pandurang Jawaji, } Nirnaya-Sagar Press,
Printer—Ramchandra Yesu Shedge, } No. 23, Kolbhat Lane, Bombay.

॥ श्रीः ॥

विद्वदभ्यर्थना.

स्वस्तिश्रीमत्समस्तजगदाधारपरमकरुणावतारस्य घनश्यामकल्पविटपिविशङ्कटविटपतटप्रकटप्रोत्कटसुमनःसमानमृदुलभक्तावतंसमनःसिंहासनकृताधिवासनस्य भगवतो नारायणस्य लीलातः प्रवर्तमानायामस्यां पञ्चम्यां भूतसृष्टौ समस्तकविकलाकोविदस्याप्यवगतसकलशास्त्रस्य निजयशःसुधाधवलितविशुद्धविज्ञानविलसितविबुधजनमानसमन्दिरस्य नितान्तशौर्यौदार्यधैर्यवीर्यगाम्भीर्यसौशील्यादिगुणमणिगणाभरणविभूषितकलेवरस्य, पवित्रचरित्रपवित्रीकृतधरित्रीवलयस्य, सकलावनीशवन्दितचरणस्य दिगन्तरलुठत्कीर्ते राजर्षिप्रवरस्य, श्रीमतो भर्तृहरिमहीपालस्य, निजानुभवपुरःसरं संसारतत्त्वार्थसारोपदेशदेशिकीभूतमितं शतकत्रयात्मकं नीतिशृङ्गारवैराग्यविषयनिबद्धं काव्यं समस्तजनकल्याणाय संप्रसार्यमाणं विबुधजनचेतोमहानन्दं समुत्पादयतीति हि तावद्भूयोभूयो जोघुष्यत एव सरलबुद्धिभिर्विद्वद्भिः ॥

तदेतत्काव्यमनन्वितटीकार्थमस्ताव्यस्तनिर्गलितनिरर्गलविषयमासीत् । तादृशाव्यवस्थया ग्रन्थदोषं पर्यालोच्य सहृदयसूचनया प्रेरितोऽहं गोदावरीतीरविलसच्छ्रीनासिकक्षेत्रनिवासिभिर्महाबलोपनामधेयैः कृष्णशास्त्रिभिर्नवीनां काव्यार्थानुगतां टीकां कारयित्वा प्राचीनलिखितपञ्चषट्पुस्तकानि मेलयित्वा ग्रन्थं शोधयित्वा सुविमलकीलकाक्षरैरङ्कित्वा विदुषामग्रतः प्रसिद्धिमनैषम । तद्धि सुधियो मदीयं प्रयासमभिनन्दनेन कृतार्थयन्त्वित्याशासे ॥

अथ भर्तृहरिकृतं
वैराग्यशतकं प्रारभ्यते ।

अथ श्रीमद्राजर्षिप्रवरो भर्तृहरिर्द्वितीयं परिणामे वैराग्यजनकं, शृङ्गारशतकं विधायेदानीं वैराग्यशतकं चिकीर्षुर्वैराग्यफलस्य ज्ञानस्य दाता शिवापेक्षयान्यो नास्तीति तं वर्णयति—

चूडोत्तंसितचारुचन्द्रकलिकाचञ्चच्छिखाभास्वरो
लीलादग्धविलोलकामशलभः श्रेयोदशाग्रे स्फुरन् ।
अन्तःस्फूर्जदपारमोहतिमिरप्राग्भारमुच्चाटयन्
चेतःसद्मनि योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ॥ १ ॥

चूडोत्तंसितेति ॥ चूडायां केशपाश उत्तंसिता भूषणीभूता चारू रमणीया या चन्द्रकलिका चन्द्रकला तस्याश्चञ्चन्त्यो देदीप्यमाना याः शिखाः किरणास्तैर्भास्वरः शोभायमानः । "घृणिज्वाले अपि शिखे" इत्यमरः । लीलया दग्धो विलोलश्चञ्चलः कामशलभः कामपतङ्गो येन सः । श्रेयः सर्वेषां कल्याणं तस्य दशा अवस्था तदर्थं अग्रे स्फुरन्प्रकाशमानः । लोकानां कल्याणं कर्तुं प्रकटीभूत इत्यर्थः । अन्तरभ्यन्तरे स्फूर्जत्प्रकाशमानोऽपारः पाररहितो यो मोहः स एव तिमिरमन्धकारः । अज्ञानमिति यावत् । तस्य प्राग्भारोऽतिशयस्तमुच्चाटयन्समूलं नाशयन् एवंविधो भक्तचेतसि ज्ञानं प्रदीपयति प्रकाशयतीति ज्ञानप्रदीपः । "प्रज्ञाप्रदीप" इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । हरः शिवो योगिनां चेत एव सद्म गृहं तस्मिन्विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

प्रायशो लोके सुभाषितचातुर्यरसज्ञानामभावात्स्वीयं सुभाषितचातुर्यं निन्दयन्नाह कविः—

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ।
अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गेषु भाषितम् ॥ २ ॥

बोद्धार इति ॥ बोद्धारो ज्ञानिनः मत्सरेण अन्यस्मिन् दोषदर्शनरूपमात्सर्येण ग्रस्ता व्याप्ताः, तथा प्रभवः राजानः स्मयेनाहमेव गुणी नान्य इति गर्वेण दूषिता दोषयुक्ताः, अन्ये पूर्वोक्तातिरिक्तास्ते अबोधेन अज्ञानेनोपहता नष्टाः सन्तीति किमपि न जानन्तीत्यर्थः । अतः सर्वं भाषितं सुभाषितं अङ्गे-

ष्वेव जीर्णं लीनं भवतीति शेषः । फलाभावाद्बहिर्न प्रकटितमित्यर्थः ।"जीर्णमङ्गे सुभाषितम्" इति पाठे सुभाषितमिति स्पष्टोऽर्थः संपद्यते । अनुष्टुब् वृत्तम् ॥

महता पुण्येन संपादिता अपि लौकिका विषयाः सुखजनका न भवन्तीत्याह—

न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं
विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।
महद्भिः पुण्यौघैश्चिरपरिगृहीताश्च विषया
महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विषयिणाम् ॥ ३ ॥

न संसारेति ॥ अहं संसारे उत्पन्नं चरितं जगद्व्यापारं कुशलं सुखकरं नानुपश्यामि । ननु पुण्यकर्म सुखकरं स्यादित्याशङ्क्याह—विपाक इति । पुण्यानां पुण्यकर्मणां विपाकः परिणामो विमृशतो विचारयतो मे भयं जनयत्युत्पादयति । कुत इत्याह—महद्भिः पुण्यौघैः पुण्यसमूहैः चिरं चिरकालं परिगृहीता महान्तो विषया विषयिणामनुरागिणां व्यसनं दुःखं दातुमिव जायन्ते । "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" इति वचनात् । प्राप्तानामपि स्वर्गादिविषयाणां क्षयिष्णुत्वादित्यर्थः । महता यत्नेनाचर्यमाणस्य सकामपुण्यस्य क्षयिष्णुफलजनकत्वेन दुःखदत्वेऽपि सद्गुरूपदेशादिनाचीर्यमाणस्य निष्कामधर्मस्य सुखदत्वादिवशब्दः । अत एव विषयिणामित्युक्तम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥

तृष्णाविषयीभूतानां पदार्थानां महता यत्नेनापि संपादयितुमशक्यत्वात् तामेव प्रार्थयन्नाह—

उत्खातं निधिशङ्कया क्षितितलं ध्माता गिरेर्धातवो
निस्तीर्णः सरितांपतिर्नृपतयो यत्नेन संतोषिताः ।
मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने क्षपाः
संप्राप्तश्च वराटकोऽपि न मया तृष्णेऽधुना मुञ्च माम् ॥ ४ ॥

उत्खातमिति ॥ क्षितितलं निधेर्निक्षेपस्य शङ्कया उत्खातं खनितम् । निधिलाभतृष्णयेत्यर्थः । तथा गिरेः पर्वतस्य संबन्धिनो धातवः स्वर्णादयो ध्माता अनेकौषधियोगेन तापिताः । स्वर्णादिलाभेच्छयेत्यर्थः । तथा सरितां नदीनां पतिः समुद्रो निस्तीर्णो लङ्घितः । रत्नादिवाञ्छयेत्यर्थः । तथा नृपतयो राजानो यत्नेन संतोषिताः संतोषं प्रापिताः । बहुलाभस्पृहयेत्यर्थः । तथा मन्त्रस्याराधने तत्परेण सक्तेन मनसा श्मशाने क्षपा रात्रयो नीताः । एवंविधे कृतेऽपि

यत्ने मया वराटकोऽपि कपर्दिकापि न संप्राप्तोऽतो हे तृष्णे, अधुना त्वमेव मां मुञ्च त्यज। त्वत्परिहारस्योपायान्तरासाध्यत्वात्त्वामेवाहं प्रार्थय इत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

प्रार्थनयाप्यमुञ्चतीं तृष्णां बुद्ध्वा पुनस्तामेव निन्दयन्नाह द्वाभ्याम्—

भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किंचित्फलं
त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला॥
भुक्तं मानविवर्जितं परगृहेष्वाशङ्कया काकव-
त्तृष्णे जृम्भसि पापकर्मनिरते नाद्यापि संतुष्यसि॥ ५॥

भ्रान्तमिति॥ अनेका दुर्गा दुर्घटप्रदेशास्तैर्विषमं देशं भ्रान्तं भ्रमणं कृतम्। मयेति शेषः। "गत्यर्था" इति भावे क्तः। तथापि किंचिदपि फलं न प्राप्तम्। तथा उचितं योग्यं, जातिर्ब्राह्मणादिः कुलमुत्तमकुलं तयोरभिमानं त्यक्त्वा सेवा कृता सापि निष्फला जातेति शेषः। तथा परगृहेषु मानेन विवर्जितं यथा स्यात्तथा आशङ्कया भयेन काकवत् ध्वाङ्क्षवद्भुक्तम्। "शङ्काभासे वितर्के च" इति मेदिनी। तथापि पापकर्मणि निरते सक्ते एवंविधे हे तृष्णे, जृम्भसि विकसिता भवसि, अद्यापि न संतुष्यसि संतोषं न प्राप्नोषि एतदपेक्षयाप्यधिकां कां कां विपत्तिं दातुमिच्छसीत्यहं न जाने इति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

किंच—

खलोल्लापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरै-
र्निगृह्यान्तर्बाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा॥
कृतश्चित्तस्तम्भः प्रहसितधियामञ्जलिरपि
त्वमाशे मोघाशे किमपरमतो नर्तयसि माम्॥ ६॥

खलोल्लापा इति॥ खलानां दुर्जनानामुल्लापा नीचभाषणानि तेषां खलानामाराधनं सेवनं तस्मिन्परास्तत्परास्तैरेवंविधैरस्माभिरिति शेषः। कथमपि महासङ्कटेन सोढा मर्षिताः, हसितं तदुपहसितमपि अन्तरभ्यन्तरे तत्कृतकटुभाषणैरुत्थितं बाष्पं नेत्राश्रु निगृह्य निरुध्य शून्येन स्तब्धेन। कार्याकार्यविचारशून्येनेति यावत्। एवंविधेन मनसा सोढमिति लिङ्गविभक्तिविपरिणामेनान्वयः। तथा चित्तस्यान्तःकरणस्य स्तम्भो रोधः वृत्तिनिरोधेन स्थिरीकरणमिति यावत्। कृतः। तथा प्रहसिते परोपहसिते धीर्बुद्धिर्येषां तेषां परोपहसितकर्तॄणामञ्जलिर्नमस्कारोऽपि कृतः, तथापि मोघा निष्फला आशा यस्या

एवंविधा निष्फला हे आशे; त्वं अतः कारितान्नर्तनादपरमन्यत् मां किं नर्तयसि नर्तनं कारयसि । शिखरिणी वृत्तम् ॥

जगतो मोहं वर्णयति—

आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं
व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते ॥
दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते
पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥ ७ ॥

आदित्यस्येति ॥ इदं जगत् मोहमयीं मोहप्रचुरां प्रमाद एव मदिरा तां पीत्वा उन्मत्तभूतं कर्तव्याकर्तव्यविचारशून्यम् । अभूदिति शेषः । तदेव विवृणोति—आदित्यस्य सूर्यस्य गतागतैरस्तोदयरूपैर्गमनागमनैः अहरहः प्रतिदिनं पुरुषस्य जीवितमायुः संक्षीयते नश्यति । तथा बहवोऽनेकाः कार्यभाराः कार्यातिशयास्तैर्गुरुभिर्महद्भिः व्यापारैर्व्यवहारैः कालः कियान् गतश्चेति न विज्ञायते पुरुषेणेति शेषः । तथा जन्मोत्पत्तिः जरा च विपत्तिरापत्तिश्च मरणं च तेषां समाहारस्तत् दृष्ट्वा स्थितस्यापि पुरुषस्य त्रासो जन्मादिजन्यं भयं नोत्पद्यते । जन्मादिविपत्तीर्दृष्टवतोऽपि पुरुषस्य तत्प्रयुक्तं भयं न भवतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

विचारवतो जनस्य स्थितिं वर्णयन्नाह—

दीनादीनमुखैः सदैव शिशुकैराकृष्टजीर्णाम्बरा
क्रोशद्भिः क्षुधितैर्निरन्नविधुरा दृश्येत चेद्गेहिनी ॥
याच्ञाभङ्गभयेन गद्गदगलत्त्रुट्यद्विलीनाक्षरं
को देहीति वदेत्स्वदग्धजठरस्यार्थे मनस्वी जनः ॥ ८ ॥

दीनादीनेति ॥ चेद्यदि दीनेभ्योऽपि अतिशयितानि दीनानि मुखानि येषां तैः, क्षुधितैः क्षुधायुक्तैः अतएव क्रोशद्भिराक्रोशद्भिः शिशुकैर्बालकैः सदैव निरन्तरमेव आकृष्टं जीर्णमम्बरं वस्त्रं यस्याः सा । यद्वा दीनेति पृथक्पदम् । आकृष्टजीर्णाम्बरा अतएव दीनेत्यर्थः । निरन्ना शिशुभ्योऽपि देयान्नरहिता अतएव विधुरा विकला । किंकर्तव्यतामूढेति यावत् । "विधुरं स्यात्प्रविश्लेषे न द्वयोर्विकले त्रिषु" इति मेदिनी । एवंविधा गेहिनी भार्या दृश्येत दृष्टिगोचरा भवेत् तथापि को मनस्वी जनः याच्ञाया भङ्गस्तस्य भयेन गद्गदं यथास्यात्तथा गलन्ति मुखाद्बहिर्निर्गतानि, त्रुट्यन्ति स्खलन्ति अत एव विलीनानि लुप्तानि अक्षराणि वर्णा यस्मिन्कर्मणि यथा भवति तथा स्वस्य

दग्धं यज्जठरमुदरं तस्यार्थे वदेत् । अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । विचारवान्जनः पूर्वार्धोक्तविशेषणविशिष्टां भार्यां दृष्ट्वापि दुष्टजठरभरणार्थं कस्याप्यग्रे न याचत इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

शरीरिणां मरणस्यातिभयहेतुत्वं वर्णयन्नाह—

निवृत्ता भोगेच्छा पुरुषबहुमानो विगलितः
समानाः स्वर्याताः सपदि सुहृदो जीवितसमाः ।
शनैर्यष्ट्युत्थानं घनतिमिररुद्धे च नयने
अहो धृष्टः कायस्तदपि मरणापायचकितः ॥ ९ ॥

निवृत्तेति ॥ यद्यपीति सर्वत्र संबध्यते । भोगस्य विषयभोगस्येच्छा निवृत्ता, पुरुषस्य पुरुषत्वस्य बहुमानोऽभिमानो विगलितो नष्टः । समानाः स्वसमानवयसः पुरुषाः सपदि तत्कालम् । शीघ्रमिति यावत् । स्वर्याताः स्वर्गं प्राप्ताः मृता इति यावत् । सुहृदोऽवशिष्टसंबन्धिनो जीवितसमं स्वसमानं येषां ते स्वजीविततुल्याः आसन्निति शेषः । उत्थानमासनाच्चलनं शनैः । मन्दमभवदिति शेषः । च पुनर्नयने लोचने घनं निबिडं यत्तिमिरं रोगविशेषस्तेन रुद्धे । अवलोकनासमर्थे इति यावत् । जाते । अत्र सर्वत्र वृद्धत्वमेव हेतुः । तदपि एतादृशीमवस्थां प्राप्तोऽप्ययं कायो देहः मरणरूपो योऽपायो नाशस्तेन चकितो भीतो भवति मरणं नेच्छतीत्यर्थः । यतो धृष्टः । अहो इत्याश्चर्ये । तस्मान्मरणभयसदृशमन्यद्भयं नास्तीति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥

इतरपश्वादिवृत्त्यपेक्षया मनुष्यवृत्तेर्वैराग्यजनकत्वेन श्रैष्ठ्यं दर्शयन्नाह—

हिंसाशून्यमयत्नलभ्यमशनं धात्रा मरुत्कल्पितं
व्यालानां पशवस्तृणाङ्कुरभुजः सृष्टाः स्थलीशायिनः ।
संसारार्णवलङ्घनक्षमधियां वृत्तिः कृता सा नृणां
यामन्वेषयतां प्रयान्ति सततं सर्वे समाप्तिं गुणाः ॥ १० ॥

हिंसेति ॥ हिंसया शून्यं रहितं, अयत्नेनाश्रमेण लभ्यं लब्धुं योग्यमेवंविधं व्यालानां सर्पाणामशनं भोजनं धात्रा ब्रह्मणा मरुद्वायुरूपं कल्पितं कृतम्, तथा पशवस्तृणाङ्कुरान् भुञ्जन्ति ते भुजः, तथा स्थलीमकृत्रिमभूमिं शेरते त एवंविधाः सृष्टाः । मनुष्यातिरिक्तानां प्राणिनामुपलक्षणमिदम् । संसार एवार्णवः समुद्रस्तस्योल्लङ्घने क्षमा समर्था धीर्येषां तेषां नृणां सा वृत्तिर्निष्कामयजनयाजनादिका कृता । सा का । यां सततमन्वेषयतां मृगयतां पुरुषाणां सर्वे गुणाः सत्वादिगुणकार्याणि जन्ममरणादिरूपसंसारप्रयोजकानि समाप्तिं लयं प्र-

यान्ति गच्छन्ति । तस्मादीश्वरेण पश्वादीनां साधारण्येन वृत्तिकल्पनेऽपि नृणां संसारोल्लङ्घनक्षमबुद्धिप्रदानात्तैस्तु यया वृत्त्या संसारोच्छेदः स्यात्सैव वृत्तिराश्रयणीयेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

इह कर्मभूमौ मनुष्यजन्म प्राप्य भगवद्ध्यानयागादिकर्मकान्तालिङ्गनरूपत्रितयमकुर्वतः पुरुषस्य जन्मनो वैयर्थ्यं प्रतिपादयन्नाह—

न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छित्तये
स्वर्गद्वारकपाटपाटनपटुर्धर्मोऽपि नोपार्जितः ।
नारीपीनपयोधरोरुयुगलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितं
मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम् ॥ ११ ॥

न ध्यातमिति ॥ संसारस्य विच्छित्तये नाशाय ईश्वरस्य जगन्नियन्तुः परमेश्वरस्य पदं चरणं न ध्यातं न ध्यानविषयीकृतम् । अस्माभिरिति शेषः । एवमुत्तरत्रापि । ईश्वरध्यानं कृत्वा मोक्षसुखं न साधितमिति भावः । तथा स्वर्गस्य द्वारं तस्य यत्कपाटं तस्य पाटन उद्घाटने पटुः समर्थो यो धर्मो यागादिः सोऽपि नोपार्जितो न संपादितः । न कृत इति यावत् । यागादिना स्वर्गसुखं न साधितमिति भावः । तथा नार्याः पीनौ पुष्टौ यौ पयोधरौ स्तनौ तयोरूर्वोः सक्थ्नोश्च युगलं युग्मं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितं नाश्लेषितम् । स्त्रिया आलिङ्गनादिना विषयसुखमपि न साधितमित्यर्थः । किंतु मातुर्जनन्याः केवलं यौवनं तारुण्यमेव वनं तस्य छेदे वयं कुठाराः कुठारसदृशा जाताः स्मेति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

इह संसारे यथेच्छं भोगादीनामप्राप्त्या जन्मनो वैयर्थ्यमाह—

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्तास्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ।
कालो न यातो वयमेव यातास्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ १२॥

भोगा इति ॥ भोगा विषयभोगा न भुक्ता न सेविताः । अस्माभिरिति शेषः । एवमुत्तरत्र । किंतु वयमेव भुक्ताः निगीर्णा इति यावत् । कालेनेति शेषः । तथा तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि न तप्तं न कृतं किं तु वयमेव तप्ताः दुःखं प्राप्ताः? दुःखनाशहेतुभूतं तपो न तप्तमित्यर्थः । तथा कालो घटिकादिर्न यातो न गतः किं तु वयमेव याताः । यस्मिन्काले यदुचितं कर्म तद्विहीना जाता इत्यर्थः । तथा तृष्णा स्पृहा न जीर्णा किं तु वयमेव जीर्णाः शिथिला जाताः । तृष्णाशान्तिर्न जातेत्यर्थः । तस्मात्केनापि प्रकारेण न जन्मनः साफल्यमभूदिति भावः । उपजातिर्वृत्तम् ॥

फलाभिसंधिपूर्वकं सकामं कर्माचरद्भिरस्माभिः परमार्थहेतुभूतं निष्कामं कर्म कदापि नाचरितमित्याह—

क्षान्तं न क्षमया गृहोचितसुखं त्यक्तं न संतोषतः
सोढा दुःसहशीतवाततपनाः क्लेशान्न तप्तं तपः ।
ध्यातं वित्तमहर्निशं नियमितप्राणैर्न शंभोः पदं
तत्तत्कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तत्तत्फलैरञ्चितम् ॥ १३ ॥

क्षान्तमिति ॥ क्षमया हेतुना परदत्तदुःखादिकं न क्षान्तं न सोढम् । मयेति शेषः । एवं सर्वत्र । किंतु भयादिहेतुना क्षान्तमित्यर्थः । गृहे उचितं योग्यं सुखं संतोषतः संतोषेण न त्यक्तं किंतु पराधीनत्वादिना त्यक्तम् । दुःसहाः शीतं शैत्यं वातो वायुः तपन ऊष्मा च ते सोढाः क्षान्ताः परंतु क्लेशाद्दुःखात्तपो न तप्तम् । अहर्निशं वित्तं द्रव्यं ध्यातं चिन्तितं परंतु नियमिता ये प्राणास्तैः शम्भोः पदं न ध्यातम् । किंतु तत्तत्कर्म कृतम् । तत्किम् । यदेव मुनिभिस्तत्तत्फलैस्तेषां तेषां कर्मणां तानि तानि वा फलानि तैरञ्चितं पूजितम् । आदरपूर्वकं कृतमिति यावत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

आमरणपर्यन्तं केनापि प्रकारेण तृष्णापूर्तेरभावात्तद्विषये यत्नो न कार्य इति सूचयन्नाह—

वलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितैरङ्कितं शिरः ।
गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥ १४ ॥

वलिभिरिति ॥ मुखमाननं वलिभिराक्रान्तं व्याप्तम् । शिरो मस्तकं पलितैः सितकेशैरङ्कितं चिह्नितमभूदिति शेष उभयत्रापि । गात्राणि हस्ताद्यवयवाः शिथिलायन्ते । स्वक्रियाकरणेऽसमर्था भवन्तीत्यर्थः । परंतु एका तृष्णा तरुणायते तरुणीवाचरति । कदापि शान्ता न भवतीत्यर्थः । अनुष्टुब् वृत्तम् ॥

कर्मवशात्त्वस्मिन्प्राप्तं दौर्गत्यं न शोचनीयमिति श्लेषमर्यादया चन्द्रसूर्यदृष्टान्तपूर्वकं सूचयन्नाह—

येनैवाम्बरखण्डेन संवीतो निशि चन्द्रमाः ।
तेनैव च दिवा भानुरहो दौर्गत्यमेतयोः ॥ १५ ॥

येनैवेति ॥ येनैवाम्बरखण्डेन वस्त्रखण्डेन, पक्षे आकाशभागेन । निशि रात्रौ चन्द्रमाः संवीतो वेष्टितस्तेनैव अम्बरखण्डेन दिवा दिवसे भानुः सूर्योऽपि संवेष्टितो भवति । एतयोः सर्वजगन्निर्वाहकरणयोरपि सूर्याचन्द्रमसो-

दौर्गत्यं एकवस्त्रखण्डेन निर्वाहकारणरूपं दैन्यमस्ति । अहो इत्याश्चर्यमेतत् । एवं समर्थयोरप्येतयोरेतादृशदौर्गत्यसत्वे काऽस्माकं कथेति भावः । अनुष्टुब् वृत्तम् ॥

पुरुषस्य स्वयमेव विषयत्यागोऽत्यन्तसुखहेतुरिति सूचयन्नाह—

अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषया
वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममून् ।
व्रजन्तः स्वातन्त्र्यादतुलपरितापाय मनसः
स्वयं त्यक्ता ह्येते शमसुखमनन्तं विदधति ॥ १६ ॥

अवश्यमिति ॥ विषया भोग्यपदार्थाश्चिरतरं बहुकालमुषित्वापि वासं कृत्वापि अवश्यं यातारो गन्तारो गमिष्यन्त्येव तेषामनित्यत्वात् । एवं सति बुद्ध्या विषयत्यागे स्वयं गमने च वियोगे विश्लेषे को भेदः । न कोऽपीत्यर्थः । यद्येन भेदेन जनः स्वयममून् विषयान्न त्यजति । विषयाणां इच्छया गमने पुरुषेण बुद्ध्या त्यागे वियोगे भेदाभावेऽपि स्वयं गमने दुःखहेतुत्वं बुद्ध्या त्यागे च सुखहेतुत्वमिति सूचयितुं फलभेदं दर्शयति—व्रजन्त इति । एते प्रसिद्धा विषयाः स्वातन्त्र्यात्स्वेच्छया व्रजन्तो गच्छन्तः सन्तो मनसोऽतुलोऽनुपमो यः परितापस्तस्मै भवन्ति । मनसो दुःखदा भवन्तीत्यर्थः । स्वयं पुरुषेण त्यक्तास्तु अनन्तमपारं शमसुखं शान्तिसुखं विदधति कुर्वते । हि निश्चयेन । तस्माद्विषयत्यागस्य शान्तिसुखहेतुत्वात्तत्त्यागोऽवश्यं पुरुषेण कर्तव्य इति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

तृष्णाशान्तेरत्यन्तसुखहेतुत्वमाह—

विवेकव्याकोशे विदधति शमे शाम्यति तृषा
परिष्वङ्गे तुङ्गे प्रसरतितरां सा परिणतिः ।
जराजीर्णैश्वर्यग्रसनगहनाक्षेपकृपण-
स्तृषापात्रं यस्यां भवति मरुतामप्यधिपतिः ॥ १७ ॥

विवेकेति ॥ विवेकस्य व्याकोशो विकसनं यस्मिंस्तस्मिन् शमे विदधति कुर्वति सति तुङ्गे उन्नते तृषायाः परिष्वङ्ग आश्लेषे शाम्यति सति, सा परिणतिः, सुखविशेषरूपः परिणामः प्रसरतितरामतिशयेन विस्तारं प्राप्नोति । सा का । यस्यां परिणतौ विषये जरया जीर्णमैश्वर्यं, ग्रसनं अन्नादिभक्षणं तन्निमित्तो गहनो गम्भीरो य आक्षेपो निन्दा च ताभ्यां कृपण एवंविधो म-

रुतां देवानामधिपतिरिन्द्रोऽपि यस्यां परिणतौ तृषापात्रं तृष्णाभाजनं भवतीति । यस्यां परिणतौ विषये साक्षादिन्द्रोऽपि स्पृहां करोतीत्यर्थः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

विषयवासनापरित्यागस्यात्यन्तदुर्घटत्वमाह—

भिक्षाशनं तदपि नीरसमेकवारं
शय्या च भूः परिजनो निजदेहमात्रम् ।
वस्त्रं च जीर्णशतखण्डमयी च कन्था
हाहा तथापि विषया न परित्यजन्ति ॥ १८ ॥

भिक्षेति ॥ भिक्षाया अशनं भोजनं, तदपि नीरसं रसरहितं, तदपि एकवारं न द्विवारम्, तथा शय्या च शयनं च भूर्भूमिः न तूलादि, तथा परिजनः परिवारो निजदेहमात्रं स्वदेहमात्रं न स्त्रीपुत्रादि; तथा वस्त्रमाच्छादनं जीर्णानि यानि शतखण्डानि तत्प्रचुरा कन्था न तदतिरिक्तं किंचित् । तथापि एवं सत्यपि विषया भोग्यपदार्थवासना न परित्यजन्ति । हाहा । अतिकष्टमित्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

कविजनैरतिरमणीयत्वेन वर्णितमपि स्त्रीणां रूपं विचारे कृते वस्तुतोऽपि निन्द्यमिति वर्णयन्नाह—

स्तनौ मांसग्रन्थी कनककलशावित्युपमितौ
मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशाङ्केन तुलितम् ।
स्रवन्मूत्रक्लिन्नं करिवरकरस्पर्धि जघनं
मुहुर्निन्द्यं रूपं कविजनविशेषैर्गुरुकृतम् ॥ १९ ॥

स्तनाविति ॥ मुहुः सदैव निन्द्यं कुत्सितं रूपं कविजनविशेषैः कविश्रेष्ठैर्गुरु महत् । अतिरमणीयमिति यावत् । कृतं कल्पितमित्यर्थः । कथमित्याह—स्तनाविति । वस्तुतो मांसस्य ग्रन्थी एवंविधौ स्तनौ कुचौ कनकस्य सुवर्णस्य कलशौ घटाविति उपमितौ । कनककलशोपमानेन वर्णितावित्यर्थः । तथा वस्तुतः श्लेष्मणोऽगारं गृहं एवंविधं यन्मुखमाननं तदपि च शशाङ्केन तुलितम् । चन्द्रोपमानेन वर्णितमिति यावत् । तथा वस्तुतः स्रवत्प्रस्रवद्यन्मूत्रं तेन क्लिन्नमार्द्रं यज्जघनं कटिपुरोभागः तदेव करिवरो हस्तिश्रेष्ठस्तस्य करः शुण्डादण्डस्तं स्पर्धते तच्छीलम् । तत्सदृशत्वेन वर्णितमिति यावत् । कविजनैरतिरम्यत्वेन वर्णितस्यापि स्त्रीरूपस्यातिकुत्सितत्वेन तद्विषयेऽत्यन्ताभिलाषो न करणीय इति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

मोहस्य दुर्निवारत्वं वर्णयन्नाह—

अजानन्माहात्म्यं पततु शलभस्तीव्रदहने
स मीनोऽप्यज्ञानाद्बडिशयुतमश्नातु पिशितम्।
विजानन्तोऽप्येतद्वयमिह विपज्जालजटिला-
न्न मुञ्चामः कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥ २० ॥

अजानन्निति ॥ शलभः पतङ्गः माहात्म्यमर्थादग्नेः अजानन्न जानन्सन् तीव्रस्तीक्ष्णो दहनोऽग्निस्तस्मिन्पततु, तथा स प्रसिद्धो मीनो मत्स्योऽपि पिशितं मांसं बडिशेन मत्स्यवेधनेन युतमिति अज्ञानादश्नाति चेदश्नातु भक्षयतु। वयं तु इह संसारे विशेषेण विजानन्तो ज्ञानवन्तोऽपि विपज्जालेनापज्जालेन जटिलान्व्याप्तान्कामान् विषयाभिलाषान्न मुञ्चामो न त्यजामः। किंत्वाश्रयामः, एतद्विषयाश्रयणं गहनो दुर्ज्ञेयो मोहस्य महिमास्ति। अहहेति खेदे। शिखरिणी वृत्तम् ॥

खलानामविनीतं चरितमतिदुःसहमित्याह—

फलमलमशनाय स्वादु पानाय तोयं
शयनमवनिपृष्ठे वल्कले वाससी च।
निधुवनमधुपानभ्रान्तसर्वेन्द्रियाणा-
मविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥ २१ ॥

फलमिति ॥ अशनाय भोजनाय फलमलं पर्याप्तम्। ओदनादि नापेक्षितमित्यर्थः। अलमित्यस्योत्तरत्राप्यन्वयः। पानाय तृषाशान्तये स्वादु मृष्टं तोयमुदकं न मद्यादि। अवनिपृष्ठे भूपृष्ठे शयनं न पर्यङ्कादौ। वाससी वस्त्रे वल्कले न कौशेयादी। अतो निधुवनं मैथुनमेव मधु मद्यं तस्य पानं तेन, यद्वा निधुवनं मधु च ताभ्यां, "धनलवमधु" इति पाठे धनस्य लवो लेशः स एव मधु तस्य पानं तेन भ्रान्तानि सर्वाणि इन्द्रियाणि येषां तेषां दुर्जनानामविनयमनम्रतापूर्वकमाचरणं अनुमन्तुमनुमोदितुमहं नोत्सहे। समर्थो न भवामीत्यर्थः। वन्यफलादिना जीवनादिकं वरं न तु खलसहवास इति भावः। मालिनी वृत्तम् ॥

अधुनातनानां जनानां जगत्संबन्धि यत्किंचिदंशे स्वामित्वमुपलभ्य तद्विषय उन्मादपूर्वकमभिमानकरणमनुचितमित्याह—

विपुलहृदयैर्धन्यैः कैश्चिज्जगज्जनितं पुरा
विधृतमपरैर्दत्तं चान्यैर्विजित्य तृणं यथा।

इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते
कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदज्वरः ॥ २२ ॥

विपुलेति ॥ विपुलं महत् हृदयं येषां तैः । उदारमनस्कैरिति यावत् । धन्यैः पुण्यवद्भिः कैश्चिद्ब्रह्मादिभिः पुरा इदं जगज्जनितमुत्पादितम् । अपरैर्विष्णवादिभिर्विधृतं धारितम् । पालितमिति यावत् । अन्यैः परशुरामादिभिश्च विजित्य जित्वा तृणं यथा तृणमिव । यथाशब्द इवार्थे । "व वा यथा तथैवैवं साम्ये" इत्यमरः । कश्यपादिभ्यो दत्तम् । इह हि अस्मिन्लोकेऽन्ये धीरा वलिप्रभृतयश्चतुर्दश भुवनानि भुञ्जत उपभुञ्जते । अत्र भुजधातुरुपभोगार्थो न पालनार्थः । तथापि कतिपयानि च पुराणि नगराणि तेषां स्वाम्ये स्वामित्वे सति पुंसां एष मदज्वरः कः । अत्यन्तमयोग्य इत्यर्थः । ब्रह्मादिभिरपि जगज्जननादिकार्ये कृतेऽपि तादृश उन्मादो न कृतस्तदपेक्षया क्षुद्रजनानां जगत्संबन्धि यत्किंचिदंशलाभेन तद्विषय उन्मादपूर्वकमभिमानकरणमनुचितमिति किमु वक्तव्यमिति भावः । हरिणी वृत्तम् । "रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा" इति तल्लक्षणात् ॥

कंचिद्राजानं प्रति कस्यचिद्वैराग्यवतः पुरुषस्योक्तिवर्णनेन निःस्पृहत्वस्य श्रेष्ठत्वं सूचयन्नाह—

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः
ख्यातस्त्वं विभवैर्यशांसि कवयो दिक्षु प्रतन्वन्ति नः ।
इत्थं मानद नातिदूरमुभयोरप्यावयोरन्तरं
यद्यस्मासु पराङ्मुखोऽसि वयमप्येकान्ततो निःस्पृहाः ॥ २३ ॥

त्वमिति ॥ हे राजन्, त्वं राजा राजत्वेनोन्नतश्चेत् वयमपि उपासितः सेवितो यो गुरुस्तस्माल्लब्धा या प्रज्ञा कार्याकार्यविवेकवती बुद्धिस्तया योऽभिमानो गर्वस्तेनोन्नता उन्नतिं प्राप्ताः स्मः । त्वं विभवैर्गजतुरगाद्यैश्वर्यैः ख्यातोऽसि, नोऽस्माकमपि यशांसि कवयो दिक्षु प्रतन्वन्ति विस्तारयन्ति । त्वमिव वयमपि लोके प्रसिद्धा इत्यर्थः । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण हे मानद मानं द्यति खण्डयति तत्संबुद्धिः हे मानद, उभयोरप्यावयोरन्तरं भेदोऽतिदूरमतिशयेन नास्ति । तस्माद्यदि त्वमस्मासु विषये पराङ्मुख आदररहितस्तर्हि वयमपि एकान्ततोऽत्यन्तं निःस्पृहा वाञ्छारहिताः स्मेति शेषः । अत्यन्तनिःस्पृहत्वाद्वयं त्वदीयादरापेक्षां सुतरां न कुर्म इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

लोके भूपतित्वाभिमानोऽतितुच्छत्वाद्वृथैवेत्याह—

अभुक्तायां यस्यां क्षणमपि न यातं नृपशतै-
र्भुवस्तस्या लाभे क इव बहुमानः क्षितिभुजाम् ।
तदंशस्याप्यंशे तदवयवलेशेऽपि पतयो
विषादे कर्तव्ये विदधति जडाः प्रत्युत मुदम् ॥ २४ ॥

अभुक्तायामिति ॥ यस्यां क्षणमपि क्षणमात्रकालमपि अभुक्तायां सत्यां नृपशतैरनेकनृपैर्न यातं न गमनं कृतं, किं तु, अनन्ताः पूर्वे नृपतयो भुक्त्वैव याताः । न तु चिरकालं स्थिता इत्यर्थः । अचिरस्थायिसंभोगवत्यास्तस्या लाभे न किंचित्फलमित्याह—भुव इति । तस्याः पृथिव्या लाभे क्षितिभुजां क इव बहुमानः । न कोऽपीत्यर्थः । सत्यपि संभोगलाभे न सर्वस्याः किं तु तल्लेशमात्रस्य सः । तथा च तल्लाभेन महान्संतोषो न विधेय इत्याह—तदंशस्येति । तस्याः पृथिव्या अंशस्याप्यंशे तथा तस्यांशस्यावयवलेशस्तस्मिन् वयं पतयः स्वामिन इति जडा मूर्खाः विषादे कर्तव्ये सति प्रत्युत विपरीतं मुदं हर्षं विदधति कुर्वते । यत्किंचिदंशे पतित्वलाभेन हर्षकरणमनुचितमिति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

परिच्छिन्नैश्वर्यवद्भ्यो राजभ्यो धनादियाचनमत्यन्तमनुचितमिति सूचयंस्तेभ्यो धनाकाङ्क्षिणः पुरुषान्निन्दयन्नाह—

मृत्पिण्डो जलरेखया वलयितः सर्वोऽप्ययं नन्वणु-
रङ्गीकृत्य स एव संयुगशतै राज्ञां गणैर्भुज्यते ।
नो दद्युर्ददतेऽथवा किमपि ते क्षुद्रा दरिद्रा भृशं
धिग्धिक्तान्पुरुषाधमान्धनकणान्वाञ्छन्ति तेभ्योऽपि ये ॥ २५ ॥

मृत्पिण्डेति ॥ सर्वोऽप्ययं मृत्पिण्डः पृथ्वीरूपो यतो जलरेखया समुद्रेण वलयितो वेष्टितोऽस्तीति शेषः । "परिवृत" इति पाठेऽपि स एवार्थः । ननु इति वितर्के । अयं अणुरल्पोऽस्ति न त्वपरिच्छिन्नः । स एव संयुगशतैः संग्रामशतैरङ्गीकृत्य स्वीकृत्य राज्ञां गणैः समूहैर्भुज्यते । "भागीकृत्य तमेव संयुगशतै राज्ञां गणा भुञ्जते" इति पाठे संयुगशतैस्तमेव भागीकृत्य विभागं कृत्वा राज्ञां गणाः समूहा भुञ्जत इत्यर्थः । ते राजानः पूर्वं नो दद्युरथवेदानीं किमपि यत्किंचिद्ददते अतएव क्षुद्रास्तुच्छा दरिद्राः कृपणाः सन्ति । तथापि ये पुरुषास्तेभ्योऽपि धनकणान्द्रव्यलेशान्वाञ्छन्ति । "धनलवम्" इत्यपि पा-

ठः । तान्पुरुषाधमान्पुरुषापसदान् धिग्धिगिति । धिग्योगे द्वितीया । ते पुरुषा अतिनिन्द्या इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

विद्वदवमानिनः केवलं नटादिसत्कारकारिणः कुत्सितस्य राज्ञः सेवाया अत्यन्तानौचित्यमिति सूचयन्नाह—

न नटा न विटा न गायना न परद्रोहनिवद्धवुद्धयः ।
नृपसद्मनि नाम के वयं कुचभारानमिता न योषितः ॥ २६ ॥

नेति ॥ वयं नटाः शैलूषा न । "शैलालिनस्तु शैलूषाः" इत्युपक्रम्य "भरता इत्यपि नटाः" इत्यमरः । विटा जाराः । परस्त्रीवशीकरणे समर्था इति यावत् । "वेश्यापतिर्भुजङ्गः स्याद्विटः पाल्लुविकः स्मृतः" इति हलायुधः । गायना गायन्ती ते गायना गानकर्तारः । "ण्युट् च" इति कर्तरि ण्युट् । परेषां द्रोहे निबद्धा बुद्धिर्येषां ते न । "न च सत्येतरपक्षपातिनः" इति पाठे सत्यादितरदसत्तस्मिन्पक्षपातोऽस्त्येषां ते । असत्पक्षपातिन इति यावत् । कुचभारेण स्तनभारेण आनमिता नम्रा योषितः स्त्रियोऽपि न, "स्तनभारोन्नमिता" इत्यपि पाठः । अतो नृपसद्मनि राजगृहे उक्तानामेतेषां मध्ये वयं के । न केऽपीत्यर्थः। कथमपि न मानार्हा इत्यर्थः । यत्र राज्ञः सभायां नटादीनामेव संमानार्हत्वं न विदुषां तस्य राज्ञ आराधनमस्मादृशामनुचितमिति भावः । वैतालीयं वृत्तम् । "षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः । न समात्रपराश्रिताकला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः" इति ॥

कालवशेन विद्याया उत्तरोत्तरं ह्रासं वर्णयन् मूर्खराजसेवाविषये परमादरमविधाय संसारोच्छेदहेतुभूतां विद्यामेव संपादयेदिति सूचयन्नाह—

पुरा विद्वत्तासीदुपशमवतां क्लेशहतये
गता कालेनासौ विषयसुखसिद्ध्यै विषयिणाम् ।
इदानीं तु प्रेक्ष्य क्षितितलभुजः शास्त्रविमुखा-
नहो कष्टं सापि प्रतिदिनमधोधः प्रविशति ॥ २७ ॥

पुरेति ॥ पुरा पूर्वं विद्वत्ता उपशमः शान्तिरस्त्येषां तेषां आसीत् । "अमलिनधियां" इति पाठे न मलिना कामक्रोधादिना कलुषिता धीर्बुद्धिर्येषां तेषामित्यर्थः । क्लेशस्य संसारजन्यदुःखस्य हतिर्नाशस्तस्यै आसीत् । संसारदुःखनाशसमर्थाऽसीदित्यर्थः । असावेव कालेन गता प्राप्तापि सती विषयिणां विषयसंबन्धि यत्सुखं तस्य सिद्ध्यै आसीत् । विषयसुखसिद्धिप्रदै-

वासीदित्यर्थः । इदानीं तु वर्तमानकाले तु क्षितितलं भुञ्जन्ति तान् । क्षितितलभुजो राज्ञः, "क्षितिलवभुज" इति पाठे क्षितेः पृथिव्या लवं लेशम् । एकदेशमिति यावत् । भुञ्जन्ति तानित्यर्थः । शास्त्रविमुखान् शास्त्रपराङ्मुखान् प्रेक्ष्य दृष्ट्वा सापि विद्वत्ता प्रतिदिनमहरहः अधोधः प्रविशति गच्छति । अत्यन्तनीचस्थितिं प्राप्तेत्यर्थः । इत्यहो कष्टम् । विद्यायाः समूलोच्छेददशामालोच्य तद्रक्षणविषये पुरुषेण यत्नोऽवश्यं विधेय इति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

जन्मप्रभृति मरणपर्यन्तं श्रद्धापूर्वकं भगवदाराधनं कुर्वतां पुरुषाणामेव जन्मसाफल्यं नेतरेषामिति सूचयन्नाह—

स जातः कोऽप्यासीन्मदनरिपुणा मूर्ध्नि धवलं
कपालं यस्योच्चैर्विनिहितमलङ्कारविधये ।
नृभिः प्राणत्राणप्रवणमतिभिः कैश्चिदधुना
नमद्भिः कः पुंसामयमतुलदर्पज्वरभरः ॥ २८ ॥

स जात इति ॥ स पुरुषः कोऽपि जात उत्पन्न आसीत् । सफलजन्मेत्यर्थः । स कः, यस्य धवलं शुभ्रं कपालं शिरोस्थि मदनस्य कामस्य रिपुः शिवस्तेन अलङ्कारस्य भूषणस्य विधिर्विधानं तस्मै । अलंकरणायेति यावत् । उच्चैरुन्नतं यथा स्यात्तथा मूर्ध्नि विनिहितं धृतम् । अधुना सांप्रतं प्राणस्य त्राणे त्राणाय वा प्रवणा नम्रा मतिर्येषां तैरतएव नमद्भिर्नमस्कारं कुर्वद्भिः अन्यैर्जातैः कैश्चिन्नृभिर्हेतुभिः पुंसां इतरजननमनेन संतुष्यतां पुरुषाणामयं प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानः अतुलोऽनुपमो दर्पज्वरो गर्वतापस्तस्य भरोऽतिशयः कः अतिकुत्सितः । व्यर्थ इति यावत् । जन्मारभ्य मरणपर्यन्तं श्रद्धापूर्वकं भगवदाराधनमेव कुर्वतां तेन तुष्यता भगवता तेषामेव कस्यचिदवयवस्य शिरसा धारणेनानुगृहीतानामेव जन्मसाफल्यं तदितरेषां कतिपयजननमनमात्रेण संतुष्यतां तेनैव महान्तं गर्वं वहतां केनापि प्रकारेण भगवदननुगृहीतानां जन्मनः सर्वथा वैफल्यमिति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

कस्यचिन्निःस्पृहस्य राज्ञा सह संवादमुखेन स्वसाम्यं वदतः पथिकस्य वृत्तान्तं वर्णयन् राजसेवनस्यातितुच्छत्वं सूचयन्नाह—

अर्थानामीशिषे त्वं वयमपि च गिरामीश्महे यावदित्थं
शूरस्त्वं वादिदर्पज्वरशमनविधावक्षयं पाटवं नः ।
सेवन्ते त्वां धनान्धा मतिमलहतये मामपि श्रोतुकामा
मय्यप्यास्था न चेत्तत्त्वयि मम सुतरामेष राजन् गतोऽस्मि २९

अर्थानामिति ॥ हे राजन्, त्वमर्थानां द्रव्याणामीशिषे ईशितासि, वयमपि च गिरां वाणीनामीश्महे ईशितारः स्मः । यावत्संपूर्णमित्थमनेन प्रकारेणास्ति। त्वं शूरः शत्रुजये समर्थोऽसि, नोऽस्माकं च वादिनां प्रतिपक्षिणां दर्पज्वरोऽहङ्कारतापस्तस्य शमनविधौ नाशनविधौ अक्षयं निश्चलं पाटवं पटुत्वमस्ति । वादिविजये वरं शूरा इत्यर्थः । धनान्धा धनप्राप्त्यर्थं किं कर्तव्यं किं न कर्तव्यमितिविवेकशून्यास्त्वां सेवन्ते । मतेर्बुद्धेर्मलः कालुष्यं तस्य हतये नाशाय श्रोतुकामा उपनिषदादिश्रोतारो मामपि सेवन्ते, इति संबन्धः । एवं सत्यपि यदि मय्यपि तवाऽस्था न चेत्तर्हि मम त्वयि सुतरां सा नास्ति । हे राजन्, एषोऽहं गतोऽस्मि । एवं साम्योद्भावनं कुर्वता गच्छता निःस्पृहेण पथिकेनेव केनापि पुरुषेणातिगहना राजसेवा न कार्यातितुच्छत्वात्किं तु भगवद्भजनमेव कर्तव्यमिति भावः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥

दुर्वृत्तराजादिसेवनेन जीवनापेक्षया भिक्षाशनादिना जीवनं वरमिति सूचयन् कस्यचिद्वैराग्यवत उक्तिमाह—

अशीमहि वयं भिक्षामाशावासो वसीमहि ।
शयीमहि महीपृष्ठे कुर्वीमहि किमीश्वरैः ॥ ३० ॥

अशीमहीति ॥ वयं भिक्षामेवाशीमहि भुञ्जामहे । आशा दिगेव वासो वस्त्रं वसीमहि परिदध्महे । महीपृष्ठे पृथ्वीतले शयीमहि स्वपिमः । ईश्वरैरैश्वर्ययुक्तैः पुरुषैः किं कुर्वीमहि किं कुर्महे । प्रयोजनाभावादित्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥

इह संसारे सुखहेतुभूतानां मानादीनां नाशे सति पुनस्तत्संपादने यत्नमविधाय गङ्गया विराजमाने हिमालयकुञ्जे निवास एव विधेय इत्याह—

माने म्लायिनि खण्डिते च वसुनि व्यर्थे प्रयातेऽर्थिनि
क्षीणे बन्धुजने गते परिजने नष्टे शनैर्यौवने ।
युक्तं केवलमेतदेव सुधियां यज्जह्नुकन्यापयः-
पूतग्रावगिरीन्द्रकन्दरदरीकुञ्जे निवासः क्वचित् ॥ ३१ ॥

मान इति ॥ माने म्लायिनि गलिते सति, वसुनि द्रव्ये खण्डिते नष्टे सति अर्थिनि याचके व्यर्थे सत्काररहितं यथा स्यात्तथा प्रयाते गते सति, बन्धुजने क्षीणे सति, परिजने परिवारे गते सति, यौवने तारुण्ये शनैर्मन्दं मन्दं नष्टे सति सुधियां केवलमेतदेव युक्तं योग्यम् । एतत्किम् । जह्नुकन्याया भागीरथ्याः पयसा पूताः पवित्रा ग्रावाणः पाषाणा यस्मिन्नेवंविधो गिरीन्द्रो हिमालयस्तस्य कन्दरा विवरम् । "कन्दराऽङ्कुरे । विवरे च गुहायां च" इति

मेदिनी। तस्मिन् या दरी गुहा तस्यां कुञ्जो लतापिहितप्रदेशस्तस्मिन् क्वचिन्निवासो वसतिरिति यत्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

क्लेशवहुलेतरधनिकचेतःप्रसादकरणापेक्षया स्वस्वान्तःप्रसन्नताकरणमत्यन्तसुखप्राप्तिकरमिति स्वचित्तं प्रति बोधयतः कस्यचिदुक्तिमनुवदन्नाह—

परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहुधा
प्रसादं किं नेतुं विशसि हृदय क्लेशकलिलम्।
प्रसन्ने त्वय्यन्तः स्वयमुदितचिन्तामणिगुणे
विमुक्तः संकल्पः किमभिलषितं पुष्यति न ते॥ ३२॥

परेषामिति॥ हे हृदय हे मनः, परेषामन्येषां चेतांसि प्रतिदिवसं दिवसंदिवसं प्रति बहुधा बहुप्रकारेणाराध्य संसेव्य प्रसादं प्रसन्नतां नेतुं प्राप्तं क्लेशरूपकलिलं गहनं दुःखमरण्यं वेति यावत्। किं विशसि प्रविशसि। स्वयं उदिताः प्रादुर्भूताश्चिन्तामणेर्गुणा यस्मिन्नेवंविधे त्वयि अन्तरभ्यन्तरे प्रसन्ने सति विमुक्तस्त्यक्तः संकल्पः तेऽभिलषितमिच्छितं किं न पुष्यति। अपि तु सर्वं पुष्यत्येवेत्यर्थः। शिखरणी वृत्तम्॥

प्रसन्नमनसा शिवभक्तिं कुर्वतां पुरुषाणां कदापि दुःखं न भवति किंतु सर्वदा सुखमेव भवतीति सूचयन्नाह—

स्थितिः पुण्यारण्ये सह परिचयो हन्त हरिणैः
फलैर्मेध्या वृत्तिः प्रतिदिवसतल्पानि दृषदः।
इतीयं सामग्री भवति हरभक्तिं स्पृहयतां
वनं वा गेहं वा सदृशमुपशान्तैकमनसाम्॥ ३३॥

स्थितिरिति॥ पुण्यारण्ये पुण्यकारकवने स्थितिः स्थानम्, हन्तेति हर्षे। हरिणैर्मृगैः सह परिचयः संबन्धः, फलैर्वन्यफलैर्मेध्या पवित्रा वृत्तिर्जीविका, दृषदः पाषाणाः प्रतिदिवसं तल्पानि शय्याः, इति अनेन प्रकारेणेयं हरस्य शिवस्य भक्तिं स्पृहयतामिच्छतां उपशान्तं रागादिरहितमेकं केवलं मनो येषां तेषां पुरुषाणां सामग्री परिकरो भवति। अतस्तेषां वनमरण्यं गेहं गृहं वा सदृशं तुल्यमस्तीति शेषः। वृत्तं पूर्वोक्तमेव॥

आशुविनाशिनां प्राणानां रक्षणार्थं राजादीनामग्रे स्वगुणख्यापनादिकमनुचितमिति सूचयन्नाह—

अमीषां प्राणानां तुलितबिसिनीपत्रपयसां
कृते किं नास्माभिर्विगलितविवेकैर्व्यवसितम्।

यदाढ्यानामग्रे द्रविणमदनिःशङ्कमनसां
कृतं वीतव्रीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥ ३४ ॥

अमीषामिति ॥ विगतो विवेको येषां तैरस्माभिः बिसिन्याः कमलिन्याः पत्रेषु पयो जलं तुलितं बिसिनीपत्रपयो येषां तेषाम् । अचिरस्थायिनामित्यर्थः । एवंविधानां अमीषां प्राणानां कृते । प्राणरक्षणार्थमित्यर्थः । किं न व्यवसितं न कृतम् । अपितु सर्वमेव कृतमित्यर्थः । यद्यस्मात् द्रविणस्य धनस्य मदेन गर्वेण निःशङ्कं मनो येषां तेषामाढ्यानां धनिकानामग्रे वीता गता व्रीडा लज्जा येषां तैरस्माभिर्निजगुणानां स्वकीयगुणानां कथाकथनं तद्रूपं यत्पातकं तदपि कृतमिति । शिखरिणी वृत्तम् ॥

सततमात्मापकारजनकमेव कर्म कुर्वतः पुरुषस्य पश्चात्तापपूर्वकोत्त्यनुवादेन आत्मसुखजनकमेव कर्म सदा कर्तव्यमिति सूचयन्नाह—

अनावर्ती कालो व्रजति स वृथा तन्न गणितं
दशास्तास्ताः सोढा व्यसनशतसंपातविधुराः ।
कियद्व्याचक्षामः किमिव बत नात्मन्यपकृतं
किमस्माभिर्यावत्पुनरपि तदेव व्यवसितम् ॥ ३५ ॥

अनावर्तीति ॥ न आवर्तते न परावर्तते तच्छीलोऽनावर्ती । पुनः परावर्तनरहित इति यावत् । एवंविधः कालः स वृथा निष्फलो व्रजति गच्छति । तन्न गणितम् । तथा व्यसनानां शतानि तेषां संपातः पतनं तेन विधुरा विकलाः । "विधुरं विकले त्रिषु" इति त्रिकाण्डशेषः । तास्ता दशाः सोढा मर्षिताः । कियत् व्याचक्षामः कियद्ब्रूमः । अस्माभिरात्मनि स्वस्मिन्विषये किमिव नापकृतम् । अपि तु सर्वमपकृतमेवेत्यर्थः । बत इति खेदे । यावत्स पूर्णं किं कुत्सितं पुनरपि तदेव व्यवसितं कृतम् । अपकारबुद्ध्या किमपि न त्यक्तमित्यर्थः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

कालवशेन विनाशं प्राप्नुवतामचिरस्थायिनां राज्ञां सेवनादि विहाय भगवत्सेवनमेव कर्तव्यमिति सूचयन्नाह—

भ्रातः कष्टमहो महान्स नृपतिः सामन्तचक्रं च त-
त्पार्श्वे तस्य च सापि राजपरिषत्ताश्चन्द्रबिम्बाननाः ।
उद्रिक्तः स च राजपुत्रनिवहस्ते बन्दिनस्ताः कथाः
सर्वं यस्य वशादगात्स्मृतिपदं कालाय तस्मै नमः ॥ ३६ ॥

भ्रातरिति ॥ हे भ्रातरिति सुहृद्भावेन संबोधनम् । यः पूर्वं दृष्टोऽस्माभिः

स एव महान् नृपतिः राजा, तस्य पार्श्वे तदेव सामन्तचक्रं माण्डलिकराजमण्डलम्, सापि सैव राजपरिषद्राजसभा, चन्द्रबिम्बवदाननं यासां तास्ता एव स्त्रियः, उद्रिक्त उन्मत्तः स एव राजपुत्रनिवहो राजपुत्रसमूहः, त एव वन्दिनः स्तुतिपाठकाः, ता एव कथा गोष्ठ्यः, एतत्पूर्वोक्तं सर्वं यस्य कालस्य वशात्स्मृतिपदं स्मरणमार्गमगात् । कथाशेषं जगामेत्यर्थः । अहो कष्टम् । तस्मै कालाय नमोऽस्तु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

यस्य स्वीयदेहस्य रक्षणार्थं राजादिसेवनं विधीयते तस्य देहस्यापि विनाशित्वात्तद्विषयेऽप्यास्थां विहाय भगवदाराधने यत्नो विधेय इत्यभिप्रायवानाह—

वयं येभ्यो जाताश्चिरपरिगता एव खलु ते
समं यैः संवृद्धाः स्मृतिविषयतां तेऽपि गमिताः ।
इदानीमेते स्म प्रतिदिवसमासन्नपतना-
द्गताः स्तुल्यावस्थां सिकतिलनदीतीरतरुभिः ॥ ३७ ॥

वयमिति ॥ वयं येभ्यः पित्रादिभ्यो जातास्ते चिरं चिरकालेन परिगता नष्टाः । मृता एवेत्यर्थः । खलु निश्चयेन । यैः भ्रात्रादिभिः समं सह संवृद्धा वृद्धिं प्राप्तास्तेऽपि स्मृतिविषयतां स्मृतिगोचरतां गमिताः प्रापिताः । कालेनेति शेषः । इदानीमस्मिन्काल एते वयं प्रतिदिवसं दिवसंदिवसं प्रति आसन्नं समीपप्राप्तं यत् पतनं मृत्युः तस्माद्धेतोः सिकता वालुका विद्यन्ते यस्यां सा सिकतिला एतादृशी या नदी तस्यास्तीरसंबन्धितरुभिर्वृक्षैस्तुल्या समाना यात्रस्था तां गताः प्राप्ताः स्म । वालुकामयनदीतीरसंबन्धिनो वृक्षा यथा विनाशोन्मुखास्तथा वयमपि विनाशोन्मुखा जाता इत्यर्थः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

पुत्रादिपरिवारसहवासस्यापि कालवशेनानियतत्वात्तद्विषयेऽप्यास्था न विधेयेति सूचयन्नाह—

यत्रानेकः क्वचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको
यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र चान्ते न चैकः ।
इत्थं चेमौ रजनिदिवसौ दोलयन्वापि चाक्षौ
कालः काल्या सह बहुकलः क्रीडति प्राणिशारैः ॥ ३८ ॥

यत्रानेक इति ॥ यत्र क्वचिदपि गृहे अनेकः पुत्रदारादिः कालवशेन तत्रैक एव तिष्ठति । अथानन्तरं यत्राप्येकस्तदनु बहवः भवन्तीति शेषः । तत्र

चान्ते एकोऽपि न । इत्थं अनेन प्रकारेण बहवः कलानिमेषादयो यस्मिन् । यद्वा बहून्विषयान्कलयति स्वेच्छानुरोधेन संपादयतीति बहुकलः । एतादृशः काल इमौ प्रसिद्धौ रजनी रात्रिः दिवसो दिनं च तावेव अक्षौ पाशकौ। "अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते" इत्यमरः । दोलयन्प्रक्षिपन् सन् काल्या स्वस्त्रिया मारकशक्त्या सह प्राणिन एव शाराः काष्ठादिरचितद्यूतोपकरणविशेषाः (सोंगटी इति ख्याताः) "शारः स्याच्छबले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे । अक्षोपकरणे" इति मेदिनी । तैः क्रीडति क्रीडां करोति । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । "मदक्रान्ता जलधिषडगैर्भौं नतौ ताद्गुरू चेत्" इति तल्लक्षणात् ॥

अत्यल्पायुषि अस्मिन्लोके अवश्यकर्तव्यकर्मणां बहुत्वेन कर्तुमशक्यत्वात्किं कर्तव्यमिति संदिहानो विचारं कुर्वन् तपस एवात्यन्तसुखहेतुत्वमिति स्वयमेव निर्णीय तस्यैवावश्यकर्तव्यतामभिप्रेत्याह तपस्यन्त इत्यादिश्लोकचतुष्टयेन—

तपस्यन्तः सन्तः किमधिनिवसामः सुरनदीं
गुणोदारान्दारानुत परिचयामः सविनयम् ।
पिबामः शास्त्रौघानुत विविधकाव्यामृतरसा-
न्न विद्मः किं कुर्मः कतिपयनिमेषायुषि जने ॥ ३९ ॥

तपस्यन्त इति ॥ वयं कतिपया निमेषा आयुर्यस्य तस्मिन् एतादृशे अस्मिन् जने लोके किं कुर्म इति न विद्मः । इति किम् । तपस्यन्तस्तपश्चर्यां कुर्वन्तः सन्तः सुरनदीं भागीरथीमधि । तत्तीर इति यावत् । निवसामो वासं कुर्मः । किम् । उताथवा गुणैरुदारान्प्रौढान् दारान्स्त्रियः सविनयं नम्रतापूर्वकं परिचयाम आश्रयामः । गृहे स्थित्वा गृहस्थाश्रमधर्ममेवाचराम इत्यर्थः । अथवा शास्त्रौघान् वेदान्तादिशास्त्रसमूहान् पिबाम । सेवामह इति यावत् । उत विविधानि काव्यानि तान्येवामृतरसास्तान्वा पिबाम इति । शिखरिणी वृत्तम् ॥

अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा
मणौ वा लोष्ठे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
सदा पुण्येऽरण्ये शिवशिवशिवेति प्रजपतः ॥ ४० ॥

अहाविति ॥ अहौ सर्पे वा हारे पुष्पादिस्रजि वा, बलवति बलिष्ठे रिपौ शत्रौ वा सुहृदि मित्रे वा, मणौ हीरकादौ वा लोष्ठे मृत्खण्डे वा, कुसुमशयने पुष्पपर्यङ्के वा, दृषदि पाषाणे वा, तृणे वा स्त्रैणे स्त्रीसमूहे वा

समदृशः समानदृष्टेः सदा पुण्ये पुण्यकारकेऽरण्ये वने शिवशिवशिवेति प्रजपतो जपं कुर्वतो मम दिवसा यान्तु गच्छन्तु । शिखरिणी वृत्तम् ॥

गङ्गातीरे हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य
ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।
किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्यत्र ते निर्विशङ्काः
कण्डूयन्ते जरठहरिणाः शृङ्गमङ्गे मदीये ॥ ४१ ॥

गङ्गातीर इति ॥ गङ्गातीरे भागीरथीतीरे-हिमगिरेः शिलायां बद्धं पद्मासनं येन तस्य ब्रह्मध्यानस्याभ्यसनमभ्यासस्तस्य विधिर्विधानं तेन योगनिद्रां समाधिं गतस्य प्राप्तस्य मम तैः सुदिवसैः भाव्यं किं ते सुदिवसा भविष्यन्ति किम् । यत्र येषु दिवसेषु ते जरठहरिणा वृद्धमृगा निर्विशङ्का भयरहिताः सन्तो मदीयेऽङ्गे शृङ्गं कण्डूयन्ते घर्षणसुखं कुर्वन्ति । यस्यां मृगैः क्रियमाणं कण्डूयनमपि न ज्ञायते तादृशी समाधिर्मम कदा भविष्यतीत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥

स्फुरत्स्फारज्योत्स्नाधवलिततले क्वापि पुलिने
सुखासीनाः शान्तध्वनिषु रजनीषु द्युसरितः ।
भवाभोगोद्विग्नाः शिवशिवशिवेत्यार्तवचसः
कदा स्यामानन्दोद्गमबहुलबाष्पाकुलदृशः ॥ ४२ ॥

स्फुरदिति ॥ शान्तो ध्वनिर्यासु एवंविधासु रजनीषु रात्रिषु स्फुरन्ती देदीप्यमाना स्फारा वृद्धिं प्राप्ता या ज्योत्स्ना चन्द्रिका तया धवलितं शुभ्रीभूतं तलं यस्य तस्मिन् । "जले" इति पाठे धवलितं जलं यस्मिन्नित्यर्थः । एवंविधे द्युसरितो भागीरथ्याः पुलिने तटे सुखेनासीनाः स्थितास्तथा भवस्य संसारस्य आभोगोऽतिशयेन सेवनं तेनोद्विग्नाः खिन्नाः अतएव शिवशिवशिवेति आर्तं दुःखकारकं वचो येषां ते तथाविधाः आनन्दस्योद्गमः प्रादुर्भावस्तेन बहुलानि यानि बाष्पाणि नेत्राश्रूणि तैराकुले दृशौ नेत्रे येषां ते एतादृशा वयं कदा स्याम भवाम । "आर्तवचसां" इति तृतीयान्तपाठे वचसा करणभूतेनेत्यर्थः । "कदा स्यामो हर्षोद्गमबहुलबाष्पप्लुतदृशः" इत्यपि क्वचित्पाठः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

आशापरित्यागस्य दुस्त्यजत्वं नदीरूपकेण वर्णयन् तत्त्यागस्यात्यन्तं सुखहेतुत्वमाह—

आशानाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला
रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी ।

मोहावर्तसुदुस्तरातिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी
तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ॥ ४३ ॥

आशेति ॥ मनोरथोऽभिलाष एव जलं यस्यां सा, तथा तृष्णास्तर्षाः । पिपासा इति यावत् । "तृष्णा स्यात्तर्षलिप्सयोः" इति मेदिनी । तरङ्गास्तैराकुला व्याप्ता । तथा । रागा अनुरागा एव ग्राहा मकरादयो विद्यन्ते यस्यां सा, तथा वितर्का एव विहगाः पक्षिणो यस्यां सा, तथा धैर्यरूपो द्रुमो वृक्षस्तस्य ध्वंसिनी नाशिनी, तथा मोहा एवावर्ता जलभ्रमास्तैः सुदुस्तरा तर्तुमशक्या, तथा अतिगहना अत्यन्तं गम्भीरा, प्रकर्षेणोत्तुङ्गोन्नता या चिन्ता सैव तटं यस्याः सा एवंविधा आशानाम नदी अस्ति तस्याः पारं गताः, तथा विशुद्धं मनो येषां ते तथाविधा योगीश्वरा नन्दन्ति । हर्षं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । आशात्यागिनः पुरुषा अत्यन्तसुखानुभववन्तो भवन्तीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

मनोनियमकर्तुः पुरुषस्य दौर्लभ्यं दर्शयन्नाह—

आसंसारं त्रिभुवनमिदं चिन्वतां तात तादृ-
ङ्नैवास्माकं नयनपदवीं श्रोत्रवर्त्मागतो वा ।
योऽयं धत्ते विषयकरिणीगाढरूढाभिमान-
क्षीबस्यान्तःकरणकरिणः संयमालानलीलाम् ॥ ४४ ॥

आसंसारमिति ॥ हे तात, तादृक् तादृशः स पुरुषः आसंसारं संसारं यावत् इदं त्रिभुवनं चिन्वतां मृगयतामस्माकं नयनपदवीं नेत्रमार्गं वा अथवा श्रोत्रवर्त्म कर्णमार्गं नैवागतोऽस्तीति शेषः । स कः । योऽयं पुरुषः । विषय एव करिणी हस्तिनी तस्यां गाढो दृढो रूढो योऽभिमानस्तेन क्षीबस्य मत्तस्यान्तःकरणमेव करी हस्ती तस्य संयम इन्द्रियनिग्रह एवालानं गजबन्धनं तस्य लीलां धत्ते धारयति । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥

शिवाराधनापूर्वकं गङ्गातीरनिवासादिकं सर्वं सोढव्यं न याचनाविशिष्टं जीवनमिति सूचयन्नाह—

महादेवो देवः सरिदपि च सैवामरसरि-
द्गुहा एवागारं वसनमपि ता एव हरितः ।
सुहृद्वा कालोऽयं व्रतमिदमदैन्यव्रतमिदं
कियद्वा वक्ष्यामो वटविटप एवास्तु दयिता ॥ ४५ ॥

महादेव इति । देव एको महादेव एव, सरिदपि सा प्रसिद्धा अमरसरिदेव गङ्गैव । स्नानाद्यर्थमित्यर्थः । अगारं गृहं गुहा एव कन्दर्य एव, वसनं वस्त्रमपि ताः प्रसिद्धा हरितो दिश एव । वस्त्रराहित्येन निर्वाह इत्यर्थः । सुहृन्मित्रं अयं प्रसिद्धः कालो वा काल एव, दयिता भार्याऽपि वटविटपो वटवृक्षशाखा सैवास्तु । इदं सर्वं व्रतं नियमो न विद्यते दैन्यं याचनारूपं यस्मिन्नेतादृशं व्रतं भवति । याचनारहितं व्रतमित्यर्थः । इदं कियद्वा वक्ष्यामोऽपि तु सर्वमुक्तमेवेत्यर्थः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

धनाढ्यादिसेवनापेक्षया वने स्थित्वा भगवदाराधनमेव वरमिति बोधयन्नाह—

ये वर्तन्ते धनपतिपुरः प्रार्थनादुःखभाजो
ये चाऽल्पत्वं दधति विषयाक्षेपपर्यस्तबुद्धेः ।
तेषामन्तःस्फुरितहसितं वासराणां स्मरेयं
ध्यानच्छेदे शिखरिकुहरग्रावशय्यानिषण्णः ॥ ४६ ॥

ये वर्तन्त इति ॥ धनपतेर्धनाढ्यस्य पुरोऽग्रभागे प्रार्थना याचना तस्या यद्दुःखं तद्भजतीति भाक् तस्य मम ये वासरा दिवसा वर्तन्ते स्मेति शेषः । एवमुत्तरत्रापि । ये च विषयैः कृत्वा य आक्षेपो भर्त्सनं तेन पर्यस्ता विपरीता बुद्धिर्यस्य ममाल्पत्वं दधति स्म । तेषां वासराणाम् । तान्दिवसानित्यर्थः । अहं ध्यानस्य छेदे विच्छेदे । समाधेरुत्थाने सतीत्यर्थः । अन्तरभ्यन्तरे स्फुरितं स्फुरद्रूपं हसितं यस्मिन्कर्मणि यथा भवति तथा स्मरेयं स्मरामि । कथमेते वासरा अतिसुखदा अतीता वासरास्त्वतिदुःखदा इत्याश्चर्यपूर्वकं स्मरामीति भावः । कीदृशोऽहम् । शिखरिणः पर्वतस्य कुहरं गुहा । "कुहरं गह्वरे छिद्रे" इति मेदिनी । तस्मिन् ये ग्रावाणः पाषाणास्त एव शय्या तस्यां निषण्ण उपविष्टः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥

विद्यादिसंपादनमकुर्वतः परदत्तान्नेन जीवनं संपादयतो ममायुर्व्यर्थं गतमिति पश्चात्तापपूर्वकं वदन् विद्यादिसंपादनस्यावश्यकतां बोधयन्नाह—

विद्या नाधिगता कलङ्करहिता वित्तं च नोपार्जितं
शुश्रूषाऽपि समाहितेन मनसा पित्रोर्न संपादिता ।
आलोलायतलोचना युवतयः स्वप्नेऽपि नालिङ्गिताः
कालोऽयं परपिण्डलोलुपतया काकैरिव प्रेरितः ॥ ४७ ॥

विद्येति ॥ कलङ्करहिता दोषरहिता विद्या शास्त्रादिरूपा । परमार्थसाधिकेति यावत् । एवंविधा नाधिगता न प्राप्ता । न संपादितेति यावत् । अस्मा-

भिरिति शेषः । एवं सर्वत्र । च पुनः वित्तं धनमपि नोपार्जितं न संपादितम् , तथा समाहितेन स्वस्थेन मनसान्तःकरणेन पित्रोर्माता च पिता च पितरौ तयोः शुश्रूषा सेवापि न संपादिता न कृता, तथा आलोले चञ्चले आयते विस्तीर्णे लोचने नेत्रे यासां ता युवतयस्तरुणस्त्रियः स्वप्नेऽपि नालिङ्गिताः, सांसारिकं सुखं किमपि नानुभूतमित्यर्थः । किंतु अयं कालः काकैरिवास्माभिः परपिण्डे अन्यदत्ताहारे लोलुपता लुब्धता तया प्रेरितः प्रक्षिप्तः । नीत इति यावत् । परपिण्डोपजीवनेनातिवाहित इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

संसारस्यातिदुःखदत्वं दृष्ट्वा तत्त्यागपूर्वकं वने स्थित्वा सुखदत्वाच्छिवचरणाराधनमेव कर्तव्यमित्याह—

वितीर्णे सर्वस्वे तरुणकरुणापूर्णहृदयाः
स्मरन्तः संसारे विगुणपरिणामावधिगतिम् ।
वयं पुण्येऽरण्ये परिणतशरच्चन्द्रकिरणै-
स्त्रियामां नेष्यामो हरचरणचित्तैकशरणाः ॥ ४८ ॥

वितीर्ण इति ॥ वयं सर्वस्वे सर्वधने वितीर्णे दत्ते सति । सर्वस्वदाने कृते सतीत्यर्थः । हरस्य शिवस्य चरणावेव चित्तस्यैकं शरणं रक्षितृ येषां ते अथवा हरचरणयोः संलग्नं यच्चित्तं तदेवैकशरणं येषां ते अथवा हरचरणयोश्चित्तं येषां ते शिवभक्तास्त एवैकं शरणं येषां ते तथाविधाः सन्तः पुण्ये पुण्यकारकेऽरण्ये परिणताः परिणामं प्राप्ता ये शरदि चन्द्रकिरणास्तैः सह त्रियामां रात्रिं नेष्यामः । चन्द्रकिरणैः पुण्ये सुखदे अरण्ये इति वा संवन्धः कर्तव्यः । चन्द्रकिरणे इति सप्तम्यन्तपाठेऽरण्यविशेषणम् । कीदृशा वयम् । तरुणा या करुणा कृपा तया पूर्णं परिपूर्णं हृदयं येषां ते । पुनः कीदृशाः । अस्मिन्संसारे विगुणो विपरीतो यः परिणामः स्वरूपान्यथाभावः स एवावधिः सीमा यस्या एतादृशीं गतिमवस्थां स्मरन्तश्चिन्तयन्तः । संसारस्य सदोषत्वं सान्तत्वं च चिन्तयन्त इत्यर्थः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

मनःसंतोषस्यात्यन्तसुखहेतुत्वमिति राजानं प्रत्याह—

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं च लक्ष्म्या
सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः ।
स तु भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान्को दरिद्रः ॥ ४९ ॥

वयमिति ॥ हे राजन् , इह संसारे वयं वल्कलैः परितुष्टाः स्मः । त्वं च लक्ष्म्या परितुष्टोऽसि । उभयोः परितोषः संतोषः समोऽस्ति । इह उभयोः संतोषयोर्मध्य एकस्य निर्विशेषः । भावप्रधानो निर्देशः । यद्विशेषराहित्यं स एव विशेषः । तदेवोपपादयति—यस्य तृष्णा विशाला विस्तीर्णा स तु दरिद्रो भवति । मनसि परितुष्टे सति अर्थवान्धनवान्कः दरिद्रश्च कः । न कोपीत्यर्थः । मालिनी वृत्तम् ॥

यत्स्वच्छन्दवर्तनादिकं तन्महतस्तपसः फलमित्याह—

यदेतत्स्वच्छन्दं विहरणमकार्पण्यमशनं
सहार्यैः संवासः श्रुतमुपशमैकव्रतफलम् ।
मनो मन्दस्पन्दं बहिरपि चिरस्यापि विमृश-
न्न जाने कस्यैषा परिणतिरुदारस्य तपसः ॥ ५० ॥

यदेतदिति ॥ एषा उदारस्य महतः कस्य तपसः परिणतिः परिणाम एतद् चिरस्य चिरकालं विमृशन्विचारयन्नप्यहं न जाने । एषा का । स्वच्छन्दं यथा स्यात्तथा विहरणं विहारः । वर्तनमिति यवत् । "स्वाच्छन्द्यविहरणम्" इति पाठ अर्शआद्यच् । स्वाच्छन्द्यवत् । स्वच्छन्दयुक्तमिति यावत् । अकार्पण्यं दैन्यरहितमशनं भोजनम् , आर्यैः सद्भिः सह संवासः संगतिः, उपशमः शान्तिरेवैकं मुख्यं व्रतफलं नियमसिद्धिर्यस्मिन्नेवंविधं श्रुतं शास्त्रश्रवणम्, बहिरपि बहिर्विषयेष्वपि मन्दः स्पन्दश्चलनं यस्य एवंविधं मन इति यत् सैषा । शिखरिणी वृत्तम् ॥

निःसङ्गत्वेन दैन्यं त्यजतां कर्मनिर्मूलनं कुर्वतां पुरुषाणां धन्यत्वमाह—

पाणिः पात्रं पवित्रं भ्रमणपरिगतं भैक्षमक्षय्यमन्नं
विस्तीर्णं वस्त्रमाशादशकमपमलं तल्पमल्पस्वमुर्वी ।
येषां निःसङ्गताङ्गीकरणपरिणतिः स्वात्मसंतोषिणस्ते
धन्याः संन्यस्तदैन्यव्यतिकरनिकराः कर्म निर्मूलयन्ति ॥५१॥

पाणिरिति ॥ पाणिर्हस्त एव पवित्रं पात्रं भाजनं नान्यत् , भ्रमणेन परिगतं प्राप्तं भैक्षं भिक्षासमूहः अक्षय्यमव्ययमन्नम् , आशानां दिशानां दशकं विस्तीर्णं वस्त्रम्, उर्वी पृथ्वी अपमलं निर्मलं । "आशासु दशकममलम्" इत्यपि पाठः । अस्वल्पं महत् तल्पं शय्या । तदुक्तं भागवते द्वितीयस्कन्धे—"सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैर्बाहौ स्वसिद्धे ह्युपबर्हणैः किम् । सत्यञ्जलौ किं पुरुधान्नपात्र्या दिग्वल्कलादौ सति किं दुकूलैः" इति । एवं

येषां निःसङ्गताया अङ्गीकरणं स्वीकारस्तस्य परिणतिः परिणामः, "निःसङ्गतान्तःकरण" इति पाठे निःसङ्गतायामन्तःकरणस्य परिणतिरित्यर्थः। अतएव स्वात्मनि संतोषिणः सन्तोषं प्राप्नुवन्तः, तथा संन्यस्ता दैन्यरूपा ये व्यतिकरा व्यसनानि। दुःखानीति यावत्। तेषां निकरः समूहो यैस्ते, "अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषङ्गयोः" इति मेदिनी। "व्यसनं विपदि भ्रंशे" इत्यमरश्च। एवंविधाः सन्तो ये पुरुषाः कर्म निर्मूलयन्ति निर्मूलं कुर्वन्ति ते धन्याः पुण्यवन्तः सन्तीति शेषः। स्रग्धरा वृत्तम्॥

इतरराजाद्याराधनापेक्षया तपस एवेहाऽपरत्र श्रेयस्करत्वमाह—

दुराराध्यः स्वामी तुरगचलचित्ताः क्षितिभुजो
वयं तु स्थूलेच्छा महति च पदे बद्धमनसः।
जरा देहं मृत्युर्हरति सकलं जीवितमिदं
सखे नान्यच्छ्रेयो जगति विदुषोऽन्यत्र तपसः॥ ५२॥

दुराराध्य इति॥ स्वामी चक्रवर्ती राजा दुःखेनाप्याराधयितुं शक्यः क्षितिभुज इतरे माण्डलिका राजानः तुरगवदश्ववच्चलं चञ्चलं चित्तं येषां ते। अस्थिरचित्ता इति यावत्। एवंविधाः सन्ति। वयं तु स्थूलेच्छा महाशयाः। उदारान्तःकरणा इति यावत्। च पुनः महति पदेति सार्वभौमादिस्थाने बद्धं मनो येषां ते एवंविधाः स्मः। जरा देहं हरति नाशयति, मृत्युश्चेदं सकलं जीवितमायुर्हरति। तस्मात् हे सखे, इह जगति। तपसोऽन्यत्र तपोविना विदुषः पण्डितस्याऽन्यच्छ्रेयः कल्याणं नास्ति। शिखरिणी वृत्तम्॥

क्षणभङ्गुरविषयसुखादित्यागपूर्वकं योगाभ्यासः कर्तव्य इत्याह—

भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामनीचञ्चला
आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीलीनाम्बुवद्भङ्गुरम्।
लोला यौवनलालसा तनुभृतामित्याकलय्य द्रुतं
योगे धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे बुद्धिं विदध्वं बुधाः॥ ५३॥

भोगा इति॥ भोगा विषयसुखानि मेघानां वितानो विस्तारस्तस्य मध्ये विलसन्ती या सौदामनी विद्युत् तद्वच्चञ्चलाः। विद्युद्वदतिशीघ्रविनाशिन इत्यर्थः। सन्तीति शेषः। एवमुत्तरत्रापि शेषपूरणं कर्तव्यम्। तथा आयुर्जीवितं वायुना विघट्टिता चालिता याभ्रपटली मेघसमूहस्तस्मिंल्लीनं यदम्बु जलं तद्वद्भङ्गुरं नाशशीलमस्ति, तथा तनुभृतां देहिनां यौवने लालसा औत्सुक्यम्।

"लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेकयाच्ञासु च द्वयोः" इति मेदिनी । लोला चञ्चलास्ति । यौवनस्याचिरस्थायित्वेन तदौत्सुक्यस्यापि तथात्वमित्यर्थः । इदं सर्वविषयाणामुपलक्षणम् । सर्वेऽपि विषयाश्चञ्चला इत्यर्थः । तदुक्तं भागवते सप्तमस्कन्धे । "रायः कलत्रं पशवः सुतादयो गृहा महीकुञ्जरकोशभूतयः । सर्वेऽर्थकामाः क्षणभङ्गुरायुषः कुर्वन्ति मर्त्यस्य कियत्प्रियं चलाः" इति । तथा एतच्छ्लोकटीकायां तदुक्तमितिहासेषु । "धनं हि पुरुषो लोके पुरुषं धनमेव वा । अवश्यमेकं त्यजति तस्मात्किं धनतृष्णया" इति च । इति पूर्वोक्तं सर्वमाकलय्य ज्ञात्वा हे बुधाः, यूयं धैर्येण समाधिना चित्तैकाग्र्येण च या सिद्धिस्तया सुलभे सुसाध्ये । "ध्येयसमाधौ" इति पाठे ध्येयवस्तुविषये यः समाधिस्तेनेत्यर्थः । एवंविधे योगे द्रुतं शीघ्रं बुद्धिं विदध्वं कुरुध्वम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

भिक्षया जीवनं योग्यं न पुनः स्वीयेषु दैन्येनेत्याह—

पुण्ये ग्रामे वने वा महति सितपटच्छन्नपालीं कपाली-
मादाय न्यायगर्भद्विजहुतहुतभुग्धूमधूम्रोपकण्ठम् ।
द्वारं द्वारं प्रवृत्तो वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधार्तो
मानी प्राणी स धन्यो न पुनरनुदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः ॥५४॥

पुण्य इति ॥ मानी अभिमानी प्राणी जन्तुः, "प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुः" इत्यमरः । क्षुधया आर्तः पीडितः सन् पुण्ये पुण्यकारके ग्रामे वाथवा महति वनेऽरण्ये सितपटः शुभ्रवस्त्रं तेन छन्ना आच्छादिता पाली आसमन्तात्प्रदेशो यस्यास्ताम्, "पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः" इत्यजयः । "कृदिकारात्" इति ङीष् । अल्पं कपालं कपाली घटशकलं ताम् । "कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थि स्याद्घटादेः शकले व्रजे" इति मेदिनी । "स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि" इत्यमरात्स्त्रीत्वपि अपचयेऽल्पत्वे विवक्षा चेदित्यर्थः । गौरादित्वात् ङीष् । आदाय गृहीत्वा उदरमेव दरी गुहा तस्याः पूरणाय पूरणं कर्तुं न्यायो नीतिर्गर्भे येषामेवंविधा ये द्विजा ब्राह्मणास्तैर्हुतो यो हुतभुगग्निस्तस्य यो धूमस्तेन धूम्रं धूम्रवर्णमुपकण्ठमन्तिकभागो यस्यैवंविधं द्वारंद्वारं प्रवृत्तो भवेदेतद्वरं योग्यं, परंतु पुनः अनुदिनं दिवसंदिवसं प्रति तुल्याः समाना ये कुल्याः कुलोद्भवा मान्या वा तेषु दीनो न भवेत् । "कुल्या पयःप्रणाल्याम्" इत्युपक्रम्य । "कुलोद्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्" इति मेदिनी । स धन्योऽस्ति । स्रग्धरा वृत्तम् ॥

योगिनः स्थितिमाह—

चाण्डालः किमयं द्विजातिरथवा शूद्रोऽथ किं तापसः
किंवा तत्त्वविवेकपेशलमतिर्योगीश्वरः कोऽपि किम् ।
इत्युत्पन्नविकल्पजल्पमुखरैः संभाष्यमाणा जनै-
र्न क्रुद्धाः पथि नैव तुष्टमनसो यान्ति स्वयं योगिनः ॥ ५५ ॥

चाण्डाल इति ॥ अयं चाण्डालः किम्, अथवा द्विजातिर्ब्राह्मणः किम्, अथवा शूद्रः किम्, वा अथवा तापसस्तपस्वी किम्, अथवा तत्त्वविवेकेन तत्त्वविवेचनेन पेशला निपुणा मतिर्बुद्धिर्यस्य स एवंविधः कोऽपि योगीश्वरः किम्, इति पूर्वोक्तप्रकारेण उत्पन्ना ये विकल्पजल्पा विकल्पयुक्तभाषणानि तैर्मुखरा वाचालास्तैर्जनैः संभाष्यमाणा अपि योगिनः क्रुद्धा न भवन्ति तथा तुष्टमनसः संतुष्टान्तःकरणा एवंविधा अपि न भवन्ति किंतु स्वयं स्वेच्छया पथि मार्गे यान्ति गच्छन्ति । दुर्जनैर्भर्त्सिता अपि क्रोधहर्षरहिता योगिनः स्वाच्छन्द्येन वर्तन्त इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अत्यन्तपापहेतुभूतविषयसेवनं परित्यज्य सुखहेतुभूतं वनवासं कुर्वतः पुरुषस्य धन्यतामाह—

सखे धन्याः केचित्त्रुटितभवबन्धव्यतिकरा
वनान्ते चित्तान्तर्विषमविषयाशीविषगताः ।
शरच्चन्द्रज्योत्स्नाधवलगगनाभोगसुभगां
नयन्ते ये रात्रिं सुकृतचयचित्तैकशरणाः ॥ ५६ ॥

सखे इति ॥ हे सखे हे मित्र, ये केचित्पुरुषाः शरदि शरत्काले यश्चन्द्रस्तस्य ज्योत्स्ना चन्द्रिका तया धवलः शुभ्रो यो गगनाभोग आकाशविस्तारस्तेन सुभगां मनोहरां रात्रिं नयन्ते ते धन्याः सन्तीति शेषः । किंभूताः । त्रुटितश्छिन्नो भवबन्धस्य संसारबन्धस्य व्यतिकरः संबन्धो येषां ते तथा वनान्ते वनमध्ये चित्तस्यान्तर्मध्ये ये विषमा विषयास्त एव आशीविषाः सर्पा गता येषां ते । वाहिताग्न्यादित्वाद्गतशब्दस्य परनिपातः । तथा सुकृतानां पुण्यानां चयः समूहस्तस्मिन्यच्चित्तं तदेव एकं शरणं येषां ते एवंविधाः । पुण्यसंपादनैकचित्ता इत्यर्थः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

संसारदुःखेन खिन्नः पुरुषः स्वचित्तं प्रार्थयते—

एतस्माद्विरमेन्द्रियार्थगहनादायासदादाशु च
श्रेयोमार्गमशेषदुःखशमनव्यापारदक्षं क्षणम् ।

शान्तं भावमुपेहि संत्यज निजां कल्लोललोलां मतिं
भूयो मा भज भङ्गुरां भवरतिं चेतः प्रसीदाधुना ॥ ५७ ॥

एतस्मादिति ॥ हे चेतः, एतस्मादायासं ददातीत्यायासदं तस्मात्, इन्द्रियाणामर्थो विषयः स एव गहनमरण्यं तस्माद्विरम निवृत्तो भव । "आयासकष्टाश्रयात्" इति पाठे आयासः श्रमः कष्टं दुःखं च तयोराश्रयादित्यर्थः । तथा आशु शीघ्रं श्रेयसः कल्याणस्य मार्गं वर्त्मभूतम्, तथा अशेषाणि यानि दुःखानि तेषां शमने यो व्यापारस्तस्मिन् दक्षं समर्थमेवंविधं शान्तं भावं स्थितिं क्षणं क्षणमात्रमुपेहि प्राप्नुहि । "स्वात्मीभावम्" इति पाठे स्वात्मीभावं स्वः स्वीयः आत्मीभावः स्वरूपस्थितिर्यस्मिन्नेवंविधं श्रेयोमार्गमुपैहीति संबन्धः । तथा कल्लोलवज्जलतरङ्गवल्लोलां चञ्चलां निजां स्वकीयां मतिं बुद्धिं संत्यज । भूयः पुनर्भङ्गुरां नाशशीलां भवे रतिं प्रेम मा भज । मा कुर्वित्यर्थः । किं तर्हि अधुनेदानीं प्रसीद प्रसन्नं भव । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

निराबाधिका वने स्थितिरेव योग्येति मन्वानस्य कस्यचित्पुरुषस्योक्तिमाह—

पुण्यैर्मूलफलैः प्रिये प्रणयिनि प्रीतिं कुरुष्वाधुना
भूशय्या नववल्कलैरकरणैरुत्तिष्ठ यामो वनम् ।
क्षुद्राणामविवेकमूढमनसां यत्रेश्वराणां सदा
चित्तव्याध्यविवेकविह्वलगिरां नामापि न श्रूयते ॥ ५८ ॥

पुण्यैरिति ॥ प्रणयिनि प्रणयवति प्रिये इति स्त्रियाश्चित्तवृत्तेर्वा संबोधनम् । पुण्यैः शोभनैः । "पुण्यं शोभने त्रिषु" इति मेदिनी । मूलानि च फलानि च तैः, तथा न क्रियन्त इत्यकरणैः । अकृत्रिमैरित्यर्थः । भूशय्या च नववल्कलानि च तैः कृत्वा प्रीतिं मनःसंतोषं कुरुष्व । "प्रीतिर्योगान्तरे प्रेम्णि स्मरपत्नीमुदोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी । अनायासेनैव तत्प्राप्तिस्थानमाह—उत्तिष्ठेति । अधुना उत्तिष्ठ । वयं तत् वनमेव यामो गच्छामः । तत्किम् । यत्र यस्मिन्वने क्षुद्राणां तुच्छानामीश्वराणां धनिकानां नामापि न श्रूयते । कीदृशानामीश्वराणाम् । अविवेकेन मूढं मोहितं मनो येषां तेषाम् । तथा सदा सर्वकाले चित्तव्याधिर्मनोव्याधिरविवेकश्च ताभ्यां विह्वला व्याप्ता गीर्वाणी येषां तेषाम् । "वित्तध्यानविवेकविह्वलधियाम्" इति पाठे वित्तस्य धनस्य ध्यानं चिन्ता विवेको विचारस्ताभ्यां तत्प्राप्त्युपायविह्वला व्याकुला

धीर्बुद्धिर्येषां तेषामित्यर्थः । "चित्तव्याधिविकारविह्वलगिरम्" इति पाठे चित्तव्याधिर्मनोव्याधिस्तद्रूपो यो विकारस्तेनेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

सांसारिकविषयसुखभोगेच्छां परित्यज्य शिवभक्त्यादिकं कुर्विति स्वचेतः प्रतिबोधयन्नाह—

मोहं मार्जय तामुपार्जय रतिं चन्द्रार्धचूडामणौ
चेतः स्वर्गतरङ्गिणीतटभुवामासंगमंगीकुरु ।
को वा वीचिषु बुद्बुदेषु च तडिल्लेखासु च स्त्रीषु च
ज्वालाग्रेषु च पन्नगेषु च सरिद्वेगेषु च प्रत्ययः ॥ ५९ ॥

मोहमिति ॥ हे चेतः, त्वं मोहं मार्जय । तथा चन्द्रस्यार्धः शकलः। कलेति यावत् । स एव चूडामणिः शिरोभूषणं यस्य तस्मिन् शिवे तां रतिं प्रीतिमुपार्जय संपदय । कुर्वित्यर्थः । तथा स्वर्गतरङ्गिणी भागीरथी तस्यास्तटसंबन्धि भुवस्तासामासङ्गं सङ्गतिमङ्गीकुरु स्वीकुरु । गङ्गातीरनिवासं कुर्वित्यर्थः । किंचित्कालं विषयोपभोगादिकं कृत्वा चरमे वयसि तथा करिष्यामीति मनुष्ये चेदतिचपले तस्मिन्नायुषि विश्वासं मा कुर्वित्याशयेनाह—को वेति । वीचिषु जलतरङ्गेषु तथा बुद्बुदेषु जलविकारेषु तथा तडिल्लेखासु विद्युल्लतासु तथा श्रीषु संपत्सु । "स्त्रीषु" इत्यपि क्वचित्पाठः । ज्वालाग्रेषु वह्निशिखाग्रेषु, तथा पन्नगेषु सर्पेषु, तथा सरिद्वेगेषु नदीवेगेषु को वा प्रत्ययो विश्वासः । न कोऽपीत्यर्थः । अयं भावः । तुरङ्गादयः पदार्था यथातिचपलास्तद्वदायुषोऽतिचपलत्वेन तस्मिन् विश्वासो न कार्य इति । अत्र दृष्टान्ततयोपन्यस्तैस्तरङ्गादिभिस्तत्सदृशातिचपलस्य दार्ष्टान्तिकस्यायुषो लाभो बोध्यः, शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

सति तथाविध ऐश्वर्ये संसारसुखाभिलाषं कुरु नोचेदीश्वरध्यानमेव कुर्विति स्वचित्तं प्रति बोधयन्नाह—

अग्रे गीतं सरसकवयः पार्श्वतो दाक्षिणात्याः
पृष्ठे लीलावलयरणितं चामरग्राहिणीनाम् ।
यद्यस्त्येवं कुरु भवरसास्वादने लम्पटत्वं
नो चेच्चेतः प्रविश सहसा निर्विकल्पे समाधौ ॥ ६० ॥

अग्रे इति ॥ हे चेतः, त्वं अग्रेऽग्रभागे गीतं गानम्, तथा पार्श्वतः पार्श्वभागे दाक्षिणात्याः दक्षिणदिग्भवाः सरसाः रसिकाः कवयः पृष्ठे पृष्ठभागे चामरं प्रकीर्णकं गृह्णन्ति तास्तासां स्त्रीणां लीलया वलयानां कङ्कणानां रणितं

शब्दः । यदि एवं पूर्वोक्तमस्ति तर्हि भवस्य संसारस्य रसस्तस्यास्वादने लम्पटस्त्वं लोलुपत्वं कुरु । नोचेत्पूर्वोक्तैश्वर्याभावे सहसा शीघ्रमेव निर्विकल्पे द्वैतभ्रमरहिते समाधौ प्रविश प्रवेशं कुरु । समाधिमेवाश्रयस्वेत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥

नरके तरणे इच्छा चेत्त्वयादि सुखं हित्वा करुणादिसेवनमेवावश्यं कर्तव्यमिति सूचयन्नाह—

विरमत बुधा योषित्संगात्सुखात्क्षणभङ्गुरा-
त्कुरुत करुणामैत्री प्रज्ञावधूजनसंगमम् ।
न खलु नरके हाराक्रान्तं घनस्तनमण्डलं
शरणमथवा श्रोणीबिम्बं रणन्मणिमेखलम् ॥ ६१ ॥

विरमतेति ॥ हे बुधाः यूयं, क्षणभङ्गुरात्क्षणध्वंसिनो योषितां यः सङ्गस्तद्रूपात्सुखाद्विरमत विरक्ता भवत । स्त्रीसंगमे इच्छा चेत्तदर्हा स्त्रिय आह—करुणा सर्वभूतदया च मैत्री सर्वभूतेषु मित्रता च प्रज्ञा आत्मज्ञानं च ता एव वधूजनाः स्त्रीजनास्तासां संगमं संगतिं कुरुत । यतः हारेण मुक्ताहारेणाक्रान्तं व्याप्तमेवंविधं घनं निविडं स्तनमण्डलं कुचमण्डलमर्थात्स्त्रिया एव अथवा रणन्ती शब्दायमाना मणियुक्ता मेखला काञ्ची यस्मिन्नेवंविधं श्रोणीबिम्बं कटिमण्डलम् । "बिम्बं तु प्रतिबिम्बेऽपि मण्डलं पुंनपुंसकम्" इति मेदिनी ॥ नरके शरणं रक्षितृ न भवति खलु निश्चयेन ॥ हरिणी वृत्तम् ॥

निस्पृहा लक्ष्मीमप्यतितुच्छत्वेन गणयन्तीत्याह—

मातर्लक्ष्मि भजस्व कंचिदपरं मत्काङ्क्षिणी मास्म भू-
र्भोगेभ्यः स्पृहयालवो न हि वयं का निस्पृहाणामसि ।
सद्यः स्यूतपलाशपत्रपुटिकापात्रे पवित्रीकृते
भिक्षासक्तुभिरेव संप्रति वयं वृत्तिं समीहामहे ॥ ६२ ॥

मातरिति ॥ हे मातर्लक्ष्मि, त्वं अपरमन्यं कंचिद्भजस्व । मत्कांक्षिणी मदिच्छावती मास्मभूर्मा भव । हि यस्माद्वयं भोगेभ्यो भोगान् । "स्पृहेरीप्सितः" इति संप्रदानत्वम् । स्पृहयालवो वाञ्छावन्तो न । त्वं निस्पृहाणां कासि । अभिलषणीया न भवसीत्यर्थः । संप्रतीदानीं वयं सद्यस्तत्कालं पवित्रीकृते स्यूता कृतसीवना या पलाशपत्राणां पुटिका संपुटकः स एव पात्रं तस्मिन् भिक्षया प्राप्ता ये सक्तवस्तैरेव वृत्तिं जीविकां समीहामहे वाञ्छामहे । अतो नास्माकं तत्रोपयोग इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अवैराग्यदशायां परस्परमकृत्रिमसुहृत्त्वाद्यभिनिवेशेन आवयोरभेदबुद्धिरासीदिदानीं वैराग्यदशायां तादृशाभिनिवेशाभावेन भेदबुद्धिर्जातेत्यमुमर्थमुभयोः प्रश्नोत्तरमुखेनाह—

यूयं वयं वयं यूयमित्यासीन्मतिरावयोः ।
किं जातमधुना मित्र यूयं यूयं वयं वयम् ॥ ६३ ॥

यूयमिति ॥ हे मित्र, यूयं वयमेव वयं यूयमेवेति पूर्वमावयोर्मतिरासीत् । मित्रयोः परस्परं सुहृत्त्वाभिनिवेशेनाभेदबुद्धिरासीदित्यर्थः । अधुना किं जातम् । यूयं यूयमेव वयं वयमेवेति बुद्धिर्जाता । इदानीं सुहृत्त्वाभिनिवेशाभावेन परस्परं भेदबुद्धिर्जातेत्यर्थः । तस्मादवैराग्यदशायां सुहृत्त्वाद्यभिनिवेशे सत्यपि वैराग्यदशायां स नश्यतीति भावः । तदुक्तं भारते सनत्सुजातीये "पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत । ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न वो वयम् ॥" अनुष्टुब् वृत्तम् ॥

स्वस्य वैराग्यस्थितिं परस्परं संवादमुखेन वर्णयति—

बाले लीलामुकुलितममी मन्थरा दृष्टिपाताः
किं क्षिप्यन्ते विरम विरम व्यर्थ एष श्रमस्ते ।
संप्रत्यन्ये वयमुपरतं बाल्यमास्था वनान्ते
क्षीणो मोहस्तृणमिव जगज्जालमालोकयामः ॥ ६४ ॥

बाले इति ॥ हे बाले, ते लीलया मुकुलितं कुड्मलितं यथा स्यात्तथा, अमी मन्थरा मन्दगामिनो दृष्टिपाता अस्मासु त्वया किं क्षिप्यन्ते । विरम, विरम, एष ते श्रमो व्यर्थ एवास्ति । कुतः संप्रतीदानीं वयमन्येऽभूम । अस्माकं बाल्यमुपरतं शान्तम् । गतमिति यावत् । अस्माकमास्था वनान्ते आसीत् । मोहः क्षीणो नष्टोऽभूत् । जगज्जालं तृणमिवालोकयामः पश्यामः । एवंविधावस्थायां तव कटाक्षक्षेपणं निरर्थकमिति भावः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥

तामेव वैराग्यस्थितिं प्रकारान्तरेण वर्णयति—

इयं बाला मां प्रत्यनवरतमिन्दीवरदल-
प्रभाचोरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनया ।
गतो मोहोऽस्माकं स्मरकुसुमबाणव्यतिकर-
ज्वरज्वाला शान्ता तदपि न वराकी विरमति ॥ ६५ ॥

इयमिति ॥ इयं बाला । इन्दीवरस्य नीलकमलस्य पत्रं पर्णं तस्य प्रभां

कान्तिं चोरयतीति चोरं चक्षुर्मां प्रति क्षिपति प्रेरयति, अनया किमभिप्रेतं किं वांछयते । अस्माकं मोहो गतोऽस्ति । स्मरस्य कामस्य कुसुमबाणाः पुष्पशरास्तेषां व्यतिकरो मिश्रीभावः । संबन्ध इति यावत् । तेन यो ज्वरस्तस्य ज्वाला शिखा शान्ता आसीदिति शेषः । "स्मरशबरबाण" इति पाठे स्मर एव शबर इत्यर्थः । तदपि तथापि वराकी अतितुच्छा इयं न विरमति विरामं न प्राप्नोति । सति तादृशे दृढे वैराग्ये कामिन्याः कटाक्षपातादिकं सर्वं व्यर्थमिति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

स्वहितमिच्छता पुरुषेण अचिरस्थायित्वेन तुच्छत्वबुद्ध्या हर्म्यादिकं सर्वं विहाय वनमेवाश्रयणीयमिति साधुवृत्तान्तप्रदर्शनेनाह—

रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये श्राव्यं न गेयादिकं
किंवा प्राणसमासमागमसुखं नैवाधिकं प्रीतये ।
किंतूद्भ्रान्तपतत्पतङ्गपवनव्यालोलदीपाङ्कर-
च्छायाचञ्चलमाकलय्य सकलं सन्तो वनान्तं गताः ॥ ६६ ॥

रम्यमिति ॥ वसतये निवासाय हर्म्यतलं गृहतलं रम्यं मनोहरं न किम्, तथा गेयादिकं गानादिकं श्राव्यं श्रवणीयं न किम्, वाथवा प्राणसमा प्राणतुल्या प्रिया तस्याः समागमस्य सुखं प्रीतये अधिकं नैव किम् । किंतु उद्भ्रान्ता भ्रममाणाः पतन्तश्च पतङ्गाः शलभास्तत्संबन्धी यः पवनो वायुस्तेन व्यालोलाश्चञ्चला दीपाङ्कुरास्तेषां छाया कान्तिस्तद्वच्चञ्चलं सकलं पूर्वोक्तमाकलय्य ज्ञात्वा सन्तः साधवो वनान्तं वनमध्यं गताः स्मः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अनायासेन जीवनसाधनेषु कन्दादिषु विद्यमानेषु केवलं जीवनेच्छया खलाराधनं सुतरां न कर्तव्यमित्याशयेनाह—

किं कन्दाः कंदरेभ्यः प्रलयमुपगता निर्झरा वा गिरिभ्यः
प्रध्वस्ता वा तरुभ्यः सरसफलभृतो वल्कलिन्यश्च शाखाः ।
वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमुपगतप्रश्रयाणां खलानां
दुःखोदात्ताल्पवित्तस्मयवशपवनानर्तितभ्रूलतानि ॥ ६७ ॥

किं कन्दा इति ॥ कन्दरेभ्यो दरीभ्यः कन्दाः जीवनसाधनभूताः प्रलयं नाशमुपगताः किम्, तथा गिरिभ्यः पर्वतेभ्यो निर्झरा उदकप्रवाहाः प्रलयमुपगताः किम् । वाथवा तरुभ्यो वृक्षेभ्यो रसेन सहितानि फलानि बिभ्रति ताः तथा वल्कलिन्यो वल्कलवत्यश्च शाखाः प्रध्वस्ता नष्टाः किम् ।

तदुक्तं भागवते द्वितीयस्कन्धे—"चीराणि किं पथि न संति दिशन्ति भिक्षां नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् । रुद्धा गुहाः किमजितोऽवति नोपसन्नान्कस्माद्भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान् ॥" इति । यद्यस्माद्धेतोः प्रसभं सवेन यथास्यात्तथा अपगतः प्रश्रयो विनयो येषां तेषां खलानां दुःखेनोपात्तं प्राप्तमल्पं वित्तं तस्य स्मयो गर्वः स एव पवनो वायुरोगस्तेन नर्तिता भ्रूलता येषु तानि एवंविधानि मुखानि लोकैर्वीक्ष्यन्तेऽवलोक्यन्ते । स्रग्धरा वृत्तम् ॥

आयाससाध्यपरपिण्डोपजीवनापेक्षया हिमवत्संबन्धिवनाश्रयणेन जीवनं वरमित्याह—

गङ्गातरङ्गहिमशीकरशीतलानि
विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि ।
स्थानानि किं हिमवतः प्रलयं गतानि
यत्सावमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥ ६८ ॥

गङ्गातरङ्गेति ॥ हिमवतो हिमाद्रेः स्थानानि प्रलयं नाशं गतानि किम् । यद्यस्माद्धेतोः मनुष्याः अवमानेनापमानेन सहितो यः परपिण्डोऽन्यदत्तपिण्डस्तस्मिन् रता भवन्तीति शेषः । कीदृशानि स्थानानि । गङ्गाया भागीरथ्यास्तरङ्गा वीचयस्तत्संबन्धिनो ये हिमशीकराः शीताम्बुकणास्तैः शीतलानि । तथा विद्याधरैरध्युषितान्यधिष्ठितानि चारूणि शिलातलानि येषां तानि । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

आशुविनाशिनि शरीरे आशा न विधेयेति मेर्वादिदशाकथनपूर्वकमाह—

यदा मेरुः श्रीमान्निपतति युगान्ताग्निदलितः
समुद्राः शुष्यन्ति प्रचुरमकरग्राहनिलयाः ।
धरा गच्छत्यन्तं धरणिधरपादैरपि धृता
शरीरे का वार्ता करिकरभकर्णाग्रचपले ॥ ६९ ॥

यदेति ॥ युगान्ते योऽग्निस्तेन दलितः श्रीमान् मेरुर्यदा निपतति । यदेत्यस्य सर्वत्र संबन्धः । यदा प्रचुरा ये मकरा ग्राहाश्च तेषां निलयो गृहं येषु ते एवंविधाः समुद्रा अपि शुष्यन्ति । यदा धरणिधराणां पर्वतानां पादैर्धृताऽपि धरा अन्तं नाशं गच्छति । तदा करिणो गजस्य कलभः शिशुस्तस्य कर्णाग्रं तद्वच्चपले चञ्चले एतादृशे शरीरे का वार्ता कथा । न कापीत्यर्थः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

संसारहेतुभूतानि नानाविधानि कर्माण्याचरन्नतिखिन्नः पुरुषो वैराग्यपूर्वकं स्वस्मिन् कर्मनिर्मूलनसामर्थ्यं प्रार्थयन्नाह—

एकाकी निःस्पृहः शान्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।
कदा शंभो भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षमः ॥ ७० ॥

एकाकीति ॥ एकाकी संगरहितः, निःस्पृहः आशारहितः, शांतः शमादिसंपन्नः, पाणिः कर एव पात्रं भाजनं यस्य एवंविधः, दिश एवाम्बरं वस्त्रं यस्य एवंविधोऽहम् । हे शंभो, कर्मणां निर्मूलनं नाशनं तत्र क्षमः समर्थ एतादृशः कदा भविष्यामि । अनुष्टुब् वृत्तम् ॥

संपत्त्यादीनामतितुच्छत्वं बुद्ध्वा भक्त्यादिपुरःसरं वैराग्यमेव संपादनीयमित्यर्थं बोधयन्नाह प्राप्ता इत्यादिश्लोकत्रयेण—

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।
संमानिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं
कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥ ७१ ॥

प्राप्ता इति ॥ सकलाश्च ते कामास्तान् दुहन्ति ताः । सकलकामपूरणसमर्था इत्यर्थः । एवंविधाः श्रियः प्राप्ताः ततः किम् । न किमपि फलमित्यर्थः । एवमुत्तरत्र सर्वत्र बोध्यम् । तथा विद्विषां शत्रूणां शिरसि पदं चरणं दत्तं ततः किम्, तथा प्रणयिनः सेवकाः विभवैर्गजाद्यैश्वर्यैः संमानितास्ततः किम्, तथा तनुभृतां प्राणिनां तनुभिः शरीरैः कल्पं कल्पपर्यंतं स्थितं ततः किम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

जीर्णा कन्था ततः किं सितममलपटं पट्टसूत्रं ततः कि-
मेका भार्या ततः किं हयकरिसुगणैरावृतो वा ततः किम् ।
भक्तं भुक्तं ततः किं कदशनमथवा वासरान्ते ततः किं
व्यक्तज्योतिर्न चान्तर्मथितभवभयं वैभवं वा ततः किम् ॥ ७२ ॥

जीर्णेति ॥ जीर्णा कन्था लब्धेति शेषः । एवमुत्तरत्रापि शेषः पूरणीयः । ततः किं तेन किं सुखादि । न किमपीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । सितं शुभ्रं अमलं निर्मलं पटं वस्त्रमथवा पट्टसूत्रं दुकूलादिकं ततः किम् । "पटश्चित्रपटे वस्त्रेऽस्त्री" इति मेदिनी । एका अद्वितीया भार्या पत्नी ततः किम् । हया अश्वाः करिणो गजाश्च तेषां शोभना गणाः समूहास्तैरावृतो व्याप्तो वा ततः किम् । भक्तमोदनं भुक्तं ततः किम् । "भिस्सा स्त्रीभक्तमन्धोऽन्नमोदनो-

ऽस्त्री सदीदिविः" इत्यमरः । अथवा वासरान्ते दिनान्ते कदशनं कुत्सितभोजनं ततः किम् । तथा व्यक्तं प्रत्यक्षं ज्योतिर्ब्रह्म यस्मिंस्तथाविधं, मथितं भवभयं संसारभयं येनैवंविधं अन्तर्हृदये वैभवं वा न ततः किम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥

भक्तिर्भवे मरणजन्मभयं हृदिस्थं
स्नेहो न बन्धुषु न मन्मथजा विकाराः ।
संसर्गदोषरहिता विजना वनान्ता
वैराग्यमस्ति किमतः परमर्थनीयम् ॥ ७३ ॥

भक्तिरिति ॥ यस्य भवे भक्तिरस्तीति शेषः । एवमुत्तरत्रापि यथायोग्यं शेषः पूरणीयः । हृदि अन्तःकरणे तिष्ठतीति हृदिस्थं, मरणं च जन्म च तयोर्भयम् । तथा बन्धुषु स्नेहः प्रीतिर्न । तथा मन्मथात्कामाज्जाता मन्मथजा विकारा न । तथा विजना जनरहिता अत एव संसर्गाद्यो दोषस्तेन रहिता एतादृशा वनान्ताः सन्ति अतः परं तस्य पुरुषस्य वैराग्यं अर्थनीयं प्रार्थनीयं किमस्ति । न किमपीत्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

विषयत्यागपूर्वकं ब्रह्मचिन्तनमेव श्रेयस्करं नान्यदिति चित्तं प्रति बोधयन्नाह श्लोकद्वयेन—

तस्मादनन्तमजरं परमं विकासि
तद्ब्रह्म चिन्तय किमेभिरसद्विकल्पैः ।
यस्यानुषङ्गिण इमे भुवनाधिपत्य-
भोगादयः कृपणलोकमता भवन्ति ॥ ७४ ॥

तस्मादिति ॥ तस्माद्धेतोः हे जन, न विद्यतेऽन्तो यस्य तदनन्तमन्तरहितम्, परममुत्कृष्टं विकासि प्रकाशरूपम् । "विशोकम्" इति पाठे शोकरहितमित्यर्थः । एतादृशं तदुपनिषदादिप्रतिपादितं ब्रह्म चिन्तय, एभिः असद्विकल्पैः देहभावादिविकल्पैः किम् । तत्किम् । यस्माद्धेतोः कृपणलोकानां मता मान्या इमे भुवनस्य त्रिभुवनस्याधिपत्यं स्वामित्वं तत्संबन्धिनो भोगादयः पदार्था यस्यानुषङ्गिणोऽनुयायिनो भवन्ति । यस्यानुयायिनः सर्वे भोगा भवन्ति तद्ब्रह्म चिन्तनीयमित्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

पातालमाविशसि यासि नभो विलङ्घ्य
दिङ्मण्डलं भ्रमसि मानस चापलेन ।
भ्रान्त्वापि जातु विमलं कथमात्मनीनं
तद्ब्रह्म न स्मरसि निर्वृतिमेषि येन ॥ ७५ ॥

पातालमिति ॥ हे मानस हे चित्त, त्वं चापलेन चापल्येन पातालमाविशसि प्रविशसि, तथा नभ आकाशं विलङ्घ्योल्लङ्घ्य यासि गच्छसि, तथा दिङ्मण्डलं भ्रमसि, भ्रान्त्वाऽऽपि जातु कदाचित् विमलं निर्मलं तथा आत्मने हितमात्मनीनं "आत्मन् विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः" इति खप्रत्ययः। तद्ब्रह्म न स्मरसि तत्किम्। येन निर्वृतिं मोक्षसुखमेषि प्राप्नोषि। मानसचापलेनेत्येकं पदं वा कर्तव्यं तत्पक्षे जनेति संबोधनं देयम्। भ्रान्त्वेत्यत्र ["भ्रान्त्या" इति पाठे] भ्रान्त्यापि न स्मरसीत्यन्वयः। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

सांसारिकव्यापारैः खिन्नस्य पुरुषास्याक्रोशपूर्वकमुक्तिमाह—

रात्रिः सैव पुनः स एव दिवसो मत्वा बुधा जन्तवो
धावन्त्युद्यमिनस्तथैव निभृतप्रारब्धतत्तत्क्रियाः।
व्यापारैः पुनरुक्तभुक्तविषयैरेवं विधेनामुना
संसारेण कदर्थिताः कथमहो मोहान्न लज्जामहे ॥ ७६ ॥

रात्रिरिति ॥ सैव रात्रिः, पुनः स एव दिवस इति मत्वा कालक्रमेण गतागतयो रात्रिदिवसयोरुद्योगं विना, व्यर्थत्वं बुद्ध्वेत्यर्थः। उद्यमिन उद्योगवन्तस्तथैव निभृता धृताः पोषिता वा प्रारब्धाश्च तास्ताः क्रिया यैस्ते एवंविधा अबुधा जन्तवः प्राणिनः पुनरुक्ताश्च ते भुक्ताश्च विषया येषु तैर्व्यापारैर्निमित्तैः कृत्वा मोहाद्धावन्ति, एवंविधेनामुना संसारेण कदर्थिता दुःखिता अपि वयं कथं न लज्जामहे। अपि तु लज्जामह इत्यर्थः। अहो इति खेदे। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

वैराग्यवतः पुरुषस्य नृपतेश्च साम्यदर्शनेन राजैश्वर्यस्यातितुच्छत्वं बोधयन्नाह द्वाभ्याम्—

मही रम्या शय्या विपुलमुपधानं भुजलता
वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः।
स्फुरद्दीपश्चन्द्रो विरतिवनितासंगमुदितः
सुखं शान्तः शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥ ७७ ॥

महीति। मुनिः शान्तः सन् नृप इव सुखं यथा स्यात्तथा शेते निद्राति। कीदृशो मुनिर्नृपश्च। विरतिर्वैराग्यमेव वनिता स्त्री तस्याः सङ्गेन मुदितो हर्षितः, पक्षे विशेषेण रतिः प्रीतिर्यस्यां एवंविधा या वनिता तस्याः सङ्गेन मुदितः। पुनः कीदृशः। न तन्वी अल्पा भूतिरैश्वर्यं पक्षे राज्यलक्ष्मीर्यस्यैवंविधः। ऐश्वर्यमेवाह—महीति। मही पृथ्वी यस्य मुनेः रम्या मनोहरा शय्या, तथा

भुजलता बाहुलता विपुलं विस्तीर्णं उपधानमुपधीयते आरोप्यते शिरो यत्र तत् उपबर्हः । भाषायां "उशी" इति ख्याता । "उपधानं तूपबर्हः" इत्यमरः। आकाशं वितानमुल्लोचः । भाषायां "चांदवा" इति ख्यातः । "अस्त्री वितानमुल्लोचः" इत्यमरः । अयमनुकूलोऽनिलो वायुः व्यजनं तालवृन्तकम् । "पंखा" इति ख्यातः। "व्यजनं तालवृन्तकम्" इत्यमरः। तथा चन्द्रश्चन्द्रमाः स्फुरन्देदीप्यमानो दीप इति । शिखरिणी वृत्तम् ॥

त्रैलोक्याधिपतित्वमेव विरसं यस्मिन्महाशासने
तल्लब्ध्वासनवस्त्रमानघटने भोगे रतिं मा कृथाः ।
भोगः कोऽपि स एक एव परमो नित्योदितो जृम्भते
यत्स्वादाद्विरसा भवन्ति विषयास्त्रैलोक्यराज्यादयः ॥ ७८ ॥

त्रैलोक्येति ॥ हे जन, आत्मन्निति वा यस्मिन् महच्च तच्छासनं चोपनिषदुपदिष्टब्रह्मज्ञानं तस्मिन् सति त्रैलोक्यस्याधिपतित्वं स्वामित्वं विरसं सारहीनमेव भवति तज्ज्ञानं लब्ध्वा त्वं आसनं वस्त्रं च मानश्च तेषां घटनं यस्मिंस्तस्मिन् भोगे रतिं प्रीतिं मा कृथाः मा कुरु । तर्हि कस्मिन्भोगे प्रीतिः कर्तव्येत्यत्राह—भोग इति । परम उत्कृष्टो नित्यश्चासावुदितः शास्त्रेषु उदयं प्राप्तः । कथित इति यावत् । एवंविधः कोऽप्यनिर्वचनीयः स एक एव भोगो ब्रह्मज्ञानविषयको जृम्भते विकासते, यस्य स्वादाद्ग्रहणात्त्रैलोक्यस्य राज्यमादि येषां ते एवंविधा विषया विरसा रसहीना भवन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

क्षणभङ्गुरान् सर्वान्सांसारिकान्व्यापारान्विहाय एकं ब्रह्मप्राप्तिसाधनभूतं व्यापारमेव कुर्यादिति द्योतयन्नाह श्लोकद्वयेन—

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः
स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ।
मुक्त्वैकं भवबन्धदुःखरचनाविध्वंसकालानलं
स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषा वणिग्वृत्तयः ॥ ७९ ॥

किं वेदैरिति ॥ वेदैः कर्मकाण्डविषयकश्रुतिभिः, तथा स्मृतिभिर्धर्मार्थकामप्रवर्तिकाभिः, तथा पुराणानां व्रतादिबोधकानां पठनानि तैः, तथा महान् विस्तरः पूर्वपक्षादिरूपो येषु तैः शास्त्रैः गौतमीयादिभिः, तथा स्वर्गरूपो ग्रामस्तस्मिन् या कुटी गृहं तस्मिन् यो निवासस्तस्य फलं ददतीति ते तैः कर्मणां यागादिकर्मणां क्रिया करणं तस्या विभ्रमा विलासास्तैश्च किम् । न किमपीत्यर्थः । एतैः पूर्वोक्तैः सर्वैर्वृत्तिसंपादनमतितुच्छमिति बोधयन्नाह—मुक्त्वै-

कमिति । भवबन्धेन संसारबन्धेन यद्दुःखं तस्य रचना तस्या विध्वंसो नाशस्तस्मिन् कालानलं प्रलयाग्निसदृशमेवंविधमेकं मुख्यं स्वस्यात्मनो यदानन्दपदमानन्दरूपं स्थानं तस्मिन् यः प्रवेशस्तस्य कलनं संपादनं मुक्त्वा शेषा अवशिष्टा वेदाभ्यासादिना जीवनरूपाः वणिग्वृत्तयो वणिग्व्यापारा भवन्तीति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

आयुः कल्लोललोलं कतिपयदिवसस्थायिनी यौवनश्री-
रर्थाः संकल्पकल्पा घनसमयतडिद्विभ्रमा भोगपूराः ।
कण्ठाश्लेषोपगूढं तदपि च न चिरं यत्प्रियाभिः प्रणीतं
ब्रह्मण्यासक्तचित्ता भवत भवभयाम्बोधिपारं तरीतुम् ॥ ८० ॥

आयुरिति ॥ आयुर्जीवितं कल्लोलवज्जलतरङ्गवल्लोलं चञ्चलमस्तीति शेषः। एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । यौवनश्रीस्तारुण्यशोभा कतिपयदिवसान् तिष्ठति तच्छीला स्थायिनी । अचिरस्थायिनीत्यर्थः । तथा अर्था धनानि संकल्पकल्पा मनोरथतुल्याः । मनोरथवदाशुविनाशिन इत्यर्थः । तथा भोगपूरा विषयसुखप्रवाहाः घनसमये वर्षाकाले या तडिद्विद्युल्लता तद्वद्विभ्रमो विलासो येषामेवंविधाः । विद्युद्वदतिचञ्चला इत्यर्थः । तथा प्रियाभिः स्त्रीभिः यत्प्रणीतं कृतं कण्ठस्याश्लेष आलिङ्गनं तत्पूर्वकमुपगूढमावरणम् । भावे क्तः । तदपि चिरं चिरकालं न तस्मात् हे जनाः, यूयं भवभयं संसारभयमेवाम्भोधिः समुद्रस्तस्य पारं परतीरं तरीतुमुल्लङ्घ्य गन्तुं ब्रह्मणि आसक्तं चित्तं येषां ते एवंविधा भवत । स्रग्धरा वृत्तम् ॥

विचारवान्पुरुषो लोभाभिभूतो न भवतीति समुद्रदृष्टान्तपुरःसरमाह—

ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं किं लोभाय मनस्विनः ।
शफरीस्फुरितेनाब्धेः क्षुब्धता जातु जायते ॥ ८१ ॥

ब्रह्माण्डेति ॥ ब्रह्माण्डस्य मण्डली समूहस्तन्मात्रं मनस्विनो विवेकिनः पुरुषस्य लोभाय जायते किम् । अपि तु न जायते । तत्र दृष्टान्तमाह—शफरीति । शफर्या मत्स्यविशेषस्य स्फुरितेन स्फुरणेनाब्धेः समुद्रस्य क्षुब्धता क्षोभो जातु कदाचिदपि जायते किमपि तु न जायते । तथा "न तु जायते" इति पाठे स्पष्टोऽर्थः । अनुष्टुब् वृत्तम् ॥

सारासारविवेकवतः पुरुषस्य विवेकवशात्सर्वत्र ब्रह्मभावो भवतीति विषयाक्रोशपूर्वकमाह—

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं
तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदपि ।

इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनजुषां
समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥ ८२ ॥

यदेति ॥ यदा स्मरः काम एव तिमिरमन्धकारस्तस्य संस्कारस्तेन जनितमुत्पादितमज्ञानमासीत्तदा इदमशेषं सकलमपि जगत् नारीमयं स्त्रीप्रचुरमासीत् । "रामामयम्" इत्यपि पाठः । इदानीं पटुतरो यो विवेकः सदसद्विचारः स एवाञ्जनं नेत्राञ्जनं तत् जुषन्ति सेवन्ते ते जुषस्तेषां सदसद्विवेकवतामस्माकं समीभूता समत्वं प्राप्ता शत्रुमित्रौदासीन्यरहिता । एकरूपेत्यर्थः । एवंविधा दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते मानयतीत्यर्थः । "तनुते" इति पाठे विस्तारयति । करोतीत्यर्थः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

चित्तस्थैर्याभावे सकलं रम्यमपि वस्तु अरम्यमिव प्रतिभात्यतश्चित्तस्थैर्यमेव संपादनीयमिति बोधयन्नाह—

रम्याश्चन्द्रमरीचयस्तृणवती रम्या वनान्तस्थली
रम्यः साधुसमागमः शमसुखं काव्येषु रम्याः कथाः ।
कोपोपाहितबाष्पबिन्दुतरलं रम्यं प्रियाया मुखं
सर्वं रम्यमनित्यतामुपगते चित्ते न किंचित्पुनः ॥ ८३ ॥

रम्या इति ॥ चन्द्रमरीचयश्चन्द्रकिरणा रम्याः सन्तीति शेषः । एवमुत्तरत्रापि शेषः पूरणीयः । तृणानि हरिततृणानि सन्ति यस्यां सा तृणवती वनान्तस्थली वनमध्यस्थभूमिः रम्या, तथा साधूनां समागमः संगतिः रम्या, तथा शमसुखं शान्तिसुखं रम्यम्, तथा काव्येषु कथा वार्ता रम्याः । "प्रणयिनां रम्या मनोज्ञा गिरः" इति पाठे प्रणयिनां प्रेमवतां पुरुषाणां मनोज्ञा मनोहरा गिरो वाचो रम्या इत्यर्थः । तथा कोपेन क्रोधेनोपाहितः प्राप्तो यो बाष्पबिन्दुरश्रुबिन्दुस्तेन तरलं चञ्चलं प्रियायाः स्त्रिया मुखं रम्यम् । एतत्सर्वं रम्यमपि चित्तेऽनित्यतामध्रुवताम् । अस्थिरतामिति यावत् । उपगते सति पुनः किंचिदपि रम्यं न भवतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

भिक्षाशित्वादिगुणविशिष्टस्य जनस्य जगति दौर्लभ्यमाह—

भिक्षाशी जनमध्यसंगरहितः स्वायत्तचेष्टः सदा
दानादानविरक्तमार्गनिरतः कश्चित्तपस्वी स्थितः ।
रथ्याक्षीणविशीर्णजीर्णवसनैः संप्रोतकन्थाधरो
निर्मानो निरहंकृतिः शमसुखाभोगैकबद्धस्पृहः ॥ ८४ ॥

भिक्षाशीति ॥ भिक्षामश्नातीति भिक्षाशी । तथा जनमध्ये यो संगस्तेन रहितः, तथा स्वायत्ता स्वाधीना चेष्टा इन्द्रियव्यापारो यस्य सः । जितेन्द्रिय

इति यावत्। तथा सदा सर्वकालं दानं सत्पात्रेभ्यो द्रव्यसमर्पणं आदानं द्रव्यग्रहणं च ताभ्यां विरक्तो रहितो यो मार्गस्तस्मिन् निरतस्तत्परः तथा रथ्यायां ग्रामाभ्यन्तरमार्गे क्षीणानि स्वल्पानि विशीर्णानि पतितानि जीर्णानि च यानि वस्त्राणि तैः कृत्वा संप्रोता ग्रथिता या कन्था तस्या धरः, तथा निर्गतो मानः परकृतसत्काराभिलाषो यस्य, तथा निर्गता नष्टा अहंकृतिरहंकारो यस्य सः, तथा शमसुखं शान्तिसुखं तस्याभोगो विस्तारस्तस्मिन्बद्धा स्पृहा येन स एवंविधः स्थितो निर्व्यापारतया तिष्ठन्नेवंविधस्तपस्वी कश्चिदेव जनो भवति न बहव इत्यर्थः। "मनस्वी जन" इति पाठे मनस्वी विवेकवानित्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

सांसारिके सुखे विरक्तः कश्चित्पुरुषः पृथिव्यादिपञ्चभूतेषु मातृत्वादिकं परिकल्प्य तैः सहारण्ये संवसंस्तत्प्रसादेन प्राप्तज्ञानस्तेषामेवोपकारं मन्वानस्तानि प्रार्थयते—

मातर्मेदिनि तात मारुत सखे तेजः सुबन्धो जल
भ्रातर्व्योम निबद्ध एष भवतामग्रे प्रणामाञ्जलिः।
युष्मत्सङ्गवशोपजातसुकृतोद्रेकस्फुरन्निर्मल-
ज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परे ब्रह्मणि॥ ८५॥

मातरिति॥ हे मातः, मातृवत्पोषकत्वेन मातृतुल्ये हे मेदिनि पृथ्वि, हे तात पितृवत्सुखदत्वेन पितृतुल्य हे मारुत वायो, हे सखे सुहृद्वद्धितकारित्वेन तत्तुल्य हे तेजः अग्ने, एवमुत्तरत्राप्यूहनीयम्। हे सुबन्धो जल, हे भ्रातर्व्योम आकाश, भवतामग्रे एष प्रणामयुक्तोऽञ्जलिर्हस्तसंपुटो निबद्धः कृतः। "अन्त्यः प्रणामाञ्जलिः" इति पाठे अन्ते भवोऽन्त्य इत्यर्थः। युष्माकं संगवशेनोपजातो यः सुकृतस्योद्रेक आधिक्यं तेन स्फुरत्स्फुरद्रूपं यन्निर्मलं ज्ञानं तेनापास्तो निरस्तः समस्तो मोहमहिमा संसारकारणीभूतोऽज्ञानरूपो यस्य एवंविधोऽहं परे ब्रह्मणि लीये लयं प्राप्नोमि। सति ब्रह्मणि लये सर्वथा भेदनिवृत्त्या प्रणामस्यासंभवादन्तिमोऽयं प्रणाम इति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

यावच्छरीरादिस्वास्थ्यमस्ति तावदेवात्मनः श्रेयःसंपादने यत्नो विधेय इत्याह—

यावत्स्वस्थमिदं शरीरमरुजं यावज्जरा दूरतो
यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः।
आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महा-
न्संदीप्ते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः॥ ८६॥

यावदिति ॥ इदं शरीरं अरुजं न विद्यते रुक् रोगो यस्मिंस्तत् एवंविधं रोगरहितं सत् यावत् स्वस्थमव्यग्रमस्ति, "कलेवरगृहा" इति पाठे शरीरगृहमित्यर्थः । जरा वार्धक्यमपि यावद्दूरतस्तिष्ठतीति शेषः, यावद्वार्धकं न प्राप्तमित्यर्थः । इन्द्रियाणां शक्तिः सामर्थ्यमपि यावदप्रतिहताऽकुण्ठिता, आयुषोऽपि क्षयो नाशो यावन्न, तावदेव विदुषा पण्डितेन आत्मनः श्रेयसि कल्याणे महान् प्रकृष्टो यत्नः कार्यः । तथा हि भवने गृहे संदीप्ते अग्निना प्रज्वलिते सति तु कूपस्य खननं प्रति उद्यम उद्योगः कीदृशः। व्यर्थ इत्यर्थः । "प्रोद्दीप्ते भवने" इति, तथा "हर्म्ये प्रज्वलिते च" इत्यपि पाठौ क्वचित् । प्रज्वलिते गृहे तच्छान्त्यर्थं तत्काले कूपखननादिप्रयासो यथा व्यर्थस्तथा शरीरस्वास्थ्याद्यभावे श्रेयःसंपादनयत्नो निष्फल इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

यस्यामवस्थायां यदवश्यं संपादनीयं तदसंपादयतः पुरुषस्याऽऽयुषो वैयर्थ्यमिति सूचयन्नाह—

नाभ्यस्ता भुवि वादिवृन्ददमनी विद्या विनीतोचिता
खड्गाग्रैः करिकुम्भपीठदलनैर्नाकं न नीतं यशः ।
कान्ताकोमलपल्लवाधररसः पीतो न चन्द्रोदये
तारुण्यं गतमेव निष्फलमहो शून्यालये दीपवत् ॥ ८७ ॥

नाभ्यस्तेति ॥ येन भुवि पृथिव्यां विनीतानां विनयवतां पुरुषाणामुचिता योग्या, तथा वादिनामनीश्वरादिवादिनां वृन्दं समूहं दमयति तच्छीला एवंविधा विद्या नाभ्यस्ता, तथा खड्गाग्रैरसिधाराभिः कृत्वा करिणां गजानां कुम्भपीठानि गण्डस्थलानि तेषां दलनैर्विदारणैर्यशो नाकं स्वर्गं प्रति न नीतम्, स्वर्गप्रापकं यशो न संपादितमित्यर्थः । तदुक्तं "यशसा प्राप्यते स्वर्गो विपरीतादधोगतिम्" इति । तथा कान्तायाः कोमलपल्लवसदृशो योऽधरोऽधरोष्ठस्तस्य रसः स्वादश्चन्द्रोदये न पीतः, चन्द्रोदयवेलायां कान्ताधरचुम्बनमपि न कृतमित्यर्थः । तस्य पुरुषस्य तारुण्यं यौवनं शून्यालये शून्यगृहे दीपवन्निष्फलमेव गतं नष्टमित्यर्थः । तारुण्यमित्युपलक्षणं सर्वं जीवितमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

एकस्यैव ज्ञानस्याधिकारिभेदेन भेदं दृष्टान्तोपन्यासपूर्वकमाह—

ज्ञानं सतां मानमदादिनाशनं केषांचिदेतन्मदमानकारणम् ।
स्थानं विविक्तं यमिनां विमुक्तये कामातुराणामतिकामकारणम् ॥८८॥

ज्ञानमिति ॥ यत् ज्ञानं सच्छास्त्रजन्यं ज्ञानं सतां मानश्च मदश्च तावादी

येषां तेषां क्रोधादीनां नाशनं शमनं भवतीति शेषः, तदेव केषांचिदधमपुरुषाणां मदमानयोः कारणं हेतुर्भवति। तत्र दृष्टान्तः। विविक्तं जनरहितमेकान्तमिति यावत्। "विविक्तौ पूतविजनौ" इत्यमरः। यत् स्थानं यमिनां यमनियमादिमतां पुरुषाणां विमुक्तये मोक्षाय भवति तदेव कामातुराणां अति अत्यन्तं कामस्य मदनस्य कारणं भवति। कामोद्दीपनसाधनं भवतीत्यर्थः। इन्द्रवंशा वृत्तम्। "स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुतैः" इति तल्लक्षणात्॥

संसारस्य वैचित्र्यं वर्णयन्नाह—

क्वचिद्वीणावादः क्वचिदपि च हाहेति रुदितं
क्वचिन्नारी रम्या क्वचिदपि जराजर्जरवपुः।
क्वचिद्विद्वद्गोष्ठी क्वचिदपि सुरामत्तकलहो
न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः॥ ८९॥

क्वचिदिति॥ क्वचित् वीणाया वादो वादनं भवतीति शेषः। एवं सर्वत्रापि बोध्यम्। क्वचिदपि हा हा इति रुदितं रोदनं, क्वचित् रम्या मनोहरा नारी स्त्री, क्वचिदपि जरया जर्जरं वपुः शरीरं यस्या एवंविधा स्त्री, क्वचित् विदुषां पण्डितानां गोष्ठी वार्ता, क्वचिदपि सुरया मद्येन ये मत्तास्तेषां कलहः, एवंभूताः संसारः किममृतमयः सुधाप्रचुरः किं विषमयः विषप्रचुर इत्यहं न जाने। एवंविधवैचित्र्यशालिनः संसारस्य दुर्निरूपत्वमिति भावः। शिखरिणी वृत्तम्॥

मनोरथादिकं विहाय मुक्तिसाधनं शिवचरणध्यानमेव सर्वदा कर्तव्यमित्याह—

जीर्णा एव मनोरथाः स्वहृदये यातं च तद्यौवनं
हन्ताङ्गेषु गुणाश्च वन्ध्यफलतां याता गुणज्ञैर्विना।
किं युक्तं सहसाऽभ्युपैति बलवान् कालः कृतान्तोऽक्षमी
ह्याज्ञातं स्मरशासनाङ्घ्रियुगलं मुक्त्वाऽस्ति नान्या गतिः॥ ९०॥

जीर्णा एवेति॥ मनोरथाः स्वहृदय एव जीर्णाः सन्तीति शेषः। तथा तत्प्रसिद्धं यौवनं तारुण्यं यातं गतम्, हन्तेति खेदे। अङ्गेषु गुणाः शौर्यौदार्यादयश्च गुणज्ञैर्गुणग्राहकैर्विना वन्ध्यफलतां निष्फलत्वं याताः प्राप्ताः, बलवान् बलिष्ठः, न क्षमतेऽसौ अक्षमी क्षमारहित इत्यर्थः। तथा कृतोऽन्तो नाशो येनैवंविधो यमस्वरूपी कालः सहसाऽभ्युपैति प्राप्नोति "कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यमः" इत्यमरः। आ इति स्मरणे ज्ञातम्। मयेति शेषः। "आ प्र-

गृह्य स्मृतौ'' इत्यमरः। किं ज्ञातम्। स्मरं कामं शास्तीति तथाविधः शिवस्तस्याङ्घ्रियुगलं मुक्त्वा त्यक्त्वा तद्भिन्नेत्यर्थः। अन्या गतिर्नास्तीत्यर्थः। ''कालो हि सर्वान्तकृन्न ध्यातं मधुसूदनाङ्घ्रियुगलं मुक्तेस्तु नान्या गतिः'' इति पाठे सर्वान्तकृत् सर्वेषां प्राणिनामन्तं नाशं करोत्येवंविधो बलवान्कालः सहसाऽभ्युपैति प्राप्नोति हि निश्चयेन तथाऽपि मधुसूदनस्य विष्णोरङ्घ्रियुगलं न ध्यातं न चिन्तितम्। मुक्तेस्तु अन्या तदङ्घ्रियुगलध्यानादपरा गतिर्नास्तीति शेषः। अधुना किं युक्तं किं योग्यम्। कार्याकार्यविचाराशून्योऽहं जातोऽस्मीति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥

अतिक्लेशसाध्ये पारमार्थिकसुखे सुखत्वबुद्धिमकृत्वा तृषादिशान्तौ सुखं मन्वानं पुरुषं निन्दति—

तृषा शुष्यत्यास्ये पिबति सलिलं स्वादु सुरभि
क्षुधार्तः सन् शालीन् कवलयति शाकादिचलितान्।
प्रदीप्ते रागाग्नौ सुदृढतरमाश्लिष्यति वधूं
प्रतीकारो व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः॥ ९१॥

तृषेति॥ जनो लोकः आस्ये मुखे तृषा शुष्यति सति स्वादु मधुरं, तथा सुरभि सुगन्धि एतादृशं सलिलं जलं पिबति, तथा क्षुधार्तः सन् शाकादिभिर्वलितान्वेष्टितान् शालीन् ओदनान् कवलयति भक्षयति, तथा रागाग्नौ अनुरागवह्नौ प्रदीप्ते ज्वलिते सति वधूं स्वकान्तां सुदृढतरं यथा स्यात्तथा आश्लिष्यति आलिङ्गति। एवं व्याधेः पिपासादिव्याधेः प्रतीकारो दूरीकरणं सुखमिति विपर्यस्यति विपरीतज्ञानवान् भवति। वास्तवं सुखं येन भवति तद्विहाय तृषादिशान्तेः सुखत्वं मनुते इति भावः। शिखरिणी वृत्तम्॥

उदरभरणमात्रफलिकया राजादिसेवया खिन्नः कश्चिदितरसेवा न कर्तव्येतीतरान् शिक्षयन्नाह स्नात्वेत्यादिश्लोकद्वयेन—

स्नात्वा गाङ्गैः पयोभिः शुचिकुसुमफलैरर्चयित्वा विभो त्वां
ध्येये ध्यानं नियोज्य क्षितिधरकुहरग्रावपर्यङ्कमूले।
आत्मारामोऽफलाशी गुरुवचनरतस्त्वत्प्रसादात्स्मरारे
दुःखं मोक्ष्ये कदाऽहं समचरणकरे पुंसि सेवासमुत्थम्॥ ९२॥

स्नात्वेति॥ हे विभो, अहं गाङ्गैः पयोभिर्जलैः स्नात्वा, शुचीनि कुसुमानि पुष्पाणि फलानि च तैस्त्वां अर्चयित्वा पूजयित्वा क्षितिधरस्य पर्वतस्य कुहरं दरी तत्संबन्धिनो ये ग्रावाणः पाषाणास्त एव पर्यङ्कः शय्या तस्याः मूले

ध्येये ध्यातुं योग्ये त्वयि ध्यानं नियोज्य योजयित्वा आत्मनि स्वस्वरूपे रमतेऽसौ आत्मारामः एवंविधः सन् हे स्मरारे कामनाशक त्वत्प्रसादात् त्वत्कृपातः समौ स्वसमानौ चरणौ करौ च यस्य तस्मिन्नेतादृशे पुंसि पुरुषे सेवायाः संकाशात्समुत्थमुत्पन्नं दुःखं कदा मोक्ष्ये । कीदृशोऽहं न विद्यते फलस्य स्वर्गादेराशा यस्यास्तीति सः तथा गुरोः वचने रतः स्थितः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥

शय्या शैलशिला गृहं गिरिगुहा वस्त्रं तरूणां त्वचः
सारङ्गाः सुहृदो ननु क्षितिरुहां वृत्तिः फलैः कोमलैः ।
येषां नैर्झरमम्बु पानमुचितं रत्यै च विद्याङ्गना
मन्ये ते परमेश्वराः शिरसि यैर्बद्धो न सेवाञ्जलिः ॥ ९३ ॥

शय्येति ॥ शैलशिला पर्वतशिला येषां शय्या शयनम्, शय्यावन्निद्रासुखकारिणीत्यर्थः । येषामिति सर्वत्र संबध्यते । गिरेः पर्वतस्य गुहा गृहम्, गृहवत्स्थातुं योग्येत्यर्थः । तरूणां वृक्षाणां त्वचो वस्त्रम्, वस्त्रवच्छरीराच्छादका इत्यर्थः । सारङ्गा मृगाः पक्षिणो वा सुहृदः सुहृद्वत्कार्यकारिण इत्यर्थः। क्षितिरुहां वृक्षाणां कोमलैः फलैः अन्नवत्क्षुन्निवर्तकैरित्यर्थः । ननु निश्चयेन वृत्तिर्जीविका, नैर्झरं निर्झरसंबन्धि अम्बु जलं उचितं पानं पेयम्, पानकार्यकारीत्यर्थः । विद्यैव येषां रत्यै प्रीत्यै अङ्गना स्त्री, स्त्रीवत्सुखदेत्यर्थः । यैः शिरसि इतरेषां राजादीनां सेवायै अञ्जलिः न बद्धो न कृतः, ते ईश्वराः समर्था इत्यहं मन्ये । शय्यादिविषयान् परित्यज्य वने स्थित्वा भगवदाराधनमेव कर्तव्यमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

विपद्ग्रस्ते कुटुम्बे स्पृहां कृत्वा दुःखेन स्थित्यपेक्षया परमसुखदो गङ्गातीरे निवासः श्रेयानिति बोधयन्नाह—

सत्यामेव त्रिलोकीसरिति हरशिरश्चुम्बिनीविच्छटायां
सद्वृत्तिं कल्पयन्त्यां वटविटपभवैर्वल्कलैः सत्फलैश्च ।
कोऽयं विद्वान् विपत्तिज्वरजनितरुजाऽतीव दुःखासिकानां
वक्त्रं वीक्ष्येत दुःस्थे यदि हि न बिभृयात्स्वे कुटुम्बेऽनुकम्पाम् ९४

सत्यामिति ॥ यदि हि अतीवात्यन्तं विपत्तिरेव ज्वरस्तेन जनिता या रुक् रोगस्तया दुःस्थे दुःखेनाऽपि स्थातुमशक्ये स्वे स्वकीये कुटुम्बे परिवारे अनुकम्पां दयां न बिभृयान्न धारयेत्तर्हि हरस्य शिवस्य यच्छिरस्तच्चुम्बति तच्छीला हरशिरश्चुम्बिनी एवंविधा नीव्याः स्त्रीकटिवस्त्रबन्धनस्य । काञ्च्या इति यावत् । छटा कान्तिर्यस्यास्तस्याम् । शिवमस्तकस्थितायामित्यर्थः । "नीवीपरि-

पणे स्त्रीणां कटीवस्त्रनिबन्धने" इति मेदिनी । तथा वटविटपो वटवृक्षस्तस्माद्भवैरुत्पन्नैः वल्कलैः, सत्फलैरुत्तमफलैश्च सद्वृत्तिं कल्पयन्त्यां एवंविधायां त्रिलोकीसरिति भागीरथ्यां सत्यामेव दुःखरूपा या आसिकाः स्थितयस्तासां वक्रं कोऽयं विद्वान् वीक्ष्येत पश्येत् अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥

वैराग्यपूर्वकं काशीनिवासस्य श्रेष्ठत्वं दर्शयति श्लोकद्वयेन—

उद्यानेषु विचित्रभोजनविधिस्तीव्रातितीव्रं तपः
कौपीनावरणं सुवस्त्रममितं भिक्षाटनं मण्डनम् ।
आसन्नं मरणं च मङ्गलसमं यस्यां समुत्पद्यते
तां काशीं परिहृत्य हन्त विबुधैरन्यत्र किं स्थीयते ॥ ९५ ॥

उद्यानेष्विति ॥ यस्यां उद्यानेष्वारामेषु विचित्रोऽनेकप्रकारो भोजनविधिः, तथा तीव्रादतितीव्रं तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि, तथा कौपीनस्य गुह्यस्यावरणमाच्छादकं सुवस्त्रं शोभनवस्त्रम्, तथा अमितपरिमितं भिक्षाटनं मण्डनं शोभाकरम्, तथा आसन्नं समीपस्थं मरणं च यस्यां मङ्गलसमं समुत्पद्यते, तां काशीं परिहृत्य त्यक्त्वा विबुधैरन्यत्र किं किमर्थं स्थीयते हन्तेति खेदे । काश्यामेव सर्वदा निवासः श्रेयस्करो नान्यत्रेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

नायं ते समयो रहस्यमधुना निद्राति नाथो यदि
स्थित्वा द्रक्ष्यति कुप्यति प्रभुरिति द्वारेषु येषां वचः ।
चेतस्तानपहाय याहि भवनं देवस्य विश्वेशितु-
र्निर्दौवारिकनिर्दयोक्त्यपरुषं निःसीमशर्मप्रदम् ॥ ९६ ॥

नायमिति ॥ ते तव अयं समयः कालो न, अधुना नाथः स्वामी रहस्यमेकान्तं यथास्यात्तथा निद्राति, यदि स्थित्वा द्रक्ष्यति तर्हि प्रभुः कुप्यति, इति पूर्वोक्तप्रकारेण येषां द्वारेषु वचो वाक्यं श्रूयते इति शेषः । हे चेतः, तान्पुरुषानपहाय त्यक्त्वा निर्दौवारिकं द्वारपालरहितं च तन्निर्दयया उक्त्या अपरुषं पारुष्यरहितं च, तथा निःसीमं मर्यादारहितं शर्म सुखं प्रकर्षेण ददातीत्येवंविधं विश्वेशितुर्विश्वेश्वरस्य देवस्य भवनं गृहं याहि गच्छ । राजादिद्वारसेवनापेक्षया काश्यां विश्वेश्वरद्वारसेवनमेव श्रेयस्करमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

संसारे खिन्नः कश्चित्पुरुषः स्त्रियं संबोध्य दैवकृतेर्दुर्ज्ञेयत्वं वर्णयन्नाह—

प्रियसखि विपद्दण्डव्रातप्रतापपरम्परा-
परिधिचपले चिन्ताचक्रे निधाय विधिः खलः ।

मृदमिव बलात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भकुलालव-
द्भ्रमयति मनो नो जानीमः किमत्र विधास्यति ॥ ९७ ॥

प्रियसखीति ॥ हे प्रियसखि, खलो दुष्टो विधिः प्रगल्भः प्रौढो यः कुलालः कुम्भकारस्तद्वत् मृदमिव मनश्चित्तं बलाद्बलात्कारेण पिण्डीकृत्य विपद्रूपो यो दण्डव्रातो दण्डसमूहस्तस्य प्रतापपरम्परा तद्रूपो यः परिधिर्मण्डलाकारभ्रमणं तेन चपलं तस्मिन् चिन्ताचक्रे निधाय भ्रमयति, इतःपरं अत्र संसारे किं विधास्यति किं करिष्यतीति वयं नो जानीमः । हरिणी वृत्तम् ॥

उपासनादशायां क्वचिद्रुचिवैचित्र्यादेकस्मिन्भक्त्युदयेऽपि परमार्थतोऽभेदबुद्धिर्न त्याज्येति सूचयन्नाह—

महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।
तयोर्न भेदप्रतिपत्तिरस्ति मे तथाऽपि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ॥ ९८ ॥

महेश्वर इति ॥ जगतां लोकानामधीश्वरे नियन्तरि महेश्वरे शिवे, वाथवा जगतः अन्तरात्मा तस्मिन् जनार्दने विष्णौ वा तयोरुभयोर्देवयोः भेदस्य प्रतिपत्तिर्ज्ञानं नास्ति तथाऽपि तरुण इन्दुश्चन्द्रः शेखरे यस्य तस्मिन् चन्द्रशेखरे मे भक्तिरस्तीत्यर्थः । वंशस्थं वृत्तम् ॥

शिवध्यानैकतत्परे पुरुषे मदनादीनां व्यापारस्य वैफल्यं सूचयन्नाह—

रे कन्दर्प करं कदर्थयसि किं कोदण्डटङ्कारितैः
रेरे कोकिल कोमलैः कलरवैः किं त्वं वृथा जल्पसि ।
मुग्धे स्निग्धविदग्धमुग्धमधुरैर्लोलैः कटाक्षैरलं
चेतश्चुम्बितचन्द्रचूडचरणध्यानामृतं वर्तते ॥ ९९ ॥

रे कन्दर्पेति ॥ रे कन्दर्प काम, त्वं कोदण्डस्य धनुषः टङ्कारितैष्टणत्कारैः करं किं किमर्थं कदर्थयसि पीडयसि, हे कोकिल, त्वं कोमलैः कलरवैरव्यक्तमधुरध्वनिभिः वृथा व्यर्थं किं जल्पसि भाषसे, हे मुग्धे सुन्दरस्त्रि, ते स्निग्धाः प्रेमार्द्राश्च विदग्धाः कार्यकरणे निपुणाश्च मुग्धाः सुन्दराश्च मधुराः प्रियाश्च "स्वादुप्रियौ तु मधुरौ" इत्यमरः । तैर्लोलैश्चञ्चलैः कटाक्षैरलं पर्याप्तम् । कुतः। यतो मे चेतः चन्द्रचूडस्य शिवस्य यौ चरणौ तयोर्ध्यानं चिन्तनं तदेवामृतं यस्मिन्नेतादृशं वर्तते । अतः शिवध्यानतत्परे मयि कन्दर्पादिभिः क्रियमाणाः सर्वे यत्ना विफला इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

निरन्तरं भगवद्ध्यानतत्परस्य योगिनः स्थितिमाह—

कौपीनं शतखण्डजर्जरतरं कन्था पुनस्तादृशी
निश्चिन्तं सुखसाध्यभैक्ष्यमशनं शय्या श्मशाने वने ।

मित्रामित्रसमानताऽतिविमला चिन्ताथ शून्यालये
ध्वस्ताशेषमदप्रमादमुदितो योगी सुखं तिष्ठति ॥ १०० ॥

कौपीनमिति ॥ शतानि अनेकानि खण्डानि शकलानि तैर्जर्जरतरमतिशयेन जर्जरमेवंविधं यस्य कौपीनमाच्छादनं वस्त्रम्, तथा पुनस्तादृशी कौपीनसदृशी कन्था, तथा निश्चिन्तं चिन्तारहितं तथा सुखेन साध्यं भैक्ष्यं यस्मिन्नेवंविधमशनं भोजनम्, श्मशाने वने वा शय्या शयनम्, मित्रामित्रयोः समानता समभावः, अथ अतिविमलाऽतिनिर्मला शून्यालये विजनगृहे चिन्ता ईश्वरध्यानम्, अतः ध्वस्तो निरस्तोऽशेषो मदो गर्वः प्रमादोऽनवधानता च ताभ्यां मुदितो हर्षितः एवंविधः अतः स योगी सुखं तिष्ठति । योगाभ्यासपूर्वकं भगवद्ध्यानपरस्य योगिनो जर्जरकौपीनादिभिश्चित्तवैकल्याभावात्सुखेन स्थितिर्भवतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अचिरस्थायिभोगादिविषये आशां विहाय भगवच्चिन्तनमेव सर्वदा कार्यमिति सूचयन्नाह—

भोगा भङ्गुरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भव-
स्तत्कस्यैव कृते परिभ्रमत रे लोकाः कृतं चेष्टितैः ।
आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयतां
कामोच्छित्तिवशे स्वधामनि यदि श्रद्धेयमस्मद्वचः ॥ १०१ ॥

भोगा इति ॥ रे लोकाः, बहुविधा अनेकप्रकारा भोगाः स्त्र्यादिसुखानि भङ्गुरा नाशशीला वृत्तिः प्रवर्तनं येषां ते एवंविधाः सन्तीति शेषः । तैर्भोगैरेव हेतुभूतैरयं भवः संसारो भवति, तत्तस्मात् कस्यैव कृते कस्य सुखस्य प्रयोजनाय, एवशब्दो वाक्यपूरणार्थः । परिभ्रमत धावनं कुरुत, चेष्टितैर्भ्रमणादिव्यापारैः कृतं पर्याप्तम्, यदि अस्मद्वचः श्रद्धेयं श्रद्धार्हं विश्वसनीयमिति यावत् । अस्ति तर्हि कामस्य उच्छित्तिर्नाशो वशे यस्य तस्मिन् कामोच्छित्तिकारिणीत्यर्थः । एवंविधे स्वधामनि स्वप्रकाशे आत्मनि आशापाशानां शतं तस्योपशान्तिस्तया विशदं निर्मलं एवंविधम् आशापाशरहितमिति यावत् । चेतः समाधीयतामेकाग्रीक्रियताम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

गिरिदर्यादिनिवासपूर्वकमात्मचिन्तनं कुर्वतां पुरुषाणां धन्यतां केवलमनोरथमात्रेण क्रीडादिसुखं चिन्तयतामधन्यत्वं च सूचयन्नाह—

धन्यानां गिरिकन्दरे निवसतां ज्योतिः परं ध्यायता-
मानन्दाश्रुजलं पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्केशयाः ।

अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्रासादवापीतट-
क्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषामायुः परं क्षीयते ॥ १०२ ॥

धन्यानामिति ॥ शकुनाः पक्षिणः, गिरिकन्दरे पर्वतगुहायां निवसतां वासं कुर्वतां तथा परं ज्योतिर्ब्रह्म ध्यायतां चिन्तयतां धन्यानां कृतपुण्यानां अङ्के उत्सङ्गे शेरते ते अङ्कशयाः अङ्के स्थिताः एवंभूताः सन्तः तेषामेव नेत्रेभ्यो निर्गतं आनन्देन हर्षेण यदश्रुजलं बाष्पोदकं तत् निःशङ्कं यथास्यात्तथा पिबन्ति । एतादृशानां धन्यानामेव आयुषः साफल्यमिति भावः । मनोरथेनोपरचितानि कृतानि प्रासादो भवनं, वापीतटं दीर्घिकातटं च । "सरो वापी तु दीर्घिका" इत्यमरः। क्रीडाकाननं क्रीडावनं च तेषु या केलिः क्रीडा तस्याः कौतुकं जुषन्ति ते जुषस्तेषां मनोरथमात्रकल्पितं क्रीडासुखमनुभवतामित्यर्थः । एवंविधानां अस्माकं तु आयुरायुष्यं, परं केवलं क्षीयते क्षीणं भवति तस्माद्वयमधन्या इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

दैववशाज्जन्मादि यद्यत्प्राप्तं तत्तत्सर्वं मृत्युप्रभृतिभिर्ग्रस्तत्वाच्चिरस्थायि न भवतीति श्लोकद्वयेनाह—

आघ्रातं मरणेन जन्म जरया विद्युच्चलं यौवनं
संतोषो धनलिप्सया शमसुखं प्रौढाङ्गनाविभ्रमैः ।
लोकैर्मत्सरिभिर्गुणावनभुवो व्यालैर्नृपा दुर्जनै-
रस्थैर्येण धृतिर्जगत्यपहृता ग्रस्तं न किं केन वा ॥ १०३ ॥

आघ्रातमिति ॥ मरणेन जन्म आघ्रातमाक्रान्तम्, आघ्रातमित्यस्य विभक्तिविपरिणामेन यथायोग्यमुत्तरत्रान्वयः । तथा जरया विद्युदिव चलं चञ्चलं यौवनं तारुण्यम्, तथा धनस्य लिप्सा लब्धुमिच्छा तया संतोषः, तथा प्रौढा या अङ्गनाः स्त्रियस्तासां विभ्रमैर्विलासैः शमसुखं शान्तिसुखम्, मत्सरिभिः परोत्कर्षासहिष्णुभिः लोकैः गुणाः शीलौदार्यादयः, व्यालैः सर्पैर्वनभुव आरण्यभूमयः, दुर्जनैर्नृपा राजानः, अस्थैर्येणास्वास्थ्येन धृतिर्धैर्यमपहृता, अस्मिन् जगति केन किं न ग्रस्तमपि तु सर्वं ग्रस्तमित्यर्थः । "अस्थैर्येण विभूतिरप्यपहृता" इति पाठे विभूतिरैश्वर्यमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

आधिव्याधिशतैर्जनस्य विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते
लक्ष्मीर्यत्र पतन्ति तत्र विवृतद्वारा इव व्यापदः ।
जातं जातमवश्यमाशु विवशं मृत्युः करोत्यात्मसा-
त्तत्किं नाम निरङ्कुशेन विधिना यन्निर्मितं सुस्थितम् ॥ १०४ ॥

आधिव्याधिशतैरिति ॥ विविधैरनेकैर्जनस्य आधयो मानसपीडाः व्याध-

यः शरीररोगाश्च तेषां शतानि तैः आरोग्यं उन्मूल्यते निर्मूलीक्रियते, तथा यत्र लक्ष्मीरस्ति तत्र विविधा आपद आपत्तयः विवृतमुद्घाटितं द्वारं यासां ता एव पतन्ति आगच्छन्ति । अवारिताः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तथा मृत्युः अवश्यं जातं जातं सर्वं आशु शीघ्रं विवशं यथा स्यात्तथा आत्मसादात्माधीनं करोति, तस्मात् निरङ्कुशेन अप्रतिवद्धेन । दुर्निवारेणेति यावत् । विधिना दैवेन यन्निर्मितमुत्पादितं तत्किं सुस्थितं निश्चलं नाम । अपि तु किमपि सुस्थितं नेत्यर्थः । "सुस्थिरं" इति पाठेऽपि स एवार्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अस्मिन्संसारे किमपि सुखसाधनं नास्तीत्याह—

कृच्छ्रेणामेध्यमध्ये नियमिततनुभिः स्थीयते गर्भवासे
कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविषमे यौवने विप्रयोगः ।
नारीणामप्यवज्ञाविलसितवदनो वृद्धभावोऽप्यसाधुः
संसारे रे मनुष्या वदत यदि सुखं स्वल्पमप्यस्ति किंचित् ॥ १०५ ॥

कृच्छ्रेणेति ॥ अमेध्यं विण्मूत्रादि मध्ये मध्यभागे यस्य तस्मिन् गर्भवासे नियमिता सङ्कुचिता तनुर्देहो येषां तैः पुरुषैः कृच्छ्रेण कष्टेन स्थीयते । गर्भे दुःखं प्रदर्श्य यौवनवार्धक्ययोरपि दुःखं दर्शयति । कान्तेति । कान्तायाः स्त्रियो विश्लेषो वियोगस्तेन यद्दुःखं तस्य व्यतिकरो मिश्रणं तेन विषमे संभावितसङ्कट एतादृशे यौवने विप्रयोगः स्त्रीवियोगः । भवतीति शेषः । तथा नारीणां स्त्रीणामप्यवज्ञयावमानेन विलसितं विकसितं वदनं भाषणं यस्मिन्नेवंविधो वृद्धभावो वार्धक्यमप्यसाधुरसमीचीनोऽस्ति । अतोऽस्मिन्संसारे रे मनुष्याः यदि स्वल्पमपि सुखं किंचिदस्ति तर्हि वदत ब्रूत । न किंचिदस्तीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

शतपरिमिते चञ्चले आयुषि किंचिदपि सुखाशा नेत्याह—

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्धं गतं
तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ।
शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते
जीवे वारितरङ्गचञ्चलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम् ॥ १०६ ॥

आयुरिति ॥ नृणां मनुष्याणां आयुः वर्षशतं शतवर्षप्रमाणं परिमितमस्ति, तस्य अर्धं पञ्चाशत्संख्याकं रात्रौ निद्रया गतम्, तस्य पञ्चाशत्संख्याकस्यार्धस्य

अर्धं सार्धद्वादशसंख्याकं पूर्वार्धं परस्य पञ्चविंशतिसंख्याकस्योत्तरार्धस्यापरमर्धं सार्धद्वादशसंख्याकं बालत्ववृद्धत्वयोर्गतम्, तथा व्याधिः रोगः, नियोगः कुटुम्बादिवियोगश्च ताभ्यां यद्दुःखं तेन सहितं शेषं मध्यभागस्थावशिष्टं सेवादिभिः धनिकशुश्रूषादिभिर्नीयते, अतः वारितरङ्गवच्चञ्चलतरे जीवे जीविते। "जीवोऽस्त्री जीविते पुंसि" इति त्रिकाण्डशेषः। प्राणिनां कुतः सुखं स्यात्। न कुतोऽपीत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

दुष्करकर्मकारिणो निःस्पृहान्विवेकिनः पुरुषानभिनन्दन् मनोरथमात्रलब्धेषु धनादिषु स्पृहां कुर्वन्तमात्मानं निन्दन्नाह—

ब्रह्मज्ञानविवेकिनोऽमलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्करं
यन्मुञ्चन्त्युपभोगकाञ्चनधनान्येकान्ततो निःस्पृहाः
न प्राप्तानि पुरा न संप्रति न च प्राप्ते दृढप्रत्ययो
वाञ्छामात्रपरिग्रहाण्यपि परं त्यक्तुं न शक्ता वयम् ॥ १०७ ॥

ब्रह्मज्ञानेति ॥ ब्रह्मज्ञाने विवेको विचारो येषां ते अतएवामला अज्ञानरहिता धीर्बुद्धिर्येषां ते पुरुषाः तत् दुष्करं दुःखेन कर्तुमशक्यं कर्म कुर्वन्ति। किं तत् एकान्ततो निश्चयेन निःस्पृहा अनभिलाषिणः सन्त उपभोगः स्त्र्यादिसुखं काञ्चनं सुवर्णं च धनानि च तानि मुञ्चन्ति त्यजन्तीति यत्। परंतु पुरा न प्राप्तानि संप्रति वर्तमाने काले न, प्राप्ते च दृढप्रत्ययो दृढविश्वासो न, एवं सत्यपि वयं वाञ्छामात्रेण परिग्रहो येषां तानि धनादीन्यपि त्यक्तुं परं केवलं न शक्ताः न समर्था इत्यहो आश्चर्यम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

जरादिभिर्व्याप्ते चञ्चले आयुषि प्रतिकूलं कुर्वन्तं पुरुषं शोचन्निवाह—

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम्।
आयुःपरिस्रवति भिन्नघटादिवाम्भो
लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥ १०८ ॥

व्याघ्रीति ॥ जरा व्याघ्रीव परितर्जयन्ती भर्त्सयन्ती सति अग्रे तिष्ठति, रोगाश्च शत्रव इव देहं प्रहरन्ति प्रहारं कुर्वन्ति। देहः सर्वदा रोगव्याप्तो भवतीत्यर्थः। आयुरायुष्यं भिन्नश्चासौ घटश्च तस्मादम्भ उदकमिव परिस्रवति नश्यति, तथापि लोकोऽहितं प्रतिकूलं कर्म आचरति इति चित्रमाश्चर्यमित्यर्थः। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

सततं परब्रह्मैकतानमनसः पुरुषस्य प्रियालापादिविषयाः संतोषं न जनयन्तीत्याह—

सदा योगाभ्यासव्यसनवशयोरात्ममनसो-
रविच्छिन्ना मैत्री स्फुरति कृतिनस्तस्य किमु तैः ।
प्रियाणामालापैरधरमधुभिर्वक्त्रकमलैः
सनिःश्वासामोदैः सकुचकलशश्लेषसुरतैः ॥ १०९ ॥

सदेति ॥ यस्य सदा निरन्तरं योगस्याभ्यासस्तस्य व्यसनं तेन वशयोरा-धीनयोः आत्मा ब्रह्म मनश्च तयोः अविच्छिन्ना विच्छेदरहिता । निरन्तरेति यावत् । मैत्री स्फुरति प्रकाशते । परब्रह्मणि यस्य मनः सर्वदा संलग्नं भवतीत्यर्थः । तस्य कृतिनः तैः प्रियाणां स्त्रीणामालापैर्भाषणैः, तथा अधरमधुभिरधरोष्ठमधुभिः तथा निःश्वासाः श्वासोच्छ्वासास्तत्संबन्धिनो य आमोदाः सुगन्धास्तैः सहितैः वक्त्रकमलैः, तथा कुचकलशयोः श्लेष आश्लेषस्तत्सहितैः सुरतैर्मैथुनैश्च किमु । न किमपीत्यर्थः । सर्वदा सांसारिकविषयत्यागपूर्वकं ब्रह्मचिन्तनमेव कार्यमिति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

सततं परोपकारं कुर्वतामेव जन्म सफलमितरेषां तूदुम्बरान्तर्वर्तिमशकवद्विफलमित्याह—

जातः कूर्मः स एकः पृथुभुवनभरायार्पितं येन पृष्ठं
श्लाघ्यं जन्म ध्रुवस्य भ्रमति नियमितं यत्र तेजस्विचक्रम् ।
संजातव्यर्थपक्षाः परहितकरणे नोपरिष्टान्न चाधो
ब्रह्माण्डोदुम्बरान्तर्मशकवदपरे प्राणिनो जातनष्टाः ॥ ११० ॥

जात इति ॥ स प्रसिद्ध एकः कूर्मः कच्छपो जातः येन पृथु महत् यत् भुवनं तस्य भरो भारस्तस्मै पृष्ठं स्वपृष्ठभागः अर्पितम् । स्वपृष्ठे सकलभुवनभारो धृत इत्यर्थः । तथा ध्रुवस्यौत्तानपादेर्जन्म श्लाघ्यम् । स्तुत्यमस्तीति शेषः । यत्र यदाधारेण नियमितं तेजस्विनां सप्तर्ष्यादीनां चक्रं भ्रमति । नोपरिष्टात् न चाधः । परहितकरणे परोपकारकरणे संजातोऽपि व्यर्थः पक्षः साहाय्यं येषां ते । "पक्षः साहाय्येऽप्युष्णीषे" इत्यमरः । एवंविधा अपरे प्राणिनः ब्रह्माण्डमेवोदुम्बरं तस्यान्तर्मध्ये मशकस्तद्वत् जाताः पश्चान्नष्टाः । जातमात्रेण नष्टा भवन्तीत्यर्थः । न कोऽपि तेभ्यः परोपकारः स्वार्थश्चेति व्यर्थजन्मान इति भावः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥

संसारसमुद्रोत्तरणं वाञ्छद्भिः पुरुषैः स्त्रीसङ्गः सर्वथा त्याज्य इत्याह—

उन्मीलत्त्रिवलीतरङ्गवलया प्रोत्तुङ्गपीनस्तन-
द्वन्द्वेनोद्यतचक्रवाकमिथुना वक्त्राम्बुजोद्भासिनी ।
कान्ताकारधरा नदीयमभितः क्रूराशया नेष्यते
संसारार्णवमज्जनं यदि ततो दूरेण संत्यज्यताम् ॥ १११ ॥

उन्मीलदिति ॥ हे जनाः, यदि संसारार्णवे संसारसमुद्रे मज्जनमवगाहनं नेष्यते इष्टं न भवति ततस्तर्हि अभित आसमन्ताद्भागे क्रूरा घातुका मकरादिजीवा यस्यां सा, पक्षे क्रूरः कठोर आशयश्चित्तं यस्याः सा, "नृशंसो घातुकः क्रूरः" इति, "कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरम्" इति चामरः । एवंविधायाः कान्तायाः स्त्रिया आकारस्तस्य धरा धारिणी इयं नदी दूरेण दूरतः संत्यज्यताम् । कीदृशी नदी । उन्मीलन्त्यो याः त्रिवलय उदरस्थत्रिवलयस्ता एव तरङ्गवलयास्तरङ्गपङ्क्त्यो यस्यां सा । तथा प्रोत्तुङ्गमुन्नतं पीनं पुष्टं च यत् स्तनद्वन्द्वं कुचयुग्मं तेन उद्यतचक्रवाकयोर्मिथुनं युग्मं यस्यां सा, तथा वक्त्रमेवाम्बुजं कमलं तेन उद्भासिनी शोभमाना । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

पञ्चभिर्ज्ञानेन्द्रियविषयैर्वञ्चितचित्तः स्वार्थं चालभमान आक्रोशपूर्वकं तान्निन्दन्नाह—

इह हि मधुरगीतं नृत्यमेतद्रसोऽयं
स्फुरति परिमलोऽयं स्पर्श एष स्तनानाम् ।
इति हतपरमार्थैरिन्द्रियैर्भ्राम्यमाणः
स्वहितकरणधूर्तैः पञ्चभिर्वञ्चितोऽस्मि ॥ ११२ ॥

इह हीति ॥ इह लोके मधुरं गीतं गानम्, शब्दरूपो विषय इत्यर्थः । एतन्नृत्यं नर्तनम्, चक्षुर्विषय इत्यर्थः । अयं रसः स्वादुपदार्थास्वादनम्, रसनेन्द्रियविषय इत्यर्थः । अयं परिमलो गन्धः, घ्राणेन्द्रियविषय इत्यर्थः । एष स्तनानां स्पर्शश्च, त्वगिन्द्रियविषय इत्यर्थः । स्फुरतीति सर्वत्र संबध्यते । इति भ्राम्यमाणोऽहं हतो नष्टः परमार्थो यैस्तैः तथा स्वहितस्य करणे धूर्तैर्वञ्चकैः पञ्चभिरिन्द्रियैर्वञ्चितोऽस्मि । मालिनी वृत्तम् ॥

गात्रवैकल्यादिकारिणीं जरां निन्दन्नाक्रोशपूर्वकमाह—

गात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता भ्रष्टा च दन्तावलि-
र्दृष्टिर्नश्यति वर्धते बधिरता वक्त्रं च लालायते ।

वाक्यं नाद्रियते च बान्धवजनो भार्या न शुश्रूषते
हा कष्टं पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रोऽप्यमित्रायते ॥ ११३ ॥

गात्रमिति ॥ जीर्णं वयो यस्य एवंविधस्य पुरुषस्य गात्रं शरीरं संकुचितं संकोचं प्राप्तम्, तथा गतिर्गमनं विगलिता नष्टा, च पुनः दन्तावलिर्दन्तपङ्क्तिर्भ्रष्टा पतिता, दृष्टिर्नश्यति, बधिरता बधिरत्वं वर्धते। उच्चैर्घुष्टमपि न श्रूयत इत्यर्थः । वक्त्रं मुखं च लालायते लालावदिवाचरति । अत्र लालावच्छब्दस्तद्वति वर्तते, तस्मात् "कर्तुः क्यङ्"इति क्यङ् । बान्धवजनो वाक्यं वचनं नाद्रियते न स्वीकरोति । "दृङ् आदरे" तुदादिः । तथा भार्या स्त्री न शुश्रूषते न सेवां करोति । पुत्रोऽपि अमित्रायते । अमित्रवदाचरतीत्यर्थः । हा कष्टम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

इह संसारे जन्मप्रभृति मरणपर्यन्तं तदुत्तरकालमपि च सुखैकलेशोऽपि नास्तीति सूचयन्नाह—

क्षणं बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः
क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणमपि च संपूर्णविभवः ।
जराजीर्णैरङ्गैर्नट इव वलीमण्डिततनु-
र्नरः संसारान्ते विशति यमधानीजवनिकाम् ॥ ११४ ॥

क्षणमिति ॥ नरः पुरुषः नट इव संसारस्य संसरणस्य अन्ते । मरणानन्तरमित्यर्थः । यमधानी यमनगरी सैव जवनिका तिरस्करिणी। लोके "पडदा" इति प्रसिद्धा। "प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा"इत्यमरः । तां विशति प्रविशति । कीदृशो नरो नटश्च । क्षणं अल्पकालं बालो भूत्वा क्षणमपि कामेषु विषयेषु रसिकः युवा, तथा क्षणं वित्तैर्द्रव्यैर्हीनो रहितः, तथा क्षणमपि च संपूर्णो विभव ऐश्वर्यं यस्य सः, तथा जरया जीर्णानि शिथिलानि तैः अङ्गैर्हस्ताद्यवयवैरुपलक्षितः, तथा वलीभिः उदरस्थत्रिवलीभिः मण्डिता भूषिता तनुः शरीरं यस्यैवंविधः नटो यथा नानाविधभूमिका गृहीत्वा अन्ते जवनिकां प्रविशति तद्वदयं नरोऽपि बालत्वादिभूमिका गृहीत्वा यमपुरीजवनिकां प्रविशतीति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

विक्षेपकशास्त्रार्थविचाराद्यभिलाषरहितेन मनसा शिवचिन्तनमेव कर्तव्यमित्यर्थं स्वमनःस्थितिप्रदर्शनेन सूचयन्नाह—

प्रशान्तशास्त्रार्थविचारचापलं निवृत्तनानारसकाव्यकौतुकम् ।
निरस्तनिःशेषविकल्पविप्लवं प्रपत्तुमन्विच्छति शूलिनं मनः ॥ ११५ ॥

प्रशान्तेति ॥ प्रशान्तं शास्त्रार्थस्य विचारे चापलं चांचल्यं यस्य तत्। शास्त्रार्थविचारे विषये चांचल्यरहितमित्यर्थः। नाना अनेका रसा येषु एवं-विधानि यानि काव्यानि तेषां कौतुकं। निवृत्तं नानारसकाव्यकौतुकं यस्य तत्। नानाविधकाव्यदर्शने कौतुकरहितमित्यर्थः। निरस्तो निःशेषो विकल्पानां विक्लवं उपद्रवो यस्य तत्, निःशेषविकल्परहितमित्यर्थः। एवंविधं मे मनः शूलिनं शिवं प्रपत्तुं शरणीकर्तुमन्विच्छति वाञ्छति। "प्रयत्तं" इति पाठे मनोविशेषणम्। प्रयत्तं प्रयत्नवदित्यर्थः। "यती प्रयत्ने" इत्यस्य निष्ठान्तस्य रूपम्। वंशस्थं वृत्तम् ॥

भोगादेः सर्वस्य सभयत्वात् सर्वथा निर्भयं वैराग्यमेवाश्रयणीयमित्याशये-नाह—

> भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयं
> मौने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे जराया भयम्।
> शास्त्रे वादभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताद्भयं
> सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥ ११६ ॥

भोग इति ॥ भोगे स्त्र्यादिसुखे रोगात् भयं भीतिरस्तीति शेषः। एवमुत्तरत्रापि बोध्यम्। कुले सत्कुले च्युतिभयं विपरीतमाचरद्भ्यः स्त्रीपुत्रादिभ्यो भ्रंशभयम्, वित्ते धने नृपालाद्राज्ञः सकाशाद्भयम्। समयविशेषे राजा परिहरिष्यतीति भयमित्यर्थः। मौने मौनवृत्त्यां दैन्याद्दीनतायाः भयम्, दीनतया मौनं भ्रश्येदिति भयमित्यर्थः। बले शौर्ये रिपोः शत्रोः सकाशाद्भयम्, युद्धादि-प्रसङ्गेनेत्यर्थः। रूपे सौन्दर्ये जरायाः सकाशात् भयम्, जराया सौन्दर्यभ्रंश-भयमित्यर्थः। शास्त्रे वादात् भयम्, वादे सति जयपराजययोरनित्यत्वादित्यर्थः। गुणे खलाद्दुर्जनाद्भयम्, खलस्य गुणेषु दोषारोपस्वभावत्वादित्यर्थः। काये देहे कृतान्ताद्यमाद्भयम्, एवं सर्वं वस्तु भुवि पृथिव्यां भयेनान्वितं युक्तमस्ति, परंतु नृणां वैराग्यमेव अभयं, निर्भयमस्तीत्यर्थः। अयमेव श्लोकः पाठान्तरेण दृश्यते। स यथा—भोगे रोगभयं सुखे क्षयभयं वित्तेषु भूभृद्भयं दासे स्वामिभयं जये रिपुभयं वंशे कुयोषिद्भयम्। माने म्लानिभयं गुणे खलभयं काये कृता-न्ताद्भयं सर्वं नाम भयास्पदं भगवतो विष्णोः पदं निर्भयम् ॥ इति। अस्यार्थः स्पष्ट एवेति कृत्वा न लिख्यते। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

> वैराग्यशतकव्याख्यामर्थद्योतनिकाभिधाम्।
> कृष्णः कुर्यामहं तेन प्रीयतां ज्ञानदः शिवः ॥ १ ॥

प्रख्याते भुवि शालिवाहनशकेऽब्धाकाशधृत्यन्विते
वर्षे पार्थिवनामके रविदिने तैषेऽसिते पक्षके ।
द्वादश्यां शतकत्रयस्य विवृतिः पूर्णत्वमागादिय-
मर्थद्योतनिकाभिधाऽबुधजनोद्बोधाय या दीपिका ॥ २ ॥

इति श्रीमहावळोपाभिधकृष्णसूरिविरचितायामर्थद्योतनिकाभि-
धायां टीकायां वैराग्यशतकं संपूर्णम् ॥ ३ ॥

